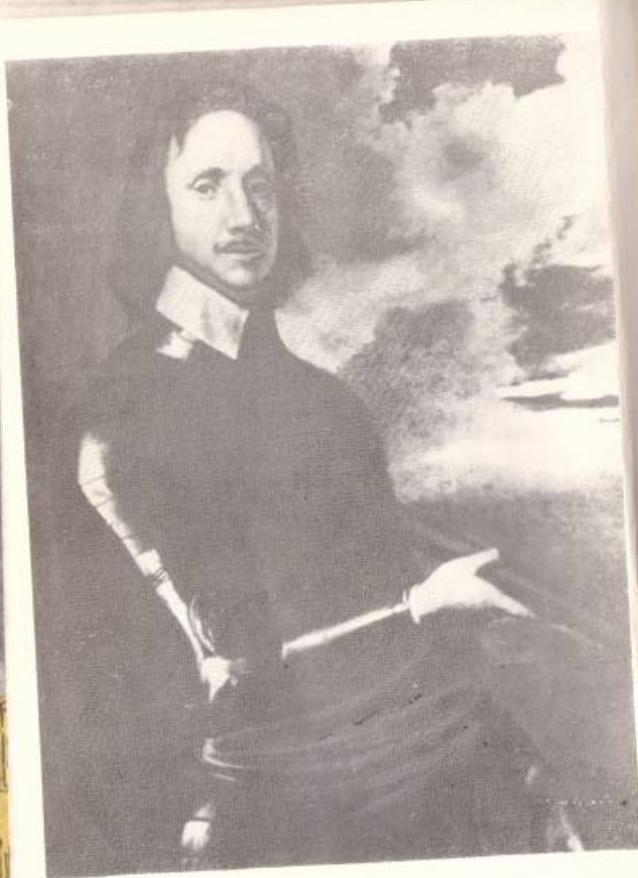

ԿՐՈՄՎԵԼ

Մատթյտնա
Պտպլոպտ

Օրոմաթ

946
1746

Մատույտնա Պատվոյս

ԿՐՈՄՎԵԼ

«ԱՅՅԱՏԱՆ» ՀՐԱՏՈՒԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1983

Պատերեկից բարդմանը
ՎԱՐԿՈՒՄԻ ԳՆԱՆԿԱՆՆԵՐԸ

Պատվոլու, Տ. Ա.

Պ 273 Կրոմվիլ (Մարտի. Վ. Գանիկյան).— Եր.: Հայաստան,
1983.— 360 էջ, 1Է թ., նկ.:

Պատմական գիտությունների թեկնածու Տ. Ա. Պատվոլուի գիրքը նվիրված է անգլիական բուրժուական հեղափոխության նշանավոր գործիչ Սիմյոն Գրոմվիլի կյանքի ու ժամանակի պատկերմանը՝ բուրժուացիական պատերազմին, ճանաչողությունը հռչակմանը, ըստ լատիական ազգաբնակչությանը և Կրոմվիլի գրիպատու շարին, ոչ չաղտեղ Մոլոտովների գինեակախի վերահսկողական ԽՄԿ գործիչ լավթուկներ, որոնք վճարական նշանակություն ունեցան ԽՄԿ գործի Անգլիայի պատմության մեջ: Գիրքը որևէ և բնթերցող լայն շրջանների հիշ ժամեթ պատմական նյութերի և գիտաթղթերի հիման վրայ:

Գ 47030 10300
701 (01) 83

ԳԽԳ. 63. 3 (0) 52
Ք (Մ) 31

Մուրաջանչյուր մարդ մի անդձված է: Պատմական անձնագիրությունը՝ կրկնակի անդձված. մենք զրկված ենք անմիջական շփման հնարավորությունից և ստիպված ենք մարդու ներաշխարհը թափանցել նրա սեփական նամակներին, օրագրերին, ոչ միշտ վտահունի կցկոտոր վկայությունների, նրան շրջապատողների՝ համակրողների և հակակրողների կանխակալ նարձիքներին միջոցով: Իսկ նշանավոր դեմքերի այդ անվերջանալի շարանում ստանձնանում են մի քանի հատկապես խորհրդավորներ ու հատկապես անըմբռնելիները, որոնք իրենց զերն են խապցել համաշխարհային պատմության մեջ: Արդյո՞հի մի անդձվածային անձնագիրություն է եղել Սիմյոն Կրոմվիլը՝ XVII դարի անգլիական բուրժուական հեղափոխության առաջնորդը:

Արդեն իսկ ճակատագիրը նրա արտասովոր է. անհայտ, ոչ հարուստ զավտառական զենավանը դարձավ նշանավոր զորավար, հասավ օրինական միապետի գլխատմանը և ինքը, ըստ էության, բռնեց նրա տոնը, դուռնալով Անգլիայի անասնամաքիական սիրովորը, նվաճողական տերությունների արքային, այն ժամանակվա համայնաբնակչության քաղաքականության ստորիկները: Միևն այսօր էլ չեն հանդարտվում վեճերը այդ զարմանալի մարդու մասին: Հետազոտողները կանխակալ են նույնպես, ինչպես և ժամանակակիցները, նրանց գնահատականները իրարանմոտ են, հաճախ մի կարծիք միանալովս բացասում է մյուսը: Ամանք պնդում են, թե նա եղել է շեղանկալու բռնակալը, սենսզավիտ ուղղադատորը, որն սկզբիցենթ հմտորեն օգտվել է հեղափոխական լոռնոյներից և ներդրանական շարժման կրոնական գաթնոսից, հասնելու համար անձնական փառքի, հարստության, իսկ գլխավորը՝ իշխանություն: Մյուսները գտնում են, որ նա եղել է մի իսկական հեղափոխական, ժողովրդի բարօրության համար մաքառող մարտիկ, պարզամիտ ասպետ, որին սուկ հանգամանքներն էին հարկադրում ապավինելու բռնակալական մեթոդներին: Մեկը Կրոմվիլին հայտնում է ուրաջող ու դամանակ, սրբ դավել է ժողովրդի գործին, մյուսը մեկնարում է նրան օրպես մեծատառով գրվող չարոս, ի վերուստ առաջաված

© Издательство «Молодая гвардия», 1980 г.
© Բարձրագույն և հայերեն, «Հայաստան» հեռատվարկային, 1983 թ.

պայքարում երանք հենվում էին ժողովրդական լայն զանգվածների վրա, որոնց դժգոհությունն առանձնապես վառ արտահայտվեց կոմս Սալաֆորցի գործում: Հենց ինքը ժողովուրդը, համարվելով Ռալֆֆոլի շեներ մտո, 1641 թ. մայիսին Կարլու I-ին ստիպեց ստորագրել իր Յավդրոի մահվան դատավճիռը: Հենց ինքը ժողովուրդը Միթթում Բացքեց պաշտամենտական հինգ առաջնորդներին և իրույ լավից նրանց բանտարկել 1642 թվականի սկզբին: Եվ այն պատճառով, որն արքան սկսեց պատմանտի դեմ նույն այդ տարվա ամռանը, ամենից առաջ պատճառով էր անգլիական ժողովրդի զեմ:

Առաջին քաղաքացիական պատերազմը հասուկորեն ցուցաբերեց անգլիական հեղափոխության համաժողովրդական բնույթը: Նոր սրբի բանակը, որն ստեղծվեց նրանցավայր լավով շնորհիվ կրոնիկի եռանդի և առանդի, հեղափոխության այդ փուլում իսկական ժողովրդական բանակն էր՝ ոգեշնչված ազատության և արդարության եղանակներով: Դա իր մեծ միավորել էր ամենադեմոկրատական այլապես ուժերը, և Կրոնիկի մեծագույն ծառայությունն այն էր, որ նա կարողացավ համատեղել իր շահերը այդ համաժողովրդական շարժման հետ, կարողացավ գտնակ հեղափոխական բանակի առանձնորդը և նրան դեպի հաղթանակ տանել ի հեճուկս միանգամայն անվճռական, միապետության հետ դիտրդատության հակված հրամանատարության Որովհետև արդեն պատերազմի ընթացքում հեղափոխական համարում ի հայտ էին եկել տարածախոսություններ:

Քանի որ այն հենավոր ժամանակներում մարդկանց զգացմունքներն ու մտքերը, հենցվել արտահայտությունը, բացառապես սեփում էին կրոնով, ուստի և հակասությունները պայլամենտական ճամբարում նույնպես ի հայտ եկան որպես կրոնական հակասություններ: Ուներ վաճառականները, Միթթի դրամատիկները, խոշոր զուտաները, որ հակված էին միայն լավավոր, կրասպապատ բարեփոխումներին, ճանաչում էին իրենց որպես պրեսրիտերները — օրթոդոքսավ կալվինիստներ, պետական եկեղեցու և սահմանափակ միապետության կողմնակիցներ: Նոր անվանականության միջին խավերը, ինչպես վաճառականները, ոչ մեծ արհեստանոցների և մանուֆակտուրաների տերերը, մանր խանութպանները, ենթափոխականները, ազատ զուգազան լումենները ինքնակենդաններ էին, այսինքն՝ անկայաներ, որանք գրտնետում էին, որ պետությունը չպետք է միջամտի կրոնի գործերին և հանդես էին գալիս հանուն հայրենի լայն հանրաժողովության: Ինդեպանդիստներին լայնի էր պատկանում նաև Կրոնիկը:

Սակայն ինդեպանդիստները միասնական չէին: 1647 թ. ամբողջ պարզությունը ի հայտ եկան արդեն քաղաքական, և ոչ թե կրոնական տարբերությունները: Ծուարակ ինդեպանդիստների, կամ գրանդների, ինչպես ծաղրանքով անվանում էին նրանց խաղաղական եղանակով, և լեյնլերների միջև, որ անդրին նշանակում է «համաժամարներ»: Գրանդները, որոնց թվին պատկանում էին բարձր սպայությունը, ուրեմն և՛ նոր անվանականության ստավիլ պատվիրածան, առավել ունեոր ներկայացուցիչները, հենց իրեն, Կրոնիկի նման դեմոկրատաներ չէին: Նրանք հանդես էին գալիս երկիրը ֆեոդալական կարգերից վճռականորեն մաքրելու, ոգին, բայց իրավ մարտում մտածում էին նաև կացին միակողմանի, միայն ի աշխից իրենց դասակարգի: Ժողովրդական զանգվածներից նրանք վախճանում էին և ընթով էին ձգտում բավարարել նրանց կարիքները կամ քաղաքակց կրոնիկներին որպես իսկ լեյնլերները ընդհակառակը, ձգտում էին լայն դեմոկրատական վերափոխումներ, նրանք հանդես էին գալիս հանրապետական հաստատություններ հիմնելու, համեղհաձուր ընտրական իրավունքի, ամենախառ միադատչին պատվանտները ընտրելու օգտին: Լեյնլերներին աջակցում էին հասարակ մարդկանց լայն խավերը, և հենց ի շնորհիվ զանգվածների այդ հեղափոխական եղանակ՝ գրանդները համարձակվեցին կատարել մինչ այդ պատմությանը ի հայտ մի ախտ: Նրանք գտնեցին ու մահացրան ինքնավար կառավարչի թագավորին, իսկ այնուհետև Անգլիայում հոպակցին հանրապետություն: Էնգելսը գրել է. «Քաղաքային ի շնորհիվ միջամտության... լումենների և քաղաքային պրեբյական տարրերի, պայքարը հասցվեց վիզիոն, միտական վախճանին և Կարլու I-ը շնորհ բերեց կառավարանալ»:

Սակայն այդ «հեղափոխությունը» էլ բուրժուազանգվածական տասնամյակները սահմանափակվեցին: Օգտվելով ժողովրդի հույսանակներից և անցնելով իշխանության գլուխ, նրանք ամենից առաջ սկսեցին հողատեր իրենց ամենական, ներքառակարգային չափերի մասին: Դատարանայլ այժմ դարձավ նրանց ստատության Մի կողմ թողնելով նախկին իրեկանները, ժողազանության ստավով սնվական ղեմադրական լողուկները, նրանք հանրապետական բանակը ի պայս դրին գրավելու ուրիշ հողեր, ամենից առաջ Իգլանդիան, ապա Շոտլանդիան: Իգլանդիայի նվաճումը եղավ այն ապաստան, որին ուրիշներով, Մարթի արտահայտությամբ, շարխալայեց անգլիական հանրապետությունը: Մյուս ունեցավ երկու կարևորագույն արդյունք, նախ հանդերձրից իսկական հողերի կողոպուտանը, որանց հաշվին նոր դասակարգերի հարստացմանը, որոնք վիզեին հաշվով վերածվել էին հակահեղափոխական ուժի, և հասցրեց Սոլոարներին վերա-

1 Հունարեն episcopos բառից — մեր վանական, հոգևոր հայր:

Գրեթեթերերը միտում էին երկխոսության իշխանությունը և իրեն պաշտամունքի օտարադերեր ճանաչում էին կենդանական համայնքի կողմից ընթրված պրեսրիտերներին՝ հոգևոր հայրերին:

1 Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 22, с. 308.

ՏՈՂՈՒՄՈՎ ԶԵՆՏՍԵՆԵՆ

Սաղամով ևս եղել էմ շենայմեն և աղբրի եմ ոչ առանձնապես բարձր շքոթաններում, բայց և ոչ անհարաբայան մէջ:

Կ ր ւ մ զ Է

Տգան ծնվից 1599 թ. ապրիլի 25-ի դիշերվա ժամը երեքին մի համեստ, բայց բարձրնամ առն մեջ, զոչխառական Հանթինդոզն քաղաքի մայրամասում, որը գտնվում է Միջին Անադոլիայում՝ Նրա ծնունդը ոչնչով աչքի ընկնող չէր. նա անցած առաջինն էր չորս-Ռարերտ և Երիտասարդ Կրոմվիկները ունեին արդեն չորս երեխա՝ Ավանդուլթի համամալն վրա հիմնորդը որը, ապրիլի 28-ին, աղային կնքեցին քաղաքի եկեղեցում և անվանակոչեցին Օլիվեր՝ ի պատիվ հորնորդը՝ պարոն Օլիվեր Կրոմվիկի, որը բաղմամբիվ ծառաների ուղեկցությամբ որդևս կնքատալը ներկա էր:

Հորնորդայն այդ սրանչիկ մարդ էր նա իրերով հարստաւանում էր իր, ճիշտ է, ոչ այնքան հումանիթ, բայց ստճիկ և փառավոր մարդանում, նրա նախնիները Ռեչայնց եկաններ էին՝ նրանք բարձրանում էին Քյուտոսների իտալական տան բարձրացման հետ միասին՝ 1540 թ. մայիսի մի շինջ առավում Հենրիխ VIII-ի թվով չորրորդ անուանության ճորս հանդեսում դամարդհանչիքի էսքուլար Ռիչարդ Ուլլյամեր, ընդունելով իր հոր հորնորդը՝ իտալական կանցլիա Քոմաս Կրոմվիկի անունը, բառ ամենայն աչքի ընկնող սպառնական գինամրճման մեջ և որհարեց ճիշտացող ցանկանալի աչքը իր որրինաց հարձակումներով և խիստս պաշտպանությամբ՝ Ռոչան պարզի կեղծարար Ռիչարդ Ռիչլամսին (այսինքն Կրոմվիկին, ճերմակ, թաճշյա թիկնոցով) շնորհվեց սապակն տիրոտու Ռնքը՝ իտալալորը, զգացվելով առաջ. ճմարկներում դու իմ Գիկն էիր, այժմ մու կլինեն իմ դիւամարտը՝— և նվիրեց նրան շողակն մատաւնի, Այսպես ևս ստում հնադուլչի ժամանակագիրները:

Արքայի հերթական անուանութունը դարձավ անհաջող դարս եկավ, և այն զուրա բերող կանցլիա Քոմաս Կրոմվիկը երկու ամիս անց դիւստովեց Քաուեր-հիլում, որպես հերետիկոս և պն-

տալյան զավաճանս Քաղաքորի շարությունը, սակայն, շրջափոխեց Ռիչարդ Ռիչլամսին, որը կարողացել էր օգտակար լինել իտալալորին որպես սրբ Կրոմվիկն նա ճիշտ ժամանակին էր կատարությանը հաշտել կաթոլիկների կողմից պատրաստվող զավալորիական մտախն և ժամանկացութուն ունեցավ նրա ջանքարմանը, իր սրով ծառայեց արքային Ֆրանսիացիների դեմ մղված պատերազմում. անուանացավ Լոնդոնի քաղաքապետի սպեկա հետ և կարգին հարստացավ փթթող մենատաններին: Գրա դիմաց նա, ի հավելումն պատմանից մատանու, պատկանի կավաճանը ստացավ Լոնդոնում, Ռեչա և Հանթինդոզն կրոմությանում: Այդ կալվածքները նույնպես առաջներում վանքերի սեփականութունն էին եղել, որոնք այնքան զանադարտը ավերում էր նրա հորնորդայը:

Ռիչարդի որդին՝ սքը Հենրի Կրոմվիկը բազմապատկեց հոր փառքը՝ նա Ուլթ Գախի գտնվող Հինիլիրքոր կալվածքում կատարեց մի պեճճարտ ամբողջ, այն պարտեց անդրծովյան գրքիկներով, նկարներով և սկահակներով: Նա ապրում էր անդրալու, հյուրընկալ, համառամով բարեկամ էր անդրալուսի եկեղեցու և ամենից այնի խոնարհվում էր Երիտասարդ Քաղաճու ստալու Սա նրան շնորհեց ապախոի կուլում և շնորհ արեց Հինիլիրքորս այցելել, մի բան, որը դրանից հետո դեռ երկար ժամանակ հիշում էր ամբողջ շքատալայը: ԸՌՈՒՅ ասպանին, ինչպես հորնորդում էին սքը Հենրիին, սերում էին պեճճախոտության և ստատածնության համար: Նա պառավենտի անցած էր, Քիմբրիշի և Հանթինդոզնի շերիֆը: Եվ դեռ Լոնդոնի քաղաքապետի ազդին էլ նրան կին դարձավ:

Իր երկխոնորին (վեց որդիներ և հինգ դուստրեր) զուղական այլ մարդաստղ թիչ կաղտորվում շնորհեց Հինիլիրքորցը ժառանգոր ամալը որդի Օլիվեր, նույն ժամ հորնորդայը և կնքատալայը 1599 թ. ծնված մանկիկի: Սա ընդորինեղել էր հոր սեփականող վարկիականը, ստատածնությանն ու հյուրընկալութունը, բայց զուրի էր նրա հաջվենկատութունից և հարստանալու անապտանիք: Անվերապալի, շքողալոր խնջութեքերի Հինիլիրքորում ճեւանում էին մի ցանի օր ստող բարձրնող որսորդությանները: Մքքախաղան ու դիմակահանգեսները հաղորդում էին մեկը մյուսին՝ Հյուլերից ունեց անպակաս էին:

Մի անգամ սքը Օլիվերին հաջողակ էր ամուրցում ընդունել միանգամայն ստանձնատուլ մի հյուրի՝ Երիտասարդ Քաղաճու երանալմա հիշատակի ուղեկուտ արեղակը մայր մտավ: Եղուտահրոն Քաղաճին անմիջական ժառանգելու լի Ռոդի, և անդրալուսի գաճը անցավ շողակալորի Հալոր VI-ին՝ Մարիա Ստյուարտի որդուն, սքը մահալալաթօր էր քաղաքից 1587 թվականին իր թողակեր քոջ ում մշտան խարդամանքների համար:

Եվ անա 1603 թվականի ապրիլի 27-ին Հինիլիրքորի քաղալիկները հնալից նմարեցին արքայական կատալալոր: Հալոր

1 Գիլամանս (Ֆրանսու) — այլուտուս

VI-ը, որը դարձն էր անգլիական Հակոբ I, Շտալանդիայից տեղափոխվում էր Լոնդոն և ճանապարհով մի քանի օրով կանգ էր առնլ Հանգոստանալու և հյւրըրհեկալվելու սըր Օլիվեր Կրոմվելի տանը:

Որպիսի՞ փառահեղ շուքոջ հյուրասիր տանտերի կազմակերպեց այդ հանգիպումը Ամբողջ զլապը, սքանչելի պորակը, դրա շքեպկաքը, ծիանոցի ու շինտեղը, պահեստներն ու ամբարները բերված էին օրինակելի կարգ ու կանոնի: Հանդիսումյալը հրավիրել էին Հանթինգդոնի և Փեմբրիջի բոլոր մեծանուն մարդկանը: Պերճալուց խնուրջ իտալական մանկագին դիմով, կրթաշուկայամբ և ներկայացումներով, քաղաքական մրցամարտ զղայիկ առեկն մարզագիտնետով՝ արքայական աշքին արժանի մի տեսարան, ազնվացեղ եղբրկի որս՝ ոչինչ մտացված չէր: Ճնշված արքան, մեծ դիմով ու մուռ օտքերով, փորճիկ, թուլակալով մի մարդ, տանտիրոջ մեղքին սուր կայանց՝ ասպիտակ կրտավ շնորհելով նրան: Այդ օլախի զլապիցը մեհնելիս նա իտկական արքայական նվերներն ատացավ: Մի խոշոր սուկյա թաս, դատարուն արքայական նմուշներ, որոնցից սըր Օլիվերը շատ ավել զուխ էր հանձնում, լավագույն օրսահարի մի օճմակ և որսի բաղնիների մի ծրամ: Ձեկն մտացելի և շքախմբիկ, սոհին անհեղճիկ թափվում էր պլալատականների ակնրի սկզբ:

Այսպիսին էր սըր Օլիվերու նա շքտոնք փողը հաշվել, մի բան, օրով հարուշում էր կրտակո եղբոր՝ Ռորերտի ակամա հանգիմանանքը, որը ապրում էր իր հանեատ, ռալը բարեխնամ տանը, Հանթինգդոնի ծայրամասում:

Ռորերտ Կրոմվելը միանգամայն այլ մարդ էր: Սա նրանցից էր, ում ամ ժամանակ անդանում էին պորեիտանների և ուճքեր իրենց ամբողջ նեխաաղտով տարերիվում էին պալատական մեծամեծները և շեն ու շալլ պարզո մայրամաններից, որպիսին էր Օլիվերու: Այդ մարդիկ՝ պորեիտանները, հույսովել էին Անգլիայում դիտես ծղիտարեթի թալուհու օրոք: Նրանք իրենց պահում էին տարօրինակ. սիրի չէին խմում, չէին կրվում ասածու անտելով, չէին պարում տոներին փողոցներում, թուշլ ու ճան չէին խաբում: Նրանք ընմենք արտասայալում էին սեկուտուովյուն և բարեշաշուտովյուն: Նրանք չոր էին իրենց վարքեղորովյալսք և մյատ՝ արտահայտվելու մեղ: Նրանց խառքեր միշտ համնվում էին աստվածամայնյան արտահայտություններով: Նրանք իրենց երկխաներին անվանում էին Հին կտակարանից վերցրած անուններով, հայտնվում էին փոքրիկ ծրնուներ, Բահհաններ, Ռովիներ... Պորեիտաններն արտաքին տեսքով նույնպես խախիվ աշքի էին կնկնում խալալարգիտ ամբոխի մեջ. նրանք հազում էին հաստակ, սե, ճերմակ կապով Օճիքով, ասունց ծանչակների և ալլ պաշարարներից զգեստ: Նրանք չէին հանդիսումով զվարճանքի, պարերը, ծիծաղը (բաղի բրկլիական սաղմոսներից), չէին այլու-

յուն թատրոն, չէին մասնակցում մարզական խաղերին, որոնք սնահատում էին որպես լրակատար մեղագործություն, թեթեամատովյուն, աստանալական զարգանք: Նրանք ալխատում էին լավագանջ շաա և զանադիր. ճաա և ջերմեանեղ ալխում:

Նրանց հավաքը կեղ էր ժնկեց և կոշվում էր կալվելիքով: Հրեխայրվելով Հենրիի VIII-ի օրոք և բաղալամենելով մղիտաթիթի մամանակ, անգլիկանական եկեղեցին իր բաղմամբով տաներով, երբ հարավսր չէր լինում աշխատել (որքան էլ փոջ չանի), իր փարթում ծրախատարություններով, որոնց համար գրեհանգելում էր անքան թանկարժեք շուքաաներ, սրտապատանարներ և զարդեր (փոջ արծեղոջ), չէր զոհանցում այդ մարդկանց: Այն պահպանել էր լավագանջն այս կաթոլիկական զճեր և իր ներքին կատուցմածցում, և ծեսերի շքեղության մեջ՝ Պարեիտաններին, որոնց ցանկանում էին որոճ անել և բաղմապատակել իրենց սեփականությունը: Համեսա կալվածքներում, արճանաանցներում կամ անտերական գրասենյակներում, հարկավում էր բուրդովին այլ տեսակի եկեղեցի՝ էճան, պարզ, թանկ նստող սովորորություններից զերծ:

Աստվածաշուշուք նրանց զլխավոր և հանճախ միակ զիրքն էր: Թորգմամվելով անգլերեն և ժնկի մխարանության զաներով տարածվելով Անգլիայում XVI դարի վերջին, այն պորեիտաններին վիխարի սեռուղ տվեց խորհրդատուությունների, մեհնուրյանների, որոնանների համար: Աստվածաշնչի մեջ կարելի էր պանեկ պատասխանք շուքաբնույտը հարցի, քաղի տասնակ օրբիտներն այս կամ այն կիտքը հիմնավորելու համար, բնարել զամեծորեն մերկացնող կամ ոչնչացնող բառեր, որոնցով կարելի էր խոջել միևնև ճողոքը: Հին կտակարանը սպանում էր, կանխաղաշուքում, պայքարի կոչում: Ռատոխ այն շաա ակելի սրտամտ էր պորեիտաններին, որոնց համար հասել էր Ֆեդուրական աշխարհի դեմ պայքարի ժամը, դան Ալեխարանն իր անանները որով: Հին կտակարանը նրանց համար դարձավ հիմնական հեղինակություն և ոչ միայն և ոչ արճան ճողոք օրոճերում, այլև աշխարհիկ՝ բաղաբական, հասարակական կալվելիստների կարծիքով բուլոր մարդիկ բաժանվում են բնորոշվելիք՝ ի սղգրանե փրկության ու զրախալային երանուովյան արժանացողների, և անիծյալների՝ դոխկներ կրակներ զտաաշարուտանների՝ Բալջ Տաստատապես իմանելով ով է Թրկվածներն մեջ, ով՝ անիծմաների, այս կյանքում անճարա էր: Մնում էր կատահներ ու նմեղորություններ անել և աստվածային ողորմածության կամ անողորմության նշաններ տեսնել իրական մարդկային կյանքում: Եվ պորիտանները ենթադրում էին, որ բարեպաշտությունը, խնայողությունը, ինչպես և զրոճում հարջողության հասնելը մասին են բնորոշ լինելու, աստվածային ողորմածության վայրին եվ բնահպատակը. շալալովյունը, ան-

կանոն վարքը, սնանկությունը անհնարելի նշաններ էին այն բանի, որ մարդուն ապագայում սպասվում է գեհններ:

Այդպիսի մի հետազոտական պորտիտան էլ իրեն համարում էր Ռոբերտ Կրոմվելը: Նրա շրթուները միշտ սեղմված էին լինում, դեմքը լուրջ էր, այն կրում էր մասնաճարակային և կենտրոնացվածության կնիք: Այլպիսի մարդը միշտ պատասխանատվություն է դրում բնասանիքի առաջ, իր գործի նկատմամբ, իր սատուս հանդեպ: Առես ձևերից նեոտիկը կարգ կորոպր, նա վարում էր ընդգծվածորեն համեստ, գործարար կյանք: Անասուն էր բազմացնում նախկին վաճառքատեղին, իսկ զմեռ իրեն պատկանող արտասույալընում, սրբուն էր ցանում և գարեհոր պատաստում: Նրա գործերը վառ չէին զգում. այն մասնանի, երբ երբայք մտինեց ունեցվածքը և սնանկացավ, նա հարստացավ, նրա եկամտունները հասան սուրհեկան 300 ֆունտի և նա նվաճեց հարեանների հարգանքը: Նրան վիճակում չէր մնալ անհայտության մեջ. նա բնորոշեց պաշտվանների անդամ, ծառայում էր որպես հաշտարար դատավոր:

Նրա կնոջ անունը Նեդսարթթ էր: Աղջկական ազգանունը եղել էր Ստյուարտը, որը ոմանց չիմք էր տալիս հետագայում պնդելու, թե նա կապ է ունեցել Ստյուարտների ազնվական տան հետ: Հասկիմ թե դա չէ՞մարդա լինելը: Նեդսարթթ ծնվել էր նորֆոլքի մի հայտգակ ընծումինն բնասանիքում, որը, ինչպես և Կրոմվելները, հարստացել էր վանքերի վերացման շնորհիվ: Որպես օժիտ կենց աճունուն համար բերել էր տարեկան 60 ֆունտ ստեռլինգի անունս և գարեհոր գործարան: Սրա նըրայք Բումաս Ստյուարտը փոքրիկ Օլիվերի մյուս երեխի բռնին, համարվում էր հարուստ հողատեր և ապրում էր Իլիում՝ Փեմբերջի դքսությունում:

Նա գեղեցիկ կին չէր. ոչ խոշոր թուխ սպեյն, երկայ քիթ, լիքը աչուեր: Բայց հշտիպի, լավ զմայլված շրթուներեն իրենց մեջ ներտվություն էին կայացնում, իսկ հայացքը կամային էր ու խելացի: Կրպեյ էր նրա 34 տարին, երբ ծնվեց Օլիվերը: Գրանից հետո մնվեցին ևս հինգ երեխան: Բայց չառ դրժանություն պատահեց. երկու աղանկը՝ Հենրին ու Ռոբերտը, մահացան մանուկ հասակում: Օլիվերը մնաց վեց քույրերի շրջապատման մեջ, և նրա՝ իր թնականի Նորի հետ էր մայրը կամային էր քույր հույները, իր ամբողջ սերը: Նա, անկասկած, ինչպես և իր ամուսինը, պատկանում էր պորտիտանական հավատին, սիրում և մանրասխարհորեն գլխում էր տանյին տուննությունը, անձամբ կամ միտորտին օգնության սովորեցնում էր երեխաներին կարգալ ու աղթքներ սերսել: Նրա նկատմամբ, հավանորեն, կարիքի կլիներ կիրառել լոնդոնցի մի պորտիտանի՝ Նեմի Ուիլկինսոնի խոսքերը, որն իր մոր մասին գրել է. «Նա մտնողներին սաստիկ լուրջում էր ու հնազանդ էր նրանց, սերով ու բարություն էր լցված ամուսնու նկատմամբ, սաստիկ քեջանք էր ասում գեպի երեխաները, նա սիրում էր ամենամեծ բարին և ստում շարն

1741

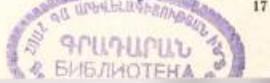
ու թիկնավորը: Նա համեստություն տրպար էր և շատ հաղվագիպ էր զուր գալիս տնից որևէ տեղ գնալու համար, բացի եկեղեցուց: Երբ ուրիշները գվարձանում էին տունական օրերին կամ մի այլ առիթով, նա ձնոր էր լինելուով կարգ և ստում. «Ահա իմ գործանքը...»: Աստված նրան օժտել էր երեխի խելքով և զերպանեց՝ հիշողություն: Նա հիմանիկ ուսումնասիրել էր աստվածաշնչյան ավանդապատումները, ինչպես նաև բոլոր մարտիրոսների պատմությունները, և գիտեր լավ պատմել դրանք: Ի իրում՝ Նեդսարթթն ունեցր բնավորության տեր էր և բավական անուրված խելքով, գործնականությամբ և ուշմունքով:

Այսպիսի բնույթիցում էր մեծացել Կրոմվելը: Շատ լիզենդներ են հշտվել նրա մանրություն մասին հետագայում, երբ նա սրդին իր ուսերին կրում էր փառքի ծանրությունը կամ անզամուխել ուշ՝ XVII դարում, երբ նրա կյանքը վաղուց է վեր պատմության սեփականությունն էր գարձել: Խոսում էին, որ այն սեռյակում, ուր նա ծնվել է, կախված էր գրեթե Անգլ զատաստանի և սատանայի դեմք պատկերով՝ առաջին բանը, որ նա տեսնում էր լույս աշխարհ գալով: Անուշեռն պետում էին, որ վաղ մանկական հասակում, երպուտ թե կիսաբրեւն, նրա աչքին երևում է ոմն վիթխարահանական պատճառարի ու հայտարարում. նա կդառնա Անգլիայի ամենամեծ մարդ, «Թագավորի պես մի թուխ»: Պահպանվել էլ որոյց մի կապիիկ մասին, որը մանուկ Օլիվերին փայնում էլ օրորոցից, երբ սա մտնողներ հետ հշտըրեկալված է եղել Հինյինքրուցում, և ի սարսաղի ամբողջ ընասանքի՝ նրան հասցնում է ամբողջ դաշաբր:

Սակայն ամենիկ նշանավոր լիզենդը՝ դա որոյցն էլ չորսամյա Օլիվերի մասին, որ հետնորպվ էլ երեցամյա արքայուհու Կարոլուս ապագա Կարոտ Ի-ի հետ: Որպես թե Հակորի՝ Հինյինքրում կրած ժամանակ, 1603 թվականի գարնանը, արքայուհու Կարոլոս և փոքրիկ Օլիվերը սկսում են զմայլուց մի խաղ, իսկ այնուհետև սկսում են կովել, ինչպես դա համախ է պատահում երեխաների հետ, և Օլիվերը (օ՛ մեծ նախախնամակ) արյունաղվու լույսի շարդում է ապագա գա՛համատեղի քիթը:

Թողնեց այլ լիզենդներ իրենց հորինողների խղճին: Ծնված պետն այն է եղել, որ Օլիվերը Կրոմվելը ծնվել էր դաշտաբարակվել է համեստ, բայց բարեխնամ պորտիտանական մի տան մեջ, ծայրամասում մի փոքրիկ քաղաքի, որ քնկած էր Հանհետ հարթավայրերի արանջում: Տեղից զուրս գալով՝ նա տեսնում էր լիտանրակի, ցածրիկ երկիրը, որ քրեթե միշտ ժամկետ էր լինում ամպերով, տեսնում էր գմբեթները քաղաքի եկեղեցիների, որոնցից ամենամոտիկներից մեկը՝ սուրբ Չովհաննես Սկրտիչ կեկեցիին էին տանում նրան ամեն օր:

Հանթինգդոնը հենց իր իսկ կերպարանքում ուներ ինչ-որ պորտիտանական բան: Մրամայր տանիքները հին, մալու աները

ձգվում էին խորհուրդը ճանապարհի երկայնքով, որ տանում էր դեպի ցածրիկ բլուրներով պատված անձայր հարթավայրը: Տեղացի անմիջապես այն կողմ սկզբում էին դաշտերն ու բանջարանոցները: Արտավայրերի ցանկապատերի ետևում ձգվում էին մտրդագետիկները և ճվճվաղող տղաֆանաճիճները, որոնց միջոցով հասում էր ջրառատ Ուլը: Մեկու միքս միջամ էր, համախախի անձրևներ էին գալիս, ճահճային եղեղները աղմկում էին քամու տակ:

Տանը հայրը երան դաստիարակում էր իր որդի: Երեկաները բնատուրիք հավաքվում էր բուրբուր մտա, իսկ վեցամյա տղան, նստած ցածրիկ արևոտակի վրա, չոր ճնկների մոտ, լրտամ էր աչքնցնելով պատմություններ և խառակերն քաղցրենը հաստափոր դրքից: Երանց կյանքի դրամվոր դրքից: Մի քանի տեղեր դրանից հասկանալիս միջնվել էին նրա գիտակցության մեջ: «Կա-խեյր, որչախ իմ, առածուր և սրբաբնի», կարդում էր հայրը: Երանը մտածել էր լարխոսոսի արքային, քանի որ երկնային հավեր կարող է տեղ հասցենել խոսք...» Աստուծոց և, ոչ պակաս հետևյալ, ճեթաբնակ արքայից այնք էր վախենում: Վախենալ պետք էր և որոշ մարդկանցից՝ շարերից և ազնվներց: «Ենեանդ կա, որի առամները դաշույններ են, և ճնտները՝ դանակներ, որպեսզի խժռեն այս աշխարհի խեղճերին և սղջասներին»:

Գիրքը սովորեցնում էր աստուր կանգնել թույլերին և ինչ-որ անորոշ պատճառներ էր տալիս ունակ: Բուխարիի բոցերը թլեմբեցնում էին հայացքը, աչքերը մեղրորեն փակում: և փորձելով տղան ալիսի ու ալիսի էր պայվելում չոր ճնկներին: Ականջներում զնգում, անգիտակցորեն մտապահվում էին խոսքերը: «Ենաց արա շուրթերը հանձն մամաբարդիկ և հանձն բոլոր որբերի պաշտպանության: Բուց արա շուրթերը արդարատեսության և խեղճի ու աղքատի դործի համար... Մերեցե՛ք արդարությունը, աշխարհի գաստվորներ, շիտակ մտածեցիք տեղ աստծու մասին և պարզ արտով փնտրեցիք նրան...» Հոր ձայնը հնչում էր ալիսի ու ալիսի բարբեր, ալիսի ու ալիսի լարված. «Կա՛յ քեզ, ամա-լացնո՛ւր, որ չես ամալացվել, և կողպտի՛ր, որ չես կողպտվել: Երբ վերջացան ամալարտեր, կամալանաս և դու՛ս երբ դա-կարդնես կողպտուղը, կկողպտան և քե՛զ... քանի որ Տա-փեթը վաղուց ի վեր կատարված է, այն պարտադրված է նաև թագավորի համար, այն խորն է ու լայն, որս խարսկվում շատ կրակ կա ու փայտ: Իրորը շունը ծծումբի բոցի պես կայրի երան...»:

«Ե՛ր, բան է Քոսիթը— սրբափվելով հարցնում էր տղան: Եվ իմանում, որ հին նրուտաղծի մտա եղել է մի այդպիսի տեղ, որ-տեղ քնակիները կրտմանում էին իրենց արքը և այն մեռելի-ների դիակները, որոնք անարժան են եղել Նուրբարդովրդու:

Ախտից երանց այլում էին, և բոցերն այդ նմանում էին դճճենի կրակների:

Հասկանալի է, որ այդպիսի ընթերցումներից հետո տղան թնում էր վառ, տեսնում էր տանելի երազներ: Միգրիպային նու ամուր երկայն էր. սիրում էր վաղվել, բնկնում էր քույրերի հակեց: Բայց լուներ հավասարակշիռ քնավորություն, արցունջ-ները համայն կեն թափվում աչքերից: Արտասովոր տպավորվող էր: Գիշերները մանկական սենյակի արշամուտքի մեջ նրա աչքին կարող էր երևալ մի վիթխարի կերպարան, որը հին մարգարե-ների պես փառք կհանդեսաներ նրան:

Տանկան օրերին նա բնասներով հյուրերկալվում էր Հին-լիբրուտում, մի հորեղբոր տանը, և ակառատես էր լինում միան-տեսանյն այլ կրթելի՝ փարճում, լրտամ, ցուփ ու այնպեսզ վիճակվում էր խաղալ մետաքսով և ժանկաններով պնեված աղ-գականներ՝ սըր Օլիվերի որդիների հետ, մարգագետնում մըր-քայտաղ կամ շքեղի թատրերի ներկայացումներ դիտել, ճաշակել համադրմ կերակրատեսակներ, Մեն-մեյլի կարող էր հանդի-պել հենց իրեն՝ Հակոբ թագավորին, որին զուր էին կրտվել-յան պայատի հյուրընկալությունը: Ենք՝ հորեղբայրը, ճմալի և աստատան, իրենից ներկայացնում էր շեքսպիրյան Ճալտաֆի մի քաղցրաները: Նա բարձր քրքրվով դաստիարակ էր արժանի գովաբանը, սոյն էր քույր խառնանյունների և մեկ էլ տեսա՛ր՝ սանիկին էր նկատում մի որևէ արտասովոր իր:

Ասեց, մեծաճառակների խոսակցություններից և մանր հան-գրիմանակներից Օլիվերը շատ վաղ հասկացավ, որ այդ կյանքը, Հինլիբրուտից կյանքը, թեկան ձորը, բայց արատավոր է: Այն Երանց համար չէ, աշխատասեր, համեստ, խնայող մարդ-կանց համար չէ: Նա վաղ սովորեց թեթև արճամարճանքով եա-լիս ուկեզած շքանակներով այդ նկարներին, մանկկազարձ հա-րատաներին, արժանիս սպասքներին: Մի ուրիշ իդուլ էր լույն զնում նրա հոգում:

Երբ նա չոթ թև ութ տարեկան էր, հայրը երան ուսում տվեց: Հանթինգդոնի տարրական դպրոցը տեղադրված էր կրտվելի-ն-քի տեղից ոչ հեռու, սրբաշարժ տանիքով և բարձր զոթական պատմությանով ազուտ մի հին շենքում: այն կառուցվել էր դեռևս XIII դարում: Դա բազալտ քարաքային դպրոց էր, որ պահվում էր քաղաքային միավորման ղեկավարության տակ: Վանքի և մայր տանաբի ուսումնական հաստատություններն այն մտմանակներում արդեն անհետացել էին: Դպրոցում կար միայն նաև դասատանչակ՝ բոլոր տարիքի երխանների համար, և միայն մեկ ուսուցիչ:

Ուսուցիչն, սանթը, սովորական մեկը չէր: Դուկտոր Քոմաս Բիլդը նշանակող անձնավորություն էր քաղաքում: Պարտասան-կանությունը սուղորված Քեներթի շքանավասոր միամամանակ

ծառայում էր որպես ծխական քահանա եռյն այն սուրբ Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցում, որ այցելում էր կրթմանների քննանիցը, և լատիներեն պիեսներ էր հորինում սամոմաքանական բնմաներով: 1597 թվականին լույս տեսավ նրա Աստուծ պատժների թատրոն, թարգմանած ֆրանսերենից, ավելի քան 300 օրինակով հանդերձ վերնագրով սիրջը: Գրանում ապացուցվում էր, որ բոլոր իրենց մեղազարթուներունների համար մարդիկ արժանի պատիժ են կրում արդեն իրենց երկարյին կյանքում, Բաղում օրինակներով ամբասնդում էր այդ դաշտախորը: Մարզպալին ամբողջ կյանքը պատկերվում էր որպես անդադրում պայքար ասածու և խավերի ուժերի միջև: Ե միայն ասածու ընտրյալները, որոնք ապրում են համաձայն նրա օրենքների, հաղթանակում են այդ պայքարում:

Առանձնահատուկ ուշադրություն էին դարձվում թագավորներին ու տերակալներին՝ սանկալայնան առավել հակվածներին և ուղղվելու դժվար հեթականերին: Գուրխներից մեկը հատկապես նշում էր, թե տորթա հավաղդպե են բոլոր ժամանակներում հանդուրձում բարի տերակալները: Մի ուրիշում ասված էր, որ այ աշխարհի տերակալները, նույնպես անկանհործներն ու մեծերը, չեն խուսափի իրենց անօրինականությունների համար պատժից: Աստված պատժում է առանց դեմքի ու դիրքի նշելու: նա օգնում է և՛ աղքատին, և՛ հարուստին: Ինչ վերաբերում է երկրային արքաներին, ապա նրանք բարձր չեն օրենքից: Նրանք նմանա են օրենքին, որ հիմնված է իրավաբանության և արդարության վրա: Անհավաստատության է ստովանալին ու երկրային օրենքներին, զրոյում է Քիրը, և՛ թե թագավորը չափից ավելի հարկեր է դնում գողտվորի վրա, կիև նա կույում է ունեցվածքը իր հպատակներից:

Գեկատր Բիրջը շատով դարձավ Կրթմանների ընտանիքի բարեկամը: 1616 թվականին նա ձերուհի սեր Օլիվերին նվիրեց իր նոր սանդղապարծուկները, որն էլ ապագայում էր, որ Հռոմի պապը ոչ այլ ոք է, քան հենց հակաքրիստոսայա Ալլապիկի ստույղի ազդեցությունը վիթխարի էր:

Գեկատր Բիրջը ավանդույթի համաձայն Օլիվերին և նրա մյուս հասակակիցներին սովորեցնում էր կարգալ այրենհարան և առաջին անգլերեն գրքերը՝ ազդուսների չափածո փոխադրումները, Ավետարանը, Կատեխիզիսը, արքեպիսկոպոս Հնուդայանով դրանց միջոցով լատիներենը, առավելից թարգմանությունը, Ցիբրոտի ճառերը, Օլիվիոսը, վերջիվսող և վերջապես, Պլավտիսուս, Հորաջոսը, Տուլլիանիսը: Երեսներին ուսուցանում էին թվարանություն և երկրագնդագիտություն, արամեանություն և ճարտասանության նախաբերությունները, նաև հուսարենու Գեկատր Բիրջը, դրանից բացի, ասնործն և իր աշակերտների հետ խաղում էր բարոյախոսական պիեսները: Օլիվերն էր ստույղին տեսնում էր ոչ միայն գործընում Կի-

րակի օրերին նա իրենց ողջ ընտանիքի հետ գնում էր կենդանի պատվարժան դոկտորի քարոզք լսելու:

Քաղաքը պորթուգալի համար գլխավորն է կենդանական արարողության մեջ: Նրանք մի առանձին նշանակություն չէին տալու ազոթի երեքերգությանը, ձններին, խորհուրդներին՝ սպապական կառավարության այդ նմանորդներին: Այ, ուրիշ բան է բարոյը: նա խոսում է աշուղի մասին, այն մասին, ինչը կարևոր է յուրաքանչյուր ունկղորի համար. ասածու նկատմամբ մարդու վերաբերմունքի և մարդու՝ իր իսկ նմանի նկատմամբ վերաբերմունքի մասին: Գրան ավելացրած, զավանթնում բարոյը միակ միջոցն էր վերջին նորություններին իմանալու:

Օլիվերը տեսնում էր, թե որպիսի ուշադրություն է հայրը յուրմ քարոզը: նոր արքան չէր արտաբացրել ոչ մեկի սպասումները: նա չէր ճանաչում և չէր սիրում այն երիտրը, որը նրան թախտ էր վիճակվել ղեկավարելու: նրա սրտիտանտները թագավորական իշխանությունն ստովանալին ժառանգ և օրենքից բացարձակ անկախ լինելու մասին, որոնք նա շարաբեր էր դեռևս Շոտլանդիայում, ոչ մեկի համակրանքը չէին հարուցում: Անգլիական պառլամենտը տարեցարեք ուժեղանում էր, նրա անգամները, որոնց մեջ քանի դնում ավելի շատ տեղ էին զբաղեցնում նոր ազնվականները՝ Բորեիս Կրթմանի նման մարդիկ, չէին ցանկանում հաշտվել ինքնակալության հետ:

1605 թվականին քարոզը կենդանու լուստները էր տեղում պապականների վրա, որոնք պատվամեծի շնորհ տակ սեկապրել էին 26 առկառ վառող, որպեսզի հօգս ընդդեմնին թագավորին յուրիքի պայտաի հետ միասին: նա օրհնում էր ստորին պալատի սեղաններին, որոնք հրամայվում էին ըմբարելն նոր հարկերի օգտին, մինչև որ թագավորը շնաստատեր համայնքների պայտաի իրավունքները և չհրամարվեր ինքնակալական բազարականությունից:

Ինչպիսի, զրկտր Բիրջը զղուշանում էր ուղղակի դատապարտել արքային իր ամբողջից՝ ալլապիկ նրա քանո վատ կիրենը: Բայց բավական էր, որ մեջերանում արվեր պարզանկատում: Հալոյի արքասանած ճառը, և ունկղիքների համար ամեն ինչ պարզ էր դառնում: Ե՛րառել այն մասին, թե աստված ինչ կարող է և ինչ չի կարող, ստովանանարում էին՝ Հալոյն տեսն թե պա-

1 Նոր ազնվականներ կամ չեկքներ Անգլիայում անվանում էին ֆեոդալական դասի այն ներկայացուցիչներին, որոնք, ի տարբերություն հին հնգադարձական արքայադատարի, իրենց անտեսությունը վերաբերություն էին նոր, բարձրական հենքի վրա. նրանք զանկապատում էին համարյա հոգեքը և անկեղ ոչխար էին պատում, իրենց կալվածքներում արևորեն կիրառում էին զարժու աշխատանքը, հուջ տալին էին զարժու, ներքեում էին պարտեկական բարեխոսանումը: նրանց տեսնությունը սերտորեն կապված էր շուկայի հետ, իսկ նրանք իրենց հաճախ հանրատնում էին նաև բազաներում կալվապատում անտեղություններին սեփականատերեր:

մէջ զվարճութիւններին. կրակ կորած զնդակ էր խաղում, խիզախ տասներամարտում էր, նետ արծակում, լողում, ճիճի որսորդութեան էին զնտել՝ նա զրա անպայման մասնակիցն էր, սաստիկ սիրում էր ձիավարում:

Ազնի հանգիստ գրազմունքները եւ օտար չլին նրան. ինչպես եւ բոլոր դյուրազգաց բնավորութիւնները, նա շատ լավ գցում էր երաժշտութիւնը եւ սնոր զրա հանդիպ պահպանեց ամբողջ կյանքում: Պատմում էին, որ նա ասանակիցի է ուսանողական մի. ներկայացման եւ ընկերներին ապշեցրել՝ կեցծ թաղ զնկով զլիսին եւ հանդիսարտասից արտասանելով մի քանի վեհասպան, իբր արքայազայն խոսքն:

Նրա համալսարանական կյանքում տեղի է ունենում անկրկնելի ընդհատում: Հազիվ էր լրացել մի տարին, երբ ստացվեց ակ շրջանակով երկվեց ամի ծնար, որը զուժում էր նրա հոր մահու: Մի քանի շաբաթ անց մեռավ և պապը՝ մոր հայրը: Պատանեկութիւնը վնջազայվ մեկընդմիջու. այսուհետև նա գործով բնտանների զխաղաղը, էսգվալը, տան տերը, այն տան, որում վշտից խնայաբար մոր արքունիները խառնվել էին վնջ ըտլւրերի հնկեկոյնների հետ: Մեկը նրանցից նոր միայն ամուսնացել էր, իսկ ամենևորուհուրը ընդամենը վնջ տարեկան էր: Օլիվերը թողեց Քեմբրիջը և փութաց տուն:

Տանը ընկնելով արձանագրութիւն էր տիրում: Բավական չէր, որ բնտանիցը կորցրել էր կերպարանին, նրան այժմ սպասուում էր արքայական խնամքի տակ ընկնելու վտանգը: Օլիվերին, ավագ որդուն, մինչև լափահաս դասնալը մնացել էր եւ երեք տարի էր հնգազորական սասիճանաժողովները պատրաստ էին Ռոբերտի թողած մտանազութիւնն իրենց ձեռքը վնջնել: Իսկ թե ինչ էր նշանակում արքայական խնամակալութիւն՝ բոլորը գիտեին, անվերջանալի վճարումներ, տուրքներ, պարտականք՝ Անգլիայում ամ տիրապետում էր Ֆեոդալական իրավունքը: Երբ լրանար Օլիվերի քսանմեկը, նա զեւ պիտի էր կա զնոր որ ունեցվածքը: Վճարելը՝ մասանգիւր արժանք ստանալու համար, կէն միջև այդ վճարելու որն էր քան ունենալու:

Բայց Ռոբերտը զուր չէր ձեռք բերել զգուշավոր ու խելամախ մարդու համբեր. նա իր ամբողջ կառուցութիւնը կտակել էր ոչ թե սրբուն, այլ կեռը՝ նիկաթաթիին: Եվ նրան հաջողվեց ազգեցիկ ազգականներն օղտութեամբ դատարանում ապացուցել, որ ունեցվածքի հո զնումն արդեն արված է՝ երբ մահացել է օրը Հենրիին, սոսկե ասանալը, և Ռոբերտը, նրա որդին, տեր էր կանգնել ունեցվածքին:

Գատական ընթացքը, իհարկե, թիւ փող եւ նյարդեր լնտեց ամբողջ ընտանիքի վրա, որը զեւան լէր ապարքելու կորստից: Կէն ցույց ավեց, որ որդեօղի զուարթական Անգլիայում լինեա

որվայր եւ կարողանա պաշտպանվել թաղաժողովական սասիճանաժողովները կամայականութիւններէ, հարկավոր է լավ խնամել իրավունքը և զրու հանկ հոգային հարաբերութիւնների երբեթիւններէ: Վճովեց, որ Օլիվերին ուղարկեն Լոնտոն՝ Աստանտուն, որպիսի պնեսոլ հասու լինի այդ գերիթմաստութիւններին: Մարջ խոստացավ ինքը վարել տեսնելու: Վնջ ի վնջը գարնիցի զործարանը՝ իր օմիտը, զեւան կհամուտ էր իրօում և ունեան դալիս էր կանոնալոր:

Եվ ահա Օլիվերը, արդեն նոր Օլիվերը՝ անականացած և լրացած, ճանապարհով էր Լոնտոն: Մանկուց յուրացած պտրիտանական բարչայտութիւնը նրան սովորեցրել էր ճակատացրի անակակալներին նայել իբրև սազմածային փորձութիւնների, որոնց պետք է անորտուն տանել: Նա զտակցում էր իր սոց պատասխանաւորութիւնը մոր և ըտլւրերի հանդեպ, հայրական զործի հանդեպ: Բայց նա արելցում էր կայքի ծարավով և պտուտակեան ստուշ հնուարքքարութիւնը: Վիթխար աշխարհը զեւ նոր էր բացվում նրա սաշու:

Դավառական կոպիտ տղային, տանը դրծված քաթանն զղեսուով, քանահալած զլոնտոնան զննելով այդ պատանուն մայրաքաղաքը թվում էր անհավատարեքն վեհալուք, բազմամարդ, վիթխարի: Այդ համահնգրուպական Բարեյանի փողոցների յարիթնթումը՝ Միթիկ զործարար փողոցներում, որոնք արխատկրատական թաղամասերում կազմված են հարուստ առանձնանկերից, առեւտրական և տնտեսականային այդ փողոցներում, նազմանեղատակին, ծուտակն և միմամ այդ փողոցի փողոցներում, որոնք բացվում էին զնայ լայնելու, պտրտ, բազում անկեր իր վրա կրոպ թե՛նցու, հնչա էր մտորելի: Հարմանայի չիւնթիւններն իր ամբողջ զանգված՝ արքայական փտանեղ Ուայլնոլ պատուր, Վեթմինսթերի վեհալուք կառույցը, որտեղ հիտար էր անում պաշտանմնուր (Օլիվերը չէր բացաւում, որ թքնէ ինչն էլ ստիպված կիլիեր բարձրանալ այդ սասիճաններով) վիթխարի, մայլ թտունը՝ ամբողջ-քանտու, զրա սաշու, ըլլի վրա, մի մամանկ մարտպատի էին ենթարկում պտուտական հանցազործներին: Փեթխարի պես զվալցող բազմամարդ բորան. բազմաչեղուն նազմանեղատակ, որտեղ ամեն օր նայեր էին բեռնաթափում աշխարհի բոլոր ծայրերից. Լոնտոնի կամարներ իր ետուեւում և խառնթմերով. գեմեզորչա թաղաներն ու կրկեսները. զեւլ զիտե, թե էլի ինչ կարող էր ջեցել զավտուր կեւ պատանի չեւտմենի երկակալութիւնը: Աղատութիւնեց զուրպ թծել էր, զալլակալութիւնը մեծ էր և պաշտպան: Եվ որքան զովար էր պաշտպարել ինքն իր զմե, իր անասնն, կրակոտ բնավորութեամբ Ուզում էր փորձել ամեն ինչ, լինել ամեն տեղ, ճաշակել ամենաարարք, թե՛ կրկնել արդեւան, հաճուցնելու:

Եվ Օլիվերը նեւովեց մայրաքաղաքային կայքի մեջ: Նա հա-

ճարտու՞մ էր ցամաքո՞ւի և արքա՛նայածի, լինե՞մ էր Թարսըննե՛րում, զինի՞ էր խմե՞մ ես զանգամա՛ստի Կաղզո՞ղներում, համարե՞մ սիրե՞մս Կապա՛ստհիճեճի և, առե՞մ եմ, ետևի՛սկ տարվել էր Բիթլիսիա՞ղով Քիչ, իր մե՞տը բանը սուսերի հասնե՞ր, և մի տարու՛յմփոց չէ, որ քե՛կած էր երա խոզի՞ վրա:

Ինչի՛դուս-ի՞նձու՞ իրավարանո՞թյան պարայժմո՞ւնքներն այնքան էլ հաջող չէին ընթանում: Բայց դրանք, այնուհանգիճե՞մ, քիչ օգուտ չբերեցին: Առե՛նատուս այցելե՞մ էին այն ժամանակներում աչքի քնկե՞ող այնպիսի աղանղա՞վոր մարդիկ, ինչպիսիք էին Սլիվիկը Աննա-Զոնը, Ինչո՞ղի Հուլո, Էդոնե՞ղ Ուլոնքը, Արթուր Գեղարձը, Բու՛սաս Ֆերֆաքը, հեղափոխո՞թյան սպառա սառչե՞րը: Մարդիկ զբոքեցին ալնիչ հետաքրքրի էին Աշտնո՞ղ կարնի էր ծանոթանալ քաղաքական վերջին ետուլմիճեճի հետ. լսել այն պատկանա՞լի մասին, որը մայր ցամաքում մղու՞մ էին անձնվճի բողոքականներն ընդդե՛մ կաթոլիկ-պապականներին, Ունյա՞ի արքայա՞ն Կարդու՞սի, Իսլանդիա՞յի արքայադստը՞՝ մոլի կաթոլիկու՞ն հետ ենթադրա՞յ ամուսնո՞թյան կապակցո՞թյամբ: Աշտնո՞ղ նաև վտանգավոր խոսակցո՞թյուն էր անդի ունե՛նում այն մտայն, թե թագավորը երկիրը տանում է դեպի՞ սնանկացում:

Օ՛, ինչպե՛ս էր զանգատվու՞մ ծուռտո՞րկ, Թուրակա՞մ, լնչին Հակոբը, Հակոբ Հոտատը, ինչպիս կեճե՞լ էին բա՛նը զազանաբար, մե՛նն նգիտարնիճիչ: Երա մե՞ջ չկար որևէ բան թագա՛սուց՝ ո՛չ երա արմատապատկանո՞թյունը, ո՛չ զե՛նկյունը, ո՛չ հարկնափրո՛ւթյունը: Անգլիայի Հակատաղիքը բողոքովին երա հոջը չը՞՛ միայն թե ապրե՞ր հանգիստ, զարմանա՞լու պարանահոճեճներում ու դիմակահանգեճներում, ալնի՛չ ըստ փող հավաքե՞ր ժողովո՞ղեց և պարտա՞յ ժամանակ արքայականե՞ր գոտուր թագավո՞րնրի իրավունքնրի աստվածային ծաղմն՞ն ստայն: Հանգստա՞վան կցանքը, որ այնպիս սիրում էր, երա համար նշանակում էր կյանք տանե՞լ առ՛նատուրականներին և ստանե՞լ պատասխանապատկյան: Այլ կյանքն ինչպատկե՞ր բա՛լարարում ապ իր ամենամա՞կը քմահանուրեճեճին և իր ֆալտիոնի՞՝ ամենակարող Բեքին՛ննի՞ գաքի քմահանուրեճեճին: Իսկ թագավորնրի աստվածատուր իրավունքը ոչ ալլ ինչ է, քան հավաքել ժողովո՞ղեց ցանկացած հարկե՞ր և ծախել: Ինչպե՛ս քե՛զը առա՞խ է:

Հանգստա՞վան կցանք նշանակում էր նաև խաղաղո՞թյուն օտար տերու՞թյունների հետ՞ խաղաղո՞թյուն և վճաս Անգլիայի պատվի և շահերի: Եվ Հանգրը դաշինք կերեց ստեղի կաթոլիկ Իսպանիայի հետ, որը կողոպտում էր անգլիական առևտրական նավերը և թույլ էր տալիս մտնել Կիստ-Սիցիլա. այն Իսպանիայի հետ, որի երկ պաշարումը ինքնա՞ ուժեր էին նեղորել անգլիացիները Նիդարլե՛ թագու՛նու օրոք: Այլ էր պակաս, որ թագածառնա՞ն ամուսանա՞ր խապա՛սուհու հետ:

Անգլիայի խոսակցո՞թյուններ էր լսում կրոմվելը ասե՛նա-

տանք և իր աղբակահենների մտտ, ուր նա այցելում էր երեկոները: Կնիցնում, բանից պարզվեց, նա ունե՞ր բավականին շատ աղջկաններ, մորթությունից մեկը ամուսնացած էր սքր Բրիգիթոնի հետ, մյուսը՝ Հեմփրեին, երրորդը՝ Ուոլիի հետ: Մրանք բողոք հայտի ազգաճեճներ էին: Երա հետ ազգակցական կապերի մեջ էին և Սեյթ-Քունները, և Հեմֆրեյները, և Հեմֆրեյները, և Ինգլիպրիները՝ նոր մարդիկ: Մրանք գործն աչ էր գնում, և սրանք ամենատաղա՞րմիական հայաքից տե՛ր մարդիկ էին: Մրանք տնե՛ում Օլիվիեր ծանոթացավ իր բազմաթիվ հասակակից զարմուհիների հետ, որոնք նույնպիս սկսել էին ընրմորեն հետաքրքրվել թագա՞րականո՞թյամբ:

Օլիվիեր լսել էր, որ պաղամենտը դեռևս 1604 թվականին հակահարված էր տվել օտարերկրացի միապետի հավակնություններին՝ նրան հայտարարելով. «Ե՛կե՛ր մե՛նությունը մտարության մեջ կընկնե՛ր, եթե որևէ մեկը ձեզ համոզեր, թե Անգլիայի թագավորն ունի ինչ-որ բացարձակ ինքնուրույն իշխանություն, կամ թե՛ որ թագավորը կարող է միանձնյալ փոխել որևի գոյություն ունեցող օրենքները»: Համայնքները հրաժարվել էին թույլատրել արքային նոր հարկեր հավաքել: Մրանք պահանջում էին դաշարեցնել այսօրինի՞ ձերբախլալությունները, լիզայ՞ հայտարարել կամայական հարկերն ու մաքսերը, երկիր ներսում առանձինն ապրանքների առևտրի մենաշնորհի վաճաքը: ԶԷ՛՛ որ կապալառու՞նե՛րը աղբուրկ նման ծծում էին ժողովրդի արյունը, անվե՞րը բարձրացնե՞լով իրենց ապրանքների գները:

Թագավորը չէր համաձայնում և, փորձելով փող ձեռք բերել, արքունական հողերը ծախսում էր իր սիրելիներին, հարուստներ էր առախ վաճառե՞լ մտառցված ֆեոդալական պարսկահեթի, առու՛ծափի առաքալ էր գարծնում պետական տիրույթներն ու պաշտոնները: Նա հավելորդում էր վաճառականներին և հողատերերին ստանալ ապագետի կոչում, չէ՞՛ որ այդ պատվի դիմաց կարող էր կորցրել պատկառնի գումարերը:

Նա նեղում էր ազնիվ պոլիտաններին. բողոքի ամենափոքր իսկ փարձն ինչպես՞մ Երանե՞ նեղում էին արևուրդը: Թագավորը, որ եկել էր բողոքական Ետույնգիալից, լսյժմ սկիներ հակվել էր գեպի պապականությունը և իր մասնակիկերպով, և իր փոքրեկակերպով:

Ահա թե՛ ինչ սովորեց կրոմվելը Լոնդոնում: Եվ էլի մի կարևոր իրադարձություն՝ առդի ունեցավ երա կյանքում: Աղբակահենների տանը նա հանդիպեց Նիդարլե՛ թուրչիկի՞՝ բարեհաս օրհորդի, փարթամ, խարտալեց մազերով և լայն ետակատվով նրա աչքերը թռչող էին, իրարից հեռու, վճե՛տ, չբիճեճին խարում էր փոքր-կե՛ն ճեղնախան ծոխոր, այսինքն գոյանում էին փոսիկներ:

Նա լեզբորից հարուստ վաճառական-մորթազործի, Օլիվերի մորթորը՝ Էսեքսի կալվածի հարևանուհու ավագ դուստրն էր:

Լինելով Օլիվերից զրկելի երկու տարով մեծ, Եղիսարեթը անհամեմատ ավելի զրական և հավասարակշռված բնավորության տեր էր: Շուտով երիտասարդ սքվալրին հյուր ընդունեցին Քրիպլադեյ-թում գտնվող Բուրշչի տանը և Օլիվերը սկսեց հաճախակի այցելել այնտեղ:

Ինչ առև՝ կողմի, Եղիսարեթը հիանալի զույգ էր. ծագումը, պարիտանական խոտանրոն դաստիարակությունը, զեղեցկությունը, պատկանելի օժիտը՝ բոլոր խոսում էր այդ ամուսնության օգուտները: Պատկազուսթյունը տեղի ունեցավ 1620 թվականի օգոստոսի 22-ին՝ սուրը Ջալլսի եկեղեցում, Բուրշչի տնից ոչ հեռու: Գրանցման պրցում փնտան, հավատարիմ իր սոհմի ավանդույթին, զրեց տոհմական երկու անունները. պատկազրվում է Օլիվեր Կրոմվելը, նույն ինքը՝ հանթիլզոդուցի Ուիլյամսը:

Հարսանիքից շատ լանցած երիտասարդները թղզեցին Լոնդոնը, որպեսզի մերչնականապես բնակութուն հաստատելին Հանթիլզոդուում, ծայրամասի հնամենի տանը, որտեղ սպասում էր նրանց մալըր՝ ճերմակած և ծերացած Եղիսարեթը:

Ի՞նչ բան է մարդը.
Եթե իր կյանքի զինավոր շահը և փոխարեքը
միմյան տան և սնել ինչի
Անտան միայն, սնել ավելի:
Անտասկոյու, նա, որ մեզ ստեղծեց այս լայն հանձարով,
հոգի նա նառչ և զգոյի սառս,
Զպարզեց մեզ անպիտի մի մեծ ընդունակութուն
եվ ասովածանուն բանակություն,
Որ զրանց անպատշ քորբունն մեր մեյ:

Ե Ն Փ Մ Պ Ի Բ, Համեսո

Գուց զիտեց ինչդիտին է եղել իմ նպրելանըդը
Օ՛, ես պարել եմ խավարում և ստել լույսը, ես եղել
եմ մեծ, մեծագույն մեղսագործ: Սու հիբավի աղպկես
է ես առև եմ բարեպաշտութունը, բայց տեղ-աստ-
վածը պորմացել է ինձ:

Կ ր ո մ զ Է Է

Ո՛ր, իի եղել ոչ մի արտասովոր բան, ոչ մի թեկուղև որեկ լսովով ուշադրավ բան նաև հետագա տարիներին: Պարիտանակա-
կան մի համեստ հարսանիքից հետո նա կնոջ հետ վերադարձավ
տան և սկսեց ապրել, ինչպես բոլորը: Նրան բամբին էր հասել ոչ
մեծ ժառանգություն, բայց, համենայն դեպս, ոչ վատը: Սիրունիկ
Եղիսարեթի օժիտը լավ նեցուկ ծառայեց նրան: Բայց կարողեթ
թյունը հարկավոր էր բազմապատկել՝ աղպկես է պատգամվել
մարդուն դարերից ի վեր: Եվ Օլիվերն զրազվեց անտեսությամբ

«Ամուսնացավ՝ փոխվեց», — ասում է ժողովուրդը: Երիտա-
սարդ Կրոմվելը լրջացել էր: Հարկավոր էր նոր մեծվ տուն գնել,
մտնել տնտեսության բոլոր մանրույթների մեջ, հող տանել լա-
մուսնացած քույրերի և պալիք սերնդի մասին: Եղիսարեթը լավ
կիս գուրս կկալվ, համեստ, անարար, տեսեսող, Օլիվերին զորո-
վակրով էր համակում նրա միամիտ տնտեսավարութունը և ան-
սովճանտրեն ուրախացնում էր, որ կինն էլ իր նման արհամար-
հում է հագուստ-կապուտան ու պանուճանքը: Իր հոգում լինե-
լով իսկական պուրիտանուհու, Եղիսարեթը տնային պարտակա-
նությունների կատարման մեջ էր տեսնում քրիտանյայի իր
պարարը աստժու և ամուսնու առջև:

սքանի, ինքնապատաս՝ պուրիտան Ջոն Փիմը՝ օպորգիցիայի մյուս առաջնորդը: Ահա և նա, Կրոմվելի դարձիկը՝ Ջոն Հեմփդենը: Ի՞նչ հաստատ, Ի՞նչ հաստան է խոսում ինչ, Ի՞նչ աներկյուղ է նա մեղադրանքները նետում ամենազոր քաղաքների վրա Մա նույնպես արդեն բանտ է հասել ապրիլին Տարկեր շինարարու համարը: Արժանապատվութեամբ և իրավունքի պատմության հիանալի ինտելլեկտը են լեցուն թագադրությունն նախկին գլխավոր դատավոր, հին օրենսդրության մեկնաբան, ութնամյա անունների էզվարդ Փոլի խոսքերը: Մա նույնպես նրանց հետ է, ովքեր չեն ցանկանում հաշտվել կամայականության հետ: Հետոքների մեջ այդ է ընկնում նաև յոթըշրջի արվեստիկ Քոտա Ունկլիօրթը: Նա, անպաշտոն, տաղանդավոր է և խոսում է շատ լավ: Նրա ճանաչող այնքան էլ սուր չեն և զրգրել, ինչպես էլ իր պիտը կամ Հեմփդենից, բայց նա նույնպես պաշտպանում է պառլամենտի իրավունքը, բողոքի ձայն է բարձրացնում ապրիլին Տարկերի դեմ, պահանջում է կամայական ձերբակալությունների դադարեցում:

Կրոմվելը հարկ չունի ընտրություն կատարելու նա հինգ սկզբից ամբողջ հողով քանակներում է այդ խիստա մերկացնողներին, այդ նոր արվավականներին, որոնց ճառերն ստես իր սեփական մտքերի արտահայտությունը լինեն: Եվ երբ նրանք, զորութեամբ արքայական կամադրությունից (բոլորի աչքի առաջ Կարլոսը ողորմաճարար մեկնում է ձեռքը, որպեսզի անարդ Բեքինհեմը համբուրի), ընդունում են սերավունքի մասին հանրագիրքը, Կրոմվելը ցնծում է: Այդ հանրագիրքը, ստես վերածննդով Ջոն թագավորի փառաբանած մասնակիները և ազատությունների մեծ խարտիան, ազդարարում է:

«— Անգլիայի ժողովրդին չպահել է նրա ցանկության հակառակ պարտադրի այնպիսի փոխառություն և հարկերի վճարում, որոնք չեն հաստատվել պառլամենտի կողմից:»

— ոչ ոք չի կարող ձերբակալվել և ունեցելվել այլ կերպ, քան դատարանի օրինական դատավճարի և երբև օրենքների համաձայն:

— ապրիլին ձերբակալությունները, ինչպես և զինվորների օֆիսներում մասնավոր տներում պետք է դադարեցվեն:

«Իրավունքի մասին հանրագիրքը» թագավորն ընդունեց որպես վերավորանք ու զրգարանք կառավարության և նրա պաշտանյանների հասցեին: Նա պաշտոն է ուղարկում մի խիտ նամակ, որով արգելում է այդպիսի ելույթները: Փայտի նախագահին հրամայում է զրկել խոսքից բոլոր նրանց, ովքեր վերջանալեն թագավորական միտխորհրդին: Երևում է, քանզի վերջանալու է պառլամենտի արձակումը: Ուտր է լինում էզվարդ Փոլը: Նա փորձում է խոսել, բայց արգելանքները խոչընդոտ են նրան. ցնցելով ձերմակ գլուխը՝ հին դատավոր նստում է տեղը: Սովորաբար զուսպ Փիմը նույնպես արցունք է թառանում խոսքին: Նույնիսկ նախադարձ չի կարողանում դապի աթուղները:

— Եթե այդ բաների մասին մեք իրավունք չունենք խոսելու պառլամենտում, — հնչում է ինչ-որ մեկի ձայնը, — վեր կենանք ու զնանք այստեղից կամ կնստենք այստեղ սերան ու հատ:

Պալատը փոթորկվում է, վրդովմունքն անում է Զե՛, խոսել պետք է, այժմ կամ երբեք: Լորդերի մոտ ստրահադակներ են ուղարկում, ընդուստեղներ իրար անցած՝ վեր են թռում տեղերից, զուգու Բեքինհեմի գլխին մեղադրանքներ են տեղում:

Բայց համայնքների հուսահատությունը վազաժամ է. չէ՞ որ արքային տղվիքի փոքր զինու նրանք չեն հաստատել: Իսկ ստանց զրա նա ինչ կարող պառլամենտ արձակել, փողը երբեք սխրան պետ չի եղի նրան, որքան այժմ: Եվ՞ օ՛, որպես թլուսն: Հունիսի 7-ին արքան ստիպված դիմում է. նա հաստատում է սերավունքի մասին հանրագիրքը: Այդ օրը պալատը ցնծում է, նրա որոշումները սպազմում և տարածվում են ժողովրդի մեջ: Փաղաք մեծ ցնծության մեջ է: Սիբիում զոտանում են գնդերի: Ժողովրդի փողոցներն է թափվում վազվում են ստեանական կրակներ:

Քե ստած համայնքների պայանն՝ սկսում է պահանջել հետագա դիմումներ: Հարկավոր է իշխանությունից զրկել Բեքինհեմին, դատի տալ նրան, վերացնել մաքսային տուրքերը: Դա արկն չափազանց է: Քաղաքը ցրում է պառլամենտ արձակուրդի. աշխարհ զրանց կրքերը, ցուց թե՛, մի փոքր հանգարվեն:

Բայց կրքերը բողոքվում են. դրանք մոլեռնուն են ոչ մաս պաշտատու, ոչ միայն Սիբիում, այլև սղը երկրում: Ինչպես շուրջ հոսացող կաթնալուծ, այդպես էտում, հուզվում է ողջ Անգլիան: Եվ ա՛ն արդեն ստանի սոք չըբքն արշուժով է շաղալում: Օգոստոսի 28-ին Պարլամենտում պուրիտան սպա Ջոն Չեյմսը իր զարչունք է խրում ստեղի ժամընթացի կողմը: Բեքինհեմը սպանված է տեղուտեղը. Լոնդոնի ամբողջ իշխանությունների կողմից ձերբակալված Չեյմսին դեմավորում է ժողիկներով և օրհնակներով:

Հատերի վրա այդ անցքը ստրափվել է աղբում: Քոտա Ունկլիօրթը, որ պառլամենտում անչպես սահուն ազատասո՛՛ ճառեր էր արտասանում, բացահայտորեն անցնում է թագավորի կողմը և անմիջապես ստանում քարտին արժողոս և տեղ՝ Քեասակի խորհրդում: Պարլամենտներին հայտնող Ուոլլամ Լոդը նշանակվում է Լոնդոնի արքայապետ:

...Կրոմվելը չափախախտված է, ընկճված, հողեմաշ կցած: Հիվանդության նուպա հաճախանում է, ճորից ստորափն է պատում նրան: Սկսալմեծերին նա ընդունելության է գնում մալրաբարձարի հայտնի բոլիշ Թեդդը Մայնրինին: Հարուստ, հաղորդորմափորձ անցած բժիշկը ուշադիր լսում է երկուստեղներ, օրը բողոքում է ստամոքսի մշտական ցավերից ուտելուց հերք ժամ հետո. դրանք չեն դադարում ոչ մի դեղորայքից, ձաև կողքում:

եմզոց կա, անբեռնություն, երիտասարդը նե՛հար է, աչքերը փայլում են, շարժիքը չոր է և առաջ հայց ոչ, բե՛րչիք չի տեսողում հիշանդին, նա նրա մարմնում չի զննում արտառնչումները: Այդ քոփոխացող ոչինչ, նյարդալին ընկալունակությունը, նե՛րքի անբավականությունն են այլում նրան «Valde melancholicus» — «Մեղաժաղձություն հուզե՛ն նե՛թակա».— գրանցում է բժիշկն իր տետրում:

Պատվամենտի երկրորդ նստաշրջանը բացվեց 1629 թվականի հունվարին և սկսվեց դարձյալ պատվամենտական լիբրերների գրոսով: Այս անգամ քննադատություն էր նե՛թարկվում թագավորի կեղևնու նկատմամբ վարած քաղաքականությունը: Կենսա Եռյեմբերին նա հայտարարեց իր, որ պահանջում է ամեն տեսակ կրոնական քանակությունների դազարեցում և անվերապահ ենթարկում միասնական, անասան, իր կողմից զենկավարժող և գլխուկ իրեն նե՛թակա անգլիկանական կեղևնուն: Մարդիկ կոստում էին, որ այդ ձևակերպումների ետևում թաքնված է արքայախնդրոս Լոզի ամառ սալը:

Պատվամենտական պորտրտանները չէին կարող հանգուրծել այդ բանը և, իրենց հերթին, հարձակվեցին կաթոլիկական կուրթրի դրտ, որոնք ավելի ու ավելի էր ապավինում թագավորը: Փետրվարին ընդունվում է մի բանաձև, որտեղ ասվում է, թե կաթոլիկությունը սպանում է խաղաղությանը ողջ նվերոպայում և, ամենից առաջ՝ Անգլիայում: Բավական չէ, որ պապականները հարմարավետ րույն են հյուսել արքաներում, նրանք հեղձեցին են և ընդանդրվան, որպեսզի ա՛նա ուր որ է կհայթեն բողոքականներին նմուրայում և պապին կեղևնին: Անգլիան: Բակ անգլիական քաղճը հորեղբայանություն մեջ արթնակախում են արմիկանները՝ համաձայնողականները, որոնք պատրաստ են կաթոլիկներին զիջում անել ոչ միայն ծիսակատարությունների մեջ, այլև շատ ավելի կարևոր բաներում:

Այդ հարցն արդեն բուրբուրվին մտուկից էր վերաբերում կրոնիկին: Ծանր նա բավականատիվ հանգամանակի անտղեց վերից նշանակված քաղաքիկներին, որոնք փորձում էին կեղևնի խցկեց կաթոլիկական հայացքներ: Նրանք նեղում էին ազնիվ պուրիտաններին, որանք թույլ չէին տալիս հայաբնիկ և աղքեցի աստծուն արնայա, ինչպես իրենք էին համարում, անհրաժեշտ և իրենց համար միակ հնարավորը: Նրանք բացահայտորեն ազդարարում էին, թե թագավորական իշխանությունը երկրի վրա հիմնված է ոչ թե ըստ պայմանագրի, որենքի կամ սովորույթի, այլ ուղղակի աստծո քաղհանձնությամբ: Փամանակն է վերջ տալ այդպիսի քարոզչեթին:

Կրոնիկյի սիրտը զարկում էր ուժգին, կոտորող սեղմվում էր: Նա ձայն խնդրեց: Դա պատվամենտում նրա առաջին ելույթն էր՝ զննես կցկատոր, բուռն, անկասք: «Իտական Ալբաստներ»,—

ասաց նա,— սուրբ Պողոս կեղևնում բացահայտորեն պապականություն է քարոզում: Երբ հարցարման զոկատը բիբրը ուղձում էր խելիք բիբի նրան, այնժամ վիճիկանների՝ եպիսկոպոսը կանչեց նրան իր մոտ, հայտնեց իր անբավականությունը և հրամայեց չհակառակել Ալբաստներին: Երիտասարդ հետորի կրթությունը տպավորություն գործեց, Պապամենտական կոմիտեն բողոք հրապարակեց պապականության արտակարգ աճին դեմ Անգլիայում, Ետուանդիայում և Բուլանդիայում:

Նրան ավելացան նաև յուրաքանչյուր Ֆուռտա և յուրաքանչյուր տեսնա արտահանվող ապրանքների հարկերի դեմ ելույթները: Քանի զեա պատվանե՛րը չի վաճեղացրել այդ հարկերը՝ դրանք սպորիքի են:

Այս ամենը նման էր բացահայտ խռովություն: Թագավորը չէր կարող հանգուրծել իր մեծաշնչուկ այդպիսի ոտակարում: Թարտի 2-ին նա պառլամենտին հրամայեց հետաձգել նիսալը: Բայց տեղի ունեցավ միևս այլ լրագած մի բան. համայնները հրամարվեցին նե՛թարկել: Երբ նախապահ Հոն Ֆինչը վեր կալքավ տուկից և ուղղեց ղեպի էլքը, նրա մոտ վաճեցին Հուլզը և Կայեկեսայնը՝ պապայի երկու սեղամները: Նրանք բանեցին սրա լեկից և վերադարձին իր տեղը:

— Երգվում են աստծով, դուք կեստեք սույնեք ժամանակ, քանի զեա մենք չենք թույլ տա կանգնել,— մտնաց Հուլզը:

Պատվամենտի նախազահին ուժով պահում էին թաղկաթո՛ւփ վրա, իսկ էլիոթը նույն այդ ժամանակ կարողում էր պատվամենտական բողոքագիրը:

— Բուրը նրանք, ովքեր ջանում են պապական նորություններունով անգլիական կեղևնից, պետք է դիտվեն որպես թագավորության գլխավոր թշնամիներ:

— Բուրը նրանք, ովքեր թագավորին խորհուրդ են տալիս սուրբեր և հարկերը թուլանեցնել, ասանց պատվանտի համաձայնություն, կցիտեն որպես իրենց երկրի թշնամիներ:

— Բուրը նրանք, ովքեր կամայոր կվճարեն պատվամենտի կողմից շնաստատված հարկերը, կհայտարարվեն Անգլիայի դավաճանեթ:

Յուրաքանչյուր կետ ուղևեցվում էր հավանության բարձրագույն պապականիքով:

— Այստեղ զինվորներ՛ր են զալիս,— հանկարծ զույնց ինչ-որ մեկը— Արքան արշու է ուժ գործադրել:

Մի քանի վայրկյանում պալատի զանեթը կողպում են և Բողոքագիրը զրվում է քվեարկության:

Տիրական թակոցը ցնցում է զուեթը և կեանք... Էլիոթը իր գրած թղթերը մոտեցնում է մոմեր՝ դրանք քանկվում են նաև Հուլզ հեշուրթյամբ կրկնում է առաջարկությունները. զուեթն ա՛հա ուր որ է տեղի կտան ծանր, դրրաջանող հարմանեթի առաջ... Առաջարկություններն ընդունվում են միանշան և Այժմ ղեկարատեսիթը

լնցին և տարան մայրաքաղաքը Կոմս Մանչեստերը, բննելով գործը, նրան մեղադրեց կոպտության համար, բայց հայրը կարճեց, քանի որ Կրոմվելը համաձայն էր ներդրություն խնդրել և ամեն ինչ վերջացնել խաղաղությամբ:

Հըջումը դեռ երիտար տանջում էր նրան: Նա խոստովանում էր իր այդ հնարքը՝ գալուստի անակնկալ և խնայեղ բռնկումները, որոնք Նազարնում էին մինչև կատաղություն: Բռնվելով վայրագ պրոպետիզմով՝ նա չէր կարողանում տրտապանել ինքն իրեն, չէր կարողանում կանց առնել և երկար ժամանակ մտնելուում էր: Իսկ հետո միշտ կարծում էր և ամաչում ինքն իրենից:

Հակառակորենքը ձևակերպեց հաշվեկցին: Կրոմվելին բաց թողեցին, բայց ձերբակալության խաչառակությունը և Գաղանի խորհրդում դատաքննությունը ու բիծ մնաց նրա խղճի և հեղինակության վրա: Այն մասին, թե Հանսթիլդորնից կարելի էր Կրոմվելին նոր պաղտամենա, խոսք անցած լինել չէր կարող: Նրեց տարի առաջ նրա ծեր հորհրդարը՝ սքո Սիլվերը, սնանկացավ և վաճառեց իր սթանչելի զրուկները՝ Կրոմվելի մանկության տրախտությունը: Հողի անտարաբնությունն քննում էր: Կրոմվելներն ազատանում էին: Կյանքը, մարդիկ, թաղաքը՝ իր ցածրիկ երկրքով և զանգերի վճատեցնող զողանքներով, հանկարծ նողկալի դարձան Սիլվերի համար:

Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե ողջ ընտանիքով վեր կենան դեան օվկանոսից այն կղզուր: Նոր աշխարհում, ասում են, պտրիտանուհի համար ապրելը դուրեւել է Սթվարտներից ու յոմեններից և արհեստավորներից շատ-շատերը, որոնց համար հայրենիքը գործել էր խաթմ մայր, արքեն միտղ ինչ էրեքն նախնիների հողերը: Վաճառել էին կրպակներն ու ջրապակները, և իրենց կանանց ու երեխաներին հանձնել նազի երեխան ստյուտանիամածին, որ շահվում էր նրանց ոտքի տակ, որպեսզի այնտեղ՝ օվկիանոսից անցնին, գտնեն նոր աշխարհ: Նոր ազատություն: Ահա և նրա գարմիկը՝ Հեմփդենը, խորհում էր մեկնելու մասին: Պաղտամենայի շատ անգամներ արդեն ծովով շարժվում էին դեպի հեռավոր երկրներ, իսկ պետական քարտուղար Հենրի Վենի ավագ որդին և ժառանգորդը, մի փայլուն պատանայվ, որ մեծ հույսեր էր ներշնչում, փայտով Ամերիկա:

Ինչպես էլ որ լիներ, Հանսթիլդորնում մնալն այլևս անհնարին էր: 1631 թ. Կրոմվելը վաճառում է տունը, ունեցվածքը, հողը և ընտանիքով տեղափոխվում է Սենթ Մարկ փողոցիկ քաղաքը, Ուոլ դեպի հոսանքով հինգ մղոն ներքև: Այնտեղ նա վարձում է մի արտասովորի և անստան և պահում:

Սակայն Սենթ Մարկի չէր բոլորովին նման չէր ավելայաց երկրին: Նույն ցածրիկ, անպեղծով ծածկված երկինքը, նույն ընդարձակ մարգագետինները, ոտքի տակ նպնպացող խրտաններն ու տորֆաճախիները, նույն պղտոր ու ծանծաղ Ուոլը: Իսկ կյանքն այստեղ, թերեք, ավելի զովոր է, քան Հանսթիլդորնում: Գետի

երկուրքով մեկ վարձակալում արգլավանց արտասովորներով Կրոմվելը կամեր է պահում: Նա սովորական նախարարային կյանք է վարում, սերտորեն կապված է ընտելյան հետ: Ուղբ խոնավ մեղեներին հորդանում է, դուրս է գալիս ավերից, հնդեղնով մարգաթափները, ամառը վրա է հասնում շուրջ, երաշար, կապուսողը ոտքի տակ հանցճում է: Չորանում, արևաճարվում, կեհրոններով է ծածկվում նրա դեմքը, չորանում ու չալում է կոկորդը, ձայնը դուռնում է խալուր: Կիրակի օրերը նա դնում է կեկեցից, վիթը փաթաթվելով կարծր ֆլանելի թաշկինակով:

Գրոմվելը երկրում բանի դնում վաճառանում է: Պաղտամենաքը վաճում է: Ինկալության հարձակվում է բուրբ կողմերին: Պաղտամենական մարտիկները լռել են. ուժանք քաշվել նստիկ են իրենց կողմածներում, զբաղվում են անտեսությամբ, մյուսները, որոնց թվում՝ Փինը, Հեմփդենը, Անթ-Ջոնը, Բարրինգթոնը, իրենց նվիրել են անտարական և գաղտնաբանի գործունեությանը:

Թաղավորը նորաբոր վճարումներ է պահանջում: այժմ հրահանգ է արված վճարել, եղանակից բացի, էլի ինչ-որ ընտելային դրամա: Անհիշելի ժամանակներում դա հավաքում էին մերձափայտ կոմսություններից նազալիսարությունից համար: Այժմ սովանջում են, որ կարող անգործ վճարի ամբողջ երկիրը: Ապօրինի շորթումները, վատ բերքատուլությունը ստիպում են ավելի սեղանի դուռին, էլ ավելի զգուշ վարվել ընտանեկան բյուջեի հետ: Ավելի վատ, թվում է, չէր կարող լինել: Բայց չի լինում արդյոք, որ հենց ամենազովարեն պահանջ, կենսական անկման հենց ամենանախկինից գրուկայն մեծ շփոթան որտեղից օգնության է հայտնվում, ուժով եւ լքվում և լույսի մի շող է ծառայում: Դուռից մինչև հողը խորքը ապքած հենց այն ցեղունները՝ պաղտամենաի հայաժամը, արքայական հրովարտակի դեմ պայքարի ձախուղումը, իրեն ձերբակալելն ու Գաղանի խորհուրդը կանչելը, ստան և ունեցվածքի վաճառքը, կյանքն անհայտության մեջ անցկացրելը՝ Կրոմվելի հողում բացահայտում են լույսի աղբյուրը: Հենց այդ ժամանակ էլ նրա մեջ ավարտվում է Կալվինի կողմից ետիանելված դարձի գալուստը: Անողք դատաստան իր նկատմամբ, լքվում է կեհրոն սեփական մեղադրությունից հանդեպ, ապաշխարանք, քնարային լինելու Նոյս և վերջապես, հողու փրկության վաստակություն: Ահա այդ պրոցեսի աստիճանները: Երբ կյանքը նողկալի է, երբ այն ի հասնում է հանում միայն ախտ ու արքառ, դա հենց ճիշտ այն ժամանակն է, երբ, ինչպես քաղաքում է Կալվինը, պետք է դիմել աստծուն, օղջալ իր մեջ Քրիստոսին, նրա սերն և դիմարտությունը փուշ արարածի հանդեպ:

Հենց այդ ժամանակ էլ Կրոմվելը դառնում է սուրբը, ինչպես կրում էին քոյրը նորաքաճանիկները: Նրա տկարությունն անցնում է. նրա առջև բացվում են նոր բարերը հորիզոններ: Հետագայում նա այդ մասին կգրի այսպես. «... Աստված շլեկ ինձ,

աստված բառեմտեց իմ սիրտը մտնել: Ես պիտի փառաբանեմ
Նրան զրա համար... Աղբափակ ու Բարձրաբառ անապատում, որ-
տեղ ջուր չկա, ես ինձ զոյգ տվեց, ճուրի իմ հրախայրի՛ճե՛րե-
կե՛ս է նրա, մարմինն իմ հանելու՛մ է նույնի մե՛կ, և եթե ինձ պա-
տիվ ազդի փառաբանել իմ աամու՛ն զործով կամ տառապան-
քով, ես երանելի կլինեմ: Այդ մասին նա երկար դրույցներ էր
վարում էր ընկերոջ՝ Հենրի Դաունհոլթի հետ, որն այժմ ծառա-
յում էր փոխերկր (Տո պատահակա՛ւս չէ) Սենթ Ալբուրթ եկեղեցու՛ս:
Բայց ոչ միայն այդ՝ իմ նշանակալից իրադարձություն կրկին
ցնցեց որչ Անգլիան, Կրոմվելի զարմիրը, Բեքթենհեմշիրի օբվալը
Ջոն Հեմփրեյը, բացերկր ճարձարվում էր գնալով ընձամային
զրամբ: Նա պահանջում էր, որ դատարանը, որ մտնում էր կանչել
էին, ապացույցի այդ տուրքի օրինական լինելը: Նրա անուշը
թխում է, և շատերն չհետևում են նրա օրինակին: Ինչ-որ մտալ
լուրեր են պտտվում լուրերի զեմ պատրաստվող խողովություն-
ների վերաբերյալ: Փոփոխիվ կլինին:

1636 թվականին վերջապես բախար ծպտաց Օլիվեր Կրոմվել-
ին: Նրա մորեղբայրը՝ Քոմաս Մայտուարը, վախճանվեց անշա-
վակ՝ իր ողջ ժառանգությունը թողնելով ազգականներն Գալատա-
կան կապալառու-անասանպահից Կրոմվելը հանկարծ դաճեալ
ունեւոր սեփականատեր, պատշավոր քառաբացին Իլ քաղաքի,
որը գտնվում է հարեան Փեմբրջի կոմսությունում: Իննսուն ակր՝
կեղծեցական հող, ութ ակր արտավալը, կհատուաներ կեղծեցա-
կան տասանորդից, մի կամ դատավարն իրավ՝ մեծ առանձնա-
նով, որտեղ մնվել էր նրա մարդը, ձկանացով, ամբարներով,
բանջարանեղներով մի ամբողջ կարտեթություն: Այդ ամենը, որ
տարեկան սերում էր չորս կամ հինգ Տարյուր ֆունտ, նրան
պատկանելի դիրք էր ալախ քաղաքում, և Կրոմվելը օգի առավ:
Տան կողքին գտնվում էր սուրբ Մարիա եկեղեցին, ջրի ճեռու
հանում էր մայր տանգրի վիթխարի զանգվածը: Տունն այդ
լայն էր ու շին, թեկնա չէր փակցում պերճապարզությամբ:

Հողն էլի նույն հողն էր՝ Մեծ Տարթվալը խոնավ, լայնար-
ձակ, ճահճային հողը: Փոքրիկ քաղաքի բնակիչներն այստեղ
տավար էին պահում և արածնցնում միասին, լայնարձակ, ոչ
որի չլպտապարզ արտավալներում, որոնք բամանված չէին
քանկապատերովը նրանց կենցաղը ջրի բանով էր տարբերվում
հեռավոր հասիլներին կենցաղից, որոնք անհիշելի մամանակնե-
րից ի վեր հենց այդպես նախիր էին պահում արգլանոց մար-
զագետիներովում, օձանուկ էին բռնում Ուլդից (որտեղից էլ ավան-
դարար դպիտ էր Իլի՛ Ստեռնը) և որսում ճահճային թուռներն:
Այստեղ Կրոմվելը վերջապես իրեն տուտջ ողջաց: Նրա
կանեցի զվաճվոր հասցը վճաճավ էր: Նա լի էր այն հավատով,

թե աստու ընտրվալն է: Նա պարտավոր է և կարող է զինք ծա-
տարի նախախնամության արդյուն կամքի համար: Այ այդ
հարստությանը հրաշքով սիրանալը իր նկատմամբ աստվածա-
նիս որդեմածության նշան չէ՞ր այդուր: Ժամանակն էր խորհի-
լոյց անցնել զործի՝ և ոչ թե պարզապես իր առօրյա տնտեսու-
թյան զործին, այլ աստվծի լայն, նշանակալի, փառազոր զործու-
նեությունն: Նա այժմ գիտե, թե ինչու է ինքն ապրում:

Ամենից սուտջ Կրոմվելը վերջապես ապաստան կտրում էր կա-
պիր տեղական հողատիրականության հետ՝ ծախու կայնկողպա-
նելի էր կեղեցուր: Այլ սպասալուրներին, որոնք բարեհաճերն կա-
տարում էին թագապի կամքը: Մայր անաճարում նա նույնիսկ
չի էր կրեում, պատարաբի չի դեում, միակատարությունը չի
ստեում, որով քաղաքում հարուցում էր ոմանց զժողովությունը:
Բայց ես համոզված էմ, որ իրեն հարկավոր են միջնորդներ աստ-
ու հետ հաղորդակցելու համար, և արհամարհում է թիկորում
արված շշուռները: Անգլիայի շահերը, կառավարական քաղա-
քականությունը, ժողովրդի իրավունքները՝ ահա թե ինչն է այժմ
հուզում երան:

Արքայական միահեծանությունն ուժ է հավաքում: Կարգ ու
կանոն երկրի ներսում, փող, որ պետք է հավաքել սուտջ պառ-
լամենտի թուլությունից, ամուր կեղեցական քաղաքականու-
թյան, որպեսզի ցանկություն չլինի խորհելու և դատադրություն-
ներ անելու՝ ահա նրա երեք զվաճվոր խեղդները:

Առաջին երկուսի կատարներ ձեռնամուխ է լինում օպտի-
րիալի վերջն առաջնորդներից մեկը, իսկ ներկայումս թագադ-
րական բարեն, Հլուսիսային խորհրդի նախագահ, Իգլանդիայի
լորդ-փոխաբաց Քոմաս Ուենթվորթը: Նա մի ընդունակ, խելացի,
զործարար մարդ է: Նույնպիսի կրքոտությունը, որով զեռ վեր-
ջերս պաշտպանում էր պաշտպանների իրավունքները, Ուենթվորթը
ներկայումս Իգլանդիան ենթարկում է անգլիական զահի իշխա-
նության: Այնտեղ նրա զինվաճարման տարիները անգլիական
միահեծանության պատմության վառ և ահաբուռի շերտն էին: Սէ
կոմար, ինչպես կոչվեցին նրան հնատաղյում, անորդբարար
բշում էր քնակիչներին իրենց հողերից: Նա օգտագործում էր բու-
ր միջոցները, որպեսզի Իգլանդիայից որոնս հնարավոր է շատ
փող քանի թագապի համար: Նրա օրոք ծաղկում են ամեն տե-
սակի ապօրեհի հարկերը, տուգանքներն ու սուրբերը: Բանասեր
լլվում են զժողովներով, պաշտոնյաները վախազություններ են
անում, պառլամենտը Ուենթվորթի ձեռքում գտնում էր ընդանդ
զինք: Անհաճապանքներն զամում են անաբղանքի սրկներն, ծակ-
զրկում են նրանց լեռուն, խարանում են շիկաբան երկաթով, կա-
խում են: Այլպիսի միջոցներով են Իգլանդիայում հիմնվում անգ-
լիական դատարանները, սովորալիքներ, անդրիական կեղեցուր
մեակը, Իսկ այլիկ լավ հնազանդեցման համար ստեղծվում է

1 Մեկ ակրը հավասար է մասնադրոսից 64 հեկտարի

2 Ecl.-անգլերեն՝ օձանուկ

Յան: Բայ արա թո շուրթերը հասուն այրագլատութեան և հասուն խնդերի ու աղքատների գործը...»:

Վեռն միջև կրտմվել էր սոսիզ զայր, 1634 թվականին, կոմս Բեշչորդը ձեռնամուխ էր եղել Քեմբրիջ կոմսախնունում ճահիճները շորացնելուն: Հորանդական լավագույն սխտանի համաձայն տորժամաճահուներն էին ցզել դրենամներ: Ճամաբեցված հողերը, ինչպես անցյալում էր նշել, չէին ծառայելու որպես հասարակական արտադարեր, դրանք մի մասը գտնուելու էր շորացնողների անխախնութունը, մյուս մասը անցնելու էր թագավորին: 1637 թվականին աշխատանքները ավարտված էին, և լայնարձակ մարզագործներն սկսեցին ի հայտ գալ ցանկապատեր: Տեղացի հողատերերը զրկվեցին համայնական արտադրանքներից, իսկ խեղճ ու կրակ մարդիկ մնացին ստանց մի կտոր հացի:

Նախորդականներին իրենց դարարտ նախիրների հետ սկսեցին քշել հին արտադրությունները, գրանք, որպես թե, կոմս Բեշչորդը հորինե նև Բագմաթյուն հավատքը: Եղանկերով ու սիրանդուհներով շինված գյուղացիներն սկսեցին նեղել շորացնողներին. «Տեղք մի՛ ավելք մեր կովերին, կորե՛ք այնտեղ, որունդեց նկել եք»:

Ինչպես ամեհի նմուշը, որ կեղծերի զգում է իթաների անողոր ծակոց, կրտմվելու մարտի նեկովին: Նա կարողացավ հանդգրտացնել ամբոխին: Թող դուռացիներն իրեն մեկական մանր դրամ վճարեն յուրհասկալոր կոլի դիմաց՝ համայնական հողերում արածեցնելու համար, իսկ ինքը խնդրագիր կտա հողի հանձնումը հինց տարով հեռավաճիլու համար: Այլ հինց տարին նրանք ազատուեն կախորդական օգտով համայնական արտադրանքից, իսկ հետո էլի մի բան կմտածենը:

Մինչ խնդրագիր կանցնելը ընտրությունների քաշքուկի միջով, ճահիճների Մեծ Նաթիվալայրի էր մի քանի անգերում գյուղացիական խտովությունների բռնկվեցին ընդհանր շորացնողների: Կառավարությունը ստիպված նահանջեց: Կրտմվելի միջամտությունը կատարվեց, և օկրուդի աչքում նա դարձավ ճահճուանների տերը, թույլների հզոր ու բարեպաշտ ապավինը:

Նրա ընտանիքն աճում էր: 1637 թվականին աշխարհ էկավ Մերին, 1638-ին էլի մի աղջիկ՝ Ֆրինիսիս:

Իսկ հաջորդ տարին կրտմվելը ծանր հարաված ստացավ. նրա առաջննկն ու հույսը, քեցըրեն սիրված ու սիրող, աստվածաժախ ու լուսամարի Սերգանը, խնայել, ընդունակ տղան վախճանվեց՝ հազիվ բույրած իր սասնիթ տարին: Այդ կյանքում հայրը կվերհիշի այդ սարսափելի կորուստը: Քսան տարի անց, ինքն էլ լինելով մահվան մահճում, նա մի անգամ ևս կասի. «Իմ ավագ որդու մահը որպես դարույն խոցեց իմ սիրտը»:

Անասան միպսոտական կարգը վերադառն ճեղքվածք ավելց կեսքին ձիծնանկը կավ չլուստից, դժամս լեռնային մի նրկ-

րից, որակից իր սերումն է առի աստուուց անիճված Սուլտարուների ցեղը: Դեռևս անցյալ դարում շառլաղացի Կալվինի՝ Հոն Նորսի, քաջասնկ, տարանցիկը քարոզները այլ երկրեր բերին քարոզական հավատքի՝ նրանք կախվելի թագուհի Սարխ Սուլտարուն վերջ ի վերջ հարկադրեցին զույաը կորցրած փայնել և փրկություն որնեկ նիխաքեթի թագուհու մոտ: Հին առհմնը, որ պատակված էին ներքին թշնամությունը, հավատի հարցերում դուրս եկան միասնական. աղպես նրանք ամենից լավ կարողացան պահպանել իրենց աղպին արժանապատվությունը հավերժական և ուժեղագույն թշնամու՝ Անգլիայի հանդեպ: Նրանք զուտորցին զիսավոր ասամբու՝ կեկերան անպամներ համբուղ-հանուր ժողով, և այն իսկպան դարձավ իշխանություն աղպան մարմին: Նոր թագավորը, շնայած շառլաղական իր մաչմանը, չէր ճանաչում և չէր սիրում այդ երկիրը: Առաջին անգամ նա այնտեղ այցելեց միայն երեսուներեք տարեկան հասակում և ամենաաքաբանկապատ ապավորություն ապավ այդ աղպատ, մասլագով, բարբարոս, անգուստ ժողովրդից: Նա ըստնում էր որքան ճնարավոր է զետ փող տանել Տոռլանդիայից, իսկ կարգ հաստակու համար (պահ հիշարի, Երազյսիսկուտո Լոդի խորհրդով) այնտեղ մտցրեց պարտադիր անգլիկանական ծամատությունը:

Բայց դա ամի ժողովուրդը չէր, որ թույլ տար անպատեճ ոտահարել իր հայրասր: Իսկ նրք Լոդը ձեռնամուտն կտավ ուժեղացնելու շառլաղական նախկնդգուսարանը, իսկզ ցժորհունույունը վեճանեց սպանույն ընդզլումը:

Սակայն կեղծեցու ըթմիտ սպասույրը, որի համար կատերին ամենից առաջ զգեստավորման գլուխն էր և խոնարհանների քանկել, չէր ընկնելում: 1637 թվականին նրա հրահանգով Տոռլանդիայում մտցվեց ռեկոնստուր աղթթեների զրբերը: Ոչպես թե թագավորության մեջ ամեն ինչ այնքա է կատարվի միասնական ձևով:

Ով Տոռլանդիան օտքի ելավ Անգլիական պատարագամտույններով կեկերաններում արտոնություն կատարելու փորձերը առաջ էին բերում վրդովմունքի աղազակներ, սուլոց, ոտքերի դրժիլուն. առավել խեղափոխելը հեռավում էին քանանալի մյուս և, շառլանդորեն թունելով հակախալոր հանդերձանքի քաշքուցից, բաշը տպով ինքնուն էին ամբողջից և աղպայ տպով վնդուրում տամարից: Նոր տորխաղթերը պատասպատա էին անում, այլում. «Մ՛, որքան է ոտահանված շառլանդական սքրադան կեկեղիցին, — միաբերան դուրում էին պտրկոտանական քարոզները՝ անանակելով նորայն ժողկցին մեկուցումները: — Նրա նրբին զմեզը պատված է պրահիտուն մեղալույ փայլով: Նրա ամոթխած ճակատը խարաված է աղխաաղրուով: Նրա աղջկելի իսպաղները կալարված են հակաքրիստոսական, սճու: Նրա ուղչախոհ ակնցեներում լսելի են մեն պրահիտուն համախոհների աղապակները»:

1638 թվականի գարնանը ամբողջ երկրով մեկ ստորագրում էին Ազգային Կուլինանաթ՝ մի փաստաթուղթ, որը պահանջում էր երկիրը կառավարել օրենքի համաձայն, պահպանել պարսեմեաական նորմերը, իսկ կալվածիզմը հանազավում էր որպես մեծախ նշմարիտ և աստվածամեծ կրոնը՝ նրա համար պետք է պայքարել և սպառաշատանել այն... մինչև կյանքի վերջը բոլոր ուժերով և միտքներով:

Այդ նույն տարվա նոյեմբերին Գլխավոր ասամբլեան չնդլալ հայտարարեց Ետպանդիայում Լայկադուսները իշխանությունը, Վեդհանուր պղծաբերքը և հիմնեց երկրում պրեսերիտական եկեղեցական կարգ:

Կարևոր մրդովմեց Այդ արարությունները հանդիմել էին հա-կարովել իրեն Ուշ, դրանց հարեալով էլ խնդրի բերել որքան կա-րելի է շուտ: Վթանի դեռ այդ Կալվինանաթ ուժի մեջ է,— ասաց նա,— ես Ետպանդիայում ունեմ ոչ ավելի մեծ իշխանություն, քան մի որևէ վեներաբլիցի դոժ: Ավելի շուտ ես կմեռնեմ, քան կհանդուրժեմ դա: Ես հրամայեց ձեռնառուխ լինել պատմել գործ ստեղծելուն:

Մինչդեռ այդ միջոցին, 1639 թվականի փետրվարին, շտալան-դական քանակերու հազարանոց բանակը, հանդերձարված և զինված տեղական միտքներով, անցավ սահմանը և ներխուժեց Անդլիա: Սկսվեց պատերազմը:

Անգլիացի պորտուսները ցնծում էին: Ահա թի ինչպես պետք է պայքարել սեփական հավատի համար: Սպանիլ հեղ-աններով նրանք դիտում էին, թի Կարլուն ինչպես է հաջողությամբ բանակ հավաքում ամեն տեսակ թափթփույներից, անգամ շտառածելով, թի ինչպես պետք է վճարի նրանց Հեռուները եղավ նա, որ, երբ բանակ հասավ առաջին ընդհարմանը, արքայական զորքերը, իրենց դիմաց տանելով փորձված զորավար զինեալով Լուչիի մարտունակ զոհաճանակը, ընկերայ, որ մայր ցամաքում մտառել էր չհնց Գուստավ Աղդֆի դրոշի տակ, ամենուների նման ցրվել նկատ:

Պատերազմը իսլայառակ կերպով տանուլ էր արված, և 1639 թվականի ամռանը Կարլոսը հաղթանակ հաշտություն կերեց, շտա-լանդացիներին խոստանալով լրակատար ներում, ազատություն իրենց պրեսերիտական «կիրովային» և սպառմանակ շտա-սփուլը պատարում: Բայց ու՞ որ հավատում էր այդ խոստումներ-բին, ես մաս էր ճանաչում Կարլոսին Գուստավ Խրապալը կերքե-րն, ես մինչև խոստանալը, ոչ էլ դրանից հեռու, իրեն պարտավորված էր զգում կատարելու սեփական խոստումները: Ետպանդիայում հեռու հաշտությունը նրա համար ընդամենը անհրաժեշտ մի հե-տազգում էր: Պայմանագիրը ընդ նոր կերպով՝ հա անհրապա՛ն էլ Ետպանդիայի իր եպիսկոպոսներին գաղտնի հրաման ուղարկեց ըողոք քարձրացնելու: Գլխավոր ասամբլեայի գործողությունների զեմ, իսկ ինքը գաղտնի հարաբերությունները մեջ մտավ լուռիցի

ասանքի ասալնորդների հետ, որոնց դիմավորում էր մարկիզ Մեկթրոզը:

Բնակի լավ, կանոնավոր բանակ, ահա թի ամենից առաջ ինչ էր պետք թագավորին՝ նա Իտալիայից կանչեց հավատարմի և ձեռնեղեց Թոմաս Ուենթլորթին և 1640 թվականի հունվարի 12-ին նրան շնորհեց Ստրազբորգի կոմս տիտղոսը:

Մինչև երեսնական թվականների վերջը Կրոմվելը հաղվել թի մահաճգնված էր Անգլիայի հյուսիսային մերձավորագրույն հարե-լական մասին: Ես դեպեք, որ նրա խոսաբանքը ժողովուրդի ըն-դամն է պորտուսական հավատքը և մերժում է սեղսիկանական կարգերը: Հնարավոր է, որ ես հանդիպում էր շտալանդացի քա-րախներին հետ և կամ անասուն էր հնում շտալանդացի վաճա-սուկաններին, բայց այդ վայրի երկրի ներքին ցրոճերը նրան քիչ էին հեռաբերքում: Այժմ հանկարծ հեռավոր հյուսիսի լեռները նրա համար ողողվել էին նոր լույսով, իսկ դրանց ժողովուրդը դարձել էր դաշնակից:

Նոր նրա տանը սփռանկու համար տեղավորվել էին անգլիցի սպաններ, որոնք զինուկ էին դեպի հյուսիս՝ թշնամուն քալ-թախելու համար, Կրոմվելը բացերիաց հայտնեց նրանց իր զգու-հուլիանքը: Ես հարկ չհամարեց նրանցից թաքցնել իր խոստակուն պորտուս լինելը և քիչ էր մնում նրանց ներկայությամբ աղ-թեր շտալանդացիների հաղթանակի համար: Ապանուլ ասարկու-սանքով վեր էին քաշում ոսանքը, իսկ հարևանները հիացմու-քով մեկը մյուսին պատմում էին նրա խիզախության և քարե-պաշտույթյան մասին: Հարաճուն համբավը կոմսությունում բոր-բորում էր նրա ներքուսները:

Շտրաբանալուր շարաքը բերում էր նոր լուրեր: Թագավորը լեղոտի թանկիրենից բուսաբանվել է Թաունում պահպանվող ամբողջ սովին ու արժանի: Գրամատերից վրդովմունքն այն-քան բուռն է եղել, որ թագավորը որչա քաջալուցից հեռու ստի-լված է եղել զանկների մեծ մասը վերագործնել նրանց:

Ոչ ոք չէր ուզում հարկերը վճարել, այժմ արդեն ոչ միայն սեռավային դրամները, այլև արքայական մյուս տուրքերը, չէ՞ որ դրանց չէին արտոնված պարսպանուր կողմից: Թագավորը փորձում էր դրամ մեղք բերել Խառակայից, ճերվիտ վաճառա-կաններին և նույնպիսի պայքից, բայց՝ ապարդյուն:

Իտալիային հնադակեցնող Ուենթլորթը իր մաս գրույցի կանչեց լուղոտյան խոջորդույն դրամատերերին, նրանց սպա-նաց, պահանջելով փոխադրություն, փորձելով վախեցնել: Բայց Անգլիան Իտալիցիա չէ: Այստեղ անցավ Ուենթլորթը լիարտղա-ցավ սեյչ համակ: դրամ մայ մեծոքեցին:

Ով, վերջապես, 1640 թվականի բերկարի, պիսպատույտ սասաշիցիկ նորությունը՝ հրավիրվում է պալատներում, Հեռուդի-մուլյան, խավարամատթյան, բռնակալույթյան սասունի կերպ:

բաժնից տարիները ետևում են. դարձյալ անգլիական կոմսո-
վերյանների և թաղանթների ներկայացուցիչները կկարողանան
իրենց կամքն արտահայտել Վեսթմինսթերի համանի դահլիճ-
ներում:

Կրոմվելը լի է ոգևորությամբ, նրան հարկավոր է ինչ զեռով էլ
լինի մտնել այդ պառլամենտի մեջ: Նա կտատարում է մի քանի
ձեռակառուցություններ և դառնում Քեմբրիջի թագազացի, որի քնա-
կիչները ցանկանում են առաջադրել նրա թեկնածությունը պառ-
լամենտում:

Եվ ահա նա կրկին լոնդոնում է: Պառլամենտը բացվից պար-
լիի 13-ին: Կրոմվելը դարձյալ համայնքների պառլամենտի փառչա-
կան անդամներից է: Կրոմվելը համարում է հանրապետ և ինքնավար
նստարաններից նստած անհետմ է հանրապետ և ինքնավար
հիսունհինգամյա Փլաիին, բացառելով Հեմփդենին. ողջ օպոր-
թիան այտուղ էլ: Եվ շնարած բանտում վախճանվել է արժանա-
փառ էլիթթը, շնայած Ուենթլորթին, այժմ արդեն Ստրաֆորդի
կամար, անցել է թագավորի կողմը, բռնակառուցության հակառա-
կորդների շարքերը լեն նվազել, այլ կարծես թե հրուշիակ ավե-
կորցրել են: Նրանք հիանալի հակակոնտինենտ են, որ թագավորին հար-
կավոր է իրենց դրամը միայն, և անհավասար վարկավորման նրա
պահանջին պատասխանում են օռչչ-ողջ նախ հարկավոր է
պատժել Ետևմար խորհրդակցականներին, դադարեցնել շարաշա-
փումներն ու բանաստիությունները, վերականգնել պառլամենտի
խախտված իրավունքները:

Փիլիք խոսում է երկու մաս շարունակ: Նա պահանջում է
պառլամենտի ամենալուր, պարտադիր զամարում: Ետևումնազա-
կան ներխուժման վտանգը. — թեղում է պատգամավորի ձայնը, —
պակաս ահեղ վտանգ է, քան երբի կամայական կառավարումը:
Առաջինը գտնվում է հեռվում, իսկ այն վտանգը, որի մասին նա
պիտի խոսեմ, գտնվում է այստեղ, սառնը:

Թագավորի թեկնածուի ետևում պառլամենտը շտապաբարձի-
ների հետ բանակցությունների մեջ մտավ: Նա որոշեց ընդունել
և լսել շտապաբարձի ներկայացուցիչներին, պարզաբանել
նրանց դրոճողությունների շարժաբեկները:

Կրոմվելը չհացրեց նույնք ունենալ: Պառլամենտի արձա-
կումը տեղի ունեցավ մայիսի 5-ին՝ զամարումից երեք շաբաթ
անց: Հաջորդ օրը լոնդոնյան վերջավանս ամբոխը փոթորկվելով
պակաս հավաքվել ատելի կողի պատառի մոտ՝ ազդակներով,
Եվորին նպիտակուսները, Եվորին նկեղեցական դատարաններ-
ը: Մայիսի 14-ին հուլիաները կրկնվեցին նորից՝ ժառանգների,
հեթմարայանների, արձևատավորների աշակերտների ամբոխը
հարձակվեց բանտերի շենքերի վրա, փորձելով աշատել նրանց,
ավերել ձերբակալվել էին մայիսի 6-ին:

Պառլամենտը կոնցրեն «Կարճատես» և կձու բմծիթազով,
հիասթափված ու վրդոված, երվեցին իրենց տները: Ընդ որում,

ոմանք բավականությունից շփոթին ձեռները: «Ամեն ինչ լավ
է. — առայց օպորտիցիայի առաջնորդներից մեկը՝ Սենթ-Ջոնսը: —
Ինչպես որ վատ է հիմա, այնքան լավ կլինի հետո: Այդ պատա-
մանք երբեք չէր անի այն, ինչ հարկավոր է:»

Շտապորին, պառլամենտի անդամներից շտապորին էր թվում, որ դա
կերը չէ, այլ՝ սկիզբ, որ Անգլիայի ճակատագրում վրա է հաս-
նում մեծ թեկում, վախեցնող և միաժամանակ ուրախացնող, որ
մի այլ պատերազմ է պայթելու, և միայն սասամոճ գիտեմ, թե
ինչ է լինելու այն իրենցից լուրաքանչլուրին:

Ամռանը պատերազմը շտապաբարձիների հետ վերականգնեց:
Անգլիական բանակի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց կոմս
Ստրաֆորդը: Կամսն հասարակությանը հավասար զորք, որին
վարարել էին ավելի շատ սպանելիքներով ու խոտումներով,
քան փողով (գանձարանը բողոքովից դատարկ էր), Քեմսամուն
տեսնելուն պես դիմեց ամբոխի փախուստի: Շտապաբարձիները
զբավեցին Անգլիայի հյուսիսը: Տեղի բնակիչները, որ մեծամաս-
ամբ պտրիտաններ էին, չէին ցանկանում դիմարկել նրանց: Ոչ
որի համար թագադիրը չէր, որ լոնդոնում շտապաբարձիներն
ունեին շատ կողմնակիցներ: Հնչում էին ողբամախ և ասգնապա-
լի ձայներ: պետք է վերջ տալ պատերազմին, Շտապաբարձի հետ
հաշտություն կնքել, հրաժարել պառլամենտ, Կարլոլսը հանրապետ
ստացավ սկերեթից, Լոնդոնի թագաբացիներից, կոմսությունների
բնակիչներից: Լուրեր էին լսվել անկարգությունների մասին.
պտրիցիները խռովություններ են սարքում, ոչլնացնում են ար-
քայական սիրտովների ցանկապարսպները, արձևատար
պտրիտանները զժժհոսություն են արտահայտում: Օգոստոսի
28-ին թագավորի բանակը վերջնականապես քանջավեց Քալվին
յուրերեն թագադիր մոտ, հաջորդ օրը Համսվեդից նյութազար:

Եվ թագավորն անձնատուր եղավ: 1640 թվականի աշնանը
նա, այդ տարի երկրորդ անգամը լինելով, հրաման արձակեց
պառլամենտ զամարում մասին:

սարգ աղանգավոր Հենքի վեճը, որ վերջերս էր վերադարձնել օվ-
կիանոսի այն կողմից, սրբ Աբրահամ Կեղեցիի և Հենքի Մարթե-
նը, որոնք հայտնի են իրենց խելգան հայազգեներով:

Սրբ Ֆրիլիպ Ուորիկը մտավ նկատելի դասի՜ն և զննեց շորտ
դին, կոսիթյուն էր սիրում: Բայց նրա մեծ ուշադրությամբ ունկնդրե-
լու էին բարձրաճասակի, թիկնեղ մի մարդու, որը արագ ու
կրակոտ խոսում էր խոսա ու խոսարու ձայնով: Այդ մարդը ծա-
նոթ չէր սրբ Ֆրիլիպին: Նա քառասունի մաս էր: Սրբ Ֆրիլիպը
Նաեց հետոսրի դեմտոնի և արճամարտներով ժամանանեց շոր-
տունցները: Հասարակ մուգ գույնի հագուստը պարզի պես բար-
ժ էր ինկել վրայից, պտեթ է որ գա կարած լինե՜ր ոչ հմտա դու-
ղական մի դեքմալ: Ուղիղ քաթան օձիքը, թվում էր, թե այն-
պես էր մարտը չէր... առանց ծալալվենի շլլապան... Սուսերը
կիպ կպած էր կրցքին: Ծառուղի ուսած դեմքը կարմրաստակավ
էր: Երևում էր նա իր խոսքի մեջ նեղորհիմ է հոգու բոլոր ուժերը:
Նա աղատություն էր պահանջում այն նկնավարանտի՜ն՝ Ջոն Լի-
բեմին, որը կրկու ասորի առաջ նեմարկելով իր խորազանձան,
գամվել անարգանքի նյութին և ապա բանտարկվել կատալյան
պալատի մե՛տը համաձայն: Նրան, թվում էր, ներկայացվել էր
նկզղիյում պուրիտանական անկեղ պրակտատետի տարածելու
մեղադրանք...:

Սրբ Ֆրիլիպը չէր կարող առել, թե հոնտորը խոսում էր շատ
առհուն կամ դուրյուն: Բայց նրա ճարտ կարող էր և կրթու-
յուն էին նրան լցիտես ինչու մեծ ուշադրությամբ: Սրբ Ֆրիլիպի
հարգանքն այդ ժողովի հանդեպ սաստիկ ընկալով:

Քիչ առաջև հոնտորն անձանթ էր ոչ միայն սրբ Ուորիկին:
Երբ նիստն ավարտվեց և հայտարարեցին ընդմիջում, լորդ Դիգ-
բին, Հեմֆրեյնի հետ սասի՛նաններով ինչուիս, կամացուկ հարց-
ուեց նրան.

— Ո՞վ է այդ մարդը: Ինչ տեսնում եմ, նա մեղ հետ է, նա
այնքան զեթ խոսեց այսօր:

— Չէ՛մ, այդ փնթի տղան, որին դուք տեսաք քիչ առաջ և
որը ոչ մի կերպ չէր դարձնում իր խոսքը... Հեմֆրեյնը քմի-
նալեց... — Ինձ մենք երբեք խղենք իր հարաբերություները
արքայի հետ (ասովյա՛մ մի արագեցի), այդ նույն փնթի տղան, ես
մեղ բան եմ ասում, կրպոնա նկզղիայի մեծազույն մարդկանցից
մեկը:

Այդպես անցավ կրոմվիլի առաջին հուլիսը նոր պառլամեն-
տում: Ծպորի՛թայի կուսակցությունը, որին նա պատկանում էր
իր ամբողջ հոգով, ուժեղանում էր ու ամրանում: Ընդհանուր գոր-
մին մասնակցությունը ազնվույ՛նով էր նա միայնակ, բոլորին ան-
ձանոթ նորարթույն մեկը չէր պատասու՛մ: Գեպուսատետերից շա-
տերին արդեն ճանաչում էր դեմքով: Գրանցելի տասնութի հետ

երան կապում էին ազգակցական կապերը: Նա հիացմունքով էր
խոսում Փրինս ու միշտ ուշադրությամբ էր լսում նրա ճանճեր և
պատմաններում, և՛ հաշիքի ժամանակ, որտեղ նա դալիս էր իր
կանաճոր զարմիկի՛ Հեմֆրեյնի հետ միասին: ԸՄեղ մաս հիմա
կիտաթ է որ ուրիշ տրամաբարություն լինի,— ասում էր Փիմը,
սիրտմակով խո՛նկելով բաղի յուզայի բուլը.— ոչ այնպիսին,
ինչպիսին անցյալ պառլամենտում: Մենք սեթթ է ոչ միայն
սոսիք գլուխ մարքենթ պալատը ներքեից, այլև սրբենթ բոլոր այն
սարդատանները, որոնք կալված են վերներում և նկնյուն-
կերում, որպեսքի փոշին ու կեղտը բույն լցնեն պալատում:
Այ՛մ մենք հնարարություն ունենք երկիթը դարձնել երջանիկ,
վերացնել բոլոր դրկանքներն ու արժատասիլի անել դրանց պատ-
նաները, եթե միայն բոլորը պահվորեն կա՛տարեն իրենց պար-
տականությունը:

Ով կրոմվիլը ձգտում էր կատարել իր պարտականությունը,
արդարության կու անելով և պահանջելով ազատե՛ն անմեղներին,
որպեսքի մեղ ուղաբանում էր այնտեստե բոլորի հետ մեկանը, երբ
պատմությունը գրած կալանավորները՝ զաւաճալ Բաթիկի՛նը,
սեղորդիկի Փրինս՝ երկհանկ անգամ կորված պակսնեթյով և այ-
տին խաբան, Բեթթոնը՝ շփոթա՛նար եղած լուսիցը, ազմուկից,
սոյի, ամբոթի խանգավառ աղաղակների սակ անցնում էին ջա-
լաթի փողոցներով:

Բայց բավական չէր աղատել անմեղներին: Հարկավոր էր
պատմել հանցազորներին՝ նշանց, ում մեղքով ստատայի էին
հայտարարվոր մարդիկ: Սրտի սորփությունով էր դիտում կրոմվիլը,
թե ինչպես Փիմը խելախորեն ձեթ էր բարձրացնում ամենա-
կրկամոր, ամենահզոր ու ամենալուսաւորավոր թշնամու՛ Ստրա-
ֆորդի վրա:

Միայն նրա ինչուիս սարսափ էր տառաջանում: Բոլորը հի-
շում էին, թե նա ինչպես անձամբ մահվան դատապարտեց լորդ
Մաունթբորոտին միայն մի քանի անցյուլը խոսքերի համար, իսկ
որպեսպի հանգարտեղներ համբողջանուր վրոզմունքը, Բալցը-
փորին մի պատկանելի գումար ուղարկեց, ու ավել ու պակաս՝
վեց հազար ֆունտ ստեռլինգ, և այդպիսով կո՛ծկեց գործը: Նրան
ոչ միայն չպատմեցին, այլև անգամ իրավունք վերապահեցին
իր մարդկանց մեջ բաժան-բաժան անել դատապարտվածի ունեց-
վածքը: Ստրաֆորդին ասում էր ողջ երկիրը՝ բոլոր սպորինի
տուրը վճարողները, Բազավորական դատարանների կողմից բո-
լոր հետապնդվողներն ու կալանավածները: Ծպորի՛թայի ստաշ-
նորիները հասկանում էին, որ, կին այդ անցյալից դաշա-
տականին արագ ու վճռական հարված չհասցենեն, իրենց բանը
բոլոր կինին: Պալատները գումարում, նախորդակին նա համա-
րում էր Կարլոսին. «Քանի ոչ առեթ ոչ մի արքեվիթ սաւը: Մալ-
բա՛նից դեպրում գրթ կարող եթ անել կո ամենը, ինչին կրա-

վականացնեն ձեր ուժերը, պատվամեծի մեքմամբ զնպքում զուց տրտաբացած կլինենք աստուծու և մարդկանց առաջ: Գուք Բալան-զիայում ձեր ձեռքի տակ ունեք բանակ և զուց իրավունք ունեք այն օգտագործել այտեղեք, որպէսզի հնազանդեցնենք այս երկիրը:»

Ստրաֆորդը զգում էր, որ իր դեմ մեղադրանք է պատրաստվում և միջոցներ էր ձեռնարկում: Նա որոշում էր օպորտյունիստ պաշտոնողների պետական զավաճանների հայտարարել: Նա զանգաղում էր հրահրար մեկնել Լոնդոն, չնայած պատվամեծու հրավեր էր հղել նրան: Միայն Կարլոսն էր պնդում նրա ետ գալու վրա: Են չեմ կարող այտեղ յրա գնալ ասանց ձեր խորհուրդների, — գրում էր նա իր սիրելիին:— Գուք վայսենալու ոչինչ լուսնեք, դա նույնքան ճշմարիտ է, որքան այն, որ ես Անգլիայի թագավորն եմ: Ոչ ոք չի համարձակվի ձեր մտքին խիզիպելու:

Նոյեմբերի 9-ին Ստրաֆորդը ժամանեց Լոնդոն և երկար խորհրդակցեց թագավորի հետ: Նոյեմբերի 11-ին նա պետք է զբաղեցներ իր տեղը լորդերի պալատում, որպեսզի Փիմի, Լեմփոնեի, Սենթ Զոնի և պառլամենտական մյուս առաջնորդների նկատմամբ պետական զավաճանության մեղադրանք տեսադրեր և պահանջեր նրանց ձերբակալությունը:

Ով գիտե, ինչպես կդատվորվի այնուհետև Կրոմվելի ճակատագիրը, ճիշտ այդ ժողովրդի հաջողվելու Քայց զուր չէր, որ Փիմը ամենից խոհեմամբ և ամենից խորամանկ մտքով հարգում էր վայելելու: Այլ օրը նա համայնքների պալատում ճառի կազմ էր հայտարարեց, որ պառակարգ կարևոր բան ունի հաղորդելու: Նա խնդրում է փակել պալատի դռները, որպեսզի պալատին ոչինչ չխանցարի վճիռ կայացնելու: Դռները փակվեցին, և Փիմը լարված լուսնյան մեջ սիգն յոսեց: Նա խոսում էր գառավորների կամայականության մասին, բանտապանների դատամեծության մասին, քայքայված բնակավայրերի ու ամառացած գյուղերի մասին: Նա նշալակում էր մենաշնորհներն ու ապրքիթի սուրբերը, որոնց վրա հարստանում են գանձագողները: Որպէսզի հասցված է փրութման ելքին: Քայց թող ոչ որ չլուսանի, թե նա Փիմը, ուղում է որևէ վատ բան ասել թագավորի մասին: Ոչ, թագավորը չի կարող մեղավոր լինել այդ յարազորությունների մեջ: Նա աստվածամայր է և սարսափելու Այլ ամենուս մեղավոր են դառնելի խորհրդակցանքներ՝ մարդիկ, որոնց խարդախորեն նվաճել են արքայի վստահությունը և ենեզափոխել նրա ամենարարեմով ձեռնարկությունը: Իմ պիսակորը այդ խորհրդակցանքները, որ զբաղապանել է բուրդի իր ազդեցությամբ, իր իշխանությամբ, իր ամբարտաճանությամբ, իր շահախնդրությամբ՝ դա թագավորի առաջին միջնորդն է, բանակի գլխավոր հրամանատար, Բալանզիայի լորդ-լեյտենանտ կոմս Ստրաֆորդը: Ամե-

նոր, որտեղ Մոզակորը արտոնել է նրան միջամտել, ես լերել է գործադրություն, սարսափ և նորին նվաճության հպատակների ստիպ տառապանքները, հաստնացրել ու իրականացրել է այնպիսի պլաններ, որոնք կործանարար են եղել աեղչական պետության համար:

— Իմ ամբողջ վերահիշյալի հիման վրա, — Փիմի ձայնը բարձրանում է և հնչում լարված, արտափելի, պատրաստ ուր որ է պայթելու լուսնյակ մեջ:— Ես առաջարկում եմ ահնապաղ լորդերի պալատում կոմս Ստրաֆորդի մեղադրանք ներկայացնել պետական զավաճանության մեջ: Առաջարկում եմ աեղչու-տեղք կոմսին կալաւորի տակ առնել և պահել հնտաքնուսնյան ամբողջ ընթացքում:

Լուսնյուճը պայթեց: Պալատը միանշարժից լցվեց զվճոցով, բոլոր կողմերէց լավեցին բացականչություններ: Ինչ-որ մեկը, երբի թե Զոքեննդը, փորձեց բողբոքել, բայց նրան թույլ տվեցին խոսել: Փիմի առաջարկությունը հաստատուց համարյա մի-ասուն: Դռները բացվեցին, և Կրոմվելի մյուսների հետ միասին յապացե լորդեր պալատ, որպեսզի հանձնեն մեղադրանքի նախադեա կազմած շարտըրանքը: Լորդերի վճռի մէջ չէր կարելի կասկածել: Նույնիկ նրանք, ովքեր համարտէ չէին ներքու պալատին, բավականաչափ հիմքեր ունեին աեղչու ամենակարգ կոմսին:

Ստրաֆորդը հենց նույն օրը կանչվեց լորդերի պալատ: Նրան տարան դպիւր արգելապատր և ստիպեցին ձուռիկ դալ, միշին պառլամենտի նախագահէ կիցարող մեղադրական ներա-կացուսնյան տեղադր. Ուղղակի այնանդից արքունական կարգով նա ուղարկվեց Բաունը:

Օրերը թլույում, վազում էին առաջ, և յուրաքանչյուր օրը բնում էր մի ինչ-որ նոր բան: Մի ամիս անց պետական զավաճանության մեջ մեղադրվեց բունակալության մի ուրիշ, ժողովրդի կողմից առեկի կամակատար՝ արքնախնդուպու Լոքը, նրա թուրք թագավորին մատրիկ էլի մի քանի յորդրի: Պառլամենտն ընդուսում և քննութայն էր առնում անհամար բանակութայն բողբո-րեն, ինքազգրեն, հանրաբրերի կրոմվելը ներշաշխում էր նրա տարայա կյանքի մեջ: Կրքուարեն նվիրվում էր յուրաքանչյուր հանձնարարված գործին: Իսկ այդպիսի գործեր բանի ընում ետէլի ու ավելի էին բացվում, և ահա նա արդեն ճահիճների յուրաքանակ գործը քննող կոմսին անդամ է, Աստղային պալատի և Բարձրատայն հանձնաժողովի մեղադրականները վերապայելու գնով կոմսին անձալ, կրոնական գործերի կոմսին անդամ: Կոմս հետ ձեռք ձեռքի տված՝ այդ կոմսիներում աշխատում են Փիմը, Լեմփոնը, Գեզլիքը, Սթրոդը, Ուոլթոնը: Կրոմվելը հետզհետե զուր էր պայիս պատվանեաական մարտիկների առաջին շարքերը:

Նա մանրակրիտ խորամտու է լինում եկեղեցական կառույց-վածքի մեջ, հարձակվում է կեղեցողների վրա, պահանջում մեղավորների պատժում, իր սրտին մոտիկ պարփոտանների բողբոջների բավարարում։ Նա պաշտպանում է բարոյակներին, քննարկում նրանց հանրագրքեր, հանդես գալիս հետազննող եպիսկոպոսների դեմ։ Այստեղ նա միահամուտ է Անդրխայի հասարակ մտքական զանգվածների հետ։ Գեկտեմբերի 11-ին պատառ է ներկայացվում հանրագրի պարեախոսության ծառը արմատով և հյուղերով՝ լիակատար ողնաշեննու մասին, որի տակ ստորագրել էին հինը հարյուր մարդ։

Սույն այդ դեկտեմբերին առաջարկություն արվեց պառլամենտը դումարել յուրբարաշխոր տարի, և Կրոմվիլը պաշտպանում է այդ զավգիարը։ Գեկտեմբերի 30-ին նա հանդես է գալիս պառլամենտում հօգուտ համայնքների պառլամենտական դումարման։ Դա ունենում է լոկ մասնակի հաջողություն. երկու դումարում փնտրանություններից հետո փետրվարի 15-ին ընդունեց ռոտաձև ակտը։ Համաձայն դրա թիպավորը պարտավոր է պառլամենտ դումարել երեք տարիին մեկ։

Սվ զարձայլ կրեական, եկեղեցական գործերը զուրա են գալիս առաջին պլան։ Նրանք հենց դրա համար են այդպես հուշվում, որովհետև սերտորեն անվճար են թաղաքական գործերի հետ։ Փետրվարի 9-ին քննարկվում է սՄնտոխպաշտության և կուսպաշտության վերացման և ճշմարիտ ժամանացությունը լա-վազույն ձևով պահպանելու մասին՝ փաստաթուղթը։ Ոճն Հուս Սթրենյուտայն, պաշտպանելով եպիսկոպոսների իշխանությունը, հայտարարեց.

— Եթե մենք հավասարություն հիմնենք եկեղեցում, մենք պետք է հավասարության անցնենք նաև պետության մեջ։ Չէ՞ որ եպիսկոպոսները թագավորության երեք դատերից մեկն են, նրանք իրենց ծայրն ունեն պառլամենտում։

Կրոմվիլը դա արդեն հանդուրժել չէր կարող եպիսկոպոսները լցնելով է առանձնաձև մտա դասերից։ Նրանք աստօռ հույն-պիսի ծառաներն են, ինչպես մնացածը արևիվ՝ անպիացիները։ Նրանք նաև կարող հավակնություն ունենայն բացառիկ իշխանու-թյան տնտոթ, անհայթահայտի մուլիզնության պոռթկումը նրան պրկեց նստարսից, նա զոճավորվածը ճանաչեց իր ծայրը, սուր, մտառահալովը նետող ծայրը։

— Դե դա արդեն չըղավ։ Որտեղի՞ց է այդ պարսնը փաստարկներ վերցրել իր նախարարյանիսի ու հեռուությունների հա-մար։ Ես նրան չեմ ճանաչում։

Նախագահը մուրճով խիցն սեղանին։ Կրոմվիլի մուլիզնու-թյունը վարակեց ճակատակորցներին։

— Ինչպե՞ս է խոսում։ Դա պառլամենտական լեզու

է՞, — հնչեց ասրբեր կողմերից։ — Վանդակը բշել դրան։ Բող կերպություն ինչդի։

Վեր կացավ Փոնը, և աղմուկը անմիջապես խլացավ։ — Եթե չենմույնց ասաց մի անպիսի բան, որը սուարկու-թյուն է հարուցում, — ինչպիսի միշտ, ժանդակչու և վտառճ հայտարարեց նա, — Բող արտահայտվի իր սեղից։

Նրան պաշտպանեց Նալդը։ — Ինչո՞ւ ամեն անթիվով վանդակապատի մոտ կանչել։ Բող սեղից խոսի։

Կրոմվիլն արդեն կարողացել էր տիրապետել իրեն, այստեղ կարմրություն անցել էր, բայց մուլիզնությունը զիսուս էի էր գոյիս ներսում, համեմուլը նրա բացատրությունները սարկազ-մի թույնով։

— Ես չեմ հասկանում, — ասաց նա, — ինչո՞ւ այդ շենտյան-եր, որ հենց նոր լուսուում էր, պետության մեջ հավասարությունը բխցնում է եկեղեցում մեջ հավասարությունից, և ես ու չեմ ան-հրամեշտություն չեմ տեսնում եպիսկոպոսների այդքան բարձր կեանքունների մեջ։ Ես այժմ, ավելի քան երբևէ, հավատացած եմ եպիսկոպոսների զույլական անհրաժեշտության մեջ՝ չէ՞ չէ՞ որ նրանք, ինչպես և հռոմեական հինբարխիան, չէին հանդուրժի իրենց դիրքերի վիրանալումը։

Պուրիտանական պատգամավորները իտախուտանքով ազմկե-րին Ըսա էտվյան այդ ճառը եպիսկոպոսների հասցնում էր շատ ավելի շուշափեկի հարված, քան անկապ ըրալոցները, որոնք թիլ էր մնացել Կրոմվիլին հասցնելիս պառլամենտական դասա-րանով՝ վանդակապատի առաջ կանգնեցնելով բացատրության հա-մար։ Բայց պահանջվող ոճը պահանջված էր և եպիսկոպոսու-թյան կողմնակիցները բռնելու սեղ չունեին։

Երկիրը փոթորկվում է, վրզոլմունքը ի հայտ է գալիս մերթ խառնը, մերթ այտետ։ Արդեն բռնկվում են սլուշացիական խռովություններ. մարդիկ բրբերով շաչրում են լորդերի կողմից թաշված ցանկապարիսյաները, անվերջական հոստեքով բողբոջ-րեն են գոյիս շրքաեղներին, պարտապախտողներին, ճնշողների վրա։ Իսկ պառլամենտը, սաքայած համբողջանուր զոճահույու-րից, ձևոք է զարկում լրված մի գործի՝ դատ է բացում նախկին խտաբին մինիստրի դեմ։ Մարտի 22-ին սկսվում է նշանավոր ցատավարությունը Ստրաֆորդի դեմ։ Այն շարունակվում է ամ-բողջ տասնու՛թ օր՝ մինչև պարիլի 10-ը։ Փորձված, ճարպիկ իրավաբան Ստրաֆորդը հմտորեն պաշտպանվում է։ Նրա կող-

1 Պառլամենտական վանդակապատ կամ միշտուրի մոտ, որով նախագու-կի բազմաթուղ ատանաների էր ցուրտաստերի համար հատկապես տե-գիբի, կոչվում էին մարզկոնց նրանց թեղաբանք ներկայացնելու կամ հար-ցանկելու համար։

մում են արքանիցը, Բազալորը, շատ լորդեր Կերն պալատը
տատանվում է, հզուտ է, և վերջապես, հրամարդում է հաստա-
սել այն արձանագրությունները, որը Ստրաֆորդին մեղադրում է
պետական դավաճանություն մեջ:

Համալրմանը վերջում է մի երիտասարդ, ազնվականի
արտաբերում ու տարբերակ խոր ընկած աչքերով, միտքով ու
ցնորասուն, որ պղծ է հասցրել է Մաալուսինքս անբռնովյան զա-
ղութի կառավարիչ ինն, Հենրի Կեն կրտսերը, խաբ է խնդ-
րում: Պատենդումն օգնել է նրան Նոր պետական բարտուղարի,
Քլեյերի միջից հայտնաբերել ազապաղող մի փաստաթուղթ, որն
ամենի լավ բան որն էր անկարող է օգնել մեղադրանքին: Դա
նույն այն նամակն է, որով Ստրաֆորդը խորհուրդ է տալիս ար-
քային կանգ չառնել ոչ մի բանի առաջ և անհրաժեշտության
զիցմունքով իրանյակահ բանակի օգտագործել ընդդեմ անգլիա-
կան ժողովրդի: Փինը հրապարակում է այդ նամակը պալատում:
Դավաճանը մերկայցվում է. ամենի անհատն հանցանքան փտորե-
լու հարկ չկա: Ապրիլի 10-ին Արթուր Գեյլրիցը առաջարկ է
մտցնում հրապարակել Ստրաֆորդի դեմ արտակարգ ակտ՝ օրե-
նագիծ շնորհագրման մասին: Դա նշանակում է մահվան դա-
տավիճ:

Բայց լորդերը չեն ուզում վավերացնել շնորհագրված օրե-
նագիծը: Նրանք զգում են, որ վտանգ է կախված ոչ միայն
Ստրաֆորդի վրա. ամենի ու ամենի ուժգին են հեղում բողոքներին
լորդ-նախկնտանների դեմ, մեկ էլ տեսան և ուրիշ պերերի հաշ-
տարանքին զղաղելի խորհրդակցանքներ: Մայիսի 1-ին Կարտր
անձամբ է հայտնվում լորդերի պալատում նա համեմայն է ըն-
դռնել, որ կոմսը օգուտ է վարելու, բայց կորսվածնապես դեմ
է մահվան դատավճարին:

Համալրմանի պալատը բողոքում է. նրա առաջնորդները չեն
կարող, լսելուր է համակերպվելու խաղաղիքի վրա է դրված ամեն
ինչ. իրենց անձնական հակառակորդ, բուն պառլամենտի գոյու-
թյունը: Փինը, Հեմֆրեյն, Գեյլրիցը, Մերրոլը համարա չեն
մտնում այդ օրերին: Փինը իր բնակարանում անհեղձառ ինչ-որ
մարդկի է բնդում: Միջից եկած վաճառականներ, պտորե-
տան-ենթամարպաններ: Եվ ահա ոտքի է կանգնում Լոնդոնը:
Մայիսի 3-ին բազմաազառանց վիթխարի մի զանգված շարժ-
վում է դեպի Վեսթմինսթեր: Անտրոն ազնվում է ծովի պես, նա
մտիցնում է պառլամենտի հենց պատերի տակի թեղաբաղատա-
թյուն, աղաբաղատություն. — Ներում են կանչելու — Մահ է Կոր-
չն է մեծ հանցագործները:

Պալատի վարիտած անդամները, Նալնով պատահանից,
տեսնում են, որ ամբողջ անդին չէ. ինչ-որ տեղ արհի տակ փաշ-
լում են սրի շնորհի ու երգաններ: Մի այլ տեղ օրում ցցվում են
անդեր, օդ են բարձրանում մեծաթից սալոտակներ: Դեպտից
ուշացած լորդերն ստիպված են համփա բացել այդ ամբողի

միտով, հանդգնելով միանգամայն մտոկից աննկ կատարու-
թյանից այլալիված ժողովրդի դեմը:

Հարցը օրը բույրը կրկնվում է: Այն պատրաստ է վերածվել
պատամարտության, թվում է, ուր որ է լորդերի պալատի դռները
կհիթնան նրա ճեշտան տակ: Եվ լորդերը անձատուր են լինում:
Մայիսի 8-ին նրանք հաստատում են շնորհագրված օրենագիծը:
Ստրաֆորդը գտապալարոված է մահվան:

Բայց Բազալորը Կոզիք՝ արդյո իր սիրելի մարդուն, Կե-
տտոր՝ իր խոստումը. միչ մի մալ չի պահախ ձեռն գլխից: Մե-
կ կարծը ձեռ, ոչ բարի անունը չեն կրի ոչ մի վնաս...:

Կարտրը, ինչպես միշտ, խառնում էր ուղղակի գործել: Մա-
յիսի 2-ին սպառազեն զինվորների մի երկուհարյուրյակ ներկե-
սանում են Քաունթի պարիսպին, Բազալորի հրամանը ձեռքնե-
րին՝ բերել թողնել իրենց՝ բերդապահ զորք ուժեղացնելու նպա-
տակով:

Պարեսը հրամարդից բացել զորպանները նրանց առաջ,
իրավացիորեն կասկածելով, թե նրանք հայտնվել են ամենին
է ոչ թե պահպանելու, այլ ամենի շուտ փախցնելու կոմսին: Հե-
տագյում պարեսը խոստովանեց, որ իրեն առաջարկում էին
երկու հազար թուղ, և թե խոստանա շարքելու բանարկվածի
փախտաբ. Թեմպարի վրա կանգնել է եղև լողալու պատրաստ
մի կով:

Տեղիկանալով, որ օրինագիծը լորդերի կողմից հաստատվել է,
Բազալորը խնդրում է մի օր առ խորհրդածելու համար: Այդ
օրը ամբողջ, էլ ամենի հորը ու անի, հասցե զեպի Բա-
զալորական պալատ: Առաջինը անի պես ճեղքվել էր դուր-
ների պնկից ծովի մեջ, հետզհետև անձող ճիչերի և սալոտների
առաջանում: Երեքնորդության մեջ: Կեպիշերին մոտ սկսեցին
բաշեր վառել:

Ոչ որ պալատում գիշերը չբեցե: Բերդապահ զինվորները
զինեցը ծեփել էին պարկեռով, բարձրում ու արժանեքով Արքան
դուռն տատանվում էին: Բազալորին, էպիսկոպաններ, խորհրդա-
կանները՝ բուրջը նրան Տորդում են դեպի:

— Բայց ի՞նչ, ի՞նչ, ի՞նչ, — սասում էր Կարտրը, — չէ՞ որ
ես խոստացա...

— Արքայական խիղճը, — համարում էր կախիկուրս Ուի-
լյամսը, — տարրեր է լինում. խիղճը ինչ համար, անհատական,
մարդկային, և խիղճ՝ հասարակական հանրության համար: Եվ
թե մեր անհատական խիղճը արդարացնում է կոմսին, ապա
հասարակականը պիտի՞ մեղադրի նրան, չէ՞ որ գտապարժերն
ու լորդերը նրան մեղադրել են անարիչ և ձեռ անհատական խիղ-
ճը դրանով իսկ ձեռքազատված է խիղճի ամենափոքր իսկ խաշ-
րից... Կոմսն ինքն էլ, որքան գիտեն, ձեռ ազատել է ձեռ տված
խոսից և հաղորդի, որ պատրաստ է գնալ մահվան...

Եվ կախպես էլ, մի շարքի առաջ Բազալորը Ստրաֆորդից

Բայց դրա փոխարեն քաղաքական բնասպետության քաղաքական սահմանափակման գործը հարցադրված էր առաջ ընթանում: Հուլիսին ցրվեց բանակը, որ կազմվել էր Կարլոսի կողմից Շուտլանդիայի հետ պատերազմի համար, և քաղաքացիական պատերազմն զրկվեց նկզդիսյուն գինեգորական հենարանից: Հունիսին էլ պատվանկար վերացրեց մարտաուղիքը: Վարդը հանձնաժողովի նկատմամբ Անտոյային պայտար, Վարդը հանձնաժողովը, արտակարգ դատարանները, որոնք ա՛ն ու առաջափ էին տարածվել ամենուրեք և ամենի վրա: Օրոտտոսի շեղյալ հայտարարեցին ասպետական տուգանքները, անաստային հարկերը և Հնամիցների գործի հետ ազմուկ հանած ճակովային դրամները: Քաղաքացիական պատերազմի մնացած «գաղթելի խոհրդականներ» և կաթիլիկներին հնուցում, Քաղաքացիական լիտուրգիան հանապարհորդության կատարելի դեպի մայր ցամաք: Պետական ֆիզիկոսները և փաստաբանները մարտից քրոմադիլը իշխանությունն այժմ պատկանում էին պատվանկարին:

Կարլոսին հարկավոր էր փրկել իր դրամները: Օրոտտոսի 10-ին նա շուտափույթ մեկնեց Շուտլանդիա՝ զարգելի մի եպատոկով՝ հյուսիսային հարևանին թշնամուց վերածել զանազակի, իրեն ենթարկել շուտաղական բանակը և այն շուտ առաջ պատվանկարի դեմ:

Մինչ քաղաքացիական պատերազմի խառնուրդը հարևանի երկիրը, մինչ նա փորձում էր համաձայնություն գտնել շուտաղական տոհմերի կամավոր առաջնորդների հետ, մինչ պատվանկարը նրա քաղաքացիական պատերազմի մայր ցամաքը և նրա ինքնակազմակերպության հարցեր, բուկվեց նա մեկ փոթորիկ, այս անգամ՝ Բուլանդիայում:

«Այս կամոնի զաման քաղաքականությունը տվեց իր դասը պատերազմը: Որքան անողոր էր ճնշումը զվերից, այնքան ավելի դժգոհ էր պայտարի պոթիվորները: Ապաստությունն սկզբում Օլեֆերում: Հենց այստեղի հյուսիսային գավառում, կեղեքումն առանձնապես անմարտչալիկ կերպարանք էր առն: Տեղեկանալի լորը կուսակալ Սորաֆորդի մահապատիժ մասին, հուսահատվ լորը կուսակալ իրանդալիկները կաթիլիկական խաղաղ շուտաղական անլիտական բողոքականության դեմ: Բողոք բռնկվեց հուլիսի 22-ին Ապաստանները վրին խնայում ո՛չ կանանց, ո՛չ երեխաներին, նրանք խուժում էին տները և մորթում բուրդին անխախտ՝ առանկողջից սկսած աղայնով վերջացրած: Ալյալները պատվանկարի լորում էին գնալով, անբնորոշ անաստայաների երկիրները: Տեղը վառվում էին, ամենտոր կանգնեցված էին կախաղաններ: Կրամեղի փախստականները մեռնում էին քաղցից ու քրտից զնայլ Բուլանդիայի ամառայիններում, որը դեռևս մնացել էր անլիտային ձևերին: Կաթիլիկ հողերականները բանադանքի ենթարկեցին անլիտայիններին և

գեներալ անդաներով սպանում էին բուրդին, ոչինք կծանգեցնեին նրանց:

Այդ լարերը հասան մինչև Լոնդոն: Իսկ ինչքա՛ն են սպանվածները: Հիսուն հազար, ասում էին ամեր, ո՛չ, հարյուր, հարյուր հիսուն հազար, երկու հարյուր հազար անլիտային քաղաքացիական պատերազմի Բուլանդիայում: Լորդերը անում էին, դառնում ավելի ու ավելի ասուրափելի: Լոնդոնում արտունց քարթաջալ մեկնեցյալ պայտարները, իտլանդական շնեք, ճիզվիտներ, Դրանք, երևում է, զավաղությունն են կազմակերպել Քաղաքացիական: Ինչ-որ մեկը շքեղում էր մի զավաղության մասին, որին խառնված են շատ բարձր շրջանները: Հայտարարեց մինչև սպասարներին գլխավոր Օլեֆեր, ու ինքը լիազորություններ ստի ուղղակի քաղաքացիական: Այժմ քաղաքացիական Շուտլանդիայում է, նա ուղում է արևելից գործ համարել ընդհանր պատվանկարի: Այժմ, դուք իտլանդական խաղաղության մեջ էլ բարձրացել և նրա լորը համաձայնությունը:

Բուլանդիայի կան, խաղաղությունը պետք է ճնշել որքան հարավում է արագ: Հենց որ Օլեֆերում տեղի ունեցող անլիտային մասին լորերը հասան մայրաքաղաք, այսինքն նոյնների սկզբներին, Փիմը պատվանկարին առաջադեց Բուլանդիայում կարգը վերականգնելու գործը վերցնել իր ձեռքը: Նոյնների մեկ Օլեֆեր կրոմվիկը հայտարարեց, որ Տրենթից հարավ եղած անլիտական բուրդը զինված ուժերի համաձայնաբերությունը պետք է հանձնել կոմս Էնշերին, այդպիսով այն խել Քաղաքացիական: Իսկ որպեսզի վրձն լուծվի Քաղաքացիական արյան համար և հնան էլ փոխառությունն ստանան, պատվանկարում վճարված էր քաղաքացիական կեղևալիտային միլիոն անլիտական հողեր և առաջ անլիտայիններին:

Այդ հողերի գրավախաղով հայտարարվեց փոխառություն, ի՞նչ որ պատվանկարի մեղքին համար հարկավոր էր բանակ անդեղել և զինել: Գործը մեծ սպառնալիք էր խառնուրդ և պատվանկարի շատ անհանդերձ, Արևելի գործառույթները, քաղաքացիական փոխառությունն քաղաքացիական մեծ համարությամբ: Քաղաքացիական պատվանկարի մեջ էր նաև Օլեֆեր կրոմվիկ անունը: Բուլանդիայի պատվանկարի մեջ էր նաև համար նա զոհարարեց 300 ֆունտ ստեռլինգ մի դրամով, որ համար էր նրա ամբողջ կամոնի:

Դառնում էր արդեն կրեկոյան ժամը առաջ և լորերը ժամը, ինչ սկզբում էր նկատ: Վերջնականությունները համաձայնեցրել պատվանկարի քաղաքացիական էին: Մի քանի ձեռնարկներ, որոնք բուրդ անհաղթանքի լորին ավանդ էր, արդեն կամարիկ հեռացել էին դա՛հիմբ: Տեղից վեր կալվ և նայեց ետե՛ք ժամերում մեծ համարով պետական բարտաբար նկիտար: Իսկ վերջնականություն:

Նա իրավացի էր Այժմ արդեն ոչ մի բանի շուրջ համաձայնություն չեն հասնել: Գեպտանաները ցրվում են:

Կրոմվիլը արագ քայլերով հանում է Ծորենից: Գեա երեկ նա համապատասխան էր նրան, որ ռեմոնտացիան չի հարուցի վիճարանություններ:

— Հը՞, ո՞նց էր, — հոգնած բռնիմաղ է տալիս սա, — եղա՞ն վիճարանություններ: — Մյուս անգամ կհավատամ թեզ, — նույնպես բռնիմաղ է տալիս կրոմվիլը: Ըմ հանկարծ, կրանալով ուղալակի Ծորենից պակսեցի, շնչեղում է, նուշխակ մի որոշ հանդիսավորությամբ: — Ընթե ռեմոնտացիան միթե՞ն է, ես վաղը կհարմարեմ ինչ ունեմունքներն ու ալիսն ոչ մի անգամ ոտք չիք դնի Անգլիա: Նա գիտեմ որիչ շատ անգիվ մարդկան, որոնք կանենք նույնը:

Երկու օր անց Լոնդոն վերադարձավ Քաղաքները: Նրա որոմարությունը վատ էր. այդպես էլ չէր հաջողվել շուտանցացրենքի հետ պայմանագրի կնքել: Պալատականը հանձնեց նրան ժամայնում ռեմոնտացիան, որն սկսվում էր անոց մեղադրանքներով և արքայական ստանձնադրություններով համար վերավորական պահանջներով: Սառն արհամարհանքով Քաղաքները մերժեց ռեմոնտացիան և մեկնարկեց անաղձակ, բայց վճարական միջոցներ. փոխեց Քառուկերի պարտիսի, հետքեց պառլամենտական պահակախմբեր, Լոյզը, Ծորենը, Քույնիսիքը ստացան կառավարական պատկանելի պաշտոններ:

Բայց պառլամենտը նույնպես չէր ներժում: Պալատների պահակախումբը վերացվում էր: Շատ փոքր, դեպտանաները իրենց հետ նիստերի գալիս կերերն իրենց զինված ծառաներին, Քրոմվիլների երայնները Քառուկեց ուղղված են Սիբիի վրա, որ սպանուներ է Լոնդոնի անվտանգությունը՝ թող որ Լոնդոնն ինքը պատասխանի այդ միջոցառմանը:

Ըմ Լոնդոնը սակեց շարժվում էր Արհեստավորներն ու Լեմբարպետները կրկին փոքրցեցին են Մաքնվում, ամբողջ անկգիտորկիում է արքայական պալատի մտտի հրապարակում: Ե՛րբ չեն նախկնդողները: Արտոնություններ պառլամենտին, — լավում են կանչել: Լորդերը լցանկացան իրենց երկրից վաարել նախկնդողներին, նրանք փոխարեն դա կանչի ինքը՝ ժողովուրդը: Գեկանցների, Լեմբարպետի միջոց, որ շրջապատել էր Արհեստավորների շնքը, ստանձնացվում է մի պատասխանավորություն: Նա լորդերի պալատին է հանձնում մի հանրագիր, որն ստորագրել էր 20 հազար մարդ: Վտարել նախկնդողներին ստորագրի՞ ա՞ն հանրագիր հիմնական պահանջներ: Գեկանցների 27-ին ամբողջ լորդ-պրիվիլեյուներին չի թողնում Արհեստավորների միջոցով: Երկուստեղ պատմե՞նումք միայն երկու պալատի նիստերին: Միջոցով նրանք զորհիկ ստղակել են, կու դեպտանատի է հաջողվում նիստերի զորհիկ ստղակել են, ինչ կարողացան անել պալատներուական ճանապարհով, արվեց իր՝ ժողովրդի միջոցով: Ներքին պալատի առաջնորդները ցնծում

են մեկտված մի արասցե, — գլուշացնում է Փիմը, — եթե համայնքերը որևէ բանով հիստոսփանցեն են ժողովրդին և Քույնացեն են նրա որդորությունը:

Այդ օրերին ամբողջ Լոնդոնը ամենաաղքատը կրանցներով կրկնում է բաներ, որ մեռնող են առկա փոքրցային ստեղծության թորսայում: Նրանք, ովքեր արքայի կողմն են, ովքեր հանում են մեռացն ու Քալիլը, ովքեր կրում են երկար խուլպուկներ՝ օկավայուններն են (պիտերի պարզապես Քալիլայի հետ կապի մասին): Նրանք, ովքեր հանում են հասարակ բանիտրական զգեստ, ովքեր մազները կարճ են խուլպու, հին սովորական համաձայնի, դրանք օկրադրայուններն են՝ պալատների կողմնակիցները:

Քաղաքներն այլևս չի ցանկանում համբերել: Ծաղիկցիային հարկավոր է վերջ տալ մի հարվածով՝ հենց այդպես էր իր ժամանակին խորհրդը ապիս նրան կոմ Ստրաֆորդը: Մեռում էր փոտուալ, որ ինքն այն ժամանակ շանասց այդ խորհրդին: Այժմ նույնն են պնդում պալատական կայսրկությունները, Գաղտնի խորհրդի անդամները, ինքը՝ պաշտելի Քաղաքներ: Լոնդոնում արդեն հայտնի է դարձել նրա բանակցությունների մասին իր կերթը: Քառուկայի Քաղաքների հետ զինված օրնության մասին ու մեկ էլ նրա խորհրդայինների մասին՝ Լոնդոնցիայի, Դանիայի, նույնիսկ Լոնդոնի արքունիքների հետ: Դա հո հանած բան չի: Պալատականը օրնորք մի օր կարող է նրան մեղադրել պետական դավաճանության մեջ: Ըմ Կարլոսը վճարում է ճիշտ է, միապետը հենց նա էր խոտուացել պառլամենտին լիակատար անձնանխնայություն, բայց շատ էր որ խոտուացել էր: Կարող Ստրաֆորդին նույնպես խոտուացել էր. «Նի մի մաղ...»: Ոչ, այդ հարվածը պետք է հասցնել միակշարից:

Նոր, 1642 Քեկանցի հունվարի 3-ին Փիմը, Լեմվիլը, Գեկուրիքը, Լոյզը և Սթրաքը, ինչպես և լորդ Մանչեստերը մեղադրվում են դավաճանության մեջ: Թող նույն այն շարք, որը նրանք հեռացին Ստրաֆորդի վրա, ընկնի այժմ իրենց զինված նրանց տնկերը կնքված են: Դատասխար ներկայանում է պառլամենտի պալատ և պահանջում մեղադրայինների ձեռքարկություն: Բայց պառլամենտի անդամները լավ զրուկն իրենց արտոնություններին հրամարվում են նրա մեռնող տալ մեղադրանքներին:

Քաղաքները մոռնցնում էր: Դա խոտուացնում է արքայական կամրի զեմ: Դա լավում ունեզություն է միապետի իրավունքներին զեմ: Նա ինքը կենս պառլամենտ և կպահանջի մեղադրայինների հանձնումը: Քեկան, ըստ հին սովորության, նրան չի թույլատրվում ոտք զննել ներքին պալատի շնքը: Նրանք չեն թույլատրվում խախտել սովորությունները ինքը նույնպես կարող է խախտել: Որ մամից հետո, ինչպես խոտուացավ կնքը, նա կկիցպատան արվեստ լիակատար տեղը իր Քաղաքներում:

Դուռնալված, մոռնցնում, դրանում թողնելով շուրջ հարյուր զին-

ված մարտիկ, Կարլոսը ներս է մտնում նիտանի գահին: Փրկարկը ձեռքի նա շարքերի միջով ազնուով գնում է դեպի պատանհատի տեսագահի բազիլիկոսը: Նախագահը շուտափույթ վեր է կենում և մեղք դիտում: Գեպարտատները որքի են կանգնում և մերկացնում դուռները: Բոլորը լռում են:

Կարլոսը նստում, շափչվում է շարքերը: Բայց օտ ի՞նչ բան է: Գեպարտատների մեջ լիան ո՛չ Փիմբ, ո՛չ Հեմփրեն... Նա մի անգամ էլ սենունը զննում է զնմքերը և հասկանում է, որ ամսու է ալիկ, անհուսալիորեն ամսու է ալիկ, անպիտանները հասցրել են թաքնվել: Նա փորձում է խոսել, կակաչելով օտորակներից ալիկին:

— Պարոններ, ես սաստիկ վշտացած եմ այն իրողությունից, որը ինձ բերել է սպասել: Բայց կրե՛կ ես համարյալից ձերբազատվե՛ք մարդկանց, որոնք մեղազրվում են պետական դավաճանության մեջ, և սպասում է՛ն հաղափարություն... Ո՛ր մի թագավոր արեթան չէր հոջա ձեր արտոնությունների մասին, ինչպես ես: Բայց պետական դավաճանության վեցերում արտոնություն զուլյություն չունի: Նա ինքս եմ մեկի ձերբակալելու նրանց: Կուր կարող էր ասել ինձ, միտր սրկել, որտե՞ղ ես նրանք:

— Ձերզ մեծություն, — ծուկնի է գալիս պալատանտի նախագահ՝ Լենթալը, նրա ձեռքին ինքնադերաբար իրար են հագնում պտղասական տնօրով: — Ես այստեղ լինելն եմ աչքեր, որպիսիք անհեմ, և լնդոս, որպիսիք խոսեմ, մինչև որ ինձ չհրամայի այս պալատը, չ՞ որ ես նրա ծառան եմ...

— Արչոյ, — արտասանում է Կարլոսը, և նրա շքեղանքների էլ ալիկին են գունապուծում: — Տեսնում եմ, որ թուղանների շվեկ են ես հուսով եմ, հենց որ նրանք հայտնվեն, որք անհավաղ նրանց կուղարկե՛ք ինձ մոտ: Հանգստակ դեպքում ես ինքս միջոցներ կձեռնարկեմ նրանց գունելու համար:

Նա վեր կացավ և գանգաղ, շիրքնելով վսեմ կեցվածքը, զնց գնալի էլեք:

— Արտոնություն, — հանկարծ խոսարտ հնչեց ինչ-որ մեկի ձայնը:

— Արտոնություն, պառլամենտական իրավունքներ: Արտոնություն: — Տեղում էին բոլոր կողմերից:

Բոլորի հետ մեկտեղ, մտիզնությունից իրեն կորցրած, գուշում էր և կրոմվիկը:

Արքայի հայտնվելուց կես ժամ սառչ, ինչ-որ մեկի կողմից նախազորչացված պիկետ, սասնարդները հասցրել էին ժամանակին հետանալ պատից և թաքնվել Սիթիում: Պալատանտը մի շարքով ժամանակավորապես հետագնեց նիտները, բայց նրա դիտավոր կոմիտեն նույնպես իր նիտներն անդափոխեց Սիթի: Թագավորը ստիպված էր ստանել մի ստորացում ես. քաղաքադուրբը, որին նա ինքն էր այնք դեպցել, նույնպես հրամար

վեց հանձնել մեղադրյալներին: Գա լրակատար, շարժախիլ պարտախնայ էր: Մայրաքաղաքն այնուհետև չէր հնարանդում թագավորին: Գեոնոս պալատանտից ճանապարհը բնիներու ժամանակ նրա կողքը շրջապատել էր աճեղազու մի ամբոյն Սիթիում, որ նա ժամանեց սասնեց ինքնազորի, նա իրեն զրաց ինչպես թշնամական ճամբարում: Ամենուր նրան դիմավորում էին դաժան զինքեր, խոռոխնաղանց ամբոյն, սպառնալի ձիերը: Սերտոնության պալատանտին: Անձնանյութություն իրավո՞ւնք:

Հունվարի 10-ին Կարլոսը թագուհու և երկխաների հետ ուղևորվեց Հեմփրեն-Քորթ, իսկ այնուղեց մեկնեց Կիձոր: Ուլյթնոլ կիճերապատան ես միայն լոթ երկաթածեղ տարերի հետ և կիճերապատան արցին որպես գերի:

Իսկ Լենցոնը ասնում էր հաղթանակը: Հետևյալ օրը թագավորի մեկնելուց հետո պալատանտի հինգ մեղադրյալ սեղանները, շերիները և միջոցային՝ ղեկատնիքի ուղեկցությանը, կտոցին նավաններ և շեռավ հանրաժողովությունը ուղևորվեցին դեպի Կեմփրեններ: Հազարավոր մարդիկ զայլում էին դեռափով մեկ, սղբունելով նրանց բերքային ազազանկերով և սպանալի կոչեր ուղղելով կախկապանների և լորդ-պապականների հասցեին: Բնանամայիք և նավանների վրա, որոնցով վերտում էր Փենզան, ծածանվում էին տունական նավադորչալիներ, և աղեղնակիրները կանգնած էին ամբողջովին դիմախաղած, ասես մարտի պատրաստ:

Թագավորի մեկնելուը նշանակում էր յուզում, նմ չնայած նա ստապարկեց պալատանտի հատառտակի թվարկի բոլոր բողբոնները և խոստացավ իրանգամից վերջ գնիլ տարակարծություններին, բոլորի համար պարզ էր, որ հարկավոր էր պատրաստվել պատերազմի: Հունվարի 14-ին կրոմվեյը պալատում օրինադիմ մացրեց պալատանտին կոմիտե ստեղծելու մասին: Սրինազիմը հաստատվեց, Փետրվարի վերջին հայտնի դարձավ, որ թագուհին, հեռը վերցնելով անդիխանի թաղին պատկանող օրհարները, մեկնել է մայր ցամաք: Նա պալատանտություն էր փնտրում կղերք մոտ: Արքան այդ նույն ժամանակ ուղևորվեց ձորք՝ օգնություն անկախելով հյուսիսային կոմսություններին:

Պալատարզմը ժողանում էր. որ զգացվում էր փոշոցներում, շուկաներում, կիկղեցիներում: Ապրիլի 23-ին պալատանտի սասն քարոզ կարողացվեց հիճր դատավորացուհի հինգերորդ գլխի 23-րդ ստանավորի թեմայով. «Փող կողմյալ լինի յուրաքանչյուր օր: — Յնույն էր քարոզելի ձայնը, կոկնելով հին խոսերը, — Ո՛ր մեզը իր բարձրացին արշուն հեղուկ համար:»

Մարտի 3-ին պալատանտը հրամանադրի հրատարակեց մի լիցիտալի մասին. զինվորական ծառայության պիտանի բոլոր

¹ Ապրիլում այն ժամանակ միջոցա էն անվանում սեղանան աշխարհադրույններին:

Հուլիսին պաղամեննոր ստորագրում է բանակի ստեղծման մասին հրամանագիրը Եի պաշտպանութուն թագավորի անկի, պաղամենտի դրոշ պաշտոնների և բոլոր նրանց, ովքեր ենթարկվում են նրանց հրամաններին, ինչպես և ճշմարիտ հավատի, փրկման և քաղաքացիական ազատությունների և միացյալ թագավորությունների խաղաղության պաշտպանության համարս: Կարծես թե քաղաքացիական պատերազմն արդեն սկսվել էր:

ԳՆՈՒՄ IV

ԶԵՆՈՐԸ

Քորեթի զեկավարման արժեստով ներդրան նրեց նման լուսնի ստեղծ:

Պ Է Ի Գ Լ Ե Ո Ւ Է

Արգար կորեի պաշտպանության համար միայն կրոնասեր ու բարեգաղտ մարդիկ են պիտաներ:

Կ ր ո մ զ Է Է

Որտեղ զեա խուլ թնդում էր հեկվում, բայց նրա անարկուտմը մարդ էր, Սուր, մթրհարեր ջամին պղկում էր դիտարկների վրայի փետրագինները, առաջատար պես ուռնում էր շքախմբի թիկնոցները, անդադարաբ թրթռացնում ոլորած խողոպտները: Ցածրիկ, թուխ ամպերը սրբեթաց թշվում էին նոթինգհեմի կոմսության բուրնելի վրայով:

Շքերթը, որ բողկացած էր մի քանի հարյուր խայտարդեսու հազնված հեծյալներից, թագավոր Կարոսի և դրոշակակիրների ստանդարտովյամբ դուրս նկավ ամբողջ կենտրոնական հրապարակի: Վիթխարի հեմաենի դրոշը, սկեսարինը ավելց հեծարիին նշանաբանով, ծփում-ծամանվում էր, պատրաստ սր օր է դուրս վրձնելու ձեռքերից:

Բնագրին թմրուկները, շալցցին շեփոնները, և մունտրիկն սկսեց կարգալ սրբաշական հրոճարտակը: Նախինների սովորությանը Կարոսը հավատարիմ վասալներին կոչ էր անում իր հետ նահատանաբուի դուրս գալ անհնազանդ պաղամենտի զեմ: Մենք կհատարենց մեր պարտը այն աստիճան, որ աստված կզոքի մեզը մեր վրայից այն արյան համար, որը հարկավոր էլիսի թագին այդ անկեխա: Նրբ ընթերցումն ավարտվեց, օր թասն պիտարիներ և լովեցին աններդաշնակ ճգալոցներ, շևտված, պահպանի ր թագավորիես: Կրոշն ամբայվեց նոթինգհեմյան ամբողջ աշտարակներից մեկի գագաթին:

Թագավորը ախուր էր, Նրա շքախումբը թվում էր աննշան, փոզ չհար, կեռչ առաջնությունը զեպի մալը ցամաք առայժմ նաշտություն չէր բերել: Կենու չէր հավաքվել ոչ մի ցամաքային զուկ, զենքն ու հանդիմանքը կանգնել-մեացել էին Ցորրում, Օհյա է, նրան պաշտպանում էին գեթե ամբողջ հյուսիսարևմտյան կոմսությունները, ինչպես և Ռեւան ու Կոնտուլը: Բարոնետատհեմի ու նշանավոր գեղադասանները հավատակ էին կրան իրենց նվերվածությունը: Բայց փոխարենը ամենից բա-

հենակեաց, որը կատարի պաշտպանում էր Ռուսները: 1846 թվականի հունիսի 24-ին բնկավ Օրսֆորդը՝ Բազալտի գլխավոր թվագրանը: Կարլոսը, կարելով մազկեր և մարուք ու ծառայի հակացարանը: Կարլոսը, կարելով մազկեր և մարուք ու ծառայի հակացարանը: Կարլոսը, կարելով մազկեր և մարուք ու ծառայի հակացարանը: Կարլոսը, կարելով մազկեր և մարուք ու ծառայի հակացարանը:

ՂԼՈՒՆ V

ՉԱՎԱՏՆԵՐ

Քանկային կրոնիկն Քոչ աստված բաց անի քո աչքերն ու սիրտը այն գամբակոթից ասաց, որին մզել է թեզ համայններից պատարճ թնձայելով քեզ տարեկան երկուսուկես հազար ֆունտ անտոնիկով հոս մեծ մաքր հո, կրոնիկն, բայց եթե դու առաջնեան ես պիտի հոչ ասես: Միայն քո սեփական հեղատույնյան մասին, եթե այսուհետև էլ պիտի արգելալանի պաշտպանում մեր հանրազանքին թե՛ացը ասպան, այդպես մեզ բարորդի կեղծվածներին ու մեղավորներին համար, բայց ասմանյի թեզ աստվածներին համար սիրտ-կոթիցը գալու է ոչ մեղանից, մտադրյալ ինքնուզանից: Համարիլ քո վնասակասությունը, գրեթե մեզ ես պիտի կործանվեմ, թո՛ղ լինի այդպես և եկ մեզ հետ: Եսկ եթե ոչ, մեզ կմեղադրեն ստոր խառնության մեջ, ախ բանում, որ դու սրտորիակների բանակով մեզը զգեցիր մեզ, կրեան, սույն մեզը կկարգանանք: Մեզ աստվածներ, եթե չլինեիր դու, ե՛ր կրոնիկն Քոչ արեան անիմի այն օրը, էրը նրանց հարգվեց զին թեզ երկուսուկես հազարով:

Ք ա ն Ն ի Ր Յ Ա Ն

Շտայնդադում շորերը զատ են: Իրը դրանք թա՛մ են Անգլիայում: Այստեղ մեզ մաս յիջն են ամեն տեսակի հանցավորները, և դեռ ավելի վատերը:

Կ Ր Մ Վ Է Լ

1. ԱԳՆԱՏՈՐՆԵՐԸ

Կարոց նրա հետ այդպիսի բան չէր եղել: Չանելված հաղթանակների հաղթանակներից հետո, վերջին տարիների թվերն, բուն խանդավառություններից հետո, հակառակաբարձի բերկրաներից և աստվածային ոգորմածության հրաշափառ նշաններից հետո՝ գարնայլ խավարն ու հունամատությունը, հիվանդությունները, կրկին մաշված սարսափը:

Պատերազմը վերացել էր: Ով ինչպես ամեն տեսակի լարվածությունից, պոթկոտից հետո, ինքնաճուռաց մարմնբուժանից հետո, անխուսափելիորեն զրա է հասնում հասուցանը մեծ սրտախուժյան դիմաց, այնպես էլ այժմ զրա էր հասել անկման ու սխափման դառն ժամանակները ոչ միայն կրոնիկի հոգու և մարմնի մեջ, այլև հոգու և մարմնի մեջ ողջ աղբյուր:

Շտայնդադիները 1846 թվականի դեկտեմբերին Կարլոսին մախեցին անգլիական պառլամենտին լորս հարյուր հազար ֆունտ ստեռլինգով: Դրանից հետո շտայնդադական բանակը բարձրվեց զեաց: Թագավորին, որին անիզդարեն վաճառել էին պառլամեն-

ներին, — որ զոր ատաշին հերթին ոչ աշխարհի ատաշ կբացահայտեր թագավոր կարուսի անորոշականությունը, ու դրանից բացի, ցույց կտար թագավորական իշխանության անտեսելի ծանրությունը, հանցարժեքությունն ու բնութագրերը... Մենք սպասում ենք նաև, որ զոր կարուս արքային կհայտարարեք թշնամի և կհրապարակեք ձեր որոշումը՝ այնու լուսնեալ թագավորական իշխանությունները...»

Բանակի հետ այդ մարդկանց միավորման մեջ կրոնավիչ տեսնում էր սաբասանի գլուխը՝ ուղղված երկրում կարգավանդելի դեմ: Ազնվատարները բանակում կազմում էին հայրապետի և հարավային մասերի հետ, նրանք պաշտոնական էին անում և հեղուկության տակ պահում իրենց հետ շահ անձամբող սպաներին, պառլամենտ էին կոչվում և պահպանում սկանդալային հանրագրեր, անընդհատ խռովում էին ղեկավարներին: Երանց թեկերին հայտնություն էին ալ ծաղկավեներ՝ ի նշան այն բանի, որ իրենք պարսաւտ են արշուճով պաշտպանել իրենց պառլամենտը: Եվ ոչ միայն իրենք, այլև ամբողջ ժողովրդի ազատությունը: «Մենք վայր չենք դի գնեք, մինչև այն ժամանակ, — սովում էր նրանց հանրագրերից մեկում, — քանի ղեկ ժողովրդի իրավունքն և ազատությունը չեն պաշտպանվի և հաստատվի: Մայիսին նրանք զբոլ էին զենեղուլ ճնթափաբան, «Մենք անցել ենք պատերազմների բոլոր անտակ դժգոհությունների ու վտանգների միջով, հանուն նրա, որպեսզի արշուճված շտաբ պատշտներ նվաճենք ժողովրդի համար և անձամբ մեղ համար... Բայց դա տեղը, ի մեծ վիշտ ու կսիրծ մեր ստեղծ, մենք տեսնում ենք, որ ճնշումն այժմ նույնքան մեծ է, ինչպես և ատաշներում»:

Հարց կա՞ ասելու, ին ինչպիսի աստիճան էին վերաբերվում պառլամենտական պրեյսիտներին այդպիսի ճանաչել և դրժողությունների նկատմամբ: Առկրի՞ 28-ից հետո երանք որոշում մտցրին ղեկավարական հանրաբոլոր սրբիչում մասնելու ծրագրի գնվորներ, որոնք պառլամենտին հանձնեցին հերթական խնդրագրերը, կանչվեցին վանդակապետի մոտ:

«Նրանց ղեկավարն արտահայտում էր հաստատակամություն և համոզվածություն իրենց իրավացիության նկատմամբ:

— Որտե՞ղ է շարագրվել այս նամակը, — հարցրեց սփիքերը երանք:

- Գնգրի ընդհանուր ժողովում:
- Ո՞ր է այն դրի՞:
- Յուրաքանչյուր զնդից ընտրվածները:
- Իսկ ձեր սպանները, նրանք հավանություն տվե՞լ են խնդրագրին:
- Դրա մասին միայն ընդդո գիտեմ:
- Իսկ գիտե՞ք, որ միայն որպիսիսաները կարող էին թույլ

տալ իրենց այդպիսի վարմունք: Դուք ինքներդ երբևէ չե՞ք պատանել կազմակերպին:

— Ենք պառլամենտական քանակ ենք մտել դեռևս մինչև էջէ՞լք և այն ժամանակվանից զեռ այնտեղ ենք:

— Իսկ ի՞նչ է նշանակում ձեր խնդրագրի այն ամբողջ, որ զոր խոսում էր ինչ-որ նոր բանակների մասին:

— Մենք ընդամենը միայն մեք զնգրեց ընտրված զպարտատեղ ենք: Նրն պառլամենտ հարմար կլինի անել պրավոր հարցումներ, մենք այն կհասցնենք գնդերին և կբերենք դրանց պատասխանները:

Ի՞նչ խեղճի, խղճախ, աներկուղ էին նրանք: Դժոխսային մի ազմուկ բարձրացված պարսաւտ, պարսաւլիքներ, հայրապետներ էին տեսնում: Կրոնավիչը թեղվեց զնգի կողմ:

— Այս ժողովուրդը խելք չի գա, քանի զեռ բանակը չի բանի նրա ականչներին և զուրս չի կեռուս իր անց: Կեղտն համակրում էր հերոսներին և ոչինչ չսասց:

Մայիսին կրոնավիչը զենեղայներ Այթթնի, Սքիփոն, Չիթթի ուղի հետ գնում էր բանակ, Անհրաճեղա էր շուտափույթ այլալանակորվել, այլալան արեալից չեք փրկվի նորհրդակցությունը անդի էր ունեկում հին կեկեցյում, Սաֆրան Ուղղուն կրվում փորթիկ զուղում, այն զնկավարում է Սքիփոնը, կողքին կատա է կրոնավիչը: Այսուեղ են պարսաւտ այսուեղ, մոտ կրիտ հարյուր հոգի: Չայները քանի գնում բարձրանում են, վերածվում դառուցների, բոլորը բորբոքված են: Սքիփոնը սահված է լինում անըրճատ կարգի հրավրեք ամենից տաքացաններին՝ մերթ կամրթրին, մերթ Ուլիթին կոչ անելով շահվարություն, «Են մինչև վերջ լսեք մի լանց, պարենե՛ք րա:

Բանակայինները պահանջում են անթիկների զնարում, մարտյան խնդրագրի քննարկում, իրենց ղեկավարները հարավակելու թույլատվություն: Առայում այս պահանջների մեջ լիա վտանգավոր որևէ բան, բայց դրանց տանը կարող էլ անհանուրաբողա: Կրոնավիչը սուրի է կանգնում նա խոստանում է, որ կհասի պառլամենտից երկու շաբաթվա համար վճարման: Բայց սպանելը պիտք է հասկանա, որ իրենք կանգնած են զորքի գլուխ և օրինակ են տալիս ղեկավարներին: Նրանք պիտք է հասկանան, որ հենց պառլամենտն է նրանց օտակ լիազորություններով, և համոզեն ղեկավարներին ըստ ամենայնի պաշտպան կանգնել զերպուտին իշխանությունը: «Ենք իշխանությունն ընկել, — ասում է նա, — զրանց ոչ մի բան զուրս չի գա, բացի անկարգությունից: Նա՛ ղեկան հավատում է, որ պառլամենտը, լիայնած պրեյսիտներին սղեղնայինոր համայնքներին պարսաւտ, երկրում կարգուկանոնի շքաբարտ պահարտուն է: Հարկավոր է ինչ գնով էլ լինի նրան հայտնակել քանակի հետ:

— Ո՞վ է գալիս.— ձայն տվին արտարակից:

Պատասխան շեկով ընդերջան մըռչի մեջ հայտնվում էին հեծյալների նորակոր շարքեր:

— Հե՛ր, ո՞վ է ձեր գլխավորը.— զբոսշարժող գրեցին արտարակից:

— Ոչոքս էլ գլխավոր ենք.— ձայնը ոչ մի լավ բան չէր խոստանում: Բանակցակի կռուների փոշեղելը համագեցեստով մեկը առաջ եկավ ու բղավեց:

— Իմ անունը Ջոյս է, ինձ Հեռ են հրեց հարյուրյակ դրագուն: Ինձ հրամայված է ձերբակալել զեզրայեա Գրեյվլինի Դաւորտյանը: Եւ բացված. Բագավորի անձը ուզել են փախցնել և տանել Լոնդոն: Ինձ հարկավոր է շուտափութ տեսնել նորի մեծությանը:

Աշտարակի վրա երկմտում էին, լավեցին փափոցներ: Ապա հարցրին.

— Ո՞ւմ հրամանով եք դուք ուղարկվել:

— Բանակի հրամանով.— եղավ պատասխանը:

Մինչ այդ շարժվեցին հեծյալներ էին ավելանում: Նրանք խիստ զանգվածով խնկեցին զարպատի առաջ, սկսել էին ձգվել պատերի երկայնքով, շրջապատելով ամրոցը: Արագ մթնում էր:

Ազմեկ սպանցին շղթաները, ճանապցին անիվները, և Լաւմարը, որ արդեն բարձրացած էր գիշերովա համար, սկսեց իջնել: Առաջագահ չդատար, որին գլխավորում էր Ջոյսը, բռն մտավ:

Նրբ Ջոյսը ցանկացավ տեսնել թիզդակալին, պարզվեց, որ սա անհետացել է: Պահպանները, իրենց ավելի աղտո գգավով, շրջապատեցին եկամտներին, շտապելով խափան վերջին նորոթյունները: Ինչ-որ մեկը ծառից հանդիպեց: Լավեցին ողջուրեհի բացակայութունները: Պատվանտախան կոմիսարներին խնդրեցին գնալ իրենց սենյակները, դռների առաջ կանգնեցին հրահայտանները:

Ջոյսը և էլի մի քանի հոգի, առընձանակները պատրաստ պահած, մտան սուռն և վախճուրած սենիկապատվորներին հրահայտեցին իրենց տանի նորին մեծության մաս: Նրանց երկար միջանցքներով տարան երկրորդ հարկ, զեպի նեջադաս խեմաների գնդորդ թաղում էր փափուկ գորգերի մեջ. կռիվները փոշտո հետք էին թողնում:

Փագավորին արդեն զեկուրել էին պատահածի մասին և աչք մտան, որ Գրեյվլինը փախել է: Նա, կիսահաջված, անկողնուց վեր կացավ և հրամայեց քնդունել կռուներին: Նա ներս կեավ առաջապ աղտ առընձանակը ձեռքում սեղմած:

— Ի՞նչ, իշխանությամբ եք դուք ներխուժում ինձ մոտ, այս գիշերալին մամիկ.— հարցրեց արքան.— Ի՞նչ իշխանությամբ եք դուք պահանջում, որ ես, օրինական միպապետ, ենթարկվեմ ձեր հրամաններին:

Ջոյսը ցույց տվեց իր առընձանակը:

— Բանակի իշխանությամբ,— դարձյալ կրկնեց նա:

Գրեյվլինին արդեն ամեն մեկը մի կերպ փախել էր գորգերին ու ծոցում լքված ընթերկներին, որ ձարել էին պահեստանոցից, իսկ Ջոյսը գեւեա ոտքի վրա էր: Նրա ինքնախոստանությունից հետք անգամ չէր մնացել, Քագավորին նա բռնել էր, այդ պահուր է, բաց թել ի՞նչ պիտի աներ այնտե՛հտե՛հ, նա շեղրիս հրահայտեց այդ մասին լուծին:

Նա վերցրեց մի կտոր թուղթ, թաթախեց գրիչը և գրեց.

Գինեբրայ Օրիվեր կրոմվելին:

Նրա բացակայության զեպում՝ սքը Արթուր Գեզրիպին կամ զեկնեյալ Ճիլփոլիտին:

Մըր, մեկը կալանել ենք թագավորին, Գրեյվլինը փախավ... Ետագեցե՛ք պատասխանել մեզ, տանք, ինչ անե՛ք մենք այժմ: Մենք որոշել ենք չինթարկվել որեւէ մեկի հրամանին, բացի զեկնեյալ ձերբացրեցից: Բանի զեա մենք արտակը ենք, կհետեւենք պատվաննտական կոմիսարների ցուցումներին, էթն դրանք խեմանտ համարենք... Ապաշում եմ ձեզ, որքան հնարավոր է արագ լինարիկեք այդ հարցը և որոշե՛ք, թե ինչպե՛ս վարձուրեք այստե՛հտե՛հ. ո՞չ ցեղեր, ո՞չ գիշերը մենք հանգիստ չենք ունենա, մինչև ձեզից յուր լուծանք...»:

Կուսարացին բոլորն արդեն ոտքի վրա էին, Կարլոսի զեմքը սովորականից ավելի գունատ էր թվում, էքր նա հաջված, ի միջի ուլլը, ինչպե՛ս միշտ, խեմա՛րեց, որուս կեավ ամրոցի առնոցը: Հեծյալներն արդեն քառանկյուն դատավորությամբ շարված էին նրա առաջ, երկու շրահակն ձի լծված, պատաստան էին ուղևորվելու: Կոտե՛ն Ջոյսը առաջ կեավ հարգալիր, բայց արժանահայտությունը լի խոնարհելիցով Կարլոսը կրկին հարցրեց.

— Միսր Ջոյս Ասացե՛ք, ո՞վ է ձեզ լիազորել ներխուժել ինձ մոտ և տանել ինձ պատկզից:

— Բանակը, ձերք մեծությամբ.— մի անգամ էլ կրկնեց Ջոյսը:— Այն բանակը, որը քանկանում է նարտագուշացուն իր թըշխանիկեյին և խանգարել նրանց առաջ բերելու նոր արլունահեղութուններ:

— Բայց բանակը օրինական իշխանություն չէ: Ես օրինական եմ ճանաչում միայն իմ ժառանգական իշխանությունը, իսկ նրանից հետո՛ւ պատվաննտի իշխանությունը: Ասացե՛ք ինձ, ո՞ր էն և ինչպիսի՞ք են ձեր լիազորությունները:

Ջոյսը նախից հեծյալների շարանյա կողմ և, ձեռքի եշանակալից շարժումով ցույց առավ իր ասաց, ասաց.

— Անա իմ լիազորությունները:

Փմծիճաղը ազավորեց Կարլոսի նուրբ, հեշտալի շրթունքները:

— Այո, խոստովանում եմ, ինձ երբեք չի վիճակվել տեսնել լիազորութուններ՝ պիտու աղքատ հոտակ ձեռագրով: Այդ պարունները հրաշալիք են զինված և կարեն աղքեք են երևում: Մի-

այն թէ խոստացեր, որ ինձ հետ կվերաբերվեն հարգալիք և շնորհակցի ինձինք ոչինչ, որ հակառակ լինեք իմ խնդիրն կամ պատվին:

Խոստումը տրվեց, և ապրօրեակ երթի, չլինես կողոպտիչներին՝ զավաղիրներին՝ թե՛ օրհական ու լիազորված իշխանավորներին, շարժվեց զկախ հարազ, զկախ նյումարքիթ՝ բանակի զկազմը ուժերի զնա:

Շնուկայ զիշերը, այլ իրազարնություններից հետո, մի ոմն գազանի հյուր այնի զնայ Դրուրի-Էննում գտնվող տանտիրոջ ներսանչակի, նրանց խոսակցության րովանքակություն մնաց գազանի Հայտնի է միայն, որ Կրոմվիկն իր գիշերային այնչուտից շատ կարեւոր ստեղծություններ ստացաւ: Պրեսերիտները զավագրության հետ առնէ կէն: Կրոմվիկն զնմ գործ է հարուցվում: Հնկց որ նա առաջուայն ներս մտնի համայնքների պատար, նրան կհերթակարեն և կողոպտիկն թափուր:

Սպասուի մտանեակը վերջուց կէ: Ընտրության հարազվություն, որ միշտ ստնչալից իր Կրոմվիկ համար, արդեն, փախք սատոն, չէք մնացի: Արազդուն հակաբերվի իրքին, վախցնած, բայց խոճանալի չինքնաբերվող ճղիտերիթի օգնությունը, Կրոմվիկը արշալույսն, միայն ճառայի ուղեկցությունը, մեկնում է Լոնդոնից Նախաճառում է արդեն Ուերում, Հերթիթորը կամսությունում: Այլ նույն օրը նա հասնում է քանակատեղի:

Բանակը փոխերթվում էր: Հնկց որ Կրոմվիկը սեռավ զինվորներին թորթորված զնմքերը, ներշնչեց բեկեղծի պատանության և իր նկատմամբ վստահության թափում, որ մի փոքր էլ, և այն բուրյովին դուրս կգա հնազանդությունից: Դրա շարժումը հարկավոր էր զնմ օրհնական և հանդարտ հանի մեջ և անոր ձեռքերի մեջ եր ցնի օրհնակը, այլապիս ուլ կլինեւր նրա առաջին ստաշարկությունն եղավ ստեղծի բանակի Համընդհանուր խորհուրդ: Երկն արդեն յարդարանալով զհորում լուսեց այլ էլ ցործում էն աղեւաատարների խորհուրդներ, որանց հարկավոր է միավորել և զնմ սպանների հակադրության զնմ: Կրոմվիկը, Արթուրը, պետք է կարգիմ հրամանատարներին: Կրոմվիկը, Արթուրը, Ֆերիաբար և մյուս գեներալները կմտնեն զդա մեջ, սպայության ներկայացուցիչները, յուրաքանչյուր զնորից երկու հազի, ազդեալաորներից էլ՝ երկուական: Որոշումները կկազմվեն՝ միախառն յուսի պն պարզ է, որ սեծամանությունը կտանան սպաններն ու հրամանատարությունը: Միաճամանակ բանակը կմիավորվի, իսկ խորհուրդը կտանան պատվաններն յուրեն հակահեռող ուժ:

Այլ առաջարկությունը զիմադրվեց համայնության քաջականություններով: Բանակը հանդիսավոր պարտությունով ընդունեց չցրվել, քանի զնա նրա պահանջները չեն բավարարվի: Պրեսերիտները պայտանեւտում պատասխանեցին հակահարվածով: Նրանք ստեղծեցին Անվանագրության կոմիտե, որն

սկսեց վերակազմավորել լոնդոնյան միլիցիան, զինված ուժեր պատրաստել բանակի զնմ պայքարելու համար: Հետախույզները յուր տարան, որ համայնքների պայտար կազմվել է գեներալ Փոլսիցի հյուսիսային բանակի հետ, ցանկանալով այն ուղղել բանակի զկազմը ուժերի զնա:

Իմանալով այդ, զինվորները պահանջեցին արշավել Լոնդոնի վրա և հաղվեցարդ սեռնել զավանան պրեսերիտները հետ: Արազդից ստանձնեցին, ամենից ջանախոններին, նրանց, ովքեր մտնիին հանդես էին կնի բանակի անվերապահ մաս առ մաս արձակման օրդին, մեկադրեցին զավանանության և նոր պատերազմի հրահրման մեջ: Հունիսի 23-ին արիտատորները հրապարակեցին ընդր սեծամտարաբան, մի իսկական վերջապի պատվաններին, որով պահանջում էին միջը տալ զինված ուժեր հաճաքեցին, վճարել զինվորների վարձը և զարդարեցնել թաղավորի հետ բանաստեղծությունները: Եթէ բանակը երաշխիքներ չտանա, սպում է սեծամտարաբանի մեջ, այն մտորն, թե այն ամենը, ինչ ինքը պնջում է, կկատարվի, ապա ստիպված կլինի դիմել արտակարգ միջոցներին:

Չինվորներն ուղում են զնալ Լոնդոնի վրա: Կրոմվիկը Լոնդոնի կարգում հանրագրքը, որով ազդեալատորներն իրեն զիմել էին հուլիսի 16-ին: Սկսել սնկարդի է դանդաղել, — գրում էին նոմըն, — չի կարելի թնամներին հնարավորություն այն ուժեր հաճաքելու խազվություններ թորթորել և դժբախտ թաղավորություն նոր, էլ այնի արդյունահեղ պատերազմի մեջ քայլուս համար: Ընդունից բանակի հետո գտնվելը թշնամի կուսակցություններին հնարավորություն է տալիս միավորել մեզ և մեք զնմ գործել:... Քանի զնա բանակը չի վերջուց մայրաքաղաքը, պիլի չի այլի մողդրվի բարեկեցության և հենց իր՝ բանակի բարեկեցության համար:...

Նա դարձյալ մտախառնությունների մեջ էր: Քնա՞լ Լոնդոնի վրա թե՛նքանալ: Կատարել նոր անօրհանկանություն, հաղվեցարդ սեռնել պատվաններին հետո կվեկի լավ չէ՞: Մարդը, նաև պայտանագրվելի թաղավորի հետ, բարեպատհանություն է, որ նա գործելով է բանակին մեղադրել, և շարժել պրեսերիտներին զնմ, արդեն օրհնական միապետի զկազմությունը:

Նա արդեն մի քանի խոսակցություններ ունեցել էր Կարոլին հետ, պետք է խոստովանել, որ այդ խոսակցությունները բարեպատասխանություններն էին թշուր: Կրոմվիկը արդային առաջին տեղում էր սեծամտ մտոկից, որ Հալիցերվում էր, որանց Կարոլը համաձայնեց քննողին Ֆերիաբարի և մյուս գեներալներին: Քննողից կարճ, պիտեղաբար հարկվել էր մարդ, ոչ բարձր հասակով, իմանով չհարգարած ցանկությունով և զեմից սառնյալ-մաշուք արտահայտությունը նստում էր փաթեթամորեն կահավորված քննամարտում: Քննմանակերը ներս կրեց, և նա համարուժեղ մեկնեց իր ձեռքը: Ֆերիաբար քուլ պնջ տալ, խոսեալ:

պատրաստ են քննել խարհեր միտակախին, որը օտից զույս ջրզված է իր ժողովրդի արյունով:

— Բայց միշտ էլ չէ, — պաշտպանվում էր Կրոմվիլը, — որ մենք համեմայն դեպք այժմ ավելի չավ գրոթիվյան մեջ ենք, քան մինչև պատերազմը: Այն ժամանակ մենք բոլորս նավասարայեռու աստապում էինք կեղեքումից ու բունսանտուլիյունից: Իսկ այժմ, բեղձակառակը, եկին պառակմենտը կրեմլն Նիզովն է ճշմարտության ու արդարության ուղտը, ապա եր ավելի շուտ պատահակեռութիւյուն է կամ զանոն անհրաժեշտութիւյուն:

Նա խոսում էր, և ինքն էլ իր զբոս իր խոսքերի անհամարելի լինելը: Կիրեանը, որին նա մի ժամանակ պաշտպանում էր յուր պերի կամայականութիւնից և կայիտպատական գաւտարաններից, շահեկն նրան այտը, կատկածոտ-հայացքով, որի մեջ Կրոմվիլը թշնամանք տեսավ և իրավացիության գիտակցում: Նա կցանկանար այդ հոգնատանց դեմքին եկտել պարզաբանող, համարելի խոսքեր, այնինչ: ստացվեց որորմիջի բրբնկնցոյ:

— Բարեկիտանները արքեն պատրաստվում են... Ողջամիտ մտաբղիկ պետք է համբերութիւն գրեւորեն... Խաւքը նրանց բարեկեցութիւն մասին է...

Կրոմվիլը սեննում էր, որ Կիրեանը չէր ուզում ողջամիտ լինել և համբերութիւն գրեւորել: Նա հարձակվում էր, պահանջում էր զատ և արդարութիւն անկանխակալ արդարութիւն ոչ միայն իր, այլև բոլոր Ժողովրդից համար:

— Միայն այդ ճանապարհով մենք կ'ուսանենք բարեկեցութիւն, — ասում էր նա:

Այդպիսի մարդու հետ մի համարման գալ զժվար էր: Իսկ յեկեղաները անբեղձատ հարձակվում էին: Ընկտեմբերի 18-ին բանակախին հինգ պեղերի արխտանոտների անունից գեներալ Ֆերֆաբիին հանձնվեց մի փաստաթուղթ, որը կոչվում էր Բեռնակի գործը՝ զրա ստույգ շարադրմամբ, որի հեղինակն էր, ինչպես ասում էին, յեկեղ Զոն Հայլդմանը, երիտասարդ, քայց որպես ազգանշագիր հոեռտու ու հրապարակաբան արքեն հայտնել մի մարդ: Նա կարծես թէ կետ առ կետ պատասխանելիս լիներ «Սևուզարկութիւնների կետերին»՝ այն մանիֆեստին, որ կազմել էին Կրոմվիլն ու Ալլոթսը:

Գոյութիւն ունեցող պատվամենտ հարեկազոր էր անհնապագ մարտադեմովն առկայատենից և ոչ ուշ, քան մեկ տարի անց, արձակել բոլորովին, ավում էր Բեռնակի գործը-ում: Նոր պատվամենտը զումարվում է երկու տարին մեկ: Նրանում պիտի ընտրեն ոչ միայն հրեղատաները, այլ 21 տարին բոլորն ըստ ազատամիտ անդիտցիները: Այժմ քի կարող արձակել պառլամենտը տասնք իր իսկ համայնութիւններ:

Ինդիպենդենտական «Սևուզարկութիւնների կետերը պահանջում էին միտակախական իշխանութիւնը և թաղազորին վեռտոյի իրավունք էին վերապահում: Բեռնակի գործը հայտարար

րում էր, որ «Սևուզարկի իրավունքները ոչինչ և անվավերական են օրենքի առաջ»: «Տարիակալը է հրեղ, — ասվում էր նրանում, — որ ամեն մի իշխանութիւն իր մագմանր և բոտ էութեան զայն և ժողովրդից բեղձահարպան և ներկայացուցչիների նրա ազատ ընտրութիւնը հինգ է հանդիսանում ամեն մի արդարացի կառավարութիւնում: Դրա համար էլ, բնական է, որ պատվամենտ պիտի լինի միապատասխան:

Երկրում մտցվում է գրավոր սահմանադրութիւն օրենք, որ պարտադիր է բոլոր կառավարողների համար, բոլոր քաղաքացիների համար տասնք որեւ տարրերից: «Պետք է վերացվեն բոլոր տեսակի բացառութիւնները օրենքից՝ ում համար էլ որ այն լինի: Հատուկ մի կոմիտե վերանայում է զոյութիւն սակեցող բոլոր օրենքները: Յրենքների ցանակը պետք է կվագեցվի, որպեսզի բոլոր օրենքները տեղափոխվեն մի հատորում: Յրենքները պետք է շարադրված լինեն անգլերեն, որպեսզի յարաբանյալը անգլիացի կարողանա հասկանալ գրաբոս:

Միայն քաղաքական խնդրերը չէր, որ շարադրում էր միակի գործը: Նրանում կաշին նաև տեսնակախ պահանջներ՝ հոգրտ միջին կարգութիւն գնաճառականների, արհեստավորների, գյուղացիների:

«Սենն տեսակի արտոնագրերը, պատվոգրերը և արտոնութիւնները, որոնց իրակարում են ժողովրդի իրավունքների իրականացմանը, պետք է վերացվեն...

Պետք է ունչացնել բոլոր մենաշնորհները...

Պետք է վերացնել գաղերին, հարգտանդներն և այլ ապրանքների վրա արդող ակցիզ...

Արդարացի բաշին Նախկեր ժողովրդի և հարտանների միջև, նշանակալից հարկեր դնելով Միթին գրամատերերի վրա: Հարկեր անհրաժեշտ է գաննել նրանցից, սղերն ունեն բավականաչափ սեփականութիւն և ոչնչով չեն տուել պատերազմի ժամանակ...

Անհրաժեշտ է վերադարձնել Նախկնում ցանկապատված հողերը, անկախ երանքը, թե ում են այդ հողերն այժմ պատկանում:

Դա բանակն էր թեկազորել իր կամքը: Ջուր չէ, որ «Գործին ստաշարանում աներկմիտ ձեռով հայտարարված էր, թե բանակը զենք է վերցրել այն զիտակցութիւն, որ ինքը պայտարում է ժողովրդի արդար իրավունքների և ազատութիւնների համար: Այն վարձկանների համաբանում չէ, որը պարտավորված է ծառայելու րեռայութեանի իշխանութիւնը:

Այդպիսի փաստաՊերթին հետ Կրոմվիլը չէր ցանկանում որեւ բեղձատեր քան ունենալ: Որքան էլ որ նա սիրեր իր բանակը, ինչպիսի հուշեր էլ կայեպր նրա հետ, նրա գործը չէր միջամտել պետական կարգի հիմքերին, կամեցած ձեռով ծով կառավարութիւն ներդաշնակ կառուցը: Ընկտեմբերի 20-ին նա

Տոս արասանեց ի պաշտօնաձեռքէն օրինական միապետական իշխանութիանս Բնքը ղանկարտ Տերֆաբար, և մյուս բարձր սպաները ըն մասնակցութիւն իրենցարար գնդերի այդ ձևեմարհումներին, — Հաստատորեն առաջ նա պատգամեմտիս Պատեարզմի Հնչեց սկզբից իրենց նպատակը եզրէ է ոչ այլ ինչ, քան համարարիմ ծառայել Քաղաքորին: Կարգութ մասին նա խոսում էր մեծագույն հարգանքով և ճանտ պատանց կըր անելով ամենահարգալովոր արազմիբայով վերաբարձունէ նրան կառավարման ղեկին մտու նա զիտես համարում էր, թէ օրինական իշխանութիան վերապարձը, շահավոր և խաղաղ պայմաններում, իրականանայի և:

Ընչեց այսպիսի արամարդութեամբ էլ նա հոկտեմբերի 28-ի ստավորայն ժամով Պեմբին սուրբ կուր Մտտեց եկեղեցին, ոչ մեծ այն միակն եկեղեցին, որ գտնվում է Քեմալի ակիւն նրա գրքական կամարները խոսքանում էին ղեկի վեր, ուր Քանկարտում էր ազգամուղը, Քալան բեմի վրա դրված էր մի երկար սեղանու նրա մտտ նստել էին սպաներ՝ զինարտ Արթնուր, գերագահս Ռեյնչարտան և ուրիշներ Տերֆաբար բացատրայում էր, ղեկուս նիստըսկին նա հիմանդ էր երևում: Այստեղ կային նաև շարքային զինվորներ՝ բանակի խորհրդի անդամներ, ազիտատորներ Սէրսին, Ալլենը, Լորիներ և բաղբարցիական լեյտեններ Վայդմանն ու Պեմին, և բարողիչներ: Վիթիարի սուտերը կարցից բարջ, ամբողջպակն զինվատ, նստել էր նշանավոր Հլուր Պիթերսը: Քարտուղար Ռիլյամ Քլարկը, բաններբայր քանտանք մի երիտասարդ, արդեն բաց էր արել իր թղթերը և պատրաստվում էր գրել:

Նրանց այստեղ էին համարվել ընկառնկելու Անգլիայի ստղծա պետական կառուցվածքի հիմքերը կրումվեց համաձայնութիւն էր սովի այդ հանցիպանեց այն հուլայով, թէ վերջպակն կարելի կլինի համաձայնութիւնս գալ: Քող լեյտեններն սանն արտանց այն ամենը, ինչ իրենց ուզում են, և ինչն ու Արթնուր կկարողանան նրանց պատասխան տալ:

Աշտարակի ժամայրայցն սիցեց զորպով աստիտովա ժամը 8-ն էր կրումվին անցավ գնաց նախադասական անըր նա աշխանցկացրեց ժողովականներին և անմիջպակն հասկացավ, որ խոսակցութիւնը լինելու է ծանր: Դա դաջջվում էր խոր լուսնութեանց, ղեմքերի գոման արտաստիտութիւն մեջ, աշբերի սենտուն ցրցում: Նրանք համարվել էին խոսելու ամենեց զիտավորի մասին, և յուրբարանչուրը պաշտպանելու էր իր սկզբունքները մինչ վերջ:

— Պարտնեք, — սկսեց կրումվելը, — նա ժողովը հրավիրվել է հասարակական հարցեր բնկանկելու ամարար Ով որնէ բան ունի ասելու այդ մասին, հնարավորութիւն է արժում ազատորեն արտահայտվել:

Անմիջպակն տեղից վեր լեզով Սերսին: Սա վաղուց էր պատրաստվում հարձակվելու և այժմ բարբում էր անխնայ:

— Մեր բոլոր զորավարութիւնների պատճառն այն է, որ մենք ձգտել ենք զորավարել բոլորին, և միայն զարտութիւն ենք հարուցել: Մենք քանակել ենք զոճացնել Քաղաքորին, բայց պարզվում է, որ նրան գոճացնել կարելի է միայն բոլորի կոկորդները կարելով: Մենք քանտել էինք սաստորն պատգամեմտին, իսկ այն զուրս եկավ փաստ ստատականիցից շինված կառույց, բարբարված անդամներով խոսնանորդ: Բոկ լեյտեններն-գնեմտը կրումվին և գնեմտայ-կոմիտայ Արթնուրին ևս միայն մի բան կասեմ. վաստամիբյունը ձեր նկատմամբ և ձեր Հերինակութեւնը բանակում իսխտ իտատուել է: Եմ զա Քաղաքորի ու պատգամեմտական իշխանութիան նկատմամբ ձեր վերաբերմունքի պատճառով... Ես կցանկանայի, որ զուց բնկումայն սանկեց այն ստաշարիտեմտները, որ ներկայացված են ձեզ: Եմ էմք զուց բեղունակ էր նախկնակ իտատորութիւնները, ապա պիտէ է որ միավորվեք մեզ հետ, որպիսիք թեթեւցեցեց երկրի զրութիւնը և իտազգայնեցեց մեր բնկելու ղեկավարելի ուղին:

Կրումվին պաշտ, թէ Արթնուր ինչպես յարգելով կուր եկավ պատասխան հարգով հասցեկելու համար: Ով ով, բայց նա ստպարեզ չի տա նրանց:

— Ես անծնում եմ, որ աշխատարները, — վստահ և յար ստեղով սկսեց Արթնուր, — հանգի են այն ամտոր որոշման, որ իրենց համարում են կուսակցութիւն կամ հաստակ իսխարտը, բանակի համբընդմտուր խորհրդից գաւ... նրանք, ըստ երևույթի, համաձայնութիւն են պատանով զիտարտական օրիշներին կողմից՝ իրենք թիչ հակված լինելով որևէ գրքմամբ համաձայնութիւն հասնելու...

Արթնուրից հնտ անմիջպակն խոսել սկսեց կրումվելը:

— Ես միշտ գործել եմ ոչ իմ կամքով, այլ բեղունակը համաձայնութիւնը և բանակի խորհրդի իտարտութիւնը: Բոկ պատգամեմտում իմ զործուսնութիւն համար նա պարտավոր ընմ հաշիվ տալ բանակի առաջ...

Մինչ Ռեյնչարտան ու Արթնուր վիճում էին, կրումվելը մտաբերեց այն փաստաթուղթը, որ իրել էին հանձնելի աստիտուրն Եժողովրդական համաձայնագրերը: Այնտեղ կրկնված էին Եթանակի գործնա հիմնական պահանջները, և չնայած այդ մասին չէր սոված ուղղորդ, այն, ըստ լուսնան, ունկացնում էր և միպակտութիւնը, և յորդերի պայտար՝ ազդի կառուցվածքի հիմքերը: Երբ Հերթիական հետտոր յուց, կրումվելը կրկին սուրի կեպ:

— Ան ստաշարիտութիւնները, որոնք այժմ զուց անում էք, մեզ համար իր են... Մենք բոլորովին հնարավորութիւն լինց անկեցի զրար բնկանկել, քանի որ ստաշին անգամ ենք ծանոթանում րոտեց հետ... Անկուսկում է, սակայն, որ ձեր փաստաթուղթը ստաշարվում է արտակարգ խաշոր փոփոխութիւններ մեր

երկրի պետական կարգի բուն էություն մեզ, իմաստուն և աստվածային մարդիկ պետք է բնաբարկեն, թե ինչպիսին են լինելու այդ փոփոխությունների հետևանքները, իսկ զրանք իրագործման ուղիները: Մարզկանց դիտակցությունն սու գաղափարները պատրաստ են արդյոք ընկալելու այդ աստվածությունները և զրանք իրականացնելն կյանքում: Հաղթա՞նք միտո՞ւ են այն բոլոր խոչընդոտները, որոնք կհանգստեն մեր քրոն վրա: Հնագու մեր պարտականությունները: Ա՞յ որ բանակը զինկարգից և հրատարակել, դատիկ իր վրա որոշանի պարտավորությունն է վերցրել և՛ թագավորի նկատմամբ, և՛ պաղպաղանեախի Պե՞տք է մենք զրանք օգտագործենք, թե՞ ոչ:

— Պարտականությունները:— Դա խոսում էր վաղյա՞ման՝ ռեանակի գործին հեղինակը, ժողովրդական համաձայնագրի կազմողը:— Դուք տապալակում եք հեղին, թե ինչպիսի պարտականություններ են զրկված մեզ վրա... Բայց եկեք նախ որոշենք, արդյոք ազնի՞վ, արդարա՞բ է և ընդունված պարտավորությունը, թե՞ ոչ: Եթե այն անարդարացի է, ապա մենք պարտավոր չենք կատարել, թեպետ և այն ընդունված է եղել երդմամբ: Ազնի՞ն, այդ զեպքում պատմիկ գործ կլինի զրանից հրաժարվելը և դրա նկատմամբ նողկանք զգալը:

— Դե ոչ, ես չեմ կարող համաձայնել դրա հետ,— կրկին ձայն տվեց Արթուրը:— Պարտավորությունը կատարվում է միայն այն ժամանակ, երբ այն արդարացի է: Բայց, գիտե՞ք, այդպիսի սկզբունքները առհասարակ կործանարար են պետության համար: Այսպիսի սկզբունքները ունեցող մարդիկ իրենց կաշկանդված չեն զգա և ոչ մի օրենքով, եթե նրանց դեմահատմամբ այդ օրենքներն այնքան էլ լավը չեն:

Հակահատուկություններ մի որոշ ժամանակ դեռ շարունակվում էին: Կրոմվիլը լայրված երբ էր օրհնում, թե ինչպես վերջ տալ այդ երկպառակությանը, ինչպես վերջացան իտակ սկսել խաղաղության և բանակախուժության որդի: Գնդապետ Հոֆֆենն ասալարկից համատեղ մաղթանք կատարել:

— Մենք ոչ մի բանի չուրք համաձայնության չենք զգա,— ասաց նա,— բանի դեռ բոլորը միասին չենք դիմել աստծուն և նրանից օրհնություն չենք խնդրել:

Կրոմվիլը երախտադրություն զգաց իր ազգականի հանդեպ: Միատեղ աղօթքը կեղծիմ կրթերը, կուղղե օրհնի դուրի բարձրյուն ու հավերժականը, կուստարի միտքը: Նա պարտասուկամտությամբ պայտապանեց այդ դաշտաբանը, և կրթեր իտական, որ մի որոշ ժամանակ հանդարտվեցին: Բոլորը համաձայնեցին, որ այդպիսի գործում անհրաժեշտ է օժիտներ կանչել աստծուն, համատեղ աղօթքը նշանակեցին հաջորդ օրը, առավոտյան ժամը ութին:

Բայց այնքան էլ հասարակ բան չէր մի քանի խառնակիչներին

կրակը մեղմվելը: Նրանք ասեա զիտմամբ առիթ են որոնում կանչելու, պատարխան շարսիթան հարսուցելու համար: Կրոմվիլը երկյուղած նայում է վաղյա՞մանին, օրը դարձնալ կոչ է անում ընեսարկել ժողովրդական համաձայնագրերը: Նրան պաշտպանում են ազիտատարները, և վեճը նորից է բորբոքվում: Հարձակման է անցնում Արթուրը:

— Նա չեմ ուզում,— սպառնալի ասում է նա,— միանալ կրանք, ոչքեր որոնում են ոչխաչացումը կամ պաղպաղանեախի, կամ թագավորի:

Ով կրոմվիլը նորից է համոզում, որ հանրապետությունը երախտում է անկում, ազգի կործանում, նա դեմ է հանրապետության:

— Արդյոք դա Անդրիան չէր գարձին Շիվալարխայի նման, որտեղ մի կամսուն հանդուս է գալիս մյուսի դեմ: Ես հարցնում եմ ձեզ, ո՞վ կվերջին իր վրա այդպիսի պատասխանատվություն: Դա չէ՞ որ կամսի դեպի ազգի բացարձակ սնանկացում: Իսկ մենք միևնույն ժամանակ ասում ենք նրան. «Դա քո ազատությունն է, քո օգուր, քո բարեկեցութային համար է»: Ով առհասարակ, մե՞թե այժմ այդքան շատ է տեսնու՞մեշա ընեսարկել այդ ժողովրդական համաձայնագրերը: Դրա անհասարակ ընկած են վիթխարի խոչընդոտներ:

— Այ, այն պետք է ճենց այժմ բնաբարկել,— գնդապետ մեխուրտոն ասալին անզամը չէ, որ խիղախում է վրենի իր հրատմանատարի հետ,— Այո՞,— ասում է նա,— մենք գիտակցում ենք, որ այդ սահմանագրության հանապարհին ընկած են վիթխարի ղեկավարություններ: Բայց դա հնիք չէ այն բանի համար, որպեսզի դաշտաբանի պաշարը հասնու դրա իրականացման: Եթե մենք վախճանայինք ղեկավարությունները,— ասում է նա և նայում ուղիղ Կրոմվիլին,— ես համազգամ չեմ, մե՞ք մենք երբևէ կհանգստենք նայել թշնամու դեմքին: Ընկե՞ք զուք համոզված եք, որ այդ գործն արդար է, ես գտնում եմ, որ պարտավոր եք այն իրականացնել:

Կրոմվիլը համառորեն հակում է գլուխը, աչքերն արեակալում են:

— Աստուծո ողորմածությունը,— ասում է նա հանգարտ,— ես չեմ վախճանում և ոչ մի մարդու:

Վեճը մի պահ զպարում է, բայց հնուտ ընկնում է նոր ուժով: Մի ամն ընդֆորձրիքի ջնկումն, Կրոմվիլն ասալին անզամ է տեսնում նրան, դարձացնում է այն միտքը, թե անզիտական ժողովուրդն առհասարակ ամենևին էլ հակված չէ միապետության կարգի: Ռուդարի՞ համարակալություն:

— Ինձ թվում է,— շարունակում է այդ ուղեով այրի ընկնող ինչպանները,— եթե զուք պահպանեք կատարություններն այնպես, ինչպես այն կա, և վիտակահանք թագավորին, որ երկրի համար շատ ազնիվ վտանգավոր մի բան կլինի, քան կատարման կար-

զի մեզ մտցող փոփոխութիւնները: Նա, ով պիտո՞ւ է միայն-
առիթան անասանութեան վրա, գաղաճանում է ժողովրդի իրա-
ւունքներն:

Դա արդե՞ն չափազանց է Արմենոյ շրջնացով. նա մեղա-
դրանքներ հեղձ է տեսում աշխատանքի վրա: Երանք ոտն-
օտնութեան են կատարում բանակի միասնութեան դեմ: Երանք
ուզում են կործանել պետութիւնը: Երա տանք շափից դուրս
կարող է՞ Կրտձվեր տեսնում է, թէ ինչպիսի գալուցիւթ են ար-
տաւանարում արհեստարարի դեմքերը, կոլպան էրանք համա-
ձայնութեան չեն գաւ: Եւ խոսք է գերեզման Եճա՞րն, ստում է
եւս, աղիաստոնները իրավունք ունեն մտղիկ իրենց առաջար-
կութիւնները: Բայց թագա՞վտական իշխանութեան վերացումը
չափազանց կարուկ ցատկ է: Անզիցապէս արքեն հարազատա-
ցել են որոշակի պետական կարգ ունեցող կառուցվածքի հեա:
Նա համաձայն չի երանց հեա, ուրքեր ենթարում են, թէ գերա-
զույն իշխանութիւնը պատկանում է քաջասուն ժողովրդին:

— Իսկ հանուն ինչի՞՞ մենք կու՞նցենք:— Այդ արարչա Ռեյա-
բարուն է առջից վեր թշուա՞:— Ես հարցնում եմ. մի՞թէ մենք
չէինք պաշտարում թագավորի հետ հանուն պատանձնախ... Քա-
ղաքացիական պատերազմ՝ ա՛նա ձեզ օրինակ անպետք պար-
տաճորութիւնների խախտման: Եվ այդ օրինակը խելա՞րիս է:
Իսկ թագավոր... Ի՞նչ վերաբերում է ինձ, ապա կարելի է ստել,
ես դեմ եմ թագավորին: Ես դեմ եմ երան է դեմ եմ ամեն մի
իշխանութեան, որը հակադրված է ժողովրդին:

Արդեն գիշեր է. ստիներ հալվել են, թերալուքները ծխում
են, հրն եկեղեցում խոնավ է ու հեղձուկ: Ժամանակն է ցրվելու
Նախան Երեսը փակելը, Կրտձվերը հիշեցնում է, որ հետևյալ
առա՞վտայան սահմանադրութեան քննարկումը կշարունակվի:

Առա՞վտայան ժամը տասնմեկն է: Նախորէն նշանակված
մաղթանքի ալարվածք է: Ժամանակն է անցնել այն բանին,
ինչի համար իրենք համարելի են այստեղ: Կրտձվերը խոսքը տա-
լում է քաղաքացիական: Քարեր վեր է կենում է սկսում կարգալը
Նա կորում է լեկներնրի կողմից ներկայացված ժողովրդա-
կան համաձայնագիրը՝ թագա՞վտութեան նոր սահմանադրութեան
նախագիծը:

Ի՞նչ են, վերջապէս, ուղում երանք: Կրտձվերը մի անգամ էլ
է ալքի անցկացնում փաստաթղթի տեսքու: Կրկնված է համարչա
այն ամենը, ինչ արդեն ստում է սխմակի գործում: Պատա-
մանկայ արձակվում է տալիսայ սարժա ընթացքում, իսկ երան
փոխարինելու է գալիս նոր միապալապ պաղանձնեա՞ ընտրված
թուրք արական սեղի ազատ անզիցապէսի կողմից, որնց
քանտենիկ տարին լրացել է: Այդ պաղանձնեա՞ իշխանութեան
ցածր է միայն երանց իշխանութեանց, ուրքեր երանք ընտրել են,
այսինքն ժողովրդի իշխանութեանից՝ Երկրում գերազույն ինք-
իշխանութեանից:

Այդ նոր պաղանձնեա՞ իրավունք ունի տանք որե՞կ այլ ան-
ձանց կամ անձի համաձայնութեան (անկարելի արքայի կամ լոր-
գրի հասցիին արնքան թափանցիկ էր, որ խելուրն հասկացելց
ու անմիջապէս հայացքերի փոխանակման արիթ վաճել) օրնե-
ներ հրատարակել է միտացելի, նշանակել կամ պաղանձնեա՞ անել
պաղանձնարար անձանց, պատերազմ հայտարարել է թաղաղա-
թեան կերել, հարաբերութեանը հաստատել օտարերկրա պի-
տութեանների հեա... Մի խոսքով, անել այն ամենը, ինչ ժող-
վորդը, գերազույն ինքնիշխանը, չի վերապահել իրեն:

Ժողովրդին է միտում ժամանակակից է անա՞վտապալապու-
թեան մենք ինքնորոշմալար ընտրելու անկապակել իրավուն-
քը, այ՛ինքն՝ խղճի ազատութեանը: Ժողովրդաց լպետք է հար-
կազոյված լինի զինվորական ծառայութեան կրել, ժողովուրդը
պատասխանատուութեան չի կենարկվում որե՞կ բանի համար, որ
ապել կամ արվել է անըպալ պատերազմի ժամանակ:

Օրնեքները պիտք է հալաւտար լինեն բոլորի համար: Դրանք
բոլորը պարտաւոր են յարաբերելու համար ու ո՞ր կարգի
հողային կամ ունեցվածքային իրավունքներ, շնորհազորն, կո-
լումներ, ծագում կամ պաղանձն իրավունք չեն տալիս արդարա-
պատութեան սովորական կանոններից որե՞կ քաջասուն անկալ:

— Եվ վերոհիշյալ այդ ամենը մենք հայտարարում ենք,—
վերաբնում էր Քյաթիկը,— մեր բնածին իրավունքները, որանք
որոշել ենք պաղանձնեա՞ ընտր ունեցող ամեն տեսակի անմեղա-
թեաններին: Մեզ այդ բանին պատասխանելու է ոչ միայն մեր
խախնիների արդևն, որ հանախ իրաւը հեղձել է ազատութեան
կոնանելու նպատակով, այլև նրա սեփական դաւը փորձը: Ինչն
որ, թեկուտ մենք երկար սպասել էինք ու Բանի վճարի պետու-
թեան կառավարման այս դարը սկզբունքների հայտնման հեա-
կալորութեան օտանալը համար, մենք զիտակ հարկադրված ենք
աղաւտութեան է թաղաղութեան հաստատելու համար կայման
մեզ լինել այն մարտուք, որը ձգտում էր մեզ պահել օտարութեան
չգլխանրի մեջ է մեր վրին փախու՞նք այս դա՞ման պատերազմը:
Կրտձվերը կենտոնց նախար (որքանց ակնարկ թագավորի
հասցիին): Կեր կացալ Արմենը:

— Ժողովրդական համաձայնագրումս ապված է, որ յուրա-
քանչյուր օր, ով մեր երկրի բնակիչն է, պետք է դիպի՞ որպէս
մյուսներին հավասար է պետք է հավասարապէս ձայն ունենա
ներկայացուցչիներ ընտրելիս: Եթէ դա աղբակն է, ապա ես պետք
է աւարկեմ:

Տեղից վեր թա՞վ Մարտինիկան Պէթին՝ արիտատորը:
— Միանգամայն ճշրա է: Մենք ենթարկում ենք, որ բոլոր
քաղաքացիները, որանք չեն կողքերը քաղաքացիական իրավուն-
քը, ոյտա է Անզիլալում օգավեն հալաւտարազոր ձայնի իրա-
ւունքից:

Այն թև աղմակ բարձրացավ Կրոմվիլը նորից գնաց, որ իր վրա նստում են ատելություն, ինչպես դավաճանի վրա: Ես ինչ-որն էլ հասկանալու չեմ, որ գործը պրեստիժիոսական պատժանքներից էլ հասկանալու փորձերը ապարդյուն են: Այդ ժողովը քանի անգամ է իրենց հուսախաթ աղի: Անկերտներ չէին ցանկանում պահել: Նրանք բոլորը՝ Վալդիմանը, Ռեյնարտը, Պեյրին, Սերգեյին՝ ասես կտար կորած լինին: Լորդերը չեն կարող օրենսդիրներ լինել: Քաղաքները շարժվել է որևէ իրավունք ունենալ:

Օրերը հաջորդում էին իրար, բանավեճերի հարորդականությանն արդեն դժգոհ էր հեռանալ, նետները վեր էին անձում միևնույն բնույթի մեղադրանքների, փաստարկումների, վիպակոչումների, համատարած մղձավանջի, հաշտեցնում, սպանում և կըրելի համոզում: Նրա ամենից դրսևորահաշար խոսքի հետևանքված ոտքի ելավ բոլորին անհասանալ կարգիտան Քիշոփը և հարաատարից:

— Մենք բոլորս այստեղ ցանում ենք խնայել նույն այն Արյունառու Մարտին և քանակալության այն հիմքերը, որոնց դժմ ասումված երկիրից ավել է աղքատ բարոհապա նախաշնորհակները, մե հավատասացած են, դա մեկ կործանման կտանի:

Տեղից վեր թռավ ուրախացած Վալդիմանը: Իհարկե, նա արատալատեց իր շքմ հավանությունը այդ Քիշոփին:

— Մի՞ թև խելամոռ է և արդարացի... փորձված հոնաորի սահուն հաստատամտությունը ասում էր նա, — մահվան դատարարան նրան, ով, ենթարկվելով հրամանների, պատերազմ է մտնում, իսկ հետո խոսել գլխարտության մասին այն մարդը հանդիպ, ով դիտարող զերանկատար է կեղծ այդ խաղում, ով կեղծ է այդ ամենի մեծ նախամեծոտը: Միայն ես չեմ, որ կարծում եմ, թև թաշարվորի ու յարգերի պահպանումը անհամատեղելի է ժողովրդի անկուսակողության հետ...:

Անա թև ուր հասցրին նրանք... Եվ հու պահել նրանց անհար էր: Նույնիներ 4-ին նորեն հայտարարեցին, որ բնարական իրավունք պիտի տանան բոլոր քաղաքացիները, բացի ծառաներից և ռոբոտությունը ապրող անձանցից: Նույնիներ 5-ին (կրոմվիլն այդ օրը բացառվում էր) նրանք որոշում մտցրին, որ բանակը չի ցանկանում թագավորի հետ նոր բանակցություններ վարել: Քիշոփներում դրել էին. «Կրոմվիլն ու լեկներները կարող են նույնպես լավ հաղովել իրար հետ, ինչպես կրակն ու ջուրը: Մեկի նպատակը ժողովրդագրությունն է, մյուսներիին՝ միապետությունը»:

Այդ ամենն ավելին էր, քան հարկավոր էր: Նույնիներ 8-ին կրոմվիլը արդատադրանքներն ու սպանելիք հրամանները ամբողջացնելու պիտի արձակվեր: Եվ անցնել իրենց անմիջական պարտականությունների կոտորածներ: Խորհրդի նիստերն քննադատվեցին, ռեֆորմիստական համաձայնագրերը հանձնվեցին կոմիտեին,

որը կազմված էր ստիկ ավանդներից: Բանակի խորհուրդը դադարեց գոյություն ունենալ:

Մինչ վիճում էին, նախատում էին, իրար մեղադրում էին սպանելու ու ազդատարները, ինչնպիսիքներն էր լեկներները, մոտի գործեր էին նշույթում ապր կույս Մարիա եկեղեցուց ոչ հետո, և այդ գործերն ուղղակի աննշույթում ունենի այն բանի հետ, ինչի շուրջը վիճարանություններ էին ցնում: Կարդուր, որ յարտն միայնու էր, թև գեթի Հեմֆրես-Քորթում, չէր մասնում անհաստատ լինել, խաղաղ պայան, մինչև բանակը որոշի իր նախատաղիրը: Նա, ինչպես մի ժամանակ Մարիա Մայուսաուրը, մեկուսացման մեջ էլ լիցում էր ետանդով, և այստեղ էլ նրա շուրջը մշտապես աղքատների ու դավադրությունների ցանց էր հյուսվում:

Այդ պատմություն մեջ ամեն ինչ մոխ է, և հուզող թև երբևէ հաջողվի կտանել այն ամբողջություն: Իսկ փաստերը հանցեցնում էին հեռակալին: Օրոտակներ Կրոմվիլի հեռակալը ազգականը, որ արտանայած էր նրա դարմինի՝ Հեմֆրեսի աղջկա հետ, դիտպետ Ռոբերտ Հեմմոնը խնդրեց իր պաշտանախոցությունը բանակից, այն հիման վրա, որ օբանակ, բառ երեսույթին, որոշել է խախտել արքայի վերաբերյալ իր խոստումները և ինքը չի ուզում մասնակից լինել այդ ուխտարժույթներն: Հեմմոնը, դրամից բացի, թագադրական կապելանի ազգական էր: Վերջինիս խնդրանքով նա օգոստոսի 31-ին նշանակվեց Ռայթ կղզու պարեն, որը մի քիչ քաղաղ անկախ էր Անգլիայի հարավային նախին: Ենթադրելով 4-ից 12-ի արանքում Ռայթ կղզի այցելել Օլիվեր Կրոմվիլը: Նրա այցելության նպատակը անհայտ մնաց: Նա երկար ժողովեց Հեմմոնի հետ և դրանից հետո նրա հետ մշտական նամակագրական կապ էր պահպանում:

Նույնիներ 11-ին սպանելի խորհրդում մայրը Քամաս Հարիսոնը՝ աշունդարտն ու միտոլի, համենկիզ իր խոսքը Հին կտակարանից արված մեջբերումներով, բացառաշարուն հարավից արքայի վրա, ամպանեց նրան Արյունառու Մարտի և պահանջեց դատար առ նրան իր ժողովրդի դժմ հանցյալը գործունեության համար: Այդ նույն օրը Կրոմվիլը Հեմֆրես-Քորթի պարտերն, իր դարմինի Ռուլինի գրեց մեկ գրավում:

«Քանակալին զարմիկ լուր: Այստեղ լուրն են պտտվում նորին մեծության ամեն ինչ մանավորն պատրաստելու մասին: Ազգայում եմ նեզ, ես գտանել՝ պանդանությունը ուժեղացնելու մասին, որպեսզի քույր չարվի այլպիսի հեռավոր առաջիկա»:

Ռուլին անմիջապես այդ նամակը ցույց ավելց թագավորին՝ ոչ այն բանի համար, ինչպես նա բացատրեց, որպեսզի վախճանի նրան, այլ որպեսզի փաստահանների նրան սպանելի բարի մտադրությունների մասին:

Նույնիներ 11-ի գիշերը, պահպանության հեթանոսականից ոչ

շատ առաջ, Կարբոսը անկեղան դուրս եկավ պալատի այգու ետևի գրեհակից: Անտառում, պայմանավորված տեղում, նրան ապաստան էին էջրեաններ և Քերբին լավ նմուշներով, և մի քանի ժամ անց նա արդեն հնուտ էր Ընդերքոց: Ինքը շարժված փախաբեամ, որպեսզի ոչ որ չհանույն, նա սուղում էր հարավ, դեպի ծով:

Կարբոսը դնդապան Ուոլֆին թողն էր մի նամակ, ոչի մեջ հայտնում էր, որ իր փախուստը չի կապված Կրոմվելի նամակին հետ, այլ նողկանքի այն զգայման հետ, որ առաջացնում էր գերու իր վիճակը: Նա խնդրում էր նաև հույս պարտում հարկ եղած կարգ ու կանոնի մասին, իր սիրելի նկարչի և կահավորանքի պահպանման համար: Վերջերս նման էր ժողովրդամասկի Կրոմվելի փառալուծի փախուստի մասին իմացում հնց նույն ղեկնոր: Նրա սուղորդ պատմական սփրեթերն արքայի փախուստի մասին թվազոյցած է, «նեմիֆոն-Տրոթ» Գրեթովա 12-րտ:

Նրդու որ անց հեռալեկեր հասան Անգլիայի հարավային ափերը, էջրեաններ և Քերբին անեն ինչում ապավինել էին Ուայթ կղզու պատեն Ուոլֆուս Լեմուզին, հույսը դնելով նրա առջակուլյան լրամ: Նրանք ինչոտեղի թազավորին ապաստան առ կղզու Քերբոսը: Կարբոսը ամբողջ կամ նամ առ նրան մայր ցամաք դուրս դառն համար: Լեմուզը մենելի պես դուժառոցից, սարսուռց ողջ մտնեւով և բացակայելց:

— Օ, շնորհակետներ, գրք կործանելիցք ինձ: Այնուհետև, փորքին ուշքի գալով, անհողողոզ հայտարարեց, թե ստեղծում է թազավորին վերցնել հսկողության տակ: Պապականեան հանրեց Նալապատմությունը (ին՝ Կրոմվելի հանդեպ երկյուզը) հաղթեցին անձնական համարակներին: Թազավորը դարձավ Քերբոսը: Կարբոսը ամբողջ գերին, սորհանդակ թառվ դեպի Լեմուզն յուր տանելով պատահածի մասին:

Մի քանի որ անց Կրոմվելը օտրի ելավ համայնքների պալատում, որպեսզի հարողի այն մասին, թե թազավորը ժամանել է Ուայթ կղզին և յառանելի ձեռքում էլ նա խոսեց այն մասին, թե ինչ հավատարմի մարդ դուրս եկավ զոգայան Լեմուզը, ինչ զեմեռանդությունը էլ պահպանում արքային անը: Նրա զխարթությունը որոշ խոսքափանց մաղթկանց մտածելով ավել, «կողմը նրա համար լի՝ որպիսոցել, որ արքան սկսած ընդհե՛կ է անուեղ, որտեղ ինքը Կրոմվելը դեմք է ընկերոս:

Բախայեն, Ուայթ կղզում թազավորը հնուտ էր և լեկիքներեց, որտեղ, արի ու սուս, պատրաստ էին գործի գցել իրենց պատանափերերը, և շուտանպահներեց, որտեղ մտորում էին անտանգել նրան: Նա Կրոմվելի աղակաթի Անգրում էր, և Կրոմվելին էր մտած վեճական խոսքը: Այսպես էին, համենայն դեպս, մտածում շատ ժամանակակիցներ:

Կրոմվելն ինքն էլ հասկանում էր, որ վեճական խոսքն այժմ մտած էր իրեն: Նա իր մեջ վիթխարի ուժ էր զգում: Նոյեմբերի 15-ին յոթ զեղերի ընդհանուր դրտասու էր նշանակված Լեբ-

Ֆորդերում, Սեբը դուրսգալարի մտու: Գեհե Պեթերում որոշվել էր, որ գործերի այս առուցատուր տեղի կունենա ըստ գրամատերի՝ այդպես ավելի հեշտ և համաձայնության գուր գեհեդերերի հետ:

Գեղերին արդեն հայանի էր դարձել Կարբոսի փախուստը, բայց թե որտեղ է, ոչ որ դեհան չբխուր: Բուրջ նավահանգիստաներն ու նավահայաններն ուղարկվեցին հասուկ արգելիներ ստե՛մանեղ հրահանգներ, ոչ մի նալ չպետք է հնուտա Անգլիայի ափից: Նրան, ով թազավորին Բացքին իր տանը և այդ մասին չհայտնի պատմամենին, սպառնում էր մահապատիժ և գուրջի բնառը: Կրոմվելը:

Կրոմվելը թանկեղծ պատրաստ էին վերանելու խոսովության: Անեղանեան պարտավորքը ձեռքից ձեռք էին անցնում: Կայրմանը դրում էր, թե Կրոմվելին ու Ալոթենց զամեճանել են ժողովրդի գործին և պաշտպանում են նրա թե՛մանիներին: Կրբոսը կը, էր անում, «Նաանց ներկայես պալատների մաշարեղծման Պեղեց աշխատավորքի զմտումս մյուս: Գահանդեցից կեկողեցական սաստնուղի ոչնաքում, մեհանդորների վերացում, «ժողովրդական համայնագրին ընդունում: Բայց, պիտավոր՝ մի վտանգը զենթորաներին, քանի որ նրանք խոսքը մեկ են արել պալատների հետ: Կրոմվելին անհղիցորդ էին, որ շատ լեկիքներ Կարբոսի հետ այնպես սքամալույցած չեն, որքան իր՝ Կրոմվելի դեմ: Իսկ պալատներում յառակցություն էր գեհան, որ Լեմուզ Մարթինը պատրաստ է լինել երկրորդ Չեկոթը, ինչպես նա որոշույց խոց Քերբինին սքարը, այդպես էլ Մարթինն այժմ ծարավ է էր սուրը ներկել ներքին ճակատամարտում հողթորդ արյունով:

Կրոմվելն ու Չեբրֆարս մեր հեծած գեհում էին կողք կողքի, ապգալույցով լուսմ էին այն ամբողջ, որ զախ էր հեռից, այն կամբից, դեպի ուր գեհում էին նրանք: Երբ նրանք բարձրացան բլուրը և նրանց աչքին բացվեց գործերով ծածկված Նալթալուսերը, նրանք անմիջապես նկատեցին, որ շատ ավելի զեկուրեն են ժամանել, քան իրենց սպասում էին: Յոթ զերի փոխորդն էկել էր տասը: Առանց թուլությունից նկել էին Նալթալուսի և Ռոթոնո կրբոսի՝ ապառամին ըմբից նշոքը գնդերու նրանք էկել էին հեղհեղակ զխարստը հրամանատարության հրահանգի, դա ինչքին խոտուրություն էր: Շատերի զխորհրները մրա հերձակին էր ապիս ինչ-որ բան: Դա «ժողովրդական համայնագրին տեքտավ է «Նալթալուսերն Անգլիային, իրավունքներ զեկուրենից զեկիղով թեթրիկներ էին:

Մի ինչ-որ վեճարդ առանձնազավ գործից և սուրյաց զենեղաներին ընդառաջ: Կրոմվելը ճանաչեց Ռեչնարբորդին: Նրա ողջ անեղը անկախություն ու զեհապանություն էր արտահայտում, զխարհի վրա սիրտանի էր ապիս թեթրիկը, ձեռքն սպանել էր

ս֊ծողովորդական համաձայնագրին անբաշտը Կրոմվիլը նշան արեց թիկնապահին, սա ձիով սուրաց հեծելախի բնագասա, ձիով հրեց նրան, խոյց թուլթի, թուլլ լավեց մտտենալ հրամանատարութաւնը: Գեղերը սկսեցին արկել:

Ֆերֆաբը, հայացք գրելով Կրոմվիլի եղովը, շարժեց ձին: Նրանց միասին մտտեցան առաջին զինին: Ֆերֆաբը հանգարտ, հրամանատարական ստեղծ արտասանեց մի բանի խօսք: Կա գինվորներին կը արեց վերջ տալ զժգուժեցաններին, ստորագրել երդումը հրամանատարութանը և գինվորական խորհրդին: Ամեն ինչ խաղաղ ընթացավ. գինվորները բացահայնեցին միահամուտ սուտան, երգման սեռետը շարքից շարք անցավ:

Երկրորդ, երրորդ, չորրորդ գնդերը ենթակիզեցին նույնքան ստորտուներ: Հարկանի գնդի առաջ խոսկլ սկսեց Կրոմվիլը: Բարձրացնելով ձայրը, նա խլարեց լավող խռովարարական կանկերը. գինվորները փորքիւն ազմկելուց հետո ենթարկվեցին: Ապիտակ թերթիկները գլխարկների վրայից անհետացան: Մտտենալով Ռոբերտ Լիլլեանի գոգին, Կրոմվիլը մի անպլակի թշնամանք զգաց, որ սիրող վարկենապան կատաղությամբ լցվեց: Վերջ հորդորներին նվ խոսպան, ի պատասխան խոպոտ ձայնով նրա սված հրամանի՝ պոկել թերթիկները գլխարկների վրայից և գնալ զնպի տուն, ոչ որ անդից շարժվեց: Նա իր դիմաց տեսավ առնուլթյամբ լցված գինվորների զնձքեր, մտալլ մի վեռականություն՝ շղիշել, շենթարկվել: Նվ դրանք իր գինվորներն էին, իր բանակը:

Նա դուրս բաշեց սուրը: Չե՞ք ուզում ենթարկվել, որ այդպես է՞ ես ձեզ կտրիպեմ: Նժույցը ծառս կզավ նրա անխնա խթնումից: Գինվորների ձիերը վախեցած խրտենցին, շարքերը խռնվեցին, ինչոր մեկն ընկավ: Կրոմվիլը ինքնամոտացության մեջ ընկավ: Նրա սուրն ազմուղով թրատում էր օդը, իսկ մյուս ձևոքը պոկում, պատատում, ճմրթում էր սպիտակ թերթիկները: Ոմանց զնձքին էր խփում, ոմանց գլխարկներն էր թոցնում: — Բանեք խռոնակչեցներին: Կապկպեցեք դրանց, — գոչում էր նա: — Ես գրանց խռովություն ցուց կտամ:

Ուշքի կեզմ . թիկնապահները նեակեցին նրան օգնության, գինեթափ արին տանչորս մարդու: Արեծամ ձևոքերը իրենք իրենց գնացին զնպի գլխարկները, զուխները մերկացան, թերթիկներն սկսեցին շրտալ: Գինվորները շփտես ամաւեցի՛ն իրենց խռովությունից, թե՛ վախեցան հրամանատարի ամենի կատաղությունից:

Տեղնուտեղը սողմադաշտալին գատ արվեց: Կարգապահության հարցում Կրոմվիլն անողոք էր: Չորսին դատապարտեցին մահվան, բայց Ֆերֆաբուի երկյուզակի գունատվածությունը, սպաներից մի բանիսի սղապական հորդորանքները մեղմարին Կրոմվիլին: Նա սկսել էր սառչել: Չորսի փոխարեն որոշեցին գնդակահարել մեկին, նրան, ում կրնկներ վեճակը: Չորս գինվոր-

ները, արդեն սառնց համազգեստի ու գլխարկի, ձևարիք մեկնեցին ծղործիկներին: Ամենակարճը՝ ճակատագրականը, դուրս բաշեց շարքային Ռիչարդ Աւետուղը:

Չարկեցին թմրովների փայտիկները, թնոցայ համապարկ և բաշել գինվորը ընկավ: Բավալվելով արյան մեջ, Կրոմվիլն ու Ֆերֆաբը, թիկնապահները, խռովարար գինվորները, ձերբարկավածները և այն կրեցը, որոնք բախտի կամքով Նադոզվի էր խուտափել զնդակահարությունից, լուտ նալում էին հողի վրա չբաճկվող արյունոտ մարմինն:

Թմրակներ թմրակն լուցեց Կրոմվիլն ու Ֆերֆաբը շուտ ավիճ ձիերը, գինվորների շարքերը, բանալով շնայել նրանց վրա, ուրբեր խուտվել էին սպանվածի շուրջը, սկսեցին հոտանալ գաշտից:

Մյուս գնդերի ստուգայցը մի բանի օր հետո անցավ սառնց գլխավածներ:

Պարզմենար, լսելով Կրոմվիլի հաշվածությունը Ռոբրտ սեղի ունեցածի մասին, շնորհակալություն հայտնեց նրան: Նվ միան էզմունդ Լեզոն էր, որ դեմ թիկարկեց:

ՆԱԲԱՆԱՆԱԳՆԷԸ

... Ընչյոյ Կարչոս Սարգսարջն հզկն և Տանգլանսում և սղեմնայոց, Ներնակն ու շարտանակոյ զԻրճնչյոյ Տակաթնկանն, զտանն ու արյունակն պատերազմներին և այլ պատճառով նա մեղավոր է մեր ճողորթի Տանգլայ բոլոր զամենամայրամասնոր, սպանութիւններին, հեղափոխներին, Տրչեճներին, զՍանեթի և արտաների Տամար, որոնք կոտորվել ու իրականացվել են Տրչուսանկան պատերազմները ամանակի և զրանց հիմնականքն են:

Մ Է զ ա գ ռ Կ Կ Կ Ե Կ Կ Կ Կ Կ

Մենք բանակակի բանակներն արհեստ անցնողի եղանակով, որը զամբ գործերն բրտառնչյաները կհիշեն Տարգանքով, իսկ բանակները՝ ստակումով:

Կ ր Ե մ զ Կ Կ

1. «ՉԱՐԱԿԵՏ ՊՍՏԻՐԱՄԲԷ»

Ճանապարհը աղբիւլյան անձրևներից հետո զեռ խոնավ էր, մէքեր կայտաորեն վազում էին, շնչելով զարան բուրումնավետ օդը: Ստանում էին մնացել կենդանի արվարձանների ծորտն տակիքները: Մանր դիմելով հեծակազարի արևակրին զոփյուռն չէր կարողանում խղացել թռչունների հրճվագին միտորը: 1648 թվականի մայիսի սիհերը էր: Կանա արևադարձ, ծաղիկ ճողի թովանքը, պայուսկների Ֆարս վառնում էր: Կանա լցնում էր բնիքները: Եւ հուշարով Բայց ամբիկ մեծ ուրախութիւն էր պատճառում այդ համառ ու սրբնի բաց շարժումը զկայի նպատակը, որ հասկանալի էր ու մտախիթ թողորին՝ զենքերայից մինչև հետևանք ամենազվեքին նորագիտիկի: Բանակը պտուի վերջ տաւ ուսայիտաներին, որոնք խոտորվելուն են բարձրորդի շարժավախն Ուելսում, և պատմի զամաճաններին, որոնք անցել են նրանց կողմը: Երկրորդ քաղաքացիական պատճառովն սկսվում էր:

Այլտեսնանա-դեննրայ Օլիվեր Կրոմվելի Տամար, որն արդեն բանիքորդ անգամն էր իր դորքերը տանում թագազորի կողմնակիցների կազմակերպիչի զեմ, դա մի նոր, վիթխարի հոգա էր, բայց և փրկելիւն: Երեւո տարի անցած կաղաքութիւն մէջ: Բայց դա ի՛նչ կաղաքութիւն էր: Վերջին ամիսները նա իրեն զգում էր ոնց որ մի Տուլուսական արք: Նրան ամուսնու ու կապաժում էին բուրբը, վրա էին տալիս շէրի ո՛ճակի պես բուրբ կողմերից և ջանում էին բանել ամենացավոտ տեղիքից:

Միայնիտաները բոլոր եղանակներով կրկնում էին Վեսթմինսթերում թագազորի զեմ արտասանած նրա զտոյր խոսքերը և այժմ էլ մեղադրում էին, թե ինչն է ուղում դառնալ թագազոր մի մեղադրանք, որ այնքան հաճախակի դարձավ այնուհետև: Կեռ տանակներին, պարտապարհի, ծաղախակարներ, որ արդեն ջանի ժամանակ էր, ինչ տարածում էին նրա վրա կոնցնում:

Արքա նրա մեզ մի ետր
Եվ ինչպիսիք թագազոր,
Մ'ը, մեր տնայ Օլիվեր, բայց ու ինչպես Օլիվեր,
Գու կրկնու մեզ եզիր...

Այնուհետև, իրարիկ, ինչ-որ բան էր ասվում նրա քիթ մտախն նրանց ազրատիկ սրամատութիւնը մի զլուս գտածում էր նրա զմիտի ամենից կարտաճախել մտախ շուրջը. որին նոր բան նրանց շորինն չէին կարողանում՝ անրհնատ քիթ էին բռնացնում: Ոլիվն, Կրոմվելին արհեստ մարտնում շատ է զրանց քիթից բանել և հիմա էլ խնայելու միտք լուծի: Կազմակերպիչի հնա բանն ամենից հեշտն էր. երսոր բայցաճապ թշնամի էին և նրանց զեմ պնտը էր սրով մարտնել և անհնար:

Պատվանկարի հնա բանը շատ ավելի բարդ էր: Պատվավոր պրնարիտներին շարքերի մէջ, որոնք նստում են Վեսթմինսթերում, մեղակացած աստերով լին մտան աք ու ծախ: Այստեղ սիխալված էր լինում Ներքնով երկար ճառեր տանլ, ստանուն գիտալուելն, անգամ արդունքին թափելու Օլի, մինչնայն և, նրանք նրան օտում էին: Պրնարիտներնը, այց խարդախ փողանոյներն, որոնք զողում են իրենց կաղախարհի վրա, փաղոց արդեն ջանկանում են թագազորի հնա խոսքերից մեկ անել և նրան վերադարձնել իր դա՛ճը, իսկ զրանք սիմանախոսքիւն էին: Դրանց ճանճարացրել էին անարարիկարութիւնները: Լուծվախի 3-ն, երբ բնակրվում էր թագազորի հրամարումը՝ պալատի կողմից նրան ասված ամենաշփոթալոր աստարիկութիւնները բեղունելուց, նրանք պարտաւտ էին Տրսմալվել բուրբ, այնքան զգնարութիւնով ձեռք բերված անձամտները՝ միայն թե համաճանախութիւն դալին: Օ՛, որքան էին վրդովվել այն ժամանակ արքիվ ինչպեճնդնամները, կամայականութեան հակառակորդները: Իմփրյուննի թագազորի զեմ՝ դատախան պատասխանատուութիւնն էնիպարիկ նրան պատուական հանցագործութիւնների Տամար: Անհա թե ինչ անող խոսքեր էին հնչում և ի լուր ամենին: Ինչ-որ մեկը ասացած զպահանջեց զանրկնց անել միտպետին առճասարակ: Արքիտեր, որ մի ժամանակ տուտնմախիկ էր իրավունքը, փրատհրեն հարտարարեց, թե քանի որ թագազորը հրամարում է հովանավորել իր ծողովորին, ապա մողովորը իրավունք ունի հրամարակի նրան նպատակելուց: Կրոմվեր լսում էր, լսում ասլ ամենը և շէրջ: պին իրեն և վեր կալով անդիցի նա փորանց կա:

մտղել նրանց, առանց ավելորդ ծայրահեղությունների, որ դադարեցնեն բանահեղությունները իննց ու ոգորների միացման հետ սեփազանցորդ, — սասց նա, — մեծ խելքի և մեծ ընդունակությունների տեր է լինում, բայց նա այն աստիճան երկղելի, այնքան կեցողությամբ մտրդ է, որ նրան պետք չէ ապավինել: Հավատանելով մեղ զմեղ խաղաղություններ ունեցած իր սիրո մասին, նա գաղտնի բանակցություններ է վարում շտապանագրիների հետ, որպեսզի հողովորդին ներքաշի նոր պատերազմի վտանքի մեջ: Հասել է մամբ, երբ պառլամենտը տեսք է ինքը զինավարի պետությունը...»:

Նրա ճառը ներգործություն ունեցավ. պառլամենտը որոշում կայացրեց գործարդենի թարգմանի հետ ամեն էն հարաբերությունում լինի մի վերաբերմունք՝ այսպես էլ էրեցրին այլ օրինակներ: Այդտեղ թվարկվում էին թագավորի հանցագործությունները. նա խախտել է պառլամենտի իրավունքը, պատերազմ է սկսել իր ժողովրդի դեմ, հրաժարվել է խաղաղության բանակցություններից: Այդ պատճառով էլ օրհնարժի խախտումը պետք է դիտարկ որպես պետական զավաճանություն: Բայց նրանց վերահասկանությունը երկար չուներ: Կարողար նրանց համար մտնել էր ամենից առաջ որպես աստծո պետք, և նույնք գողանորեն զրգոգրում էին նրա առաջ, նույնիսկ էրբ դեմագործություն էին քույց ապխ նրան:

Գարնան դեմ հպատակության գրաջուրը համակից նրանց նոր օրում: Բոլորովին վերջերս, ապրիլի 28-ին, երանք որոշում կայացրին, որ ամենլիցի կառավարման հիմունքները, այսինքն միապետական սահմանադրությունը, շլեթեմ է փոփոխություն էրի: Եվ նրանք վերաբերի սեփական լնմ մի վերաբերմունք օրինակներ: Ընդհակառակը, որոշում ընդունեցին ստորին մեծություն հետ բանակցությունները վերականգնի մասին:

Նրանք համակից էին վախճում ամենից շատ և ջանում էին վնաս սալ նրան, ինչով հրեղող էին: Մայիսի 2-ին նրանք հրատարակեցին «Որինազգծ հերետիկոսությունն ու ասպամասնաբազումը ճնշելու մասին», որտեղ սոված էր, թե մասվան եղատպարարի շուքարանչուր որ, ով ժտուր ուսուցումը Երրորդության մասին, Բրիտանի ասպամասնային բնույթի մասին, սուրբ զրբի աստվածաներթվածություն մասին, հարուստի և աճեղ դատաստանի մասին: Նրանք հիւանդի դիտելին, թե բանահում որքան աարածված էին ամեն սեռակից րաղնդներն ու հերետիկոսությունները և ուղում էին նրան զգալ սուլ իրենց ուժը: Բայց դա դեռ ընչ էր: Նրանք միջոցներ էին որոնում ասհասարակ արձակելու բանակը՝ հանրապետության հույսերի պատվարը: Նրանք սկզբում համարեն հրաժարվում էին սուլ բանակի ուսնիկ: Անգամ նրա, զենիսուլ-լեյտենանտի և սերկաթակողներին ճանաչված առաջնորդի (թեպես ձևակապորեն զրգումը հրամանատարը մնում էր Ֆերֆարը) օրական հասանելիքը շրտից

իջեցրել էին էրեք ֆունտի: Կրոմվելը նրանց պատասխանեց նրանով, որ Գնանոս ընդհանուր գործից գոհանքնց հինգ հազար ֆունտ և հրաժարելից Բոլանդիցի համար իրեն արվելիք զուժարից: Ի աստիճանորեն նրանց, Կրոմվելը միտնեցանքն անասարբեր էր դեպի փոսը: Բայց գաղտնի իրազեկիչները կրկին ու կրկին զեկուցում էին նրան, որ պրեսբիտերները պառլամենտում միայն հարմար առիթն են սպասում, որպեսզի մեղադրեն նրան պետությունը զավաճանելու մեջ, ընդմիջա զրկեն բոլոր պաշտոններից և բանակում ունեցած ավոցորությունից: Հենց այդ ժամանակ էլ նա իմացավ իր նկատմամբ նախապատրաստվող մահափորձի մասին:

Պառլամենտական պրեսբիտերներին և Միթիի ճշատապալտներին կարելի է հասկանալ. որպիսիաները վերջին ժամանակներս հարձակվում էին բոլոր կողմերից: Ուայթ կղզում նրանք փորձեցին լնմով, զինված ամբոխ հավաքելով արքային սպանել զնպատակ: Մարտի 27-ին, Կարլոսի թագադրման տարի-թարի օրը, նրանց Լոնդոնի փողոցներում բազեկբայ խմում էին թագավորի կեննաբը: Եվ պուրիտանական համեստ հարուստով անցորդներին ստիպում էին նույնն անել: Ամն մասորքը, ասում են, սպանուցեղ է ջուրի մտք պես փրկել, կտոր-կտոր անել թագավորի կապուսան Հեմոնդին: Ապրիլի 9-ին Լոնդոնի խամածուժը հրազեկով, տեգեթով, դազանակներով զինված խմովից Ուայթհոլի շուրթը, գրեկից Վեցինց Կարլոս արքան, Աստված և արքա: Տեսնում եք, ի կատարում պառլամենտական հրահանքի նրանց թույլ չէին անել աստծո օրը խմել և զեղակ զրկել: Հարկ եղավ զրանց դեմ հակել նշանակով մարտական հեծելազորը, որն արժանի էր ավելի տեղին զգուսործման: Այրվոնը՝ փեսան ու հովազաներով զինակիցը, սեփական ձեռքով սպանեց նրանց առաջնորդին ու քրեց ամբոխը: Բայց նրանք զուրի էին բարձրացնում ամբողջ երկրով մեկ: Լուրեր էին գալիս Ուիլիզիրում անցի ունեցող խուղությունների մասին, այն մասին, որ Քեն-Յում զեղակախող որպիսիտական լոգուզեկներ տակ վերածվել է աղմկալի իրարանցման, այն մասին, որ թագավորի երկրորդ որդին՝ Յորքի պատանի հերցոգը, փախել է կալանատանից, նորից զրգավման մասին, Իոլանդիայում հերցոգ Օրմանդի շուրթը համախորվելու մասին...

Բայց ամենից ավելի նրան անհանգստացնում էր բանակը: Նրա զավախն ու ճնախարար էր խոստիտական բարձրացնելու իր հրամանատարի զեմ: Գծառություն սերմանողները հավասարարեն են լինելիներեն, ինչպես անվանում էին զրանց: Բավական չէ, որ նրանք պահանջում էին դատար սուլ թագավորին և կառավարումը հանձնել միայն մեկ՝ համայնքների պատարին (լսված բան է), նրանց էին ցանկանում լսել իրենց սպանելիքին: Հենց

իրեն՝ կամզկէն, ոչ այրբան վառուց, անցած աշխարհ դավաճան հայտարարեցին թարգմտիչի հետ հարտակերտ փորձի համար:

Նա փորձել էր մի անգամ էլ հարշովել նրանց հետ Քիչքսօփրիի վրա գտնվող իր սուրբ ճարչ հրավերիցով նրանց՝ առաջադասար սպաների և պառլամենտում ինչնկանչեցողների առաջնորդների հետ: Ազնաւորին այդ օրը բավականին շարարելից: Նրա անարարական շնորհները խորք էին անեն տեսակ քովեստներէ: ճաշեկերովը փառասէր սասցիկէ: Երբ առաջին քաջի պաշտման մեծագլուխ, խոսքը կրկին դարձավ կատաղութան մէկին: Աղջուն, Վէրը, Նէթիւտոնը, Գեղջիւղը քաջեկերաց հայտարարեցին, թէ իրեն դժն են միապետութիւնը, թէ պետք է արշաւանքի պատասխանատուութիւն կանչել Քաղկեդոն արշան համար, և սկսեցին պահանջել, որ Կրոմձկն էլ անկեղծօրէն խոստովանի իր հայաքցեւորը:...

Միապետի դե՛մ... Այր նրանք հասկանո՞ւմ են, թէ ինչ են ասում: Կրոմձկը մանկուց զիտեր, որ կատաղութան միապետական եղանակը լավագոյնս համարպատասխանում է ընդհանուր աշխարհակարգին: Ուշուհ երկիւղով միակ սուրենն ասովածն է, արնպետ էլ երկրի վրա, պետութեան մէջ, պետք է դեկամտրի մեն-մենակ թաղավորը՝ աստուծ օժտը!:

Նա շուտ ու սուտ էր տալիս, խուսափում և վերջապետ, պատին սեղմված՝ անահնկալ ընդհատեց խոսակցութիւնը: Վերջը բարձր և նետն Ազոյի գլխին, սպա դուրս վարեց սանդուղեկներով: Ազոյն էլ բարձր նրա կտերի շարժեց և նա համարյա թագաւոր ներքն պրօքից: Նա երեք տեսարան չի եղել և հանդապետականների վերջական հոգեմտները, ազատութեան, հավասարութեան բնական իրավունքի մասին նրանց խոսքերը չէին հրապարտում նրան, այլ միայն զգաստաբնում էին: Իսկ օրաց կատակեցնում էր նրա անվճարակալութիւնը:

Եվ ահա, երբ արդեն ամեն ինչ, թվում էր, պիտի շուտ արքա դիմ և ստեղծած պիտի լիներ իրեն իրապետից երբ փորձել՝ տեղ պատասխանող և ամբողջ իշխանութիւնը համենկի բանակի՛ն, անահնկալ հիվանդանալու, փաթերի մայր ջանա՛ր.— միանգամայն էր նրան կողմին բռնաբարդիական երկրորդ պատերազմը և նա փրկվեց:

Ապրիլին լուր եկավ, թէ Հարաւային Անկուստ խռովութեան են բարձրացրել զնորպետ կողակի շակասները: Խռովարարները բարձրացրել են թագաւորական քրոշը և ցնացել Փեմբրոքի ամրոցի մօտ միանակա Փոշիքի գնդերին Փոշիք, այդ ընդդիմադիրն ու հարբեղորը, զիս փետրվարի հրամարտից ճառագի պատասխանեանք, մինչև որ իրեն և իր կաշառքի ուժեղը վճարեին: Ետտով ողջ Փեմբրոքի բռնկից խռովութիւնը:

Գա ղեկ քիչ էր: Մայիսի 2-ին Անդրոնում Հայտնի դարձավ, որ հինգ օր առաջ շտաբակազինները, որոնց ասանջորդն էր հեր-

ցոզ Համիլտոնը, իրենց զորքերը մտակցրել են սահմանին: Այդ Մարտադրով կանգնելը, անգլիական առաջափառների դիմադրեկերից մեկը, գրավել է Քեքսթըրը, իսկ այնուհետև Քարլայլը: Անգլիայի վրա հշուտեղի հարձակվելու համար պարպասները բաց էին:

Կրոմձկը զիտեր շտաբակազինների դառնի բանկցութիւնների մասին թագաւորի: Ուայթ կզուս Քերրարդոյան ամրոցի այդ կառավարիչի հետ: Զուր չէր, որ նա աշխույժ նախակարգութիւն էր պահպանում իր ներքորորդ՝ Էնոնիչի հետ: Գեկտեմբերին շտաբակազի լորդերը պայմանագիր կնքեցին Կարլոսի հետ, սրի անքար անգոր մեջ փաթեթաված, դադարի թաղեցին պարտեւում: Կարլոսը համաձայնում է պրեսիտերական եկեղեցական կատաղութանը երեք տարով հաստատել Անգլիայում և ուրիշ շատ զիտմաներ էր անում շտաբակազիններին, իսկ արանք էլ խոստանում էին զեկեր ուժով նրան վերադարձնել իր թաղը: Ապրիլին շտաբակազինները նյութեցին թագաւորին փախցնելու մի նոր զգաճարութիւն: Այժմ՝ ապրիլի 26-ին, նրանք պառլամենտին վերջնագիր ուղարկեցին, պահանջելով Կովենանտի պարտագիր ներքում Անգլիայի պետական պրեսիտերական եկեղեցու հիմնում, պրեսիտանական ամեն տեսակի կրտսեական հասարակների ստրկելու, սպանդանդութիւնը բանակի դրում և պատվովոր բանկցութիւնների ինքուստում թագաւորի հետ: Ավրիլի համարձակ պահանջները զժգուր էր մտածել:

Բայց պառլամենտական մեծամասնութիւնը վախիտութիւնը սահման չուժու: Մի էր կորն ճեղքախոսութեան առաջին տարեկերի նրանց մարտական ոգին: Նրանք անմիջապես հրա պատասխանեցին. այ՛ն, իրենք համաձայն են չիտել Անգլիայի կառավարումը թագաւորի, լորդերի և համայնքների միջոցով: Նրանք համաձայն են պաշտպանել Կովենանտը և միաժամկէլ շտաբակազինների հետ: Ողբեկոչի առաջադրեցին թագաւորին.— արդեն բանկեղորդ սեղում.— իրենց հին պայմանները:

Գա արդեն չափեց զուր էր: Ապրիլի վերջին Կրոմձկը Քաղեց Ենդընը և Հայտնից բանակի շտաբում՝ վիճակում: Բազում հանդիմանութիւնից և ոչ պաշտոնական զրույցներից հետո սպաների խորհրդակցութիւնը գլուխըրեց: Ներկա էին հրամանատարները, ինչպէսնկանները, լակեիական ադիուտանտները, ամենամայրաճեղ միջոցների կրօնակիրները: Մրեց օր անցավ պաշտպարութեան, աղօթքների և քաջարական վիճարանութիւնների մէջ: Թագաւորն ու նրա կամակատարները նորից դէք են բարձրացնում փորձով պայամենական բանակի: Ներկաների ստում դա հեռաժող հանդարտութիւն է:

Մայիսի 1-ին միասնուս նկերով Վալուս Ստուարտը, Արլուսուս Մարքը, պետք է պատասխանատուութիւն կանչել իր թախած արշան համար և ծանրաբուն հանցարարութիւնների համար ընդհով աստուծ և ժողովրդին: Մայիսի 5-ին բանակի

խորհուրդը որոշում կայացրեց, որ առ սուրբ Բագավորը և ոչ էլ նրա հետնորդներին որևէ մեկը չեն լինի Անդխայի Բագավորը:

Ահա արդեն մի քանի օր է, Կրոմվիչն արշավում է դեպի արևմուտք, դեպի վայրի Ուես, որի հողերը, ի դեպ, վերջերս, երես պարզեւ է տվել համայնքների պայտաթ: Ճանապարհին նա խնայեց, որ ուղախնայական կոստյումներն ևս մի օրսն է բռնկվել կենտրոնական կոստյումներում, որոնք միշտ հավատարիմ են եղել պառլամենտին: Մայիսի 8-ին Լոնդոնի բնակիչները պահանջեցին Բագավորի հետ բանակցությունների վերստույնում և բանակի ցրտ: Մայիսի 16-ին լոն-ոնի հարյուր մարդ Սերրիի կոստյումները կենց հավաքվել էին Լոնդոնում: Նրանք ցանկանում էին Բագավորին վերադարձնել Ուայթհոլ և լրակատար իշխանությունը առ: Պառլամենտական պահակախումբը լուզեցեալ ներս Բողոն նրանց, և կամի մեջ սպանվեց մի քանի մարդ: Վերադարձաները պատասխանում էին բարձրագույն, գրավել Սենդվիչը, Դոլդը, Ռոչեսթերը, Ի հավելումն որո՞ խոստովանում է բարձրագույն Կենթի առանկյա նախադրում: Հարավային և արևելյան կոստյումներին խոստովանությունը մեղելու համար այստեղ է ժամանել ինքը՝ գլխավոր հրամանատար Ֆերֆաքսը: Դեպի Հյուսիս են ուղարկվել քանիևհամայա հետև գեներալ Լամբերթին: Դա սաղանագույն լուր էր:

Ով, այնուամենայնիվ, նա դերպանց տրամաբանության մեջ էր: Հենց վերջերս, ապրիլի 25-ին, լրացել էր նրա քառասունհինգ տարին, բայց նա առուշ էր, կենսայի և ուրախ էր թշնամու հետ առաջիկա հանդիպման համար: Նա թեթև էր ձիավարում, նրա պիրի մարմինը հիանալի նստում էր Բամբի վրա: Տարիների հետ նա ավելի ու ավելի էր նմանվում մարդ: Ճառի այտերը, նկատելի մաշերը կշտի տակ, լայնեղև, ու գեղեցիկ, խիչացել Սակայն, ի մաշերբություն մաքրական գիմանկարներ, այդ զեմքը շատ խիտ էր, հարյուրը ծանր էր և հանրիկ միջև երկու չհարկվող կենտոներ էին զղաչել հոգսերից ու խորը, ծանր ժամածուներին:

Սորից զրոււ էր, որ իրեն նախանշված էր կատարելու մեծ առաքելություն: Նա հասկանում էր պառլամենտական ճամբարի առաջնությունները, միասնականությունը արդուստրիա Կարլոսի զեմ մզվող պայտաթում, հավատի միասնությունը, սեփական գործի իրավասությունը գիտականությունը և, վերջապես, ազգային միասնությունը: Այնին դրա զեմ հանդես էին գալիս անշատ-անշատ և իրար թշնամացած ուժեր: Իտալանացի կաթոլիկները, ունեցող անդիկաններ, շոտլանդացի պրեսբիտերները, անդլուացի ուղախնայներ, որոնք իրար ստում էին և կասկածում միմյանց:

Մայիսի 8-ի առավոտներ, Գլոսթերից երկու մոտն այս կողմ, Կրոմվիչը կանգնեցրեց զորքը, որպեսզի գորտանս սեյ-

կացնի: Մտախորապես վեցուկես հազար մարդ՝ հեծելալ և հետևակ, շարվել էին նրա առաջ լայնատարած հովտում: Եարբերում կանգնած էին նրա սաներն ու բնիկները՝ Գրաչը, Ինչը, Օքին, Հորթներ: Այգաբայցի արեալից փայլին էր տալիս հրաքանները փողերին, հետևակի թևին դրահների վրա, զրազուների սպալադարձներին: Նրանք՝ նրա զինվորները, հեռակալի զինված էին. նա չուներ միայն պաշտոնական ծանր հրետանի, գումանգը հետո էր ժամանակում:

Կրոմվիչը խիստեց միտն և մտանցով առաջվոր չոկալանի, — Զինվորներ, — գուցե նա ու բազականությունը նկատեց, թե ինչպես վարկենարար հավասարվածքին և լուցին շարքերը — նա շատ անգամ կայանք մտանցել եմ մեղ հետ միայն և որպէս էր մեղը՝ ինձ հետ միասին: Մենք կովել ենք մեր երկրի բնդանուր թշնամու զեմ և շատ ավելի հզոր ուժերն զեմ, քան ներկայումս եվ զրա համար կենց օգնություն կանչեց մեր վճարականությունը և մարտչեց նույն առ խելախությունը ու հավատարմությունը, ինչպես մարտչել ենք միշտ: Միայնի հաղթնք կամ մեռնեք միասին:

Ստղավարներն օդ պարզապես, միահամուռ սուտանս եղավ նրան սյուտասյուն: Վետարները Մարսիո-Մարը և ներքին՝ նրա սերկաթակողները, բարձր գույուններով արտահայտեցին իրենց նիհարվածությունը: Կովի դաշտում նրանք առանց կերկրա-տեղն պատրաստ կիրենին զոհե իրենց, կորց կորցի մարտնչելով իրենց հրամանատարի հետ: Մի զգացումով, որ նման էր զգու-մի, նա հիշեց Ուոլի թմբուկների զարկերը, արյունաշարտա Անուոլի վերջին զրամզումները:

Փնմբորդի պաշարումը երկարում էր: Հնամանի ամբողջ, որ հիմնադրել էր դիտես նորմանական նվաճումների ժամանակներից, խիստպես անատիկ էր: Նա մի նեղ հովանադնի վրա էր, որը խոր խրվում էր ծովի մեջ: Մարտիվարության ժամանակ այնքանը հողփում էին նրա հենց պատերի մոտ, որանք վեր էին խոչանում մինչև 75 ֆուտ: Ցամաքից նրան բաժանում էր մի խոր խանդակ: Պատերի լայնքը հասնում էր քսան ֆուտի, բայց զուլալվորը՝ ամբողջ հիանալի մասանկարաբանում էր խմելու ջրով: Կարաքի շերտի տակ, որի վրա նա հիմնված էր, կամ մի քարանձավ ու նրա մեջ, խորքում աղբյուր: Գրանից բացի, քարից ջրը խողովակում հասնում էր այստեղ: Ամբողջ պաշտպանում էին պառլամենտի մոտ երեք հարյուր զինվորներ՝ մեր զինիկ Փոլիսի և մարտ-զինեղալ Լոպարնի գլխավորությամբ: Նրանք զիտեին, որ կէթ ամբողջ բնիկն, իրենց՝ ունեկաններին, փրկեցին լիա: Նուստան վճարականությունը և օգնությունը Նույր ծովից կորով էր հաղորդում: Նրանց:

Այր, շրջապատումը լայնատեղյալ կերպով երկարում էր, և Կրոմվիչի վտահանությունը արդեն կայտառ զինույնները ամ-

րոցի շտապօւյթն անկան մասին, զորս կհամ, ավագ, դա-
տարի խոսքեր: Երս չոկտաների վիճակը նստ ավելի ծանր էր,
քան նա կուզենար խոտաօյաննէր Երանց չէր բավականացնում
ամենանհրաժեշտ բաները: Դուսակը ծանր հետանհով լայնե-
մտացն էր Եանագարճին ինչ-որ սակ, իսկ թնկի փոքր տրամա-
նաչփի կուզերիններ կարող էին անհնաշատը ավելի մի քանի
աղբերք և վասն իր քանի տան, ոչ ավելին: Պաշարման սան-
զուցները զորս կկան ոչ պիտանի: Դրանք լափազանց կարճ
էին, դրանցով դրանք պեղը անհնաճակ էր:

Երս զինգորներն կան կարգույթան մեջ էին: Ատում էին, որ
պաշարվածներն արդեն ուսում են իրենց ձեռքերի, բայց և պա-
շարվածներն վիճակն էլ մի քան չէր: Երանք գտնէն սարքում էին
անկրում, ծածկի տակ, իսկ այստեղ արդիված էին երկրորդ
ամբար կանգնել: Հարձական ճամբարում, վրանների տակ, որտե-
ր խոտաօյանցն էին հաճախան անձրևներով: Միմեքք բանն ավելի
վատ էր: Երկրորդ շտապօւյթն արշատույթն էր, իսկ վերջին
անձրևի տարիները տասնի ևս անապաղքին այն Յանկիները
միայն հաց էին բերում, և այն էլ լաշիկ զորս բարձր գեղերով
Իսկ արանդից փող ճարել, կթն առնից Լոնդոնից դարձյալ ուշա-
նում էր:

Շուրջը, մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ բռնկվում էին խոտու-
թյուններ, լուրջ էին պատվում ինչ-որ դավադրութայն մասին...
Վերջապես հուլիսի 4-ին ժամանեցին երկար պայտված ծանր
հետանհով հավերք և պաշարումն ավելի հնչառացով: Հրանհով
երկար խոտում էին մի կտոր, իսկ դարկերից զանրոց ջնջվում էր և
միայնում ոտքի տակն, մուգ կետը պարսպապատի վրա բանի
գնում լայնանում էր: Անքորք զտառարարված էր: Այն ժամա-
նակ Կրոմվելի մտա հայտնեց մի անմահիք, որն իրեն անվա-
նում էր Էդմոնդ, Ինքը դրան, թե որտեղով է անցնում այն խոտ-
ուցնը, որով բող է գնում խոտու զորք, անցնա Կառնապազ
փակվեց, և հուլիսի 10-ին Կրոմվելը ուժնապառ կայազարի հոս-
մանատարին վերջնագիր ուղարկեց: «Անպից անխորտ պատե-
լիներն,— դուսն էր նա,— ես պետ է ձեզ սանձ, որ եք իմ
անապառկարտուեղ մեծով: Ես կարողով դժբախտարթյուն և կոր-
ծանում բերել խոտը զինաներեկն և ձեռ մաքցակն: Ես կկա-
նամ, թե ում օճեր պետ է բանը քափված արյան համար...»:

Հաջորդ օրը ամբողջ հաննվեց պառլամենտի ողորմածու-
թյանը:

Այս ինչ էր կատարվում Եղանակի հետ: Երևում է, երկնային
ուժերը վերջնականապես զաշտացնել են խոտը Անդրոյի վրա և
ողարկել են դրաշտուցն անհնաճակ, անմեղախան հողմե-
ր: Անառը այգետն է չի եկել, թեպետև աղբն հուլիսն է Այգուլ-
տի կղանակին, ջեխի ու խոտաօյան մեջ, Կրոմվելն իր դիմա-
նեղով գնում էր հյուսիս: Յիսապուր վտանգը այժմ այդ կողմից

էր գտնու: Դեռ հունիսի 1-ին այսպիսուների ձեռքն էր անցել:
Պենագրապարճ մի կարեորագույն սորակազական կետ լավ
ամրացված ամբողջով: Խոտակցություններ էին մաքցել Երանդի-
թնջիրում և կրկնաշիրում: Բայց ամենից արտափերի հաղվա-
ծը վրա հասավ հուլիսի 8-ին, զորս Համբրտեր շտապանդակն
20 հազարանոց բանակով անցավ սամանը: Դա արդեն օտար-
իրկյալ ներխուժում էր:

Լամբերթը, չնայած իր բոլոր ուժակիրթյուններին, չէր կարող
չորս հազար մարտիկ դիմադրել ու սկսեց աստիճանաբար հու-
հանելի ճեղքի հարավ, համալրման Կրոմվելն ստիպված էր ար-
տափյան շտապել: Չէր կարելի թույլ տալ, որ այն մեծ գործը,
որի համար վեց տարի շարունակ այնպես կատաղութայն
մտաբույն էին, բնկներ շտապանդակների հարվածների տակ: Չէ՞
որ, կէն Երանք հաղթանակին, Բագալորք, անկասկած, կգերա-
կանգնի իր գահին, իսկ անգլիական ազգը կտարկազգի:

Կրոմվելը հեծկարորք առաջ ուղարկեց՝ իսկ ինքը զհաց
հետևակի հետ: Երս Կանից ջեխ Լոնդոնից բալլում էին քաղցը,
երկար պաշարումից տանջահար, զաշտար շտառն էրեք հազար
մարդ: Անկներից վատը կրկնիներ բան էր. զրեթն բոլորի ունա-
մանները մաշվել էին, զուլպաները ծակրատվել: Է՛մ խոզն, հոգ-
նետառն զինգորները,— շեկուղապատում գրում է Կրոմվելը,—
հասան մինչ Գլուսթր: Դեպի կոտիս Կարպ արգափի համար
Խառն ծայրանդի կարիկ ունեն ուժամանների և զուլպաների:
Խոճիկը այգետն էլ չէր ստացվում: Հարանևոց այսպիսական
թուղցիկները պնդում էին, թե Երս հետևակը խոլիկ է ճահճնե-
րում: Մեծնոթի մտա և խոտույթնան բազրաբացի, պահանջելով
փող: «Չէ՞, որ առանց փողի Երանք, ինչպես և Երանք սպանելու,
մտադն մարդ լինելուց կզարգանն,— սրբախոտում էին այս-
պիսուները:— Երանք ամենին էլ չեն ուզում հյուսիս գնալ և
պատմարձան նայի ջիմն էլ Տո Կալում է արևելք, ճեղքի կաթն-
միսախնդ:

Դրանց կեցծ լուրեր էին Կրոմվելի զինգորները, սոված,
քրքրված բանկոններով, զուրի ամենանհրաժեշտ քաներից,
առաջ էին գնում սրբերն համախալով իրենց գործի իրավա-
թյությանը: Երանք զիսակցում էին, որ իրենց գործողություն-
ներից է կարիված Անգլիայի ճակատազերք, հեղափոխություն
հակատազերք: Դե, Կրոմվելն ինքն էլ հասնանում էր, որ ինչ
գնով էլ լինի, պետք էր շանչն անկատամարտը կամ կործանվել:
Օգոստոսի 11-ին կղզի մտա Երս քանակը միաջամ Լամբեր-
թի ողբերին: Կրոմվելը հաղվածի արևեց, որ իր տրամադրության
տակ այժմ կա 9 հազար մարդ, իսկ շտապանդակների ձեռքի
տակ (ներառալով Մեծնոթի իտալական բանակը և անգլիական
այսպիսաները)՝ 24 հազար: Նա, իհարկե, լավագանցնում էր՝
իրականում տարբերությունը այնքան էլ մեծ չէր: Դրանք բա-
թի, շտապանդակն զորքերը ոչ մի չափով չէր կարելի համեմա-

տե՛լ նրա սերիաթազոններին: Նեա՛ւ Գրանց մեծամասնութիւնը նորարիշիկներ էին, շատերը չէին կարողանում տիրապետել անգլիս կամ ֆրանսիացի կամ էլն պարսէլ թարգմանի վրայ: Քիչնախօսութեան էլ Նեաւ էր չափ համարվուց: Քիչերը չէին ճերքում: Մասա-կարաբուրը վառ էր, և զինուորները կորչապատմ էին սոսկական բնակչութեանը, մի բան, որ կրօնովը կրքեր թուլ չէր տալիս: Գնեկաբայերը կամում էին իրար Նեա, իսկ նրանց գլխավոր ճրտ-մանատարը՝ Համիդտեղների համանին տօ՛ճին որդին, միանգու-ման զուրկ էր զորքեր ղեկավարելու ունակութիւնից:

Մինչ կրօնովն անպարտում էր զեզի հյուսիս, որդեկոյի ճա-կատմարտ. տա նկայիսի անկախութեան թշնամիների զեմ, պրնարիսներնը պտղաւնեւում շարժանում էին հյուսիս իրենց շարժմիտ բուսարիւթիւնները: Մարտական հողթեանեկ-ներով թնայորում կրօնովը, հողթեան բանակի գլուխն ան-ցած, նրանց ներկայանում էր իրրն յաս ավելի մտանգավոր մի-տմ, քան ինր թուպորը: Մտազրկել էին սոն:անցել նրան: Օգոստոսի 2-ին տն Համիդտեղն, չնկն իր կրօնովն սեփական գեղի մի մայր, պարտանեւ ներկայացավ մտանգզում: Նա լել-տեանաւ-գեներալին մեղադրում էր զավանանութեան մեջ, Կա-տակ բան չէր, կրօնովը, ավելի էր թթում, մասնավոր բանակ-ցութիւններ էլ վաղում արքայի ճեա, իրրն թէ խաղաղութեան հասնելու համար: Մինչդեռ իրակնում ան պարտապտում էր կրթանէլ նորին մեծութեանը և ողջ արքայական ընտանիքը, սպապել պարտանեւոր և կանգնել իշխանութեան զուրկ որպեւ թշնամնայ տիրակալ:

Երգերն այն կոչիտ զբարտարութեան ընդունցին հույժ բարացանկամութիւն: Համիդտեղների պալատում էին-որ մեկը նույն-պես զեմ չէր ընթաց տալ դրան: Բայց այ ընդ փորձանք. հա-մանայն ստիւտութեան մտանգվիր պետք է բարձրունայն ըն-թիլըզներ պալատում նրա անցամեկից որեւ մեկի կողմից, մի-այն այն ժամանակ համայնքները կարող էին ձեռնուտիս լինել քննարկմանը: Մեկայն արդպիտ իրիթ պալատում շտեմվնց: Ոչ ոք չկարողացավ, սիրտ յարեց հրապարակով դատադարանի կրօնովին: Մեծ մարտիկ վտանգավոր էր-թում անցած Նեա-վից: Մատուցում տղպին էլ հրապարակով չլսեց վեթմիսն-թիրում: Փոխարենը Հանիթիդտեղին թուլաբարեցի տպազրկ այն, և զբարտարանը արազորեն տարսովնց:

Հանիթիդտեղին հայտնվելու հաջորդ օրը պալատմենք արեց ան մի թալլ: Թնով շարժելով լեկնիներն սիրտը, պրնարիտե-լական պարտազուկները նրանց նկատմամբ հանդես բերին ան-սպասելի սիրալիւթիւն: Օգոստոսի 3-ին նրանք բախտից աղա-սացին վերջես կրօնովին մեղադրող, լեկնիներն զլսավոր Ջոն Լիլթոնին, որի տր լեզուն և անեկուլող գրիլը հայանի էր ողջ նկայիսին: Այդ նա էր, որ մի առիթ առաջ շխտեցավ կրօնով-

լին մեղադրել զավանանութեան մեջ: Այժմ նրանց հայտ ունէին, որ Լիլթոնը կանխակի իր հարձակումները:

Բայց նրանք սրբավիցին իրենց հաշիվների մեջ: Ազդիլ Ջոնը շտեմկազմ իր երթմնին թշնամու թիկունքը զանակ յոթել: Ընդ-հակառակը, ի մեծ զարմանս պրնարիտների, նա իրեն հաստեղ ողջ ուղղամտութեամբ հայտարարեց, թէ պալատպետն է լեյտե-նանտ-գեներալին: Նա նամակ գրեց կրօնովին. «Ես չեմ հրա-մարտում ոչ իմ նախկին համոզմունքները, հանտո որոնց ես փորձութեան եմ նեթարեկ կայեց, ոչ ձեզանից, էնի որպ լինե-լու եք այն, ինչ պատշաճ է որ լինեի... Ես կարող էի փոփոխ-տուցել ձեզ, բայց չարտարեցի ձեզնի այդ առտինք, մանկանդ կր իմացա, որ, որտը հոնա մեկն եք, և հավատացնում եմ ձեզ, կէն ես երբեք ձեզ բարձրացնեմ ձեզ վրա, սպա դա կպատահի միայն այն դեպքում, երբ որտ հաշիվավոր բանաց և շեղվի եւժարտութեան ու արդարութեան ուղուց: Գառ քանի զեա որտ անվարան ու անպարտեան զնում էք այդ ուղիներով, ես ձերն եմ մինչն արշանս վերին կսիլըն»:

Միայն անակալուի բերելով թշնամուն, կրօնովը կարող էր հողթեանակն ապահովել: Նրա առաջ կար երկու ուղի, կամ հա-րակալին ափով դնալ Ռիչայ և հարձակել Համիդտեղն վրա հա-րակիլ փակելով նրա ճանապարհը զեպի Լոնդոն և ստիպելով կրկին ետ գտնակ Շտալտերիս, կամ շարժվելով հյուսիսից, թշնամուն գրկել զեպի հայրենիք նահանգներ հնարալորութե-նից: Երկրորդ ուղին բավականապէս վտանգավոր էր՝ անհաջո-ղութեան զեպում ճանապարհը զեպի Լոնդոն թայ կրկինը շտա-լտերացիների առաջ: Բայց փոխարենը՝ հողթեանակը կրեանակիթ թշնամական բնակչութեամբ շրջապատված շտալտերական բա-նակի ինչպէստար շտեմարում: կրօնովն ընտրեց երկրորդը:

Թով մասախուրը կախով էր հարթվալայրի վրա, մանրիկ աները մարդու էր ցանկապատված դաշտի վրա, երբ օդա-տարի 17-ի արշալույսին նա հարձակվելու հրաման տվել: Լոնդ-ցիլի զինվորները, որտեք տեղափոխված էին ցանկապատարի միջև խփված վրաններում (նախօրյակին նրանք չափելում էին ոտք մարդը՝ այնք փնտնելով), զեւես ոչին չկատնելելով, խաղաղ թեկ էին: Սերիաթազոնները կատակը զգոր անակնկալ բերեց նրանց: Մտա յորս ժամ ձեռնավարտ էր զնում ցանկապատարի միջև, սարսափելի ցեխի մէջ: Միտ թուլաները մասախուրէլ Նեա խառնվելով պատում էին հարթվալայր: Գնալեկներ և թեթև մրտազոնք էին ստլում օդում:

կրօնովը նեծույն ուղից ամենից վտանգավոր տեղը նեց, սպիթարուն ճանապարհը, երկու բարձր հյուսիսայն ցանկապատարի տրանցում, ամբողջովին պտտած ջրալի ցեկով, բռնված էր ճեմ-լայններով: Ճանապարհը տանում էր զեպի Պրեսթոն. այն ան-հրաձեւտ էր մարքել: Գճներալը ձին քշեց զեպի մեջ, — վերջի-

չում է ճակատամարտի մի մասնակից, — և հրամայեց առջ
շարժվել: Մեր մարդկանց կեցր ընա չէր մտածելի, և մենք խնդրե-
ցինք սպանել ու նետեց միայն մի խոտը. «Առաջ», — և մենք
ցտակ անկողմ ճաճառուի վրայով նետակնքեցր այդ խոտմի մեջ:
Քշեամբներն սկսեցին փոխել: դա նորակաշիկները շոկանս էր:
Նրանք կրահում էին և բոլոր դնգակները անցնում էին կողքի:
Դա այնքան քաղաքների մերևոն, որ նրանք խիդպակցին ես մի
վրոճ անի: Մտորն ինձ հրամայեց մի քանի գինիորներով թը-
գել դպիր հաղորդ քանկապարհաբու: Մենք հասարկ մեկն արա-
մաբը, և այստեղ թնամիները՝ նրանցից շատերը, դեմքը ցցե-
ցին և սկսեցին փոխել: Մեզ բաժին ընկավ ներգակների մի ամ-
բողջ անտառ և բազում գրոշներ:

Այդ ետեք ժամանակ Համիրտոնը Պրեսիտնում պատրաստվում
էր դեռանց կատարել Ռիլի վրայով: Պաշտամենտական զորքերի
հակարթակի հայտնվելը շոտանդպիներին կորցրեց Մոնրոյի
հեծնկազմից, որն շապավում էր դեպի հյուսիս: Եփոթահար, խո-
ճապի մասնակն, լալալում և կամրոզը նրանք անցնում էին Տոր-
պաշում ու այժմոսի գնոր: Համիրտոնը փորձում էր ստեղծել ձև-
փն կանգնեցնել փակաշող զորքին՝ նա կրկին ու կրկին կու էր
անում անի անցած էլ մարտնչի հանուն թագադրո Վարդոսի,
բայց բոլորն ապարդյուն: Մի վերջին կողանցում էս պղտոր չոսան-
քի մեջ, և Համիրտոնը հասկացավ, որ իբ զորքը ասնուղ է արժամ:

Պրեսիտնը գրավվեց: «Ո՛ր մի բան, գինիքի բացը, — գրեց
Կրոմվիլն այդ երեկո, — մեզ չի խնայարում քաղաքակցուրը բշու-
մուր րանակը: Հանգանակը իմականաբար էր. «Քե՛սմայն կորցրեց
համարչա բոլոր հանգեծանք էր և մառ է հազար հրացան, այնպես
որ հեռանալի մեծ մասը գինիարակվեց: Ղինձորները սարսափե-
լի տանցահարված էին: Օրը վաղ էր բացվել, և աստիճան թողեց
էին: Նրանցից շատերի համար շրտանվեց դիշերելու օխան, քանզ
նրանց տապալում էր ուղղակի խոտի վրա, բայց կրկնքի ապի
Անձրեղ շարժանկում էր տեղայն անդրաբուն:

Հեռակալ առաջույլան, զորքերի մի մասը թողնելով Պրես-
իտնը պահպանելու համար, Կրոմվիլը փոխեց հետադիպելու
թշնամուն, որը նահանջում էր դեպի հարավ: Անձրեն, ասես,
վերջ չուներ, և երկու քանակները մեծ փոփոխանություն շարժ-
վում էին շրտախի և ճահճի միջով. «Ես կյանումս երբեք չեմ
անցել այդպիսի հեռագարնով», — խոստովանում էր հետագա-
յում Կրոմվիլը Միլլիոնը, որ հարավից շոտայում էր շոտան-
դպիներին օգնության, նկատելով անցավ նրանց կողքով և դեմ
առ դեմ դուրս էկավ կրոմվիլյան հեծնկազմի շոկատրին: Ռոչա-
կանները պարզավ զարդարվիլ հասն:

Ոչպակի մտաբերում էրանակի փորք-ինչ պարզվեց, երկիրը
բացվում էր, և Համիրտոնը հրամայեց շարժվել գիշերը, հուսա-
լով Ռոչիմպեթի մոտ կարելու անցնել Մերսնը և միանալ օղու-
լիսաներին, որոնք դեռևս իրենց ձեռքում էին պահում հյուսիսա-

լիս Ռեչար: Բայց Կրոմվիլը կրկնակիս զնամ էր նրանց ճակնը:
19-ին ես Ռոչիմպեթի երեք մղոն հեռավորության վրա հասավ
թշնամուն: «Քե՛նե՛կ կարողանա՞մ երանց հակատամարտ պա-
սապել», — հաղորդում էր նա պառնակներին, — երբ մտանցավ
մեռ ողջ րանակը: Երան՝ անցավ ինձ հիթուն և մի րանի մամ
չարտանակ այն պահպանում էին մեծ համառությամբ: Կռհե՛նք
կաշարում էին մեկը մյուսին, շառ անգամ վերանելով ձեռնա-
մարտի: Մի պահ եղավ, որ մեռ գուրեքը ընկրկեցին, բայց այ-
նուհետև ասում: օրհնությամբ վերականգնեցին մարտավարը
և զուրս մզնեցն քե՛սմունց ցրավով ղրի՛քուն: Երանցից մոտ
1000-ը սպանվում են և 2000-ը վերցված են գերի: Մե՛զ նրանց
հետագակնքին մինչև րաղթ, որտեղ հզոր րախիղ էր կա-
ուպված: Երբ մե՛կ մտանցե՛մ քրան, լյուսե՛նա՛տ-գե՛նե՛ր
Ռիլից ինձ համակ հանձնեցին կալիտոպյանին: առաջակով,
որի հետ ես համաձայնեցի: Մե՛նե՛կ տապալե՛մ երանց բոլոր հաճ-
քե՛սմաներ, մտապալանե՛ս չորս հազար լիվ ձե՛մ գե՛ն և ույր-
ան էլ գերի: Այնպես որ երանց կալս հետևաբար շնանց:

Համիրտոնը հեծնկազմի երեք հազարանոց չոկատով փակավ
Չեչեր, և Կրոմվիլը շնտանդպիները նրան: Նա ինքը և իր մարդիկ
լախազանց տանհարար լինակում էին: «Երի իմ ձե՛մի՛ ապի լի-
նե՛ր 500 քարձ հե՛նչալ և 500 դյուրաշարձ հետևակային, —
խոստովանում էր նա, — ես կուչկանցնի երանց: Բայց մե՛ն էլ այ-
նու հազան էկե՛մ, որ հազիվ իմ կարողանային լայիլ երանց
հակից: Ինձ օր մարտնչելով, ես անցել եր 140 մղոն: Նրա առա-
ջարկները կատարված էր: Շոտանդպական ներխուժմանը վերջ
էր արժամ:

Պրեսիտնի մոտ ճակատամարտը երկրորդ քաղաքացիական
պատերազմի ելքի համար ունեցավ նույն նշանակությունը, ինչ
որ Նեոբիի ճակատամարտը առաջինի համար: Ռոչալիսաների
հույսերը փրոպվեցին: Նրանց րանակն այնուհետև դադարեց գո-
ւովյուն ունենալուց: Շուտով Կրոմվիլը հաղթանակների մասին
լուրի հանակու հետ հանձնվեց Քոչիսպետը: «Պարսիկան կորչա-
լիկներին շրջանում, — ասրիկազով գրում էր Ռոչալիսանակն
թերթիկը, — ոչ մի րան լուրի չի, րանցի հաղթարշավից և ցնձու-
թունից, երբ ու ուրախությունից՝ իրենց կրակների հաղորմական
առիվի շնորհիվ առաջին Ներթի՛ն՝ օտառանալի, և երկրորդը՝ նույ
Կրոմվիլի ցեխն:

Բայց ո՛չ ստատանս, ո՛չ էլ առակի ևս թիթը մեղջ լուներին,
թշնամուն հաղթեց Կրոմվիլի բարձր պարզարական արևեսուր,
հարձար քա՛նն օգտաբերելու և շեշտակի հարձակներ հասցնելու
նրա հմտությունը, րանակի միասնությունն ու կարգապահու-
թունը պաշտպանելու նրա ունակությունը: Նրա պինդորները
անհնապարհիկ շրջադարձներում կարողանում էին պահպանել
բարձր մարտական ոգի, նրանք հասուն և նվիրված էին իրենց
հրամանատարին: Նա ինքը էլ միշտ հայաբար նոց էր տանում իր

զինվորների և նրանց կաթիլների մասին, չէր թողնում վիրավորներին, օգնում էր գովաչաների բնասանքներին:

Քշամուն հաղթեց ժողովրդական բանակը, որը դեռևս հաստատ էր, թե իր պաշարքը զուր չէ, թե հնգափոխությունը կհաջողանա և կբազմավորի արյունալիները:

Պաշամունեանական պրոստրաները ամենևին էլ չցնծալիցամբ լեզուների բանակի հաղթանակի լուրը, Կրոմվիլյան բանակի հարածուն ուժեղացումը բորբորում էր նրանց ամենաստորին երկյուղները: Բշխանություն, կազաղ կյանք, առաջ գրաստապանակ, այն բոլորը, ինչին այնպես ծաղաղվի էին պաշտումը նեխտի, բոլորը հայտնվեցին սպասակիցի տակ: Հաջորդ օրն իսկ Պրեսմոնի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի լուրն ստանալու կապակցությամբ համայնքներն սկսեցին քայլիք ձեռնարկել թաղավորի հետ բանակցություններ վարելու ուղղությամբ: Եվս երկու օր անց, հատուկ կոմիտե նշանակվեց բանակցությունների համար: Որպեսզի պրեստրաններին թույլ չլարվե ամբողջ գործը իրենց ձեռքը վերցնել, մի քանի ինչոպլանդանտներ ձգտեցին մտնել այդ կոմիտեի կազմի մեջ: Նրանց մեջ էին Հենրի վեհրտաբեր՝ միտակի ու Բոն Քիչոն, անընկճելի վեճը, Կրոմվիլի կուսակցության անդամները, որի մասին ասում էին, թե նա պառլամենտում նույն բանն է, ինչ Կրոմվիլի պառլամենտից գուրս: Կոմիտեն պետք է մեկնե՞ր Ուայթ կղզի՝ թաղավորի մոտ:

Ժողովրդի վրգովմուրը անցանալ չունե՞ր: Դարձյալ բանակցություններ այդ արյունոտ հանցադրոյի հետ: Մեկը մյուսի ետևից պարտավարքեր էին հրապարակվում, որոնցում նույն ու փոփոխվում էր դժգոհությունը: Պաշամունեան և թաղավորի միջև վեճը դառնում է այն բանի շուրջը, թե ում ստորկի պիտի լինի ժողովուրդը, դրամ էին լինելները: Նրանք ուզում են նորից ժողովուրդը, դրամ էին լինելները գովարկությունների ամբողջ բողոք խոսքը մեկ անկր, իսկ լուծված գովարկությունների ամբողջ բողոք իրենց ուժերին կերել նրանք, ուժքը աշխատում են ֆերմաներում, արհեստանոցներում և ստանում են փոքր վարձ:

Սեպտեմբերի 11-ին լինելիները պայտանի հանրագրի ներկայացրին, որը ստորագրել էին մի քանի հազար մարդ նույն էին, թե դա հեղինակն է եղել պառլամենտի անդամ, ընդդիմադիր ու սրբալուտ, համառված հանրապետական շենրի Մարքները: Հանրագրի դեմոկրատական ռեֆորմներ էր պահանջում՝ օրենքի ստացրուրի իրավունքների հավասարության ընդունում, անձի պատասխանություն, գույքի անձնամասնիկություն: Այն պահանջում էր մեկանշորեն, սեղիցիներին, կենտրոնական սասանորդի վերաբերում թաղ պայտանը՝ հանրագրի պահանջում էր իսկն ամեն մի հարաբերություն թաղավորի հետ և դատի առը նրան: Նա, ով կազմել էր հանրագիրը, համարձակվել էր կոչ անել, որ համայնքների պայտան իրեն հայտարարի երկրի գերագույն իշխանություն:

Կրոմվիլյո միջոցե՞ն նորից գնում էր դեպի հյուսիս: Կամերքին երկու հազար շեճյակներով ուղարկվում Համբուսին հետապնդելու, նա շատ եկավ նա, որպեսզի կորի Մոնթրի անդուկալանդական ռոյալիստների ճանապարհը, որոնք փայտել էին Պրեսմոնից: Նա երկյուղ անեք, թե այդ վեճ հարաբանց պարզը կարող է հարձակվել Պրեսմոնի վրա, որտեղ այժևի շատ ռոյալիստ գերիներ էին համգրված, քան կալավորի գնելիներեն էին: Բայց Մոնթրոն միտք էլ չունե՞ր հարձակվել անպարտվիների վրա: Նա թաքնվել էր Շոտլանդիայի լեռներում: Համբուսին, Լանգվեյլը, Միդլթոնը համայնքների վերջին խզճուկ շրջաններով շուտով բարեխաղացին և գերի վերցվեցին:

Շոտլանդական սահմանին Կրոմվիլյո մտանցավ սպայտների 12-ին: Նա զինվորներին տեղավորեց և սկսեց գրազվել անհետաձգելի գործերով: Հարկավոր էր բանակցությունների մեջ մտնել շոտլանդացիներին հետ, հասնել Քեթվիկի և Քարայլի հանձնելու, վճուղ բանակի պարենամիջոցի, հագուստի և ուսմանի հարցերը: Այդ հոգսերին մե՞նք էլ ավելացավ, նա իմացալ, որ իր գնվորներին մի քանիսը մեղադրել են կողոպուտի մեջ, որի համար նա այնքան խստորեն պարտավում էր շոտլանդացիներին: Կրոմվիլյո դա տանել չէր կարող Նա հրամայեց կալանելու այն ղեկավարներին, կողոպուտ շարքը վերադարձնել իրենց տներին: Ամբողջ գունձը, որտեղ կատարվել էր այլադատությունը, ուղարկվեց Քիլկոնթ՝ նորոմսերելու: Բանակային բոլոր ստորաբաժաններով մեկ թաղվ գալուպի մի թաղացիկ:

Շեքի իմ հրամանատարությունը կերպակ ուժև սպա կամ զինվոր բնակչությունից փող վերցնել կամ պանեթոնի մեք, ունեցված կամ մեքե՞ր բուսագրայի, կամ վառ կվալվի մաքրվանց նեա, նա կպատել զինվարական դատարանով: Մեկավորը կկատարվի մահով:

Նրանց հալաչքը հատած էր դեպի Շոտլանդիա: Գնտեց անդին ընկավ էր ամառը, միջոտում էին երկիր թաղ անտառապատ լեռներով, որոնք վրա հասնում էին անտեղի ժառչ ամրոցներ, քրքալացող վախկներով և իազալ, մաշատանտերի մեջ թաքնված լեռնով: Այդ երկրին երբք չէր կարելի վատանել, մարդասպան հորո ջեղայաները պարտառաա էին այստամբել ամեն մի իշխանություն ղեկ: Նրանց միջև մտառաա դաչինք էր կնքվում ու քանդվում, նրանց հավեճը թշնամության մեջ էին մեղանց հետ, լայնց և միշտ պարտառա էին արհամարեցով երեկվա երկպառակություններ, միավորվի ու հարձակվել ցեղահատոր ու մշտական թշնամու: Անդրայի դրա: Միևե՛ն վերջին ժամանակներս պատել անդամներություն էր անում երկրիների կուսակցությունը՝ Համբուսինների, Լանարիների, Լոտդերդեյլների կուսակցությունը, որը ցանկանում էր թաղավորի հետ համաձայնության գալ ոչ շատ մեծ զինվորների գեպով: Այդ նրանք էին,

Լեզոնու՞մ, առիախ, ոչ մի դատի մասին չէին էլ մտածու՞մ, Ընդհակառակը, մի անգամ ես փորձ արեցի համաձայնութիւն գտել Սեպտեմբերի 18-ին Նյուարկում, Լուայը կցուել այդ փոքրիկ քաղաքում, սկսեցինք թաղամարի ճեռ բանակցութիւնները: Կարողաք, որ աշտաված էր պահպանութիւնն էլ ուղղելովում էր յանձնված փայտի շրամբով մեծամեծներէ, ստոյլամարմիններէ, փաստարաններէ, կաղնիաններէ, կամեղքներէր, հանձնակատարներէ, մանկավիճիկներ (պաշտօնները նորից թույլ էր աճել նրանց ծառայող իրենց տիրոջը), Քերիկցութեան ամբողջ տեղափոխելը Նյուարկի մասնավոր մանուկները մէկը Այդ փոքրիկ քաղաքի էին տեղափոխել նրա թաղամիջ կողմնակիցները, դառնին ու բացմայա օգնակիները: Գարձ ժամանակում Նյուարկը այնքան ողորկեց դրանցով, որ պաշտօններու կոմիտեաները կրէր որ շարունակ չէին կարողանում իրենց համար փայտու՞լ բնակարան գտնել:

Քաղաքորի ճեռ վերաբերվում էին մեծագույն հարգանքով նրան ներկայացնում էին բազմաթիւ մեղձ պայմաններ. յիշու՞մ Հայտարարել իր բոլոր հովարարուները պաշտամեծներ զեմ, երկրում երբեք ասարձ կեղեցելու պերիտիտեական կատուցմանը մտցնել, բան ասարձ միլիցիայի զեկամարումը փորձանցել պատկենտին:

Քաղաքորը, նոստած բարձրագոյր զանաօրակի վրա, շքեղ անպահանջ տակ է շրջապատված հանձնակատար խորհրդականներով, սկսեց խուսանալի: Նրան հարկաւոր էր քանակցութիւնները հնարավորին յափ ձգողել, խարել իր պահպանութեան գտնելութիւնը. չէ՞ որ նա ճեղք այդ ժամանակ, քան կորել, հույս ուներ արտաքին օգնութեան: Որեանումս պատկերովները ներս-նրսում ավարտով էին, և կարելի էր օգնելուս սպասել և՛ Ֆրանսիայից, և՛ Իսպանիայից: Բոլանիտայից Օրմուսելը հուսաբոր յուրեր էր ուղարկում: Եվ Կարողաք, ամենին էլ չհամարելով իրեն նենց, քայքայ տակ ցանկանալով բոլոր միջոցներով փրկել այն, ինչ որ կար և համարում էր իր օրինակն ունեցվածը, որում էր Օրմուսելը. «Բնական զույգ կտեր, որ այն պայմանագիրը մոտ է կեցվորուն՝ մի հաշվառուցեց դրան, այլ դիպցեց այն ուղիով, որը զույգ ընտրել էր ուղջ հնարարներ զեմեկանութեանը: Հարցողք իմ այն հրամանը ձեր բոլոր բարեկամներին, քայքայ ցողողներ: Իր նշանակող ստախ նման իր հպատակներէ ճեռ ոչ մի պայմանագիր թեկուղ և այն վավերացված լինել իր սեփական արքայական խօսքով, չէր համարում իր համար պարտադիր: Նա պաշտվածներն հանդիսանալուս խոստացել էր փութատախ ոչ մի փորձ յանի քառասուն օրվա մէջ, որի ընթացքում բանակցութիւններ էին նշանակվում և միեւնույն ժամանակ քրում էր կամակարարներից մեկին:

«Ձեզ ճեռ անկեղծ կլինեմ, բոլոր կարևոր գիտումները, որ արել եմ կեկեցելու, բանակի և Բոլանիտայի հարցում, սակ նոստ-

տակ ուճեն դյուրացնել իմ փախուստը Առանց այդ հուշի ես երբեք չէի գիշեր:

Բայց Կարողաք ճեղք այն երկերեսանիւթիւնը, նրա կեղծարարութիւնը, անկերքանախ ձգողները, առաջել եմ՝ պրեսիտներն Նաշտուղանակ զիբորոշումը, հարուցում էին նոր քանակցողովանը հեղափոխական կողմնակիցների շրջանում: Շատ կամտովուններում աղմուկի ժողովուրդ կուսն ի պաշտպանութեան լեկերների պահանջները: Գաղափարներում հանրայնականները սկսել էին խոսել անողջ ձայնով: Անգամ հարուստ ամառանական Գեներալը ի յուր ամենի հայտարարեց. «Շուտով կգա անի օրը, երբ մենք իր իշխանութեան կկանխել այդ յարեղից ամենաբարձրին, նին նա ստանալ լինի դրան, ստանց նրա պերերի ճեռ որն է համաձայնութեանը:

Վերակախելին հուզումները բանկարում: Քաղաքորի ճեռ բանակցութիւնները դադարեցնելու և նրա զեմ դատ կողմնակերպու վերաբերելու հանրաբեր էին աճել Արթուրն, Միլիտուր և ուրիշ աստատար սպաների զեղերը: Սկսել էին հուզվել և Պենսիլանիայի պաշարող զեմկորները:

Պենսիլանիայի տակ դրսիլուում տաղանայի էր: Չինորները շարսիլանը ու խեթին նույն անտիկ ու մառլլ անորլին, որ հաւան էր վիստեղեղը հարթութեան վրա՝ նրանց դարձյալ նստած էին անտիկը. ուճիկը կեղորեց չէր օտաջվել: Պաղանակնայի կողմից տրված անտանանները վաղուց մաշվել էին, համարողատը՝ քցրվելու կեղտեանա-զեմեղայր թույլ չէր տալին տեղավորվել միջնաբերքնակիցների տեղերում: Նա հույ էր ասանել դյուրացնելների մասին, որդես առանց այլ էլ քաղախանայի օգնել էին կաղախներնորը Այն մասին, թե կարելի է թիբը խոսել բանջարատեղից նեքս կամ անտուճներին փարալը, մտանել իսկ չէր կարելի, բոլորը յափ միշտ էին թալանի մասին անողջ հրամանը: Մտխալած էին ճեռ անպարտում, բաց երկրի տակ, անիկելով խաղաղ ցուտս արու՞նք: Իսկ խորհրդավոր անորցը, որ հիշեցնում էր դեռևս Ռիչարդ II-ի արքայանի ժամանակները, չէր ընկրկում ոչ պաշարողական հրետանու, ոչ էլ ականահաման ասար:

Լեզոնից կեղծ յուրբանայր տեղեկութիւն անհաւորը կանում էին, կարգում և ձեռքից ձեռք էին փոխանցում լեկերական պարտավարները: Իհարէն, գեներալներն անողջ հուզող նրանց ճեռ էին, ուրցեր պահանջում էին դատ քայքայ գլխավոր հուցսգործներին նկատմամբ: Այդ նրանք՝ փրված արնականներն ու արքայի ստորաբերք արքայակիցներն էին բանակին ստեղծել, որ սովի մասնակի, ստախ, արշուն մասին, այդ նրանք են Անգլիան մախել հոտանդարիս: Էլ ինչի՞ մասին է խոսքը Այնն ինչում մեղավորն արքան ինքն էլ: Չիններ նա՞՞ չէր լինի և անտարազմը: Բող պատասխան տու Արշունարքու՝ հանցաբարձ Կարլոս

Ստյուարտին դատելու մասին միտք ու գրի արդեն անհավանական չէր թվում։ Եղիշեքին 10-ին հյուանիստին բանակի գեղերի ներկայացուցիչները հանդիպեցին, որպեսզի միասին հարավալին գործերի հանարարներին։

Կրոմվելը ավելի էր ժամայվել Լոնդոնիցյան կենտրոն, որ առանց այդ էլ երբեք չէր հարթվում, ավելի էր սկսում Միչը, երբ նա կանգնած էր լինում կարևոր մեծ կայացնելու առաջ, շարժվում էր ինքն իր մեկ, մի բանի օր լուս մտում։ Լարկվոր էր հասկանալ տալ նրանց, ավելի նյութաբարձում ամբողջ արտոճ ցանկանում էին համաձայնության գալ Քաղաքի ճեռ, որ բանակը չի գրեթե այդպիսի խաղաղությունը։ Քաջ դա ինչպիսի անկել։ Ինչպիսի այս խառն ժամանակներում սեփական խոհանր վատահիլ ստորանցակին՝ թեկուզ նա լինի բարձր աստահիլ մարդ։

Եղիշեքիի 6-ի վաղ առավոտյան նա կարգադրեց, որ իրեն թույլ ու գրել տան։ Այլընտրելի փեանակ, միշտ գրում էր նրան գիշերը, և Կրոմվելը մեկ անգամ չէ, որ դրա համար մեղծ կըլտանքի էր իր սիրելիին. հրա գրում ևս գործի մասին, գլխումը պետք է հասակներին լինի Ավելի լավ էրի հորեղբորորդի Լեոնտինի՝ հենց նրան, որը Ուայթ կղզու պահպանության հրամանատարն է, իսկ պատվանենտական կոմիտարներին ուղղակի չի հիշատակի։ Քոչ Անեթ լինի շեղարջ Էրոնե՝ այս ղովելուտական մասկանուցը նրան հայտնի է, Քալիֆոռնիա՝ սթանկազին ընկերը։ Քաղաքի ճեռ հիշատակել անհասարակ ցածր չէ։

«Միևիլդ իմ Ռարին, — գրում էր նա, — ես պիտեմում եմ՝ չլինեք քե մեք բարեկամներ այլեմ ինձեց մտածներ, ինչպես որ վերջերս աղես եղել է ուրիշների հետ, որոնց արեքը մինչև այժմ եմ վում եմ գրանել... Ինչ հեղա է կատարել իրենց լինելներ համարող մարդկանց դեմ և ընկնել մի այլ ժայտանդության մեջ, լսեմվիլդ չարաբանակի գործի մեջ...»։

Լարկվոր է նրանց ասել, որպեսզի նրան չհամամայնել կայսերապարտան հիմնելում 2՞, որ դա նշանակում է՝ դարձնել եկեղեցական դատարաններ, հայտանքներ, շքո միտրինակ միասնաբարձություններ... Բանակը խողովություն կարծրացնի, Գրեյը դարձյալ ստանում էր թղթի վրայով. «Անա եղբայր Էրոնե, մեկն ետել չունեմք ո՛չ եղիշեքի պատարանի, ո՛չ էլ պրեպրիտակալության։ Տրամարանական է ներառել, որ երան (նրան կենթադրեն, թե խոսքն արդյալ մասին է) ավելի դյուրին կլինի բունակ այն բանին, ինչ ինքն սիրում է, քան այն բանին, ինչը ինչպես մեմ գրեմեք, նա ասում է է։

Ինչպիսի հիմա որե՛կ կերպ ակնարկել բանակում եղած արամադրության մասին... Սթանկազին Ռարին, սա եղբայր Էրոնեի, մեք խղիք վկա է, որ մեկ գեմում եմ դեպի մախուր և աստվածային պարգուրներ, այլ ո՛չ քե խոսանեմում և խորեբայություն եմ անում և որ ասածն օրհնանքն է մեզ վրա։ Սա

նայց անեմ, որ նայց այդ գրագրում ես կայսի երանց արեմք ու ձեռներ այն բանից, որին աստված այնքա՛ն պնդեց դեմ է...։ Սա դարձյալ թագավորի մասին է, Լանքը դա չնե կարող չկուսնել։ Քոչ գիտեման, որ բանակը համարյա պատարաս է պայտի մեծ մասին հայտարարել ուրախությունը, քրիլ ու երբեք հավատի պաղտամենուր, շեռոհիդ այս մասին և դրա նեանեմներ, և թոչ ուրիշները նույնպես խոհենք։

Ով գիտե, զուցե կարծեն, թե ինչքը նրանց կարգում է Դե ինչպես կարող է ինքը նրանց թեկադրել, ինչպես կարող է իր կամքով ուղղություն տալ կարգաբարձություններին։ Չեղքը դարձյալ գրում էր. «Մարին, եղիդ ազնիվ։ Ոնկնիդ եղիդ ասածն ասյին, և նա կարծրացնի քե ողին և անասան կղարձնի ինչ եմամարտյան հանդեպ։ Մե մի չնիքն արարած եմ, ամենեղիշեքն այս խոհանր, թայց նա հույս դնում եմ ասածն վրա և ամբողջ եմողճ ցանկանում եմ սիրել ժողովրդին երա...»։

Բերդի պաշարումը, գինվորներին պահելու և նրանց կարգապահության ամենաբյա հոգսերը՝ դրանք բոլորը հիմա գիտավորը չլինե իրավորը հիմա տեղի էր անենում Լոնդոնում։ Եղիշեքի կենտրին Պոստոնիֆալտի մաս զուգուղ գործերին վրդովեց ես մի իրադարձություն. հայտնի դարձավ, որ սպաները Սենթ-Սյրանտում (զուցե և ինքը Այրթոնը) ոմնեսարացիա կողմեցին թաղում թերթիկների վրա, որով պահանջում էին դատի տալ Քաղաքի նրանք թվարկել էին կարչու Ստյուարտի բոլոր հանցործությունները՝ պատերազմ սանձակերծում, արյունահեղություններ, դավաճանական զախից շողալուրդներին ճեռ, սեփական պարտականություններին մեջ թերացում, կամայական անբարեկալություններին և անձեղ մարդկանց բանտարկություն, սեփական իշխանությունը բացարձակ դարձնելու փորձ։

Ռեմնեսարացիայի քե բանի կետը ուղղակի արտազրված էին լինելուական ծրարից։ Ժողովուրդը հանդիսանում է եղիքի գերազույն իշխանությունը, ամեն էր գրանում։ Քաղաքը այնուհետև պետք է բնորովի ժողովրդի ներկայացուցիչների կողմից ներկա պաղտամենուր հարկավոր է արձակել և նշանակել նոր բնորովություններ, ավելի արդարացի կազմված։ Իսկ եթե այդ անգործները չանցկացվեն, բանակն ինքը կտանանի հարկներին փրկություն։ Իսկ Եմեր բոլոր գծրաստություններն ու տառապանքներին պիտավոր մեղավորը՝ Քաղաքը... — զրկ էին սպաները, — պետք է ամենայնրե ժամանակում կանգնի գատարանի առաջ, դավաճանության և պատճառած շարիքի համար, որոնցում նա մեղավոր է։

Ռեմնեսարացիայի ինքնամտաց համարձակությունը այդչեցրեց բոլորին Դոա դիվավոր կենտրոն տեղնուտեղ արտասպիկցին ասուննին թերթիկների վրա, բրոշուրներով և մի անիթարթում ասարածներն երկրով մեկ։ Զինվորներն ու կրտսեր պալա-

ներն այն զինավորեցին ոգևորութեամբ Ազնի զգուշավորները ամբարձրացնում էին զգոյիները, նման փաստաթուղթն իսկապես կարող էր հասցնել միպատմութեան ստացալման: Երբեր էին պատմում, թէ սպաներ խոսում էին լեկներեքի լեզուով անհնին էլ ոչ պատահաբար: Լոնդոնիան սօխու զոյխս պանդոկում տեղի ունեցավ սասալատար ինչպիսեղևնեաների Այրթոնի, Հլու Պիթերսի, Հարիսոնի հանդիպումը կլիբեռնի և լեկներական Հլու Պիթերսի, Հարիսոնի մյուս սասանորդներին հետ: Հենց այստեղ էլ երանք որոշեցին, որ պետք է զիստան թաղաժողովին, իսկ պատմաները հիմնավորապես մարդաբարեղ կամ արձակել վերջապահանայես:

Այնուհետև հայտնի դարձավ, որ Եոզիմբերի 20-ին սպաները սկզբապես Բվերի սասանորդութեամբ խմորվին ներկայացել են համայնքեքի պալատ և հանձնել իրենց ունեւորարացիան: Ինչպիսի փոթորիկ է բարձրացել այդ թուղին ընթերցելիս: Ինչպիսեղևնեաները ցատկոտել են տեղեկիքի, երանք բարբառածայն պահանջել են, որ պալատը շնորհակալութուն հայտնի ունենալարացիան կամուրջու համար Պերսոնտները ոչ պակաս տարացած պարտապի են այն և սառաչարիք թողնել սուսց պատասխանի: Երանց հաղորդել է պեղել իրենցը, և քննարկումը հետևողով էր: Բայց խմորումները Լոնդոնում տնկողնում էին, իսկ բանակում հետո էին ձայներ՝ «Իսկի կողոր» և Գրազնեք Լոնդոնը և հիմնենք այստեղ մեր կարգը:

Կրոմվերն զգում էր, որ իրազարմութունները զարգանում են անկասելիորեն: Բանակի շարժումն անհնարին է կասեցնել, և երա քնտրութեանը կանխորոշված էր Եոզիմբերի 20-ին նա զրում է Յեթհաքսին: «Սըր, ես խիստ մեծ հիմնավորում եմ տեսնում մեր դժբախտ անորոյան սասապահներին ու զքնախտորոյունեքի մասին գեղեցիկ ներկայացած զիստի մեջ և մեծ ձգտում տեսնելու արդար դատ և դասառատ» բնոյնով մեկուսավորել: Պետք է խստագոյնեմ, ես հագու խոբում զրանց հետ համաձայն եմ»:

Նամակ կեկավ Հեմնդիցի, ինչն Ռոբինն նա պաշտոնաթուղթում էր խեղբորում նա աչխա չի կարող զմատուցել պաշտամենտին հովատարիմ լինելու և ինչպիսի հրամանատարութեանը կզիրովում լինելու միջև: Բացի դա, երա մեջ ազրում էր յուրաքանչյուր զննալմենին հատուկ ինչպիսի անհաղթահարելի անկանանքը արքային հանդիպու: Դե այդ զեպրում էլ ինչպիսի ծուռայի որպիս բանապատմ, զավաղորութուններ ինչպիսեղևնեաներին, կասկածի... Ինչն Ռոբինն Երչպիս բացարձեան երան, որ այժմ տեղի է ունենում մի ինչ-որ յոնանված, լլաված բան: Տեղի է ունենում մեծ հերոսորում ազգի և որու, և հակառակորդի մեջ:

Եվ կրկին Կրոմվեր զրում է Հեմնդիցի զրում է ամբողջ օրը, սուսելը մտադրած, հրամարմնով լրաբերներին զեկույցներեք: Ստեղծ մտածումներ այս աշխարհում իր սասանութեան մասին,

հակառակորդի, կամքի մասին, խոհեր արգարութեան և օրենքի մասին, ժողովրդի մասին, որին սասալմած տանում է անհայտ ուղիներով, այս ամենը նա վառահամու է թղթին, աչխա մեջ զըրանելով զրանց թաղեցի իր մեջ: «Բարկազն և Ռոբին»

Գու ուզում ես իմանայ, թե ի՞նչ պարամենք ունեն ես այժմ: Կարող եմ անել ինչ. ես էլի նույնն եմ, ինչպիսիք զիստից առաջ, մարմինն իմ մեկուսել և ուժականացու, բայց, չնայած անխորհրդանք երև, ես սպասում եմ մեր տեր Հիստա Քրիստոսից փրկությունը...

Ես տեսնում եմ, որ քո հոգին սասանվում է: Բայց այն, ինչ կրում ես դու, մի անվանելի տխուր կամ սասալպալի բնու: Եթե ես Երկեսին հայր այն դեղ է լեզ կամ, ես զիսի ինչ է արել: Ես փորձույան է կերպարում և կերպարում եմ հավատար և Ետերնությունը, որչեսպի կասառելույան տանի մեջ:

Անկասելիորեն, սասալմածային իմաստութուններից նա անցում արեց զեպի քաղաքահանութեանը. «Իշխանությունն և կարողությունը գալիս են սասալպ, բայց դրանց այս կամ այն մեջ» մարդկային նեոքի սասալմածութենն են, և մարդկանցից է կարծամ նրանց ամբ կամ պակաս սանձամալովները: Այդ պատճառով էլ ես չեմ կարծում, թե իշխանությունները իրավունք ունեն անել այն, ինչ ուզում են և որ հպատակները միշտ պարտապիք է: Դե՛ որ բոլորն են համաձայն, որ զիստի են լինում, երբ իշխանություններին զիմակալել օրհնական է:

Կրոմվերն ստացել անգամ էր այդպիսի ճատակ արտահայտում զա, նա այժմ դառում էր միշտ լինելիցի պես: Անխախտելի արքայաթաղանթները ճոտակ առաջ էր անում: «Ետերնությունը հապա այդ հարցերի մասին.— յարմանակց նա.— Եսայ, հարկ զիստ» արդյոք խոստովանել, որ «ժողովրդի բարօրությունը զերազույն արժան է»՝ սուսը զրույն է: Երբորդ, ին՛ն լիզվախում մեկն արդյոք (արժայի ենա պայմանցիկ լինելու զկարում) կորցնել մեր հուրանքի բոլոր պատյները և վերադառնել նախկինին, էթե ոչ ամբին վառ պայմաններն ու կարգի: Երբորդ, բանալը չէ՛՝ արդյոք այն օրհնական իշխանությունը, որին սասալմած կրելի է թագալստի դեմ պայքարելու համար»:

Ան՝ այն Բանակի երկրում միակ օրհնական իշխանութունն է Կրոմվերը մի նոր ուժով դիտակցեց այն, ինչն ազոտ կերպով զրում էր արդեն բառատուրքի թվի գարնանը: Ոչ թե պատմանք, որը վաղուց իրեն զարկարկել էր փոխզիջողութեան անկող չին կարգերին: Եվ ոչ էլ, Իհարկն, թագավորը զիստոր հանցարորքը, որ սանձազերծել էր շարապետ պատերապետ Բանակը, հաղթական բանակը, որը փախուստի մասին երա յոյստաների զրբերը և այժմ միահամուտ պահանջում էր հաստատում, արդարութեան, միպատմութեան վճռական սասալպում:

Գիմակալն այդ շարժանք անհնարին էր: Միակ կերբ՝ այն

պխալորեն էր, խոտաբարների հետ միանալը, չէ՞ որ նրանց կողմն էր ուզոյ Իսկ խիզճոյ, Ինչն էլ այդ շնկատելով, հարցում է անում նա արդե՞ս ո՞վ թէ Հնժնդին, այլ սեփական խղճովն։ Ե՛րև Նա մտածում որ խախտանալուցան մասին, որն այնքան շատ մտրդեանց արեւ է տեսնւմին հասակացաւ դեպի այդ արևը, մանալանդ այս խնդն բանալում, որի մեջ մեծագոր աստվածը հանում է ի հայտ բերել իրենէ։ Եւ կրկին ու կրկին համարում է իրեն, դիմելով Հնժնդին, թէ սաստիմ այդ բանակի կողմն է, այդ ամի բուռ մարդկանց կողմն, որն այնքան փայլուն հայրենասէրներ է շնորհել իմ այդ պատմական իրազմացի են նրա պահանջները, այդ սաստիմ ինքն է խելիքի պղն իրան։

— Եվ շարժել է վախճանը կրակից, ում անկանում են լակիւր, և նրանց սիրտնայի համաձայնարիցը, որն իր կողմն է դրազել անգամ բազում լավ մարդկանց։ Հասել է նրանց հերթը՝ ասելու իրենց խոսքը։ Երբայի գործը տանու է արժան է իրազմացի կարելի է սպասել մի մարտը, որի դեմ սաստիմ ինքն է վկայութիւն առաջւ։

Նույնընթաց կարճատև օրը վերջացավ. վաղուց ժամանակն էր վառել մոտերը և դրազելի գործով։ Գրքն ասանց այդ էլ բազմական ժամանակ մնացել է ասանց հրամանատարի ակտրն, եւ վերջացնում են։ Եկ հարցում անեն մեր արտերին. մի՞րն ենք մի կարծում ենք, որ վնչ ի վնչը բոլոր այս մեծ գործերը, որոնց հմանը շատ սերտեղներ չէին կարող պայակերացնել, պիտի ավարտվի շահագրգիռում։ Բարի մարդկանց համար և հաշտ դրոյարար՝ շարագործները համար։ Մտտո՞ւմ եւ հազար խառնում, որ ասածու մեծ ձգտումնայունն է ասումու դեպի այդ բանը։ Թե՛ դեպի այն, որ իւր ժողովորին սպանելիքի հազմապայ անան և սպանել ավելի լավին։ Թող սաստիմ ինքն լինի Տոխարեղատուն։»

Նա ընտրութիւն արցնէ։ Նա այտուհետև նրանց հետ էր, ովքեր ձգտում էին լիակատար խղճան թաղապորի հետ։ Բայց ինչ է լինելու հետո։ Մի՞թէ ժողովրդական իշխանութիւն, որին ձգտում է լինել լակերները, և որը միշտ թվում էր իրեն, ինչպես և Ալլիսին, և աստուարակ իրենց համարձակ մարդկանց, անթույլարտիքի անտրոյիս։ Իսկ դուք և հենց իրեն, Օլիվիէր կրտմվելին է արախիչը քնարել բարձրագույն օտարութիւն համար։ Իսկպես, և թէ թաղապոր մասնապատճի ենթարկվել, իսկ նրա մասնակները գրկվեն իշխանութիւնից, օ՞վ կլինի նրա փոխարենը

... Կա արքա, բայց ինչպի՞ս,՝
Դ՞վ կկարողանա դառնալ արքա։

Նամակը հասցրեց ընկնել Հնժնդին ձեռքը։ Փառաւանհա նկավ Կարլոսի պատասխանը։ Նա արել էր մի բանի պիտաններ, բայց չէր համաձայնել եպիսկոպոսոսարանի վերացման հետ և անդիլ-

կանական եկեղեցու փրկութիւնը՝ թեկնուց և ժամանակավորացիա օ՛րն էլ հզա՛ր մարդը,— Կլարսիկ վերամբարձութեամբ հայտարարում էր թագավորը.— Էթն եւս ձեռք բերի մի ամբողջ աշխարհ, բայց այդ անկեր կորցնի հողին։ Դրանով ներգործական բանակցութիւնների պատրուցելին Նոյեմբերի 25-ին Հնժնդին հերքաբացի անտեղից հրաման արձեց վաթ դեկ լիակորսթիւնները։ 30-ի երկիրայն Նորդաստան անձրեռի տակ գրքն ասի իրավ, և թագավորը անկնկ կայանքի տակ։

Գեղեանքերի 1-ին եւ ասանց հատուկ պատիվները ներգործից ուղեկցվեց Անգլիայի հարակալին ժողովրդի Հնքն թողալ ու խոռավ ամբողջ։ Ու մի շրջանում՝ ո՞չ ծառաներ, ո՞չ մանկլակներ, ոչ որ, բացի երկու կամերդիներին, լքույլատրեցին նրան վերցնել իր հետ։ Այն սենյակի, որտեղ տեղավորեցին նրան, այնքան մութ էր, որ անգամ ցերիկը ստիպված էին վառել ջահերը։ Արտաքին աշխարհից թագավորը, պարզվեց, բոլորովին կործամ էր նրա պահակը այժմ ոչ թէ փափկասիրտ Հնժնդն էր, այլ լուսկաց, դասման Բվեր, Էկրոմվելյան զինպատը, անցյալում սծառու եղած մի մարդ։ Հերքակման պայմանները թույլ չէին տալիս տարակուսել. թագավորը բանտում էր։

Թագավորին դատի ենթարկելու միակ լուրջ արդելը այժմ մնացել էր պաղտանկները։ Նա չէր պատրաստուում նահանգել նրա ատելութիւնը բանակի նկատմամբ օրըստօրն անում էր։ Նոյեմբերի 22-ին համայնները որոշում ընդունեցին բանակի մասնակի զորացրման մասին։ Արտերի համերկութիւնը հասամս վիճեղորում սեղանի պատրաստվել, որ դրավեն Լոնդոնը և դրում անցկացնեն պատրաստուում։

Իմանալով այդ մասին, կրիեանը ձիով սուրաց վիճար, ուղիղ դեպի Ալլիսին։ Քանի դեռ չէր ընտրուվել նոր սամանագործութիւնը, չի կարելի սպանելին ապուսթիւնում տալ. այնպես նրան կղաղթեն իշխանութիւնը և մտապրութեան կարգին ժողովրդի պատուութիւնները։ կրիեանն արդեն պատրաստ էր Լոնդոնյան լեկտրներին սացի հանել սպանելի դեմ։ Ալլիսին անձամբ լիսյում ու վրդովմունքով թող այդ հայրիք անհասկեղատ մարդու տեղագին հաղո։ Նա արցնել պատրաստ էր պոթիկներ, երբ խոսքին միջամտեց հայտարար Հարիսոնը։ Նա ասաչարկեց ստեղծել նոր ստեղծելիքական համաձայնագրութ. որա մշակմամբ կորազվեն բանակի ներկայացուցիչները՝ պաղտանկնոր և լեկտրներին հետ միասին։ կրիեանը սուս մնաց. լեկտրների աչակցութիւնն սպաւովված էր։

Համայնները, սակս ցանկանալով արագացնել իրենց համար իսկ կործանարար հանգացարտում, 125 ժողով ընդուն 58-ի մերժեցին բանակային սնանկագրութիւն. Գրեքորտեա-կանների կատաղի առաջնորդ Ուլլիամ Փրիսը, որը կորցրել էր սկանչները դեռևս Աստղային պալատի օրըր, ասաչարկեց զին-

վորներին «խորհրդարաններ» հայտարարել և երանջ հրամայել ևտ
քաղվել Լեռնոսնց պատշաճ հետազոտութեան վրա: Բայց դա դա-
տապարտման պատճառ վերին զգանքութենէն էր արդեն: Լե-
ռնոսներէ 30-ին մասնուրմ ապագոյնց բանկային խորհրդի
չնկարացեան, որտեղ խառնում էր, որ պայտաի մեծամասնու-
թեանն այժմ կազմում են զամբանակները: Ի շահ՝ մտղովորի պէտք
է պայտանները ճարտի դրանոցն:

Գնկաններէ 2-ին բանկայի հանդիսավոր և մտայ մտայ Լե-
ռոսն Ֆերֆաթոց հրամանատարութեան հետ զբաղեցնել թագավո-
րական պայտարը Սաւթնուրը, զինկորները հորդառաս անձրիի
սակ ճարար զարկեցին Հայր-պարկոսի:

Կրոնքները զեռես զանում էր Պոնտֆրակոսի մոտ, շնայա
իրադարձութեանները հրամայարա պաշտելուրմ էին նրա ներկա-
յութեանը Լեռնոսնում: Ֆերֆաթոսի ուղղված նամակում նա հուր
էր հայտնում, որ շատով հնարակներ և եռիկներէ 28-ր յընում
էր որչին իր սնկնային օր: Բայց 28-ին էլ նա զնն մնում էր իր
տեղում: Այդ օրը Ֆերֆաթոց նրան շտայ կանչել և ազարկել:
Խնդրելով իրեն միանալ «հարազատի» շտայ արարչու Սերուն-
գալը այդ յարը կարող էր նրան հասցնել 48 ժամում, և արեու-
նակնայնով Սիվիերը զուրս կեցավ զինկորներէ 1-ին ոչ շտայ
Լեռնոսն վրա բանակային արշավի և Կարլոսին Հերթի ամբողջ
անգլաֆոսիելու օրը: Եվ շնայած զիսկանը հրամանատարութեան
սնկերմիտ հրամանին, շնայած այն բանին, որ նրան սպասում
էին Վիննուրմ արդեն ամսի 2-ին, նա Լեռնոսն ժամանեց միայն
զինկորներէ 6-ի Երկուրս, երբ կարծարարուն սկսող, որ ստե-
նում էր զեղէի Շտայտայութեան, արդեն կատարված էր: Այլապի-
սի զանկարգութեան թագաբարութեանը կարող էր լինել միայն
մէկը: Եւ դիտակցարար չէր ուղտմ մասնակցի պատրամենաի
զամանը:

Նա ինքը պատրամենաի անդամ էր: Նա միշտ այժմ հարգու-
թով էր վերաբերում սոսնմանարական սկիզբներին, որոնց
վրա կատարված էր պետական իշխանութեանը, մտաւորութեան
պայտաի անգամներէ անմահական սնկնոսնկիսիսիստ սկիզբու-
ցին: Բնութեանը պատրամենաի վրա՝ դատար կամ նրա հայտ-
մարք ուղտանակն օտմով, նորկանց էր ստաւացնում նրա մեջ և
պարզապէս դախեցնում: Բանակը, հայտնակով պատրամենաին,
կարող էր հսկողութեանից դուրս գալ: Եվ ի՞նչ կիրի այն ժամա-
կանի «Ժողովրդական» համամանարին հաստատուրմ՝ դրա նույ-
նակի կրեւտման անգամ, սպտանում էր զնչէլ նրան ոչ միայն
արքան հրամանատարի, այլն սպտանում էր բարկեցնութեանը
նրա ողջ դատակարարի՝ մէջին սեփականատերերի, որոնք սպտող
էին ոչ այնքան հոս, բայց և ուղջ անհայտութեան մեջ: Մի ան-
գամ բնութեանը որոնարարով պատրամենաի վրա՝ արդատարան
մտղովորը կարող է սեղեզել իր կարող և այն ժամանակ վրա

կհասնոր հենց այն անիշխանութեանը, որից այնքան վախենում
էր նա: Բայց այլևս ոչին խաղարկել նա չէր կարող: Գրա հա-
մար էլ ամենից լավ էր թողնել, որ իրադարձութեանները ընթա-
նային իրենց հումով, իսկ ինքը առայժմ մնար սպմեւում:

Այդ հինգ ցրտաշունէ օրերի ընթացքում, մինչ Կրոնքները
Պոնտֆրակոսից անշտայ շարժվում էր զնպի Լեռնոս, կոնֆրիկ-
տը պատրամենաի և բանակի միջև ոչ միայն հասավ իր գաղտն-
ակեանի, այլն լուծելը: Գնկաններէ 4-ին, իմանալով Կարլո-
սին Հերթի ամբողջ տեղափոխելու մասին, պատրամենաական
պրեսիտերներն ընդունեցին մի բանան, որտեղ ստմամ էր, թի
թագաբարը «տեղափոխելով և ստանց պատրամենաի զիտութեան և
համամանութեանը»: Գրանցը հետ սկսեցին շնորհել արքայի
հետ պայմանագրի պայմանները: Երեսուն ընթանում էր ողջ ցե-
րները և ողջ գիշերը: Փրիքը զարձակ խոտեց մի քանի ժամ շարու-
նակ: Նրա դէմքը, այսին դարձի խոտերի սպին, ասարափելի
էր: Աստուայան զիմ 140 անոյով բնորդմ 104-ի որոշեցին, որ
թագաբարի պատրամենաից զոնացուցիլ նա և բալկանանայի
հիմք են հանդիսանում խաղարկում կերկու համար:

Նույն այդ օրը ինգլիզներեաների և լեռններէի միացյալ կո-
միտեն վերացնելու պաշտանները «ժողովրդական» համամանա-
րին նոր տարրերակի վրա: Գնկաններէ 5-ին սպտանի խո-
հորդակցութեանը, որոնց միայն էին զնկեւային նիտեց ուղ-
ղակի այտուր կեցած պատրամենաական ինգլիզներեաները, որո-
նց արեւորտերներէի ճակատագիրը:

Հաջորդ օրվա բանում, խոտակ առաւուրը զնն էր հասցրել
քաղվել, երբ Լեռնոսի ընկերներն արդեն արթնացել էին հարց-
աբար զինկորների քարկերը, որոնք բոլոր կողմերից մտանում
էին Վեթմենութեան: Ժամը 7-ին մտա պատրամենաի շնեց տա-
նալ բոլոր անըտղները բանված էին զինկորներով:

Համայնների պայտաի դուրս կանդեզել էր զիտայտն Պրույ-
զը՝ ձեռքից ցուցափ նա, ինչպիսի ասում են, սիտել էր իր կարեւոր
ողպեն սպայական թե՛ բարագաս, այնեւեռտն տասը էր բաղվել
ողպեն Կրոնքներէի զինկարը երկու թագաբարական պատրամե-
նում: Այլն էր ընկել Նեոթի և Պրեսիտեն մտու Այժմ նա բա-
նակի արմատական թիկ հայտնի արդիւն էր նրա թիկուցում
կանգնած էր, միշտ մտապայու, լարը Գրույն: Երբ պայտաի ան-
գամներից որեւ մէկը մտանում էր զտանը, Գրույն հիշատակում
էր նրա անունը, իսկ Պրույզը դրանում էր ցուցաբերում, Ռմանկ
Թուրատրում էր զնալ իրաւորի դաշիւ, մյաններին Պրույզն
ասում էր. «Գրույն ներս մի քանցք» և փակում էր մուտքը: Բա-
տամանների այտուրը զնակն դնում դոտնում էին ավելի ու
ակելի շտու: Ազմուկի բարձրացում: «Ես իմ կամքով ոչ մի քայլ ես
չեմ անել», — դուռազ Պրույզը, որին Նույնպէս չէին թողել դաշին:
Մի քանի սպաներ, որոնք զինկորների բարձր օրիշների սակ, պատրա-
մենական վեներանին ցած զորոցին աստիճանները, 177

Ուրիշ սխառվարքներին հետ միասին Փրինիկ հրեցին հարևան սենյակը: Այնտեղ հաշվաբեկ էր մտա քառասուն մարդ: Կեսօրից հետո կհավ Հյուս Պիթերսը կողքից սուրը կհասած, և սկսեց բոլորին ցուցակագրել:

— Բ'ն էր քաղաքով էր:— վրա տվին նրան զնայուտանները,— դուք մեկ ձերբակալել և պահում փակի տակ: Դուք է'ն էր քաղաքով էր քաղաքով էր, որ մեր տեղն զբաղեցնենք պատկանում:

Քարտիքը, ինչպես երկու տարի առաջ կոռնետ Ջոյսը, ցույց տվեց կողքից բաշտած երկար սուրբը:

— Ա' այս բանի իրավունքով,— առաջ նա և դուք եկա՛ք: Այնուհետև զինվորները նրանց դուրս տարան վանքի սրբին: Կրճատը մնացած ցերեկն ու դէրձերը նրանք ստիպված անցկացրին փակի տակ, մտառկա պահգոհի ցրտաշունչ: Երկուցում, որ հայտնի էր ԵՊՈՒԻՅԱ անվանումով:

Պալատի բողոքները, որտեղ դեռևս շատ պրեսիտներն էին մնացել, նրա դիմումները Վերջապահի և բանակի խորհրդին, նրա պահանջները իրենց տեղերը վերադարձնել վստայված անգամներին, ոչնի չհանցեցրին: Հետևյալ օրը պալատներին գտումը շարունակվում էր: Ընդհանուր առմամբ վտարվեց 143 մարդ:

Դա պալատներին նշանավոր պրաջկան գտումն էր, որն այնտեղից հեռացրեց այն պրեսիտներին, որտեղ դիմագրում էին հեղափոխությանը: Այնուհետև երկարատև պալատներում բոլոր ցուցակի մնաց մտո ութսուն անգամ, զրանք բոլոր ինչպե՛ս զնաններ էին, թագավորի դեմ դատ բացելու և Ֆեդոպալիան կարգերի ունչացման կողմնակիցներ: Տարօրինակ կերպով լուրջորեն պալատը, որտեղ վերջին ժամանակներս ժողովում էր ոչ ավելի քան տասը մարդ, մնացել էր անձնակազմի: Նրա վրա պարզապես դադարել էին ուշադրություն դարձնել:

Դեկտեմբերի 6-ի երեկոյան, երբ գտումը հիմնականում արգելե ավարտված էր, կեղտն ժամանեց Օլիվեր կրոմվելը: Նրան հաղորդեցին կատարվածի մասին, և նա ասաց.

— Ես ոչինչ չեմ իմացել դրա մասին: Բայց բանի որ այն կատարվել է, ես ուրախ եմ դրա համար և կաշխատեմ պաշտպանել այն:

Հնարավոր էր, որ նա իսկապես ուրախ էր, որ կատարվել է գտում, ոչ թե պալատներին ցրում: Նա շարժվեց ուղղակի դեպի Ուայթհոլ ընտանիքին հրամանատարության զորակալանք, և տեղավորվեց թագավորի հարկարձակում:

Հետևյալ օր կրոմվելն իր տեղը զբաղեց պալատի նիստերում և սպանեցի խորհրդում: Վիճարկությունները ժիզակալության չափ կրճատվեց պալատում (երբ ժողովում էր Երկարատև պալատներում, այն շարժվում էր ավելի քան հինգ հարյուր մարդ) սկզբնից: Հենրի Մարթենի շարափոխը մի կատակով

Քանի որ թագավորին վիճակված է Տոբինթը,— ասաց նա,— միանգամայն արժանաբանակված է, որ նրա բարեկամները (նա կկատի ունեն պանդուխտ փակված պրեսիտներին) ուղարկվեն ԵՊՈՒԻՅԱ: Իսկ կրոմվելին պետք է պաշտպանեց հատուցել իր ծառայությունների համար: Այժմ ոչ չպաշտպանեց Մարթենի խեղճատակալին տեղը: կրոմվելի ծառայությունները նշելու ասացարիք ամենայն լրտեսվածը պաշտպանություն դրած նյութաբանի վերջերս վերադարձած Հենրի Վեկի կողմից: կրոմվելին հանդիսավորապես շնորհակալություն հայտնեցին:

Այսուհետև թագավորին դատի տալու ու մի խոչընդոտվեց: Տարբեր կոմսություններից, բանակային զննորից, Լոնդոնի քաղաքապետներից եկող հանրաբանք, որտեղ թագավում էին, ինչպես աստատված ինչպես, պահանջում էին պատմել երկու պատերազմներում արշավանկողական մեղավորներին: Երկու պատերազմում, արդարություն,— այս կողմ բարձրասանը հեղձ էր երկրով մեկ: Ամբողջ բանն այժմ մեղադրանքը մեկնորոգելու և բուն գոտավորությունը կազմակերպելու մեջ էր:

կրոմվելն աստղայն պես շատեւ էր մնալ ստիճարում: Պալատներին նիստերում նա լուր էր: Իսկ պալատները, որտեղ ժողովում էին այժմ հրտան մարտից ոչ ավելի, և նյանցից շատեւ էր, ինչպես և կրոմվելը, սպաներ էին, ընդունում էր կարևոր որոշումներ: զննարկների երկրորդ տասնօրյակում այն կրկին հրատարակեց ուղի մի համաձայնագրեր օրինակներ, անվակեր հայտարարեց այն բոլոր զրույթները, որտեղ ստույգարկվել ու ընդունվել էին նյութաբանում, զինարկեց հողատ այն պրեսիտներին մեղավորյալան, սո՛քեր խառնված էին շաղկապակալան զորքերի Անգլիա հրավիրում մեջ:

Դեկտեմբերի 15-ին կրոմվելի ներկայությամբ որոշում կաշարվեց արքային տեղափոխել վիճարկում ամբողջ: Այդ կարևորաբան զորքը հորձր հանձնարարեցին զննարկա Հարիսոնին, տեղաշարում մնալործի և փաստաբանական արագի որոշում, իսկ այժմ բուհակային պահանջները ամենակրկատ շառատվում, սպանեցի մեջ ամենաանկողաչախն և նույնքան նախանձխոնդի մեկին քաղաքական, ինչպես և կրոնական զորքերում:

Երկու հարյուր հեծյակներից կազմված շոկաբը, որտեղից միայն երկուսը թագավորին ծամանեց, որպեսզի ժողից հարակվի ամբողջ վրա և անտեսելի արքային, այնտեղ արդեն ու օր լիար Գերի արքան գտում էր Հարավային Անգլիայի ճանապարհներով և փոքրիկ քաղաքներում, որտեղ հեծյակները ճաշում ու հանգստանում էին, աստղայն պես Մալթոլում էր պղնձական և

հասարակ մարդկանց ամբողջ ունեց ժխան մտիկ տալու, ամենք իրենց կարեկցությունն ու պարտիքն արտասահմանու, իսկ մասնք էլ արտասահման համար Բանին որ միամիտ պրոպագանդներ մինչև հիմա էլ համառոտ էին, որ պատժ տվալի ձեռքի հայտն իրենց կրօնի հիմնադրույթներից, նրա մտա առնում էին դեղատիպատիր երեկաններին, կաղիքին ու սեղանա-լույծներին: Պատասխանները հարածում էին դրանք:

Մեւ որ տեղ կես ճանապարհին Նեճարների մի նոր ջոկատ միացավ թափաբերկ նրանց այժմ անսահմանում էր վաշխլակալով, զնայտեսիւր և հուշակապ զհիմունք մի ազգ գոմէջի կաշուց կարած կոշտով, թաղվալ սերտեւով և վառ կարմիր շարժով, որ գտնուե-րում էր բարեկեզով մեջքը: Գա դեղատիպատ Լաւրիտան էր: Կար-տում էր բարեկեզով մեջքը: Գա դեղատիպատ Լաւրիտան էր: Կար-տում էր հատուկ ուշադրութեամբ ու երկչուրով էր եւլում: Նրան նշուարտի բանակցութեաններին ժամանակ նրան տեղեկացրել էին, որ Լաւրիտան, և ոչ ուրիշ որ, որդշիւ է ազանել նրան: Ան-կաւ էր, որ այն ժամանակ առաջին անգամ լինելով, նրան նկ-կանել էր Վերլուճաբարտ Մարգար: Գնդապետի բաց, աղնով զննե-րը էր եկել արթալին: Սա ընտանց պահ էր զիննց իր ուղեկցողը պատահելին:

— Ես լսել եմ, — ասաց Կարտոր, — որ դուք ճանաչուցում եք այն դավադրութեանը, որը նպատակ ունի սպանել ինձ:

— Օ, մի վախեցե՛ք, — բացատրութեամբ պատասխանեց Լաւրիտան, — զգալամենայն անպատեհի մտա կանոնի այնքան տեղեւութեան և արդարամտութեան, որպէսզի շղթմեն կեցատու մի-ջոցներին: Ի՞նչ նրանք որեւէ բան վճելու էլ լինեն ձեր նկատմամբ, դա բայտաշար կանեն, դատարանի միջոցով, ամբողջ աշխարհ-հին ի տես:

Այդ խօսքերը փորքին: Հանգստաբերին Կարտորին, թեպետե նա ոչ մի կերպ չէր պատկերացնում, որ իրեն՝ Անգլիայի թա-գալորին, իր նպատակներից, իր ծառանկար կարող են դատել և բացեկեցող մեղադրել իւշ-որ բանում... նրանք չեն հանդգնի այդ բանն անել:

Ուրախ և հարմարակետ վիճարձան ամբողջ տեղափոխվելը շարժեց սիրտը լցնում էր հուշագով նա կարծում էր, թէ բանին ազգ կողմից է փրում և պատասխանում են նոր բանակցութեւ-լներ սխալ, Գրա համար էլ չէր համարձակվում փախուստի դի-մել, մի բան, որ ճանապարհին իրագործելը այնքան էլ հեշտ չէր: Այն, մի բան, որ ճանապարհին իրագործելը այնքան էլ հեշտ չէր: Այն կամահատարների զայնպիսիություն, որոնք զարտուորեն հետևում էին Նեճարիտներին, կայանում էր հետևելու, լորդ Նյուրտրիցի կալվածքից ոչ հետու, որը միակեցում գտնվում էր Անգլիայում ամենաարագալույս վարդապետ, թագալորի Ինտելլի-ցենտ էր կազար: Գրա փոխարեն կարող էին առաջարկել այդ վարդապետին, զրոնով Կարտոր հեշտորեն կարող էր փախել ու ապաստել ողորմից հետապնդումից: Սակայն կրք հասան կալվածք,

պարզվեց, որ վարդապետն անխորհին փնտնել է ոտքը, և դավա-դրութեւնը ճախողվեց: Արքան, սակայն, այնքան էլ չզլաազամ: Նրա համար անակնկալ չէր, թէ ինչ էին մատուցելու իրեն (տն-դանում):

Գիտեմերից 23-ին հասան վիճարձ ամբողջ, և թագալորի վրա կրիմեակի հեղադրությունն ստանձանցներին Պարսկին արված հրահանգում ազլամ էր, որ պահակախումբը ամբողջ է Կարտո Սուլտարտի կաշառների շուրջը պետք է հակի զոր ու դիշեր, որ նրա անձնակազմն ծառանկար թիփով պետք է ծախաշեղորեն կր-նատվի, որ սպանելից մեկը պարտավոր է օրը բոլոր թագալորի հետ լինել: Ջրտանց թուլապարտում էր միայն ամբողջ տեսա-նում: Աճեն մի անսահմանցումն արդեւով էր: Քաղաքից հեռաց-վում էին բոլոր սենեկամուկները, ողալիտաներին համակրելու մեջ կասկածակիները, բոլոր անբաններն ու շրջափակները, որոնք կարող են խառնակութեւն ստարել և թագալորին օգնել փախ-չելու:

Լոնդոնը հիշեցնում էր ուղեգնական ճամբար՝ վճապան մար-տից առաջ: Ավազ սպաները նրտա էին անում պալատին, իսկ դիշերը՝ բանակը խորհրդում, որը փոխադրվել էր Ուայթհոլ: Նախկին արքայազան պերճաշուք ամբողջ, որ շապուրեն կահ-վորված էր անշղծովյան գորգերով, թանկածեց կտավներով և ֆրանսիական նրբախրա կահույքով, այժմ դարձել էր ոչ այն է գորանաց, ոչ այն է պետանու հիմնարկություն: Իրենց տներից զատանդ՝ աճող իրադարձութեանների այս կենտրոնն էին տեղա-փոխվել պաղտամենտի անշղծները և նրանց հետ մեկտեղ բա-նակի սպաները՝ Լաւրիտան, Չիլիթալուր, Էնթիմուր, Ալքիմուր, Ինդրաբարին, Անդրուս Բուում էին քնդուտումներով, հաճախ ցե-րեկը, արքայազան պերճաշուք անկողնիներին մեջ, ամպոճական իր-տան Ալալում: Ալալում էր համալսելու բանակային խորհուրդը, այն-պէս էին զախի լինելներով՝ սպաների հետ Վճողվորական հա-մաճախողները քննարկելու համար:

Եւս քննարկումները ոչ մի էական որոշումների չէին ճան-դեցնում: Զոր էին արխիտարները կրիին ու կրիին կոչ անում մտղորդին թուլլ տալ մասնակցելու բանակային կառավարմանը: Խորհրդում մեծամասնությունը կարծում էին անխտան ինդ-եակներենները, նրանք ծայրին ամբիլ բարձր էին հելում, ամբ-լի միահամուտ, նրանք ասես մշտապատում էին համասարա-կանների պարզ ու մեկին ցարաններին, և որանցից մնում էին միայն պատարկ խոսքեր: Վերջ ու վերջ գործը ներկայացվեց պաղտամենտ և մերժվեց, նկատի ունենալով թագալորի դեմ կա-յանմայից դատավարութեւնը:

Փոխալուրդը արկնովում էր: Քարտիցիների հաստեղ բանի դեմում ամբիլ ու ամբիլ աստուտային էին դառնում: Վա՛յ, քնդ կրկիր, — ասում էին նրանք, — որ թագալորը մանուկ էր:

Վաթնուն տարի առաջ անդիլիական պիրերի՝ և անգլիայի Քազուհու գառարանը քննում էր մուրջույտ ուշադր Մարիա Մուրաբոսի դարձը: Բայց նրան դատում էր Քազուհու-Յուրը, որը զիրով նրան հավատար էր, նրան գառում էր ամուսնապաշտ անհավատարմության, ամուսնազատության մեղաանցիլ լինելու և նրա իշխանության դեմ հանցագիրքը կատարելու համար կեյմ զորքն ալլ բնույթի ունեւր:

Հրատակելով՝ ցածր արարածները, անտեմ ու անցել վաւալները, հայտնովի են դառնում իրենց ինքնիշխանին՝ հորը և մի արեակալին: Եվ հանցագործությունն էլ ալլ բնույթի էր. ոչ թէ արեակալին մարդկալին ցանկատարմության կամ մարդապաշտության մեջ էին մեղադրում Քազալորին, ալլ սեփական ժողովրդի դեմ թշնամական գործողությունների, զանգվածային արշաղի անհեղութեան, հպատակների դեմ պատերազմ անսնտղիծելու մեջ:

Բայց ո՞ր գառարանը կհանգրդի դատել արքային: Ի՞նչ իրավունքով: Ի՞նչ մեղադրանքներ կարող են ներկայացնել նրան: Ինչպիսի՞ն կլինի պատիժը և ո՞ր իշխանութամբ կիրականացվի այն: Ետիտիսի աննեհամարձակ և հեռանդական հեղափոխականները զմարտնում էին պատասխանել այլ հարցերին:

Իսկ դատը մտածում էր: Հանրազորներ, լեցուն հատուցման և դատապարտման ոգով, թագավապակցում էին օրրատել: Կրանք ննջման տակ 1649 թվականի հունվարի 1-ին համայնքների պատար որդուր կայացրեց. «Կարու Մուրաբոս... նպատակ էր դրել ամբողջովին ոչնչացնել այս ազգի հին և հիմնական օրենքներն ու իրավունքները և դրանց փոխարեն հիմնել կամայական և բռնակալական կարգ, հանուն որի նա դիմում պատերազմ անսնտղիծելու ընդդեմ պաղտամտնի ու ժողովրդի, պատերազմ, որն ամայացրեց երկիրը, սնանկացրեց զանձարանը, կասեցրեց օրրատվար քրազմունքներն ու անտուրը և հաղալորով մարդ օրրատվար քրազմունքներն ու անտուրը և հաղալորով մարդ կանց կշար իրեց... Ուստի Քազալորը պետք է պատասխանականց կշար ներքալիկի ներկա պաղտամտնի կողմից նշանակված, 150 անդամից բաղկացած հատուկ դատական պատարի կողմից, երկու վերագույն դատավորների նախադատութամբ: Հրատարակել են այլ արքայադրման Գերագույն գառարանի անդակները: Երկու ցուցալը. այն պետք է գլխավորելին Քազալորության գլխավոր գառավորները՝ Մենթ-Ջոնը, Ռոլը և Ռիլը:

Եվ Գերագույն գառարանի անդակները մեծամասնութամբ համար, որ հավատարիմ էին մնացել պիրերի պաղտամտնարին, համայնքների պալատի զիտուսաններին, ունեւր արվարներից, անհեղաբարկի անհեռանգծելի գործեր ծագեցին՝ շնտալոր կալվածքներում: Այսպեց գառարանի անդամութամբ թեկնածուներն անհատիկ ժախտար Վոչոկոնի: Մեկնել էին իրավարաններ Ռալիլորը, Սիլիներ, Ռոլորինթոնը՝ նրանք, ում մատուցությունը կարելիք ամենից ավելի էր պրտը բանակի խորհուրդը գառական ընթացակարգի և բանաձուները մշակելու համար:

Մեկնել ճին քալամվոր դատավորները Ռոլը, Մենթ-Ջոնը, Ռիլը և Սալիլորը հանկարծակի անկողին ընկան, նրանք լախնետում էին և՛ Քազալորից, որին պետք է դատեին, և՛ ժողովրդից, որ երանց մզում էր հիմապան գործողությունների:

Նրանց առջև, ովքեր հեղափոխությունն առաջ էին տանում, ծառայալով ևս մի արքայը: Ռալիլորը համայնքների որդուր օրենքի ում ստանար, պահանջվում էր լորդերի համաձայնությունը: Լորդերը լցանկացան դա տալ: Կոմս Մանկեստերը հայտարարեց, թէ միայն Քազալորի իրավունք ունի գլխավոր կամ արանկել պաղտամտնոր, և այդ պատճառով էլ անհեղձութամբ է նրան մեղադրել պաղտամտնարի զալվանանելու մեջ: Կոմս Նորթմուրը ընդեմ ավիլացրեց, որ զեհուն հայտնի չէ, թե ով է առաջին անսնտղիծել թաղաքացական պատերազմը. Քազալորը, թէ՛ պաղտամտնոր: Լորդ Գեներին բացականեց. թէ՛ ավիլայում է իրեն մատմատ անեն, թան թէ մասնակից այդ անփառանակ գործին: Լորդերի պալատն իր տասներկու անդամներով հուսվար 2-ին միտանց մերժեց Քազալորին զատի տալու մասին օրհանսեղը, և իտար Նուստանցի մի շարքովու:

Ի պատասխան համայնքների պալատը հունվարի 4-ին զընդունեց երեք նշանավոր բանաձև.

1. Ժողովուրդը, զանկելով աստուտ օտաջնորդության տակ, հանդիսանում է ամեն մի արդարացի իշխանութամբ արդուր:
2. Անգլիայի համայնքները, որ հաղալորված են պաղտամտնարում, լինելով ժողովրդի ընտրալանքը և ներկայացնելով նրան, բարձրագույն իշխանութուն ունեն պետութուն մեջ:

3. Այն, ինչը համայնքները պաղտամտնում և՛ հռչակեն որպես օրենք, պետք է ունենա օրենքի ուն, կթէ նույնիսկ ո՛չ Քազալորը, ո՛չ լորդերը չհամաձայնեն դրա հետ:

Այսպես հին, դարձրով գլխություն ունեցող պետական կարող ղեկացված էր և ժողովուրդը՝ հարաբարված ամեն մի իշխանութուն արդուր: Ըստ էության այդ սկիզբ Անգլիայում հանրապետական ընթացակարգի ստանալով:

Իրադրամութուններն սկզբին ավելի արթնաց զարգանար Քազուհուն մերժեցին հանդիպել ամուսնու հետ: Քազալորը զրկված էր իր ջջամբի մեծ մասից՝ պաղտականներեց, մանկալիկներից, ծառաներից: Պալատական զարգելանքը իտարացեց մեկ պահանջանեց: նրան սկսել էին կրակարող մատուցել ոչ ծածկված փառացարաններով, ուսելուր միջին կարգուսին տալը ոչ ոք համաձայն չէր անում, ոչ ոք նրա առաջ ծնիկ չէր դրալու:

Գերագույն դատարանի անդամները թիվը կրճատվելով հասավ 135 մարդու, իսկ զրդուրն ապահովում էր պաշտեցուցի մի թիվով՝ 20: Գառար կազմակերպողները գիտեին, որ իրենց համար զվար կլինի այդպիսի գործի համար պատրաստակամ մարդիկ հանել: Գառավորների ցուցանում առաջին Շերիֆարն էր, երկրորդը՝ Կրոմվելը, երրորդը՝ Արթուրը:

Քաջ դատարանի անդամների փախուստը Լոնդոնից այժմ էլ շարունակվում էր Մեննում էին նաև հարեարտաակամները։ Արանցից ոմանք, ինչպես Ջոն Կլերենը, կորցրել էին հավասարաբար պաշտերի գիմնոկրատականության նկատմամբ, ոմանք, ինչպես Հենրի Վենին, զգվեցրել էր քրեալությունը պարզամեծների վրաս, որ դորձաբովում էր Պաղոթի կողմից։ Երանք ոչ առանց հիմքի երկյուղ էին կրում ուղղմական դիվատատորալի հաստատմանը։

Քաղաքի դատապարտումը պահանջող Հեռագրերի հետ մեկտեղ պաշտոնեմն ու բանակի խորհուրդ էին գալիս բողոքներ, Քաղաքի դեմ դատը փորձում էին կանխել և Ֆրանսիական գեպպառնորդ, և Հուստանդիայի ներկայացուցիչը, և պրեսբիտերական ջարդվյալները, և ուղիարական պարտավորներ հորինողները։ Լոնդոնը տաղանազում էր հակասական լուրերից, կանխազուշակություններից, երկյուղից։ Միայն մաշրապարտում տեղավորված հեղափոխական բանակի զինվորներն էին, որ պահպանում էին հանդատությունը։ Երանք վտանգ էին իրենց իրավադիտական մեղք։

3. ԱՐԱՄՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐԱՐՈՒՄԸ ԳԱՏՄԱՆԸ

Հունվարի 8-ին, ցերեկվա ժամը 2-ին, սրբաբուրվյալ Գերագույն դատարանը գումարվեց Վեմմինսթերի նկարագրող պալատում, Դատը Քաղաքի դեմ դադարել էր մոլորանդների սպառնալիք լինելուց, անհավատալի իրականություն էր զարմել։

Վեմմինսթերի հնամենի պալատի՝ Հենրիխ III Պալատագեներտի նախկին նկարանի՝ Camera Depicta-ի, պատերը մի ժամանակ փայլամտրոնի զարդարված էին ստափանդանյան անտարաններով և սրբերի կայանք պատկերող որմնակարներով։ Ուսին և միջանցուղուց վաղուց բառակել էին Գառուճանների որմնախորշերի երկախեցով արված քանդակները պղծվել Քալվիլին էին, բայց նկարազորի պալատը առաջի պես մնում էր Վեմմինսթերի անենանդանալոր գաղթիներից մեկը։ 1558 թվականի աշնանը Նիդալանդները հենց այստեղ էր բերել այն դատավորներին, որոնք Մարիա Սուլտանուհին մեղադրում էին ամուսնազանտության և դատապարտելի կացի մեղ։ Կալանյի ենթարկված շոտլանդական թագուհու նկատմամբ հենց այստեղ էր կայացվել նախնական դատավճիղը։ Սեղավոր էր։

Այժմ որմնակարները ծածկված էին Կարլոս Սուլտանորի սեփականությունը հանդիսացող Հերակլեսի սխրանքները պատկերող Ֆրանսիական շքեղ գործիչներով։ Այստեղ էր կրկին վիճակված նախնական դատավճիղ կայացնել Քաղաքի նկատմամբ։

Կրակը հուրհրատում էր վիթխարի բուխարու մեջ, ժամեր թրթում էին նյուզավոր աշտանակների վրա, ներս ու դուրս էին

անում անձտունը կղերականները։ Հիսուսները մարդ խղախել էին այդ օրը դատել արքային։ Այդ մարդիկ պազմապես համայնքների պալատի անդամներն էին և բանկալին սպաները։ Դրանց մեջ էին Վերամբնական զինպաշտների Ուոլին, Օրին, Պալադը, Հարիսը, Հյուստը, Բիլերը, Հարթոնը, Հոֆֆինը։ Հետադալում նրանց թիվը կլինի մերթ ամի, մերթ պակաս, բայց երբեք չի բարձրանա վաթսուներկից։ «Լ՛ն՛ կարելի է պատան աշխարհի դատարանները՝ արճամարհանողը նկատում էին յուրյանները։ Պրեսբիտերները վեր էին բաշում ուսները, Գնդապետ Պալադը անցյալում եղել էր քրեականը, Բիլերն ու Հարթոնը ծառաներ, Հարիսը՝ զրազիր։ Նախագիտ էր բնորդել Ջոն Բրեդդունը՝ Չեմբերի դատավորը, մինչ այդ ողջով իրեն չգրասերած և բախանալակի անդամ մի մարդ նրան ամի էին մի հույանակալ այ կարմիր թիկնոց և մի դիվանի՝ բարձր գազաթամառով, որտեղ զորչալում դատավորը անդամորդի էր պողպատական շեփոտի։

Գատարանի աշխատանքի մասին, որ տեղի էր ունենում նկարագրող պալատում հունվարի 8-ից մինչև 20-ը, ոչ ոք ոչևել չլիներ։ Այն, ինչի մասին միմյանց հետ խորհրդակցում էին դատավորները, մնում էր գաղտնի։ Հունվարի 9-ին դատարանի կողմից բնարված սարհիններ շեփոտների զոլանցների տակ ժողովրդի առջև Վեմմինսթեր հուրում, և սպա Չիխալյում ու Հին Ռոբալում կարգալ մի հայտարարություն, որով Կարլոս Սուլտանուհի մեղազորող կողմի վկաներին հրավիրում էր ներկայանալ նկարագրող պալատ և ցուցմունք ստա։ Հայտնի դորձով նաև, որ բայց դատավորական համար բնորդել է Վեմմինսթեր հուր՝ Քաղաքի դատարանի անենից մեծ հասարակական դահլիճը։

Կրոմվելին այդ օրերին խիստ դադարված էր։ Հարկավոր էր մասնակցել երեք մարմինների նիստերին՝ բանակի խորհուրդի, պալատենտի և Կերագույն դատարանի։ Այսպես թե այնպես, բնարթյունը կատարված էր նա ձևնաձևույց եղավ դատարանի կառավարմանը նույն վճանահոնթարմը, զգաստամությունը ու կորովով, որով պլանավորում էր խոշոր ճակատամարտերը։ Նա բանակցություններ վարեց Սեթի պրեսբիտերների հետ, յանալով, եթե ոչ իր կողմը գրավել նրանց, բայց գուն չըզդացնել նա պնդում էր դատավորական բաց լինելու վրա։ Ընդհուրը պետք է տեսնել, որ զալիխուն կատարվում է արդարագատություն և ոչ թե դավադրություն։ Պալատի անդամներից ինչ-որ մեկը առաջարկեց յուրարի ենթարկել լորդերի պալատը։

— Դուք, ի՛նչ էլ, խեղճները թոքոն՛ը էք,— նրա վրա հարձակվեց Կրոմվելը, չիմբռնելով սրբելը դրալույթը։— Դուք ուղում էք պերերին մեր գեմ հանել հենց այն ժամանակ, երբ մեղ ամենասերտ դաշի՛նք է պետք։

Այս բուրի հետ նաև Սիդնիլը՝ կրոմի անձնապատան որդյակը, հայտարարում է. Քաղաքը չի կորու գառվել ոչ մի դատարան։

Նի կողմից: Եթի թագավորին դատեն ու մահապատժ ենթարկեն, ապա ժողովրդի գայլաբլթբ Երկրի երեսից կորրի և՛ գատավորեն-րին, և՛ Հննց իշխանութիւնը:

— Եւ որ տեղից չի՛ շարժվի, — կրկին կրակ կարց կրոմվի-րը: — Ատոււ եւ՛ ձեզ, մենք կնոցենք նրա գլուխը թագի Հնա միտսին:

— Իս հիմքեր ունի աղպառ սանր: Բողոքների Հեղեղը՝ գատու-լու և մահապատժ ենթարկելու պահանջով: Նր գաղարում Միջազգային դրամվորսը բացառի բարեկեցատու Եր Գրանսիան, թագավորի դիմավոր պաշտակցը, ինքն էր երկպառակցանք և ցեղգամ Ֆրոնզալիցը: Թեզնետուհի-թագուհին արքան փարել էր Փարիզից անպափաստ թագավորի Հնա, կուրքի ամառացել էր Հննցիտա-Մարանն ոչ որ՛ լուծեմ, որի վրա կարիի լինեք Հնե-վել: Հուրազեան մտում էր, սպասում էր, և մեծ սպնութիամբ էր վերադարձում Ուելսի արքայազնի համար աղաչանքներին: Իս իմաստ չէր տեսնում խառնվի որիչէ կողմ մեք: Արքայազն Թու-վիտարի տարիքը այնքան էր խոճուկ, որ չէր համարձակվի յոթ փականքի տակ որ՛ված թագավորին փրկելու փորձ անել:

Բոլորին աշխմ թվում էր, որ Հննց նա՛՝ կրոմվել և՛ վճռում էր զործու իս գործնէ էր թագավորի միակ ճորդ Հակոբյանը: Ընտրապատաններն ու լեկներնիր նայում էին նրան հուրսով, ուղայխանները՝ առկուլթամբ և վախով: Անգամ օտարերկրու պետութիւնները լուս խնայում էին դրայխները նրա սառչ: Մի թուղթ կեպով հուրազեանց դիմարդ նահանջներէից նոր դեպա-տին ներխայտեցող հանձնարարականով՝ այն հասցանքովում էր ոչ թե թագավորին, ոչ թե պետականներ, ոչ թե բանակի խոր-հորդին, այլ անձամբ իրեն՝ կրոմվելին:

Չափազանց շատ են մարտիկ, շափազանց շատ են զործոր, իսկ նա կենսորոնանալու պահանջ է գրում: Ինչպի՞ս ստանել այդ բնոր, ինչպի՞ս դիմանալ:

Այդ որը նա փակվել տանը Սպարին, ոչ Հերթապաշտում էր (աշխմ նրա մտտ միցա Հերթապաշտում էր պանները որ՛ւմ մեկը), հրամայեց ոչ որի ներս լիողնել և շատեմ, թի որտեղ է ինչը:

Գուրը թախենին, Տանն էլ նա լաղաւ շունն: Թ՛վ է հանդիմնել: — Ես չէ՛՝ որ հրամայել եմ ինձ լանձնագոտաքանիք: — սիցեց նա հանդիմանել սպային և ձայնը կորցը: սպայի կողքին կանգ-նած էր Զոն կրոմվելը, նրա հորնուցոր որդին, դիտարդը ձեռքին Թեչպե՛ս է՛ և նա պատեղ բեկին, չէ՛՝ որ նա Հուրազեայում էր, ու-լայխանների Հնա... կրոմվելը չոր ողջանեց:

— Գնեկորո՞ւ, — արտասանեց հորնուցորորդին, խոր խնարհ-վելով և կրծքին սեղմելով դիտարդը, — ես կցանկանայի ձեզ մի եր-կու խառք ասել առանձին: Ես արտակարգ կարևոր բան ունեմ սանրու:

Կրոմվելը ետ դնաց, նրան ներս թողնելով իր առանձնասնե-յակից:

— Գնեկորո՞ւ, — ասաց Զոն կրոմվելը, — ես ձեզ Հնա անկեղծ կրկենմ: Չգիտեմ, կհամաձայնի՞ք դուք ինձ Հնա... — Իս ձայնն իշնցրեց և ավելի մտնացավ: — Այն, ինչ որ ահա, ուր որ է, պի-տի տեղի ունենա արքայի Հնա՝ դա այնք մեծագույն նողկալիտա-թյուն է: Արտասահմանում (ես Հննց հիմա այնտեղից եմ գալիս) այդ բաննէ նայում են նողկանքով:

Կրոմվելը շուտ եկավ և մի բանի քայլ այն կողմ դնաց, ստես թե ցանկանալով ավելացնել և խնդրարկուի միեկ երա՛մ սա-րսութիւնուր: Ահա թե՛ ի՛նչ: Ես էլ մի նոր միջնորդութիւն Անտուարիի գործով, նրան ուղարկել են նեղուցի այն կողմից, և ամենքը կրկին իր մտտ են գալիս:

— Գնեկորո՞ւ, — ազգականի խուլ ձայնը քանի գնում ավելի հաստատակամ էր Հնչում: — Ես երբեք չէի կարող պատկարաց-նել, որ դուք կարող եք մասնակցել աղպախի գործին: Զէ՛՝ որ դուք միշտ, ինքս եմ լսել, հարատապնում էիք, որ չեք ուղում նրան վնաս պատճանել: Գուր ստամ էիք...

— Գնդպե՛ն, — խտորեն ընդհանաց կրոմվելը, — Պետք է՛ այդ մասին: Իս իմ կամքը չէ, որ բանակի կամքն է: Այն՛, մի ժամանակ ես ստամ էի... Բայց ժամանակներս փոխվում են: Խայտախանութիւնն այլ կերպ վճռեց: Գուր տեսնում էք, ես միայնակ եմ, վշտի մեջ: Ես խոճում ու աղբթում եմ արքայի հա-մար: Բայց ես գրառում մեկը չեմք կարող:

Գնդպե՛նք արագ, դեռես պիտարի կրծքին սեղմած, վաղցը գեպի դուրս և թափով փակեց այն, կրկին շուտ գալով և ընդհուպ մտնեալով Կրոմվելին, չեմտորեն շննջաց նրա ուղղակի ականջի վրա:

— Բարեկամս, թանկագին բարեկամս, այժմ ժամանակը չէ անտեղի խառքը վառնելու, հասկացե՛ք այնու Այտուղ նայեք: — Իս դիտարի շուտ տվեց և սեպեց պոկել սաստաւը: — Ահա... Տե-սե՛՛ք:

Այն, ինչ նա բացեց կրոմվելի սառչ և դողողաջող ձեռքերով մտնեցին համարչա նրա քրթն՝ մի մաքուր թուղթ էր:

— Ի՛նչ է՛ սա:

— Գն եայե՛ք, է՛՛ Գուր ձանալու՞մ էր այս ստորագրութիւնը՝ Երեւեում, Հոտ, հա, Չալաղ Թեքո. Է՛րչա այդպես էր միշտ ստո-քորում նորին մեծութիւնը: Իսկ այս ստորագրութիւնը ձեզ հայտնի՞ է:

Նրա ցատկատող մաքուր սահնց Ուելսի արքայազնի անվան կրոմվ:

— Իսկ այս կնիքը տեսնո՞ւմ եք: Ես Անդրեյի պետական կնիքն էլ Այժմ որդեցեք: — Հուզմունքեց գնդպախի ձայնը խուրսովեց: — վճռեցէ՛ք: Չեք կամեցէ՛ք այժմ որդի այս թեքից՝ միս ձեք բանկանած պայմաններ, որոնքով դուք համաձայն եք պայտաննի արքայի կյանքը: Հասկանո՞ւմ եք, քանկարս՛մ պայ-մանները: Չեզնիցէ՛ք այժմ կախված ամեն ինչ: Չեք ձեռքին է՛

երջանակացնն և՛ ձեզ անձնպես, և՛ ձեր բոլոր էրեխաներին, զի ոչ միայն երևխաներին, ձեր ամբողջ սերնդին՝ զարեգոր, ձեր բոլոր մերձավորներին: Բայց եկն զուր մերձիկ՝ այնժամ պոչուպոչե: Ձեր նախաձայրը մի ժամանակ Վիլլամս համեստ ազգանուեր փոխեց Կրոմվելների պանծայր անխամբ, տեսեր, ճա՛, նորից փոխել շատև ձեռ ազգանուեր և կրն ինքն անդի ունենա (զուր հասկանում էր, ինչն մասին եմ ասում), և՛ ձեզ վրա, և՛ ձեր սերունդներին վրա կրկնեի մի այնպիսի անպատվություն, որը ոչինչ չի մաքրի Վեճե՛ք:

Կրոմվելը լուծել էր նա շանթահար էր եղել, Կես ժամ առաջ նրա համար ամեն ինչ պարզ էր: Նա արդեն պատրաստ էր կատարել նախախնամություն կամքը: Իսկ հիմա կրկին՝ վճռե՛ր Մինչև ե՛րբ, ո՞վ աստված...

— Երբեք որդի, — ասաց նա փափուկ, — այժմ ինձ մենակ թողնել: Ես պետք է մտածեմ: Գնացե՛ք ձեր ճյուղանոցը և այսանք մինչև երեկո: Մի պատկեր քնելու մինչև պատասխան ստանալը: Ինձ հարկավոր է խորհել և խորհրդակցել:

Գիշերվա մեկին մտա էր, երբ Ջոն Կրոմվելը, որը զոչ չափաբաժնու էր չլուրստանոցի իր ննջատնիցաբը, վերջպես զուսն թափոց լացել, նրա առաջ կանգնած էր մի անձնանոթ սպու:

— Գուր կարող եք գնալ քնել, փրկալույս, — ասաց նա: — Եվ ձեզ համար հանգիստ քնեք, պատասխան չի լինելու: Սպանների խորհրդաբը զիմեց աստծուն և որոշում կայացրեց, որ թագավորը պետք է մեռնի:

Մինչև դուրս հաշված օրեր էին մնացել: Նկարագրող պատասխան ընձարվում էին դատավարության վերջին մանրամասները: Կարգադիր արշնչի էին տեղափոխել Ուորնոթ Քոթոնի տուն: Այն անմեջախաղաղ հարում էր Վեմսթիլնսթերի շենին, իսկ զուս պարտիզը դուրս էր գալիս զնայի Որոմվելու: Հունիսի 19-ին նրան ուժեղացված պահակության տակ տեղափոխեցին Լոնդոն, այնուհետև թնձանախով հասցրեց Քոթոնի տուն: Կրոմվելը մտոցեցավ նկարագրող պայտոի պատահանին և տեսավ, թե ինչպես է թագավորը ըստով պարտեղծում հրացանակիրներին: Երկու շաբաթի մինչև Կարցոյի զնեցը մեկնած էր, ծածկավող մալիցը վճարողին էլ չէր ձեռնադրել վրա: Եվ, այնուամենայնիվ, զա թագավորն էր Կրոմվելը գոննավոց:

— Գարններ, — ասաց նա՝ դառնալով դատավորներին, — ես այտուեղ է դալիս, և մենք այժմ պիտի կատարենք այն մեծ գործը, որին ես նայում է հիմա ողջ երկիրը: Մենք պիտի վճռենք հենց հիմա, թե ինչ պատասխան պիտի տանք թագավորին, երբ ես կանգնեմ մեր առջև, քանի որ նրա առաջին հարցը կլինի՝ ի՞նչ իշխանությունք է ինչ լիազորություններով ինչ դատելու իրեն: Բարբը լուծ էին: Հետո հարուստան Մարթինը պատասխանեց:

— Հանուն համայնքների, և՛ բնարդի պատվածների, և՛ ի բարորություն նկզիսին ժողովրդի:

Հունվարի 20-ին, շաբաթ օրը, կհօրին, ժամը մոտ 2-ին, զուսը թագավորի զնձ սկզբն, Վեմսթիլնոթ դատավորներ, տապարտեղեղով զինված պահակապանների ուղեկցությամբ, հանդիսավորապես բարձրացան փայտամածի վրա, որ պատրաստված էր նրանց համար Վեմսթիլնսթեր-Հոլում, և նստեցին կարմիր մանուշակ պատած նստարաններին: Բրեդոուն տեղավորվեց մեջևեղում՝ մուկ կարմիր թավջրաստ բազիլաթոնի: Կրոմվելը իր սովորովյալ համաձայն տեղ դարձրեց զերջին շաբաթից մեկուն: Նա լավ էր անձնուս սեղանը, որ ծածկված էր գորգով, որի վրա զրել էին զիրագույն իշխանության նշաններ՝ սուրբ և զայնուհանդերձ համար, թիկունքով զնայ զաշին, զբրված էր բուստը թավիչով պատած թաղկաթուստ մետղալայի հասար: Տախտակամած հանդիսատեսի համար Տախտակամած տեղից թաժանելում էր երկու փայտամալեռմեքներով, որոնց միջև կանգնած էին զինված մարտիկներ: Տախտակամածի երկու կողմերում, զրա վերևում, շինված էին օբյեկտներ երեկո պարտեղների և տիկնանց համար:

Այնուհետև Վեմսթիլնսթեր-Հոլի լանդ զաները բացվեցին և հասարակությունը ներխուժեց զաշին: Թույլատրվել էր ներս թողնել բոլորին, առանց սնար, տարիքը, սոցիալատակա հրոթյունը նկատի անելու, և թագավորին, իտանում, անստուր կերպով լուսկայց ամբարի մի քանի քաղեկում լեխ-լեցուն գուտրեց զուհու: Օթյակներում տեղավորվեցին ունևոր թագաքաջները, տիկնիները, օտարերկրյա զեպակները: Տեսուերը զիմակներով էին:

Հանդիսավոր լուսկայն մեջ, որ կախվել էր հաղաբարը զյուսների վրա, հնչեցին ծանր քայլեր և զեների զնորը: աստակամածով վրա բարձրացան քան պահակապետ, զինվորներ, իսկ կրանց ետեղ, սպանների ուղեկցությամբ՝ արգան: Մա ըստով էր շատ ուղիք, ոչ քարձը հասուեղ չէր խախտում մանրթյունեց յարացված վնձնաշուրջ կեցցմաբը: Սե էր հաղաբար ոտից մինչև գլուխ, սե էր զիտարիքը, որը նա չհասուց զատավորներին տեսնելի, ի նշան նրանց հանդեպ արհամարհանքի: Իհաս հայացք զցեղով նրանց վրա, Կարլուսը նստեց, այդպես էլ չհանելով զկալարը: Այնուհետև, զիտարիքը բարձրանալով տեղին, մտին տեղեց քարացած զաշինին և կրկին թնկավ թաղկաթուստի: Նրա զնձքին սասու էր արհամարհանալ մայրու:

Սկզբեց ներկայություն ստուգուցը: Առաջինը արտասանվեց Քրիչլուտի անուեղ, երկրորդը՝ Տերֆաքսիեր: Եվ այտուեղ տեղի անկեղով փոխորհնում զննարկող զաշինում չէր զնվում:

— Նա յախաբան յախալի է, որպեսզի ներկա դունդի այսուեղ, — զուլեց զիմակով մեկ կին: Նա լուրի Տերֆաքսեց էր:

Ոտրի կեղով դատարանի նախագահ Քրիչլուտ:

— Կարլոս Ստյուարտ, նկայալիք թագավոր, — արտասանեց

նաւ— Անդրխայի համայնքները ժողոված պաշտմանում, համաձայն արդարութեան հանդիպ, ասածու հանդիպ, ազգի ու օրենքի հանդիպ իրենց պարտքի, համաձայն այն իշխանութեան, որը նրան վստահել է ժողովուրդը, սահմանել են արդարադատութեան այս բարձրագույն պաշտար: Կեցեր ձեզ ներկայացվող մեղադրանքը:

Գլխավոր դատախազ Էռն Քուկը սկսեց կարգալ մեղադրական ակտը:

— Ապասեցեք,— կարոտը ուզեց բնահատել նրան: Նա երկարեց ձեռնափայտը և նրա արծաթյա գլխիկը դիպավ Քուկի ուսին: Քուկը կորույթ չուր նկատ, ծանր արծաթյա գլխիկն ընկավ ու գլորվեց տախտակամանի վրայով: Այն քո տեղից շարժվեց: Կարոտը հասարակեց մի փոքր, ապա կտացավ ու վերցրեց դավազանաշրջիկը: Այդ ստորագումը նկատարի եղավ յուրորի կողմից: Եվստ նախանշանակ է արբալի համար,— շշուռն անցավ գահի վրայ մեկ:

Մինչդեռ Քուկը շարունակում էր կարգալ: Միայնից օժտված էր սահմանափակ իշխանութեամբ, ասվում էր մեղադրական ակտում, և սարսուղոր էր երկիրը զինավարել համաձայն նրա օրենքների: Բայց, արհիլով բանակապահան իշխանություն նվաճելու նենգամիտ նպատակին, նա օչնչաբեց ժողովրդի իրավունքներն ու արտոնություններն և նրա զին շարժմարքեն սանձազերծեց արյունահեղ պատերազմ: Նա փորձում էր վարել այդ պատերազմը օտարերկրյա ներխուժման օգնությամբ: Ենթ այդ ընդերը ձեռնարկվում էր միայն մի նպատակով՝ պաշտպանել իր սեփական շահերը, կամայականություն և հավանություն իր և արքայական ընտանիքի ասանձանշորհունների պահպանման նկատմամբ: Ի վիստ ժողովրդի շահերի, ընդհանուր օրինականության, ապատեթեան, արդարութեան և խաղաղութեան այս երկրի մեջ ժողովրդի անունը հիշատակում էր բազմիցս: Բայց մարշալով ապատեթեան, արդարութեան, խաղաղութեան մասին սովորական ջրայտների ետևում ենթադրում էր այլ բան, ուստեց Կարոտին լինել կարող ներքև այն, որ նա յայտադրեց անամոթաբար ոտնահարում էր դրամական շահերը, հարձակվում էր սենեղը դասն և փոխանակարական իրավունքի վրա: Եվ այդ պատճառով էլ Կարոտը պատասխանատու էր հայտարարվում օրոյուր տեսակի զայտանշորհունների, սպանությունների, բռնությունների, հորդհեհների, կողպատմաների համար, որ պատճառվել էր ազգին հիշատակված պատերազմներում և օրոյուր բանակալ, դավանան ու մարդասպան, Անգլիա երկրի անարող ու անտողը թշնամի կանչվում էր պատասխանատուութեան ողջ ժողովրդի անունից:

Վերջին խոսքի վրա Կարոտը բարձրաձայն քրքրաց, իսկ արահից հեռեց նույն այն ձայնը:

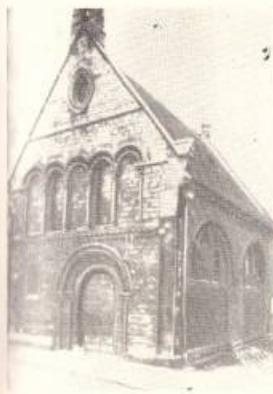
— Դա ստ'ա է: Անգլիայի ժողովրդի ո՛չ կեսը, ո՛չ էլ նույնիսկ մի քստերը համաձայն չէ դրան: Օլիվեր Կրամվելը սրբիկ է և դավանան:

Օլիվեր Կրամվելը եկեղև տառեկան հասակում (նավահուն):

Եղևաբեր Կրամվել՝ Օլիվերի մայրը:

Տարական գաղթ Հանքեղանում:

Մաղանկալ, որ պատկերում է Բանա Քրոյին:

Սեփառէր Կրովկէ՛ Օիվերի կինը:

Կրովկէի տանը Իլիամ:

Կարլոս I Ստյոպուար:

Չեզոզ Քեյնճմմ:

Չներկեա Մարիա քաղամին:

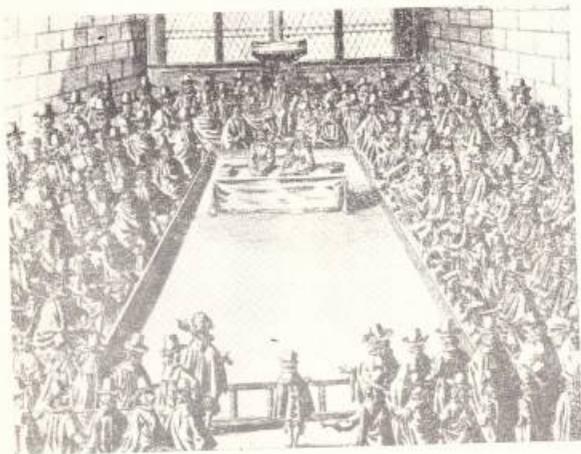
Քամա Սենթլորբ՛ կամ
Ստրաֆորզ

Արևախոյան
Ռիչարդ Լոյ:

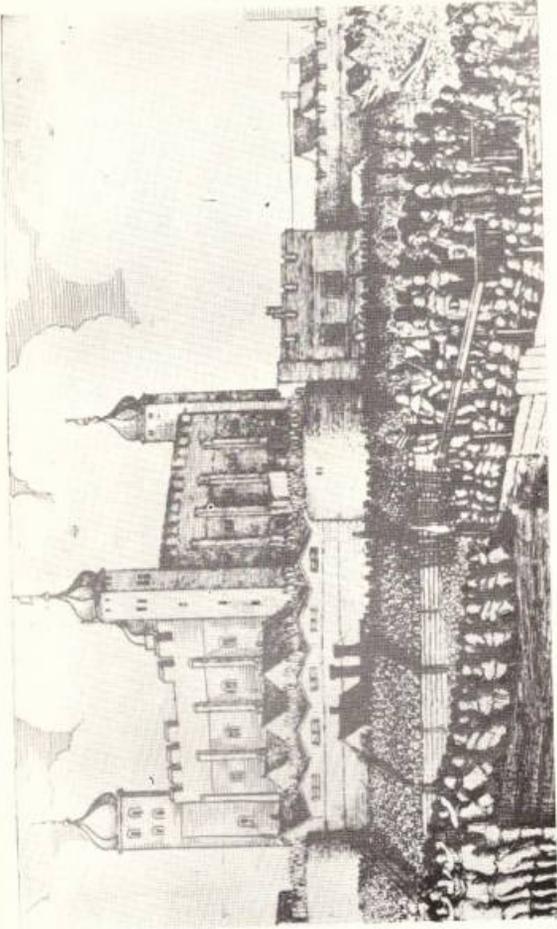
Ինկարտոս պատ-
յաններ: Համայն-
քերի պայտաթ: 1841
թվական:

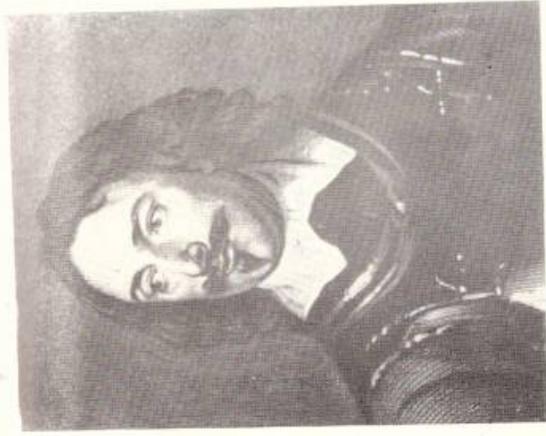
Զոն Հեմփթեն:

Զոն Փրմ:

Ուստաթորի անսամբլը՝ Բաների առեկի հրապարակում:

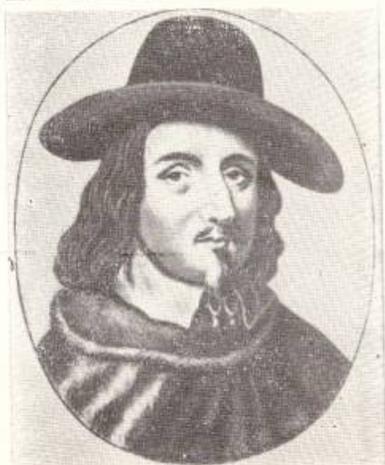
Պոստ Էսկեր:

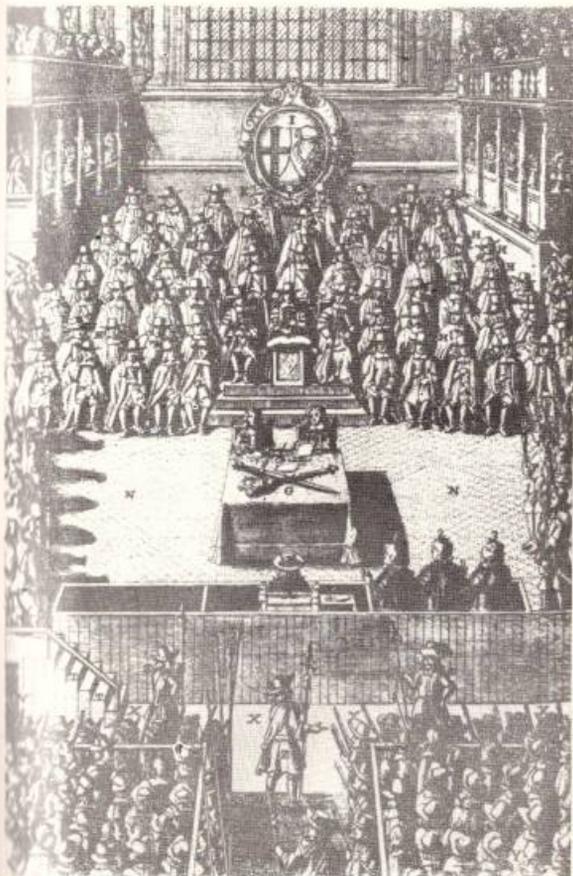
Պոստ Բաղչառներ:

Չեղի Այրբան:

Ջահ Քեղզյան

Պատ. քաղախոյ ղեմ:

Գործու 1-ի պատկերը:

Չո՛ւ Սիբուռն

The *second Part*
OF
ENGLANDS
New-Chaines
DISCOVERED:

Or a sad Representation of the uncertain
and dangerous condition of the
COMMON-WEALTH.

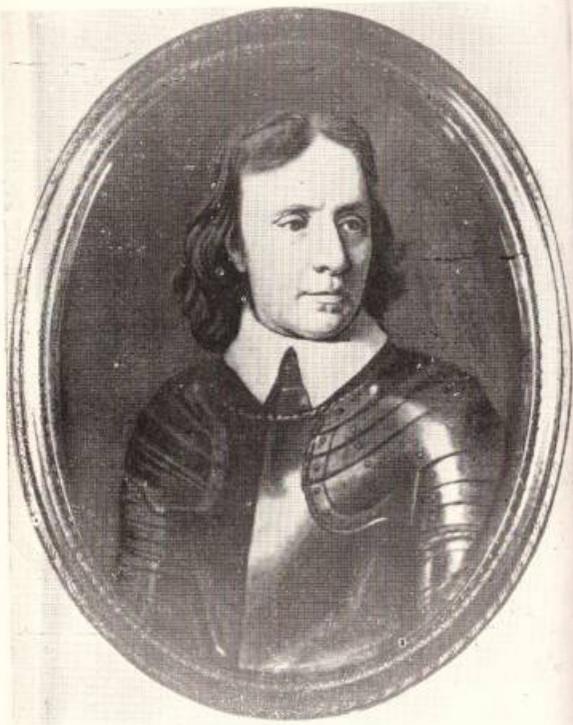
DIRECTED
To the Supreme Authority of *England*, the
Representors of the People in Parliament assembled.

By severall wel-affected persons inhabiting
the City of *London*, *Westminster*, the Borough of
Southwark, *Hamblets*, and places adjacent,
preferrers and approvers of the late
large Petition of the Eleventh of
September. 1648. *in sheweth*

All persons who are assenting to this *Representation*,
are desired to subscribe it, and bring in their Subscrip-
tions to the Preferrers and Approvers of the
foresaid Petition of the 11 of *Sept.*

London, Printed in the Year, 1649.

Սիրունի շնորհակալի նոր շորանիկի երկուրդ մասը պատճառագրի
անգլոսարեբքը:

Պոլիսի Թեմայի

— Կրակեցե՛ք այդ կնոջ վրա, — հնչեց պահպանության պետի հրահանգը:

Բայց կրակոց չեղավ. շրջապատողները փութացին լեզի Ֆերֆարսին դուրս բերել դահլիճից:

Օրը կարգը վերականգնեց, թագավորն սկսեց խոսել.

— Ես կցանկանայի իմանալ, — պարզորոշ, գրեթե չկակազելով, արտասանեց նա, — ի՞նչ իշխանության կողմից եմ կանչվել այստեղ: Դեռ վերջերս Ուայթ կղզում ես քանակչություններ էի վարում պառլամենտի երկու պալատների հետ, և ինձ վստահում էին, Մենք Համարյա որոշեցինք խաղաղության բոլոր պայմանները: Ես կցանկանայի իմանալ, ի՞նչ իշխանության կամքով, — ես նկատի ունեմ օրինական իշխանությունը, և ոչ թե ավագանիների և զորքերի իշխանությունը, — ինձ հաննցին այնտեղից ու բերեցին այստեղ:

Բրեղշուռն պատասխանեց.

— Անգլիայի ժողովրդի և նրա իշխանության կամքով, որը ձեզ ընտրել է թագավոր:

— Ես մերժում եմ դա, սքր, — հաղթական հրճվանքով արտասանեց Կարլուսը: Զուր չէր, որ նա որդին էր Հակոբ I-ի թագավորական իշխանության աստվածային ժազման տեսության համոզված պաշտպանի: Այդ տեսությունը, որ զարգացրած ու հիմնավորված էր նրա հոր տրակտատներում, Կարլոս Սալուարո գիտեր նույնքան լավ, որքան կիրակնօրյա պատարադի խոսքերը: — Անգլիան երբեք չի եղել ընտրովի միապետություն, — շարունակեց նա, — Այն եղել է ժառանգական միապետություն վերջին հազարամյակում... Յույց ավելի ինձ ձեռք դառարանի օրինական հիմունքները, որոնք հնձված իրենն ասած խոսքի վրա, սուրբ զրոյ կամ տնրության սահմանադրության վրա, և ես կպատասխանեմ:

Ուխտուն տարի առաջ Եղիսաբեթ մեծ թագուհին, շտյանդական լորդերի առաջ իր սփրեչյալ բրոշը՝ Մարիա Սոլուարոտի, ինքնիշխանությունը պաշտպանեցիս գրեթե բառ առ բառ նույն կերպ էր արտահայտվում:

Ով այժմ թագավոր Կարլոս I-ը, անորդվելի, հանգիստ, անհողորդ կանգնած էր այդ նույն դիրքերում:

— Հիշեցե՛ք, — ասաց նա, — ես ձեր թագավորն եմ, ձեր օրինական թագավորը: Եմ իրազորությունները, որ ժառանգված են սրբնքով, ինձ են հանձնված իր աստուռ կողմից: Ես չեմ ջախճանի դրանց, պատասխանելով նոր անօրինական իշխանությանը:

Բրեղշուռն հասկացավ, որ վրիպել է. լպնտք է թագավորի մեծքը տաք այդ հազիմաթոթթ: Իսկապես ասած, զեռես երբեք մինչ այդ պահը, միապետական տնրության զոյություն ունեցող

ոչ մի օրենքով, ժողովուրդը չէր դատել իր թագավորին, և ոչ մի դատարան այլ օրենքներով չէր կարող իրավասու լինել: Որսկարդում այսուհետև ճառանում էր նա, բոլորովին ուրիշ օրենքների ստեղծման հարցը, այլապես թագավորը իրավացի զորս կգա ժողովրդական դատարանի օրինակաետվյալն իր չճանաչուճով: Իսկ շարունակելի դատական ընթացիկորդը շատ կարևոր էր. դատավորները միայն այդպես կարող էին ժողովրդին քույց առլ իրենց գործողությունների օրինակաետվյալը:

Բայց անզիտացիների իրավապահպանությունը այս ութսուսու տարիների ընթացքում շատ էր առաջ գիտել, և հպատակները բոլորովին չէին պատրաստվում նահանջել, ինչպես նահանջել էին շոտլանդացի լորդերը, ամաչելով Նիդսարթի միապետական հանդիմանություններից:

— Սրբ, դուք հարց տվեցիք և ձեզ պատասխանեցին: Այժմ դատարանը ձեռնից սպասում է որոշակի պատասխան,— սասց Բրեդչուուն:— Անչ համար մեր լրագրողությունները թերևս գոհճուցիչ չեն, բայց մեք գիտենք, որ դրանք հիմնված են սասճան և Անգլիայի ժողովրդի կամքի վրա:

Թագավորը, սակայն, պնդում էր իրենք: Ի՛նչ գործ ունի այստեղ ինչ—որ մեկի կամքը: Գոյություն ունի իրերի մեկընգվիշտ սահմանված կարգ: Մարդը իրավասու չէ խախտել այն: Հակահառուսությունները կարող էին շարունակվել անսահմանորեն, բայց այստեղ ձայն բարձրացրին զինվորները: Սկրպարություն, արգարություն...ս,— գոչեցին նրանք: Եիտաը ճետաճգեցին միջև երկուշարթի:

Չգուցելով Բրեչչուուի վրեպումից, Կարլոսը դատարանի հետեյալ նիստին, հունվարի 22-ին, պառտասուղի էր հարճակված: Հենց սկզբից նրան զորւշացրին, որ իր լուսվյալը կզնահատվի որպես մեղադրության խտատվանություն: Եվ նա սկսեց խտել, նա ապացուցում էր և ինքն էլ հավատում, թե հանդիմանում է ժողովրդական իրավունքների պաշպալանը:

— Եթե խոսքը միայն իմ անճին վերաբրիք,— սասց նա,— ես կսահմանափակվիմ իմ կողմից առարին օրն արված հայտարարությունի՛մ:՝ այս դատարանի անօրինական լինելը մասին: Բայց բանը միայն իմանում չե, խոսքը վերաբրում է Անգլիայի ժողովրդի ապատություններին և իրավունքներին:

Բրեչչուուն լարված լսում էր՝ խոցեցի տեղ վերաբրելով թագավորի դատողություններում:

— Սրբ,— առաջարկեց վերջապես նա,— մեք թույլ չենք տա միճարկել արգարության Գեղազուն դատարանի իշխանությունը: Նա այստեղ նիստ է անում ատորին պայտրի կամքով, որի սասց զուք պատասխանատու էր:

— Ո՛չ, ես մերճում եմ այդ,— պնդեց թագավորը:— Բերք ինճ թեկուզ մի նախարար: Մի՛թև աշպպիտ որե՛կ բան երթե՛կ պատասհել և Անգլիայում:

Այստեղ նա իրավացի էր: Այո՛, նախարարը դուրսվյուն շուեներ: Այն ամենը, ինչ կատարվում էր այստեղ, Վեսթմինսթերհալի կաղնի հնաների տակ, շատ բան տեսած դահլիճում, կատարվում էր ստադին անգամ: Հպատակներն իրենք, բայց դատապարտվյալմբ, դատում էին իրենց թագավորին պետական դավանաետվյան համար:

Բայց Բրեչչուուն այս անգամ դուրսը չկորցրեց:

— Թե ժողովրդի ապատության և իրավունքի որքան մեճ բարեկամ եք դուք հանդիմանում, թող դատեն ամբողջ Անգլիան և ամբողջ աշխարհը,— սասց նա:— Մարդու դիտավորությունները մասին խտում են նրա դրոճերը, և ձեր դիտավորությունները արշունտ հեռքեր են որոշում ողջ երկրով մեկ:

Սկրպարություն, արգարություն, սուրից գոչեցին զինվորները: Եիտաը ավարտվեց առանց արդյունքի:

Երրորդ օրը, հունվարի 23-ին, ամեն ինչ կրկնվեց: Կարլոսը հրաճարվում էր ճանաչել դատարանի օրինակաետվյունը և պատասխանել մեղադրանքներին: Այդ օրը համարանքները պատար որոշում քնտուեն, որ այսուհետև նա պիտի գործի ևճեղիշայի պառամենտի իշխանություն անուեցի: Դրանով իսկ թագավորական իշխանությունը վերջնականապես մեքովեց:

Հունվարի 24-ին և 25-ին Վեսթմինսթերհալում նիտեր տեղի չունեցան. դատարանը վկաներին հարցաքննում էր նկարագրող պայտանում: Ոճմաք պատմում էին, թե ինչպես արբան, պատերազմ սկսելով պայտանետի դեմ, բարճարքեց իր գորշը նթինհեմում, մյուսները գրահավորված արբային տեսել էին ճակատամարտի դարշում, որտեղ նա հանգես էր գալիս իր հպատակների դեմ, երաշտը լսել էին, թե ինչպես թագավորը հրամայել է լինակել պերիներին... Եվ այսպես, Կարլոսը անտուվեց օրումսայս, զավճան և մարդպպան, անզլիական հիտուսվյան բացահայտ թշնամիս: Հունվարի 26-ի առավոտյան դատարանի վաթսուներորդ անգամները նկարագրող պատանում որոշում քնտուեցին, որով թագավորը դատապարտվում է մահվան՝ սղուգը մարճունը անցատուր միջոցով:

Ետրաթ օրը, հունվարի 27-ին, Վեսթմինսթերհալը գարճյալ լցնում էր ժողովրդով: Թագավորին ներս բերին Սկրպարություն և Արգարություն՝ մե և Սահապատի՛ մ: Մահապատի՛ մը գոյունների արարափի տակ:

Այս անգամ թագավորը առաջալ սպս, առանց դիտարիք հանելու, լնատեց իր բաղկաթուրին, այլ զիմեց Բրեչչուուին:

— Սրբ,— սասց նա,— թույլ ավքք ինճ մի խոսք անել: Ես հուտով եմ, որ առիթ չեմ տա ընդհատել ինճ: Միայն մի՛ խոսք:— Բայց, սրբ, ձեզ կլտեն իր ժամանակին,— եղավ պատասխանը:— Նախ լսեք դատարանի:

— Ես ցանկանում եմ, որ ինճ լանք,— իրենն էր պնդում թագավորը,— դա վերաբրում է այն բանին, ինչ պատարատվում է

մտղվորի առջև Այժմ հարկավոր էր դատավորների ստորագրութ-
յունները հավաքել: Եվ կրկին զգմարտյուններ ծագեցին. շա-
տանի համար արաբական էր իրենց ստորագրությունը դեկ
բազմվորի մահավճնի տակ: Մի բան է՝ լուսումնայն վեր կենան,
թաշխուսում բուրբի հետ մեկանց արտահայտես ըր համաձայ-
նությունը դատավճնին, և միանգամայն այլ բան՝ սեփական
ձեռքով այն ստորագրելու: Անգրիցի թագավորի մահնայտածի
դեմ բացահայտ հանգես կհան Հուանդիայի դիվանը նահանգ-
ները, Արգամյի զուլանդական կառավարությունը, կյազմիկոս
XIV թագավորը, Փաղամենաին, բանակի խորհրդին, դատարա-
նին, Կրոմվիկին, Ֆերֆուրին և էն ուղարկվում թաղում համակե-
նեթը՝ դատավճնը փոխելու խնդրանքով: Անեն որ ի հայտ էին
գալիս բողոքարարի Անում են, որ նույնիսկ լորդ Ֆերֆուրսը փոր-
ճել է մեղմացել դատավճններին, սինարիեղով նոր բաղաջա-
րկական պատենաղմի վտանգը, եթե դատավճնը ի կատար
ածվի:

Այ մի բան Վարդաղացավ սասանել կրոմվիկյան սպաների վեճ-
ուսկանությունը. զեղապետներ Ուլուն, Օքին, Հեթինյաններ, Հոֆ-
ֆեն, Պրաչը, Հարիսը, Իվերը, Հորթինը ստանքը ստորագրե-
ցին դատավճնի: Այն հապաղում և պատվամեծական հանրա-
պետականները՝ Ազուն, Մարթներ, լորդ Իրերը, Թայց շատերին
հարկ էր լինում համառել, անգամ ստիպել նրանք ոչ մի կերպ
սիրտ չէին անում իրենց զբաղը համաձայնությունը տալ դատա-
վճնին և շատում էին զուրս ստղակել զանազան պատճառա-
ւումներով: Եվ հարկ եղավ, որ այդ գործը Կրոմվիկը վերցնի իր
ձեռքը:

Հունվարի 27-ին, շաբաթ օրը, նա եկավ համայնքների պա-
լատ և սկսեց համառել նախ անդամներին, ովքեր միաժամա-
նակ նաև դատարանի անդամ էին, որպիսիք ստորագրեն գտա-
վճիտը: Այդ նույն օրը նա պահանջեց, որ բոլոր դատավորները
դենն իրենց ստորագրությունները նա արտակարգ զբաղավճ էր.
խոսում էր բարձր, ծիծաղում: Նրա գրեթե օրրապաղտության հաս-
նող համայնքս ինչպե՞ր զավելախոսուսություններ տարակու-
սանք էին հարուցում: Քիչով էին հասկանում, թե որքան լարված
էին նրա ուժերը նա կրորդն էր ստորագրել դատավճնի տակ,
և այդ անելու զգեսես ինչու: Քննարկով ցողել էր Հների Մարթների
զեմքը, որը նրան նույն կերպ էր փոխհատուցել: Այսպես կեղ-
տուղված դեմքով, անկապղն վաղուղ աչքերով, աղմկալի, ան-
հողողը՝ նա անցնում էր մեկից մյուսին, թախանձելով, սպա-
նալով, ծանակիլով:

Որիուշաբթի ստորագրությունների հավաքումը շարունակվում
էր համայնքների պալատում: Նրա անդամներից մեկը, որ չէր
ներկայացել դատական նիստին, ներս նայեց և ուղում էր անը-
կատ հեռանալ:

— Օ՛ր, ո՛ր, — գուճց Կրոմվիկը, — նա, ով մտել է այտուեղ,

պետք է դեի իր ստորագրությունը, ևս ուղում եմ, որ նրանց հենց
հիմա իրենց ստորագրությունները դենն:

Տեսնելով զեղապետս Ինգուլբրիին, սրը նույնպես չէր ներկա-
յունում դատական նիստին, վազբով մտոնջավ նրան, ընթեց ձեռ-
քը, բարդ այլեք սեղանի մոտ, որի վրա դրված էր դատավճնը և,
գրելը դենով նրա մասնների արևունը, բարձր քրքրելով ձեռքը
չարձելով սառ-սառ ցրեց. սե՛ղադը Թնուլգարին:

— Թեպետ դուք թաշխուճվում էք ինձնից այս ամբողջ ժամա-
նակ, — ինքն իրեն խոսեց նա, — այժմ դուք պետք է ստորագրեց
այս թուղթը, ինչպես և մենք բոլորս...

Այսպես հավաքվեց 59 ստորագրություն: Եվ որքան դատար-
նի այդ բուրբից հետո Կրոմվիկին ներկայացնել որպես կատար-
վածի գլխավոր մեղավոր, միանձնյա տարջախայտան: Քչերն էին
հասկանում, որ նրա հեղինակությունը, նրա խանդավառությու-
նից և անընկճելի նոսանից օգտվում էին շատ ավելի հզոր ուժեր:
Նա ինքը չէր եղել հրահրողը, նա միայն կատարում էր ուրիշի
կամքը:

Ուայթհոլի առջևի հրապարակում լինելուհետ էին մուգները,
տախտակամած էր կատարվում: Այն, ինչպես և ամբողջ կտափ-
եակեճը, պատեցին ևս մահուղով: Թայց գտտավարությունը դի-
տի ետրափակվող բայց համաժողովրդական մահապատժով:
Դահին գտնվեց մեծ զգմարտյունը. նույնիսկ զահիճները չէին
համաձայնում այդ լրված մահապատիժի ի կատար անել:

Հունվարի 30-ին վաղ տառափոխի Կրոմվիկը և նրա հետ մի
քանի սպաներ մտան Ուայթհոլի սենյակներից մեկը, որտեղ
Այլթոնն ու Հարիսը աներն գիշերեց հետո զեռես պատված էին
անկողնում:

— Հարկավոր է զահճի համար հրաման պատրաստել, —
ասացին նրանք:

— Գնդապի ո՛ր, — Կրոմվիկը դարձավ դեպի Հանքը: — Այդ
պարտավոր եք անել դուք. աղբպես է նշված դատարանի որդ-
ման մեջ:

Հանքը փորձեց հրածալվել, թնկյալ գիտեր, որ գեներալը
չի հանդուրժում ատարկություն: Ներկայները շունչները պահեցին:
Կրոմվիկը լուռ նայեց նրան, պնտահետ զնաց փոքրիկ սեղանի
մոտ, որի վրա գրեհու սարք կար, վերջոց մի թեթև թուղթ և
սկսեց գրել: Վերջանցնելով, նա գրելը տվեց մի ուրիշ պալախ՝ Հե-
սերին:

— Դո՛ւք ստորագրեք, գեղապետ: Հույաներս շղենք այսպիսի
համառ ու անհուսալի փոքրոգու վրա:
Հեթերը վերջոցից գրելը, կոպացե և, ոչ մի խոսք չասելով, ստո-
րագրեց:

Իսկ այդ ժամանակ՝ Ուայթհոլի առջևի հրապարակը արդեն
լրվում էր մարդկանցով: Քանի գնում ավելի ու ավելի էին խոմը-

վում պատշգամբներում: Տակիբեկը ճառում էր ճանդիստառաների ծանրությունը սակայն Ավելի ճարպիկները բարձրացել էին Եստանի: Ասելի եղավ սմբակների դրոշմը և շերիաթակողներին քնտրի շրկանները խոս շարքով շրջապատեցին տախտակամածը, շարվեցին պաշտահի պատի երկայնքով:

Մեծահասակ, մամը 2-ին, Կարլոսը ստից գլուխ սևերի մեջ, Բանկետի դահլիճի ուղղակի պատուհանից Հեկանը եպիսկոպոսի և մի քանի սպաների ուղիցումով արդու եկավ տախտակամած: Այնտեղ արդեն սպասում էին դահլիճը և երա օգնականը՝ ծովա՛մերի համապցեսաներ հազաւս: Երանը կեցածներով էին, դեմքերը ծածկված էին դիմակներով ու դնովի մորուքներով: Քաղավորը նկատել տվեց, որ կոճոր շափից դուրս ցածը է, դուրսը դրա վրա դեռևս համար հարկ կլինի շատ ցածը կառնալ: «Քեղպն է պետք, սրբո, պատասխանեց դահլիճը: Անհարմար էր քաջատարի Քաղավորին, որ դա արված էր դիտալորյալ, այդպես դահլիճին հնչաւ կլինի գործը գոհի դիմադրութիան գեղբուն: Հենց նույն այդ նպատակով տախտակամածի հասակին կոճորի մաս ամբարցված էին երկաթե կեներ:

Օրը ցուրտ էր: Կարլոսը թերթիկին նայելով մի փորձիկ ճառ արտասանեց: Ես խոսում էր իր անձեռնարկի մասին: Քաղա՛մենտին նա մեղադրում էր պատերազմ սանձադիտելու մեջ, բանակին՝ կոպիտ ուժ գործադրելու մեջ: Անճամբ իրեն ես կշտամբում էր միայն նրա համար, որ մեյլ էր տվել մահապատժի ենթարկել կոճա Ստրաֆորդին նա ճայտարարում էր, որ կանգնած է «ժողովրդի պատասխանում եղածը, բայց «ճպատակների գործը չէ... ասում էր նա... մասնակցի պետութիան կառավարմանը: Արքան մնացել էր արքա և խոսում էր արդեաւ դոքորած միպպետ, խոսեալով իր ճպատակների որդեաւ սակնակեալ և յար երկիրախոսների: Նա հաստատ գիտեր, որ իշխանութիւնը իրեն ընձեռնված էր ի վերուստ և իր մեղոր չէ, որ այն խլում են այդպիսի դատան եղանակով:

Այդ համոզվածութիւնը նրան ուժ էր տալիս լիակատար արքայական արժանապատիւութեան նաև իր վերջին, մահվան ժամին: Նա Քաղազրված արքաների մեջ Մարիա Ստրալտոյից հետո երկրորդն էր, որ հարկադրված էր գլուխը խնայարհել կոճոր վրա:

Ցրտաշունչ քամին սարսում էր պտոթկումներով, արցունքոտանով արքայի աչքերը: Նրա խոսքերը լսելի չէին պաղանձված ամբողին ժողովրդին, որն իր յուրեանք հավանութիւն էր տալիս իր աչքի առջև կատարվածին, «Ես մեռնում եմ... ասում էր Կարլոսը... հանուն ազատութիան, ես նահատակվում եմ ժողովրդի համար...»: Ոչ, ոչ, բայց պահակախմբից, լայն այդ բա՛վերով: Ոչ, ոչ այլևս չէր հավատում Անդրիայի միակատարին: Ավարտելով խոսքը, Կարլոսը եպիսկոպոսի օգնութիւնը գլխարկի տակ հավաքեց իր երկար, ճերմակող մազերը, հանել

թիկեղը, ընկավ ճնկների վրա, գլուխը դրեց կոճորին և կարճ ապրիքից հետո առաջ պարզեց ձեռքերը, ի նշան այն բանի, որ պատրաստ է մահվան: Դահլիճը կացնի մի հարվածով Քոչքից գլուխը: Դահլիճ օգնականը վերցրեց գլուխը և բարձրացրեց:

— Ահա՛ դալանտանի գլուխը... ասաց նա: Հոգո՛ց էր, թե՛ հառաչանք, որ անցավ ամբոյնի միջով: Մի բանի հոգի ննստվեցին ղրկի տախտակամածը, որպեսզի Քաչկի-նակները թրքին արքայական արյունով: Հեծալը դիմվորներն սկիզբին ամբոյնին ետ մղել կառափնարանին: Ետևով նրա պարկին ամապացավ:

Կրոմվիլը ներկա չէր Նրապարակալին մահապատժին: Մի բանի մտրիկ սպաների հետ նա, ինչպես ասում էին, խոչնդանված էր աղոթքների մեջ: Քաղավորի մարմինը դրել էին խեղդուրի դահլիճում: Հանցագործը մահչնորթութեան դահլիճում, որն սկանառես էր եղել բազում փաշիկն և ցնձուր սեպուկների: Մահապատժից հետո գիշերը լորդ Սաութհեմփթոնը ընկերոջ հետ, խորը մտառանչութիւնների մեջ, նստել էր զոպադի մաս: Գիշերի վրա մամը 2-ին, այն սանդուղցի վրա, որ ասնում էր դեպի ներքին հարկաբարձիները, խոյ: համբ քալելի ձայն լսվեց: Ինչ, որ մեկը բարձրանում էր նեղույթի դահլիճ: Դուրս ետ գնաց և ներս մտավ ոտից գլուխ թիկնեցի մեզ պարարված մի մարդ: Նա մտնեալով դիմակն և երկար կանգնեց նրա դիմակներում: Նայելով դիմաճվածի զննելին Աննուհետ գլուխն օրորեց և հասաչելով շրջաց: «Ե՛րա՛ման անհրաժեշտութիւնը: Լորդ Սաութհեմփթոնը սահմակեց. նա ճանաչեց Կրոմվիլի ձայնը: Կարգնելով չէր մի թիւ, ներս մտածը շուտ եկավ և նույն դանդաղ, ծանր քալելով հեռացավ: Հետագայում նա միշտ խոտալուանում էր, որ մահապատժի՞ր իրավոր էր և երբեք արտասան չէր արտահայտում: Նա ճպարտութեամբ հայտարարում էր, որ այդ արված էր ոչ թե իրու՛ղ անկյունում, ոչ թէ ծածկագլխոց անեղով, այլ ճրայարակամ, դատ ու դատաստանով, ամբողջ ժողովրդի աչքի առաջ: Արքայի մահապատժի՞ր նա համարում էր պատերազմի մեծագոյն արքայախի՞ր, «օրինակելի արդարադատութեան իրականացում պատերազմի դիմադրող հաճառողի դեմ:

Այդպես էին մտածում նաև նրա մերձավորագույն զինակիցները, որոնց համար Քաղալորի մահապատժի՞ր «արդարութեան փառալուր գործն էր: Պատմութեան մեջ առաջին ժողովրդական հատուցման այդ ակտը բուրժուական հեղափոխութեան դիմադրող բաղադրական նվաճում էր, հեղափոխականութեան բարձրագույն թուղը նրա առաջնորդների և առաջին հերթին իր՝ Կրոմվիլի: Իրերոջ գլխի մարդիկ հաղթանակ տարան ընդդեմ միպպետութեան և արիստոկրատիայի: Երանք խորապես հավատում էին այն բանին, որ Քաղալորի մահապատժին անհրաժեշտ է քաղաքական և կրոնական ազատութեան համար:

օրինակն է: Դուք ես գլխաւորեցիք թագաւորին՝ դա էլ լաված
բան էր: Այնուհետեւ դուք հո արդարացե՞լմ եք դա:

Կրօնվեց դուք եկա՞վ չեմք: Արժուովք, բղավորք, հաշտ-
լանքը սովորանում էին: Իրեն միտեղանալով մտախի ես տեսած
կատաղած զեմքեր, գլղզղված մազեր, թեքված լայակների տա-
կէց ասելով յայնք վառվող աչքեր:

— Ի՞նչ՞ ոչ չեք ուզում մեկուկեց հանրագրեք բնդունել: Երբ ձեզ
պետք էին մեր փողերն ու մեր արշուներ, դուք մեզ լուծում էիք:
Կարծում եք, թէ մենք այնք ուրիշ լուծե՞նք, Բայց ինչ-որ բան
մնացել է, այն էլ ձեզ համար չի:

Կրօնվեցին անհարմար գրովայն մեզ էր: Սուր հանելու տեղ
չի, ոչ էլ ամբոխի հետ բռնաբարութի մեզ մտնելու Մարտնչի
կանանց զե՞մ, նա՞, ոտքով՝ կր: Ես հարցրեցի:

— Ի՞նչ եք ուզում:

Ինչ-որ կնոց կառույն ձեռքեր բռնեցին նրա թիկնոցից:

— Ինչ ենք ուզե՞լմ: Մենք ուզում ենք ազկին տաք այն իրա-
վանքներն ու պատասխանները, որոնք դուք խոստացել եք մեզ:
Դուք պատասխան պիտի տաք: Մենք ձեր հախից կզանք, եթէ
դուք թեկուզ մատուցի որեւէք ձերբակալվածներին: Դուք պարտա-
վոր եք աղաչուի պիտի:

Հուր էր ես խոսում, որ նրանք ձերբակալված են օրենքով, որ
զրա համար պառլամենտի հասուկ հրահանգ կա, որ նրանց դա-
տելու են բաց և բառ իրավոյունք: Երանց չէին լուծւում:

— Մեր, մենք չենք մտնաբարով, մինչև չըզկնեք կյանքից
երանց, օվքեր արել են դա: Մեր, մենք կըզկնեք կյանքից ձեզ էլ:
Եթէ որք սպանեք նրանց:

Այլընտրանք կրօնվելի համար, ամբողջ հանրապետութեան
կատարութեան համար չէր մնալիք: այլ մարդկանց իսկապես
որ հարկավոր էր շահախոսի ինչ էլ որ լիներ: Այլապես նրանց
անվեհճնութիւնը և նրանց նկատմամբ ցուցաբերվող համաժող-
ովորդական աշակցութիւնը կարեն, կանանկ նոր կարգը, ինչ-
նանուկութիւնն ու պետութիւնը: Երանց զեմ պետք է գործել իրենց
իսկ զենքով: Հրատարակել պարտավորել, մերկացնել, մեղա-
ցրելու սկ պարսպագրերը ի հայտ կեան: Իրանցում սպված էր, որ
լեկելները անաստվածներ են, որ նրանք չեն հալատում հո-
նուկները: Երանց չէին հարկաւոր հանրահանգ
ունեցում: Երանց ուզում են, որ ոչ ոք ոչ մի իր համարի իրե-
նք: Երանց խոսերով, մարտու որեւէ կոնստիտուցիոն աշխարհիս
բեռեին բռնակալութիւն է: Երանց իրենցով, մասնավոր սե-
փականութիւնը սատանայի ձեռք գործն է: Երանց աշխատողի
հանում են գործարարող զեմ, վարձակալին՝ հողատիրող զեմ,
զեղորդին՝ մահաւորող, պարտապանին՝ պարտաւորող, արքատին
հարուստի զեմ:...

Լեկելները նույնպես պարտքի տակ չէին մնում: Բանտից

նրանց այդ մեղադրանքներին պատասխանեցին մանրօրէն:
«Մեր մասին տարածում են ամենանամականայ լուրեր,—
զրում էին նրանք— Իրեն թէ մենք քանկանում ենք հավատա-
րեցնել ըստը մարդկանց ունեցվածքը, իրեն թէ մենք չենք ուզում,
որ ոչ մի շնորհակցում և կոտու լինի մարդկանց միջև, իրեն թէ
մենք չենք քննադատում ոչ մի ղեկավարութիւն, այլ ձգտում ենք
միայն համասարած անիրաւանութեան...»: Որպիցիվ վերջ տա-
լին այդ ամբողջ զրոյապատմութիւն, լեկելները Հայտարարում էին:
«Մեր մտքով երբեք չի անցել հավասարեցնել մարդկանց ունեց-
վածքը, և մեր մեծատուն ձգտում է կել: Հանրապետութեան
անպիտի որովոք, երբ յուրաքանչյուրը ստավեղարայն սպասու-
կութեամբ օգովի իր սեփականութիւնեց... Մեր նպատակն է
կատարելագործել կատարութիւնը, ոչ թէ կործանել արեւ, և
թեպետ բռնակոտորութիւնը բացառապես վատ է, սակայն երկու
ծայրահեղութիւնները անիրաւանութիւնը վատթարագույնն է...»

Մայիսի 1-ին Թաւրից բաց է թողնում ժողովորդական
համաձայնարդի մի նոր տարրերով լեկելները շարունակում
են պայքարը: Գեղեկում ուժեղանում է ազդեացիան, նրանք բո-
ղոքում են Բուլանդուս ուղարկելու զեմ, հրամարտում են թողնել
Լեզգուք, մինչև իրենց պահանջները չարձարանան: Ապրիլի վեր-
ջին ապստամբութիւն է լուծնվում Առաջի գրագույն զինում:

Բիշոփեթլ-սըրթիի զորանոցներում ազմուկ էր: Ապրիլի 23-ին
զենեկայ Ֆելիպարի կողմէր հրաման էր կկել գունչը Ընդդիմ
զուրա թերեւոր մասին, բայց մինչև այժմ պայմաններին չէր հաղո-
վում այն ի կատար ածել: Կնիւղները բացիրբաց հրամարտում
էին հնազանդելի, իրենք հանրուրդ էին պահում: Ֆելիպարի
խուց ավին: Ապրիլի 24-ին հետեկց կրկորող հրամանը, բայց
դարձյալ ապարդիւն: Երեսու զինված զինվորները դուրս կկել գո-
րանոցներեց, խուճեցին «Թալ» չլուրանցը՝ նույն փողոցի վրա, և
զենեկ սպանաւորով զավթեցին իրենց էկակարանային ըստը
դրոյները: Հաջորդ օրը խուճեթիւնը շարունակում էր: Չեկելու-
ները մնում էին զորանոցներում: Հրամարտելով ենթարկել սպա-
ներին հրամաններին, կարողապահութիւնն ընկել էր նրանք իրենց
կացարաններում նստած ինչ-որ բանի մասին էին խորհրդակ-
ցում և ժամանակ սա ժամանակ զուրա էին զայն փողոց, որ-
տեղ արդեն բաշխականի թեմ բազմութիւնը էր հալաջգիլ: Երանց
և ամբոխի միջև մայր էին անել ինչ-որ հարաբերութիւններ, և
արդեն զինվորներեց ոմանք բազմութեանը զիմում էին նստելով:
Ապրիլի 25-ին յուր ապարովեց կրօնվելի և Ֆելիպարի ժա-
մանման մասին: Չեղբակալութիւնները կզան: Հետևյալ օրը Առ-
լիի զեզից ասանճից զինվորներ կանգնեցին զինվորական դա-
տարանին առաջ: Երանցից ասանճից մեկավոր ձեռնալուծեցին:
Վեց ձգի գաղապարովեցին մահապատմի:

Դարձյալ մահապատմիներ, զեղապահութիւններ: Արդոյր
լուսիականց մաւլ սկիլը չէ՞ հանրապետութեան համար: Մի ար-

խորժով նման մարդկանց բողի տակ, խմբով նշանակված տեղում և ավելի խտրող գնաս պատճառով պետությունը:

Ապրիլի 19-ին դեպի սուրբ Գևորգ բուրջ տարաց երկու հնձնալավա: Տար գարնանային օդում լավում էին բրիչներ միապատգ թակոցը: Երեսուն կամ քսուսուն մարդ լայնարմակ գաշտում փորում էին Տոջը արտույտների համերգի տակ: Խոփարական, վտանգավոր ոչ մի բան չէր երևում աշխարհի պես հին այդ ռեզիդարար տեսարանի մեջ: Հնձնալավարի հրամանատարը տեսնել վրեժը և ինչ՞ է նկատվելի իրենց ցրել այս երիցս ինչո՞ք փորողներին, որոնք ու գոր վնաս չեն տալիս: Ես խոսել ընծվեց զրանցից երկուսի հետ, որոնք իրենց զբաղվում էին համարում (Նրանց անուններն էին Ուրիսթանի և Էլիսթար, նախկին գեներալներ), և այդ խոսակցությունը միայն ամբաստանեց նրա համոզումը, որ փորողները մտազրույթունները ավելի քան խաղաղ են: Նրանք հրատարակեցին, որ չեն պաշտպանվելու զինքի օգնությամբ: Հրամայելով փորողներին ցրվել, ես Ուրիսթանի և Էլիսթարի պատմվածքը ներկայանալու (ունձն՞ գեներալ Ֆերճարյան, և բացատրել իրենց արարքը: Սրանք համաձայնեցին և մեկնեցին անհավաղ:

Բայց այսուհը սկզբիցի անսխորտություններ: Երբ բանակի գերագույն գլխավոր հրամանատար Ֆերճարյան պարբի 20-ին զուրս եկավ այդ մարդկանց ընդատել, նրանք լարերհանցիկ երա առաջ հանել իրենց գլխարկները: Գեներալը տարակուսանքով նայեց շքապատողներին:

— Ի՞նչ ինչ՞ է զլխարկ չեք հանում նորին գերագնացության առաջ, — խառտեն հարցրեց համարաբը բրյուտներին:

— Որովհետև ես նույնպիսի առաջ արարած է, ինչպես և մենք, — եզրվ պատասխանը:

Այն հարցին, թե նրանք ինչ են ուզում, ինչ՞ է նկատում Տոջը, գիբրիները պատասխանեցին, թե իրենք, ինչպես և Անգլիայի բուրջ աղաքս մարդիկ, իբրևունք ունեն աշխատելու ոչ ոքի լպատկանող հողեր վրա, խաղաղ մշակել այն և օգտվել իրենց աշխատանքի պտուղներից:

Նրանց թույլատրվեց վերադառնալ տուն, եմ նրանց կրկին ձեռնամուխ եղան իրենց զորքին: Իշխանությունները կարծես ժամանակավորապես ճանկրատ թողեցին նրանց, և սուր Գևորգի բլրի ու հին, բարի Անգլիայի ուրիշ բլուրների վրա վրաստակ պահելին նոր հրահրողներին և իղախատների կուսացմ կերպարանները:

Ապրիլի 26-ին հրատարակվեց Ուրիսթանի պարավագրեր, որը վերնագրված էր. «Երկուսիս լեկներին» զրոջը բարձրացված է, կամ Անգլանդի պատասխան կարգ, որ բարձր և հրամայում է մարդկային ուղիներին: «Ո՞վ դու, Անգլիայի իշխանություն, — գրում էր Ուրիսթանի, — թեպետես դու խոստացել էիր նրա ժողովրդին դարձնել աղաքս ժողովուրդ, բայց դու թո նստիբական

ընտրվի համաձայն այդ հարցն աշխատեց զրեցիր, որ մեզ զգեցիր էլ ավելի մեծ ստրկություն մեզ... Նույն պն ժողովուրդը, որին դու խոստացար ազատություն տալ, ճնշված է դատարաններից, հուշարար դատավորներից և կոմսիսիներից, նրան բանա են նետեցնում: Անգլորդերը հասնում են դատավորների, կառավարողների և պետական լինովիկների պաշտոններին... Մարդիկ, որոնք հավանում են արի ուժով պահպանել ժողովրդական սովորանքությունը, բարձր առձեռները, բազմաթիվ ուղղակական սխեմաներից և այլ տեսակի նկամաններից շատ փող են կուտակում, դրանով հող են գնում և դառնում են լինելուրդեր: Պարավագրում խոսվում էր քանիպատումների անձեռն ստրկության մասին, հարկերի, դատություն, հարկահավաքների, զեյախտնատերերի, մեծամեծների, իբրավաքանների կողմից ժողովրդի կեղեքման մասին... Ուրիսթանի կանխատեսում էր, որ շուտով քրոյր համայնքապատկան հողերը և պարսպուտներն Անգլիայում և ողջ աշխարհում պիտի արդարացրոեն վերջինն այն մարդկանց կողմից, ովքեր անուղղակի են:

Այ՞, իշխանությունները միտածամասնակ դիտերների հանգրատ թողեցին՝ հասունանում էին ուրիշ, ավելի աճեց իրապարծություններ. պատերազմ իրանցիայում, խոլովությունները բանակում... Բայց քնած շին հարկանները՝ բարեկեցիկ, հարկաված ֆրիզուղներին և լուծները: Այդ պիղի տանաատերերն ապրում և ուզում էին ապրել իրենց աշխարհիկ հետադրություններով: Նրանք կույիկ առ կույիկ հաշվում էին, սեփականություն էին գրատում և լվին ցանկանում որևէ կին հետ կրակ, որ որևիցով: Նրանց համար թողեցին կրաղիներ իսկական թշնամներ էին. սրանք այնպիսի լվին, ինչպես բուրջը, սրանք լվին հասկանում, ավելին՝ մեծում էին այս աշխարհի շահերը: Հետաքրքրանքների ամբոնս աճում էր Տոջ փորողների շուրջը, նրանց պրամագրությունը բանե գնում մարտական էր դառնում, նրանք փորում էին վիճել, սպանալ հողատերերին: Նրանք դնում էին բողբոջն ու թելիկներին և լողերին, նրանք լվին կարգահանում ճանրոթով այդ լայակ իրանակիներին, որոնք ավելի բարձր ուղու տեղ մարդիկ էին, քան նրանք իրենք: Այդ պատավոր մարդկանցից ավելի փոխադաններն սկեցիկ անցնել գործողությունների. դիտերների խոճիկները ինչ-որ մարդիկ գեղերներն ավերում էին, նրանց քանոթ կոխկրճում էին, զուրք փայանում: Տեղական իշխանությունները, որ ժայրագավաններում միշտ ավելի սահմանափակ են լինում և գտանք, բռնում էին վարդիներին, ծծումս էին նրանք, բանտ նետում, տուգանում:

Բայց նրանք գաշտ էին զուրս գալիս կրկին ու կրկին, և արգի՞ ոչ միայն սուրբ Գևորգի բլրում, այլև Նորձեռնիկներում, Կենթում և այլ կոմսություններում: Այդ խաղաղ, արտաքննապես ախրան և խղճուկ, այնքան անվնաս շարժումը ինչդեպիկնեստա-

կան հանրապետության համար դատուն էր գրեթե ավելի վատն-
յալով որ մի ուժ, քան բացերից քան հանդիմանող քանակը:
Արևում էր, որ նոր քաղաքացիական պատերազմը, արդեն
Քլով երրորդը, այնուամենայնիվ հրեղին էր հրկում հանգստու-
թյուն չկար, զենքը վաղ չէր դրվում, չէին հանդարտվում կրեթերը:
Միայն թե աստիճաններ այժմ մայրենում էր ոչ թե առաջխա-
նների ու պառլամենտի կրեթանի կեցիների մէջ, այլ հենց պարտ-
մենտական ճամբարի ներսում, բանակի ներսում:

Խաղաղություն էին բարձրացնում քանակի քանք խաղիկը: Մերթ
այտնողից, մերթ այնտեղից լավում էին բացառաբար անհնազան-
դության, խոտարարական կուլյաների, բողոքների մասին
կրեթերի գերակահանրությունը ու սրի չհանդարտացրեց, ընդհա-
նապես՝ միայն ուժեղացրեց պայքարը: Եվ իհարկե, այդ զգոր-
հալույթները գլխավորում էին լեկներները: Մայիսի 1-ին Քառու-
նքի կայանավորները կրեթներ, Օվերթներ, Ուոլդեր, Փրինսը
հնազանդակների ժողովրդական համաձայնարարի ևս մի խմբա-
հարկավորներից, որտեղ պահանջում էին նոր պառլամենտի
զբաժանվող զուգարում՝ համբերճանոր ընտրական իրավունքի
հիման վրա:

Մայիսի 6-ին ապստամբեցին Սուգերիի զինվորական ստ-
բարածանունները՝ սպաները հեռացվել էին, Բուլանդիտ ուղղոր-
վելու մասին հրամանը որոշել էին չկատարել: ՄՔՆը գիտում
էինք բոլոր խելամոխ մտադրեցին... հապարարում էին նրանք, —
և հարցնում, մի՞թե արդատացի է և օրհնալի մեզ ուղարկել մի
այլ երկիր՝ մեր տան համար զեռ մի լավ քան չարածա:
Մրանց միացան Սքրթոնի զինվորները. ապստամբները միա-
նական միանգոյ միացան Սուգերիի մտաբերում և այտուել էլ
մայիսի 11-ին զինվորացիս կայանների. ՄՔՆը որոշել էինք մեր
բոլոր շաներն էլ սպա զնել: — զրու էին նրանք, — արհեստ-
աստու օգնությունը հանուննք այլ զծախտ ազդի կազմակերպ-
վածությունը, գերականընենք խախտված իտալոբլությունը և եր-
կիրն ապստամբներ իտալալության իշխանությունները... Քոչ ուղ-
արհարեն իմանա, որ մենք մտադիր ենք իրականացնել այս հու-
սահառված ազդի վերջնական կազմավորումը, ըստ ժողովուր-
դական համաձայնագրի՝ ձեռքի ու միջոցներ, որը որպես խա-
ղաղության հաստատան միջոց է առաջարկված փոխգնդապետ
Ջոն կրեթերի, ինչպես և Ուիլյամ Ուոլդերի, Քամա Փրինսի և Ռի-
չարդ Օվերթների կողմից 1649 թվականի մայիսի 1-ին... Քոչ
չարդ Օվերթների ողջ ապստամբ շուրջադրոգին և համար
Մայիսի լինի Անգլիայի ողջ ապստամբ շուրջադրոգին և համար
աշխարհին, որ մենք, նախնախորհյով ավելի շուտ մտնել ագ-
ուսության համար, քան սպանել որպես սարսույթներ, համախորհի
ու միավորվել ենք իրար հետ, որպես անդիպացիներ, որպեսզի
սուրը ձեռքներին մեզ և մեր հայրենիքն ապստամբներ ստրկու-
թյունից և կեղծությունից...»:

Ապստամբության երկրորդ օջախի ստաշավը բնեքերիում,

Օրսֆորդից ոչ հեռու նրան գլխավորում էր Ուիլյամ Քոմփտոնը,
մի հուսանող, ինչպիսիք առաջնորդը նա զինվորների անմիջա-
յակ հայտարարեց, որ գործի հաջողության համար հարկավոր է
միավորվել մյուս ապստամբների հետ և գործել միասին:

Ինչպե՞ս մարել, ինչպե՞ս վերջ տալ այդ հուզումներին, ինչ-
պե՞ս գոհացնել զինվորներին, չստանալով պատվական հիմքերը:
Իշխանությունները միջոցներ ձեռք առան. զինվորական մի ջո-
կատ՝ բազիլացի շորս հարյուր մարդու, մասով Քառուք, որ-
պեսզի ուժեղացնի կայանավորների պահպանությունը և կեղծու-
նում լեկներների խաղաղությունը բարձրացնելու զնայումը կրաչա-
կարի բերդի անվտանգությունը: Երեկոցեցին կրեթերի և նրա ըն-
կերներին որևէ մեկի այցելությունը ով էր լինի, անգամ կա-
նանց, երեխաների, ծառաների: Գնեղալ-մայրը Սքրթոնին հրա-
ման արվեց մայրաքաղաքի ուժերը բերել լիակատար մարտական
պատրաստության:

Մայիսի 9-ին Կրոմվելը ստուգեցրեց ժամանակ ետևելով ունեցավ
Հայդ-պարկում անցկացված զինվորական ստորաբաժանում-
ների առաջ: Նա սկսեց մեղմորեն ևս անել ինչ հավանում է.
զինվորների կարիքները ինչպես մեծ էին նա զրուտ, որ շար-
քին հետևակայինը 30 անգամ պակաս ուժեղ է ստանում, քան
զինեղալը, մի քանի անգամ պակաս, քան սպան: Եվ այդ ազգա-
կան վճար էլ հետևակայինը չի տեսնում. ուժեղները չեն վճար-
վում մահաներ շարունակ: Եվ այժմ նրանց ջրում են Բուլանդիտ,
այտով ոչինչ, ինչ նրանք պահանջել էին տանը: Ալլապա որմեն,
բոլոր նրանք, ովքեր ցանկանում էին թողնել բանակային ծառա-
յությունը, կարող են յոգ ազատորեն անել, և նրանց կիճարվի
այն բոլոր փողերը, ինչ նրանք պետք է ստանան: Միայն այս-
ք, մայիսի 9-ին, պառլամենտը որոշում ընդունեց վճարել զին-
վորների պարտքերը՝ թագավորի և նրա ընտանիքի ունեցվածքի
վճարելի հաշվին: Գրանդ բացի, տար ևս հարյուր ֆունտ ստե-
րլինգ, որը նախատեսված էր նախատեսի համար, արված է բա-
նակի կարիքներին:

Բայց դրանով քանի չի սահմանափակվում Կրոմվելը գլուխը,
թե ինչ են պատում իրենց և խոտում էր հաշվեկետան, ծանրա-
կիչա Քառուքները մտադիր է արձանագրություն հրատարակել
ինքնարձակման մասին և նոր ներկայացրեց զական ժողովի համար
ինտերություններ նախակի որքան հնարակել է արար: Հավասար-
ներ պառլամենտին, հավասարեցրեց ձեռ փոխապես զինեղալներին:
Իրանք թույլ չեն տա ընդհանուր թշնամուն հաղթանակ տանել:

Զինվորների արամադությունը մտում էր թշնամական:
Կրոմվելը տեսնում էր խոժժոված գնեթեր, չվստահող աչքեր, ար-
ձանարհական քնձիթներ, ինչ-որ մեկի ետևի շարքերից փորձել
անգամ ստարկել նրան, բայց սպաները արագորեն սահեցրին:
Հայացած իտալարկելով շարքերը, Կրոմվելը իրենից բոլորովին
ու հեռու կանգնած զինվորների գլխարկներից մի քանիսի վրա

կապտահանաչափուն ժաշակներն նկատեց: Դարձյալ լեւեր-
նէր Սանթ կատաղութունը խփեց դուխը, նա նորից, ինչպիս
Ուերում, խթանեց ձիուն, շարքերը սեղմելով, ձգվեց մինչև առե-
լի այլ լաթը և ձեռքի կտուկ շարժումով պոկեց այն:

— Ինչին հրամայում եմ անհապաղ ճանապարհ ընկնել:—
գոչեց նա, այլ խոսքի մեջ ներդնելով շարալսած կատաղության
սղջ մնացորդը:

Իսկ մի քանի օր անց նա և Ֆերֆաքսն արդեն վարդում էին
գեպի հարավ-արևմուտք. ապստամբությունը Սոլսերքիի շրջա-
կալքի զորամասերում ընդունել էր այնպիսի թափ, որ միայն
կանոնավոր զորամասերը կարող էին ճնշել այն: Կրոմվելի
հստեց շարժում էին շերկաթակողմներին ընտիր ուժերը՝ շրտ
հազար հեծյալներ: Երանք այժմ գնում էին մարտնչելու իրենց
արյունակից եղբայրների՝ իրենց սեփական բանակի գեներալների
դեմ, լեւերների, հանրապետականների դեմ:

Ապստամբների մտաբանակցությունների համար ուղարկված
մայր Ուայթի՝ նախկին լեւերի, միջոցով Կրոմվելն իմացավ, որ
Քոմֆտոնի հիմնական ուժերը, թողնելով պառլամենտական այլ
ուժերին հետապնցիր, Քենբերից շարժում են գեպի Սոլսերքի
տեղի ապստամբներին միանալու համար: Որսորդի մոլեգնու
ինքնամոռացությունը, զորավարի վարպետությունը, ճակատա-
մարտի ու հաղթանակի արյուղ ծարավը, նորից այլ ամենն արթ-
նացան Կրոմվելի մեջ: Նա հրամայեց զնալ արագ բալթով, շատ
արագ, սրնթաց, գրնթն աներեակայիչի: Մայիսի 14-ին, շարաթ
օրը, նրանք կայծակնային ցատկ կատարեցին՝ քառասունհինգ
մղոնք մի քանի ժամում ցոլաց ու անցավ ամբակների տակից և
կեսգիշերին մտա, լիակատար մթնում մտանցան Բիքֆորդին:

Խոտվարքները, նրկար ճանապարհից սանդահար, խաղաղ
քուն էին մտել, անզգիտրվելով քաղաքի տեսքում, ձեղճահարկի-
րում, ձիանոցներում: Լծից արձակված ձիերը նիրհում էին:

Իսկ հենց այն էր, ինչ հարկավոր էր Ամենի, ամեն ինչ սրբող
լավայի պես կրոմվելյան հեծելազորը վրա արժավ ընծա թա-
ղաբին, ոտքի տակ տալով բանդարանոցները, ներխուժելով ձիա-
նոցները, կրակելով պատուհաններից ներս: Արթնացած ապս-
տամբները սկզբում ոչինչ չհասկանալով սկսեցին անկանոն
կրակել: Մարտը քանի զնում սաստկանում էր, հեղափոխական
լի համախախի էին դառնում հրաձգությունները՝ պատուհաններից,
անկյուններից, ցախատներից: Ուժերը շափաղանց անհավասար
էին: Հարձակողների առավելությունը շափեց ավելի մեծ էր:

Առավտույան դեմ մարտը դադարեց, և շրտ հարշուր կիսա-
հաղթված գերիների փակեցին քաղաքային եկեղեցում: Ավարը
կազմում էր մտա ինը հարյուր ձի և տասներկու գրոշ: Սպանված
էր ընդամենը մի քանի մարդ և շատերին, այլ թվում և կապի-
տան Քոմֆտոնին, հաղորդվել էր գիշերվա քողի տակ փախչել ու
թաղելի անտառում:

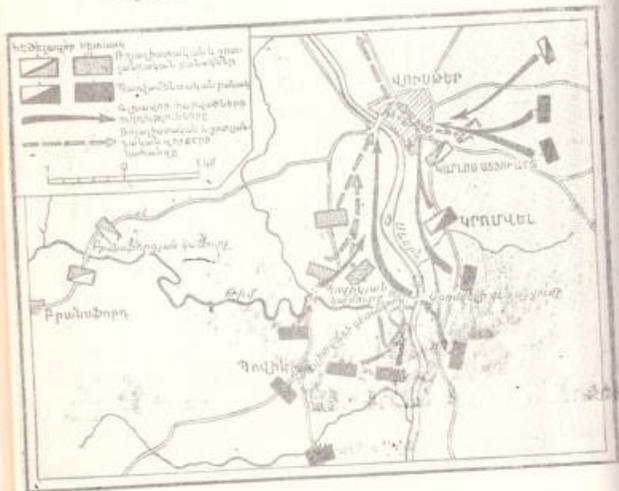
Օլիվեր Կրոմվել:

Զորի Մանի:

Մեղուի պատիվ Գևորգի
Յամ տաբամ հարթանակի:

Վանքի մաս հակառակորդի սխեման:

Անգլիական
հանրապետության Մեծ
կնիքը:

Ջոն Միլտոն:

Մերի Պեյթսոն:

Ջոն Կամփեր:

Արձակուրդի ցրտը է հեղաշրջումը պատկանելիքի շփոթման:

Զարգ Ֆիթիսոյ:

Ների Կոմկէ:

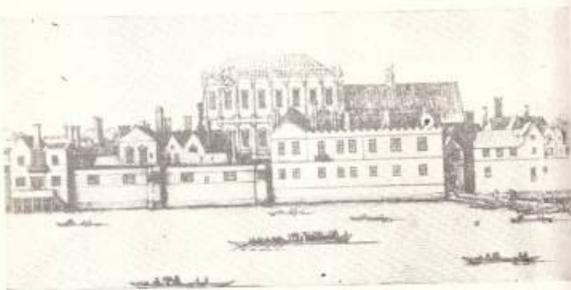
Յիվե Կոմկէր՝ պրո-
սեկտը

Զոհ Քերլո:

Նվարթեր Կրավիկ՝ պրոտկտորի կինը:

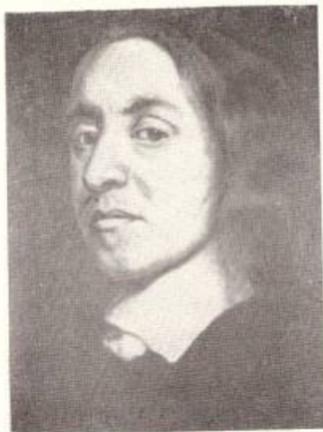
Ուայքնոլ՝ յոյզ պրոտկտորի ռեզիդենցիան:

«Նարթեզ Կրավիկին» սեփականով քերթիկ:

Եղիսաբեր Քրիշտի

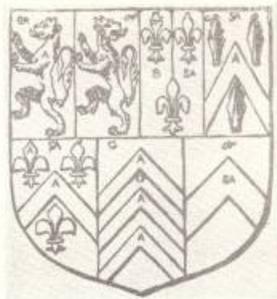
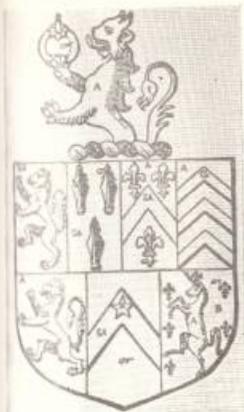
Ռիչարդ Պրոմբեր

Օլիվեր Պրոմբերը՝ լորդ-դրամոնտոր:

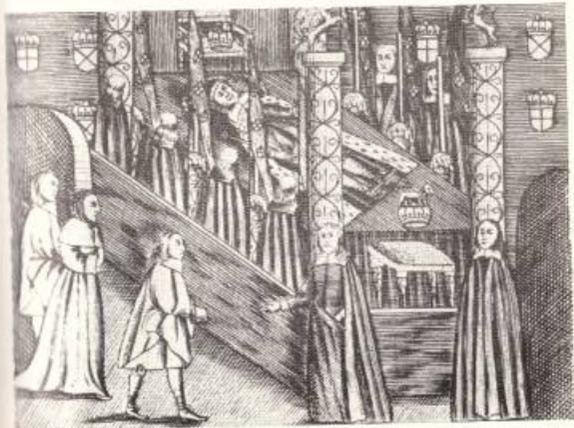
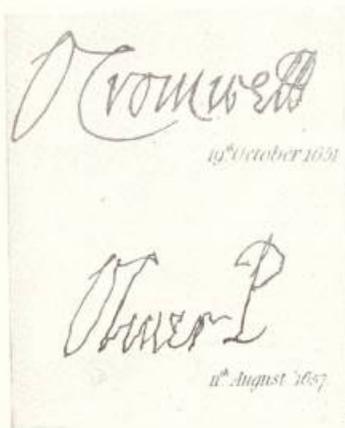

Կրովեի Լամանոս դի-
սակը:

Կրովեի աճնական զինանշանը:

Կրովեների աճնական զինանշանը:

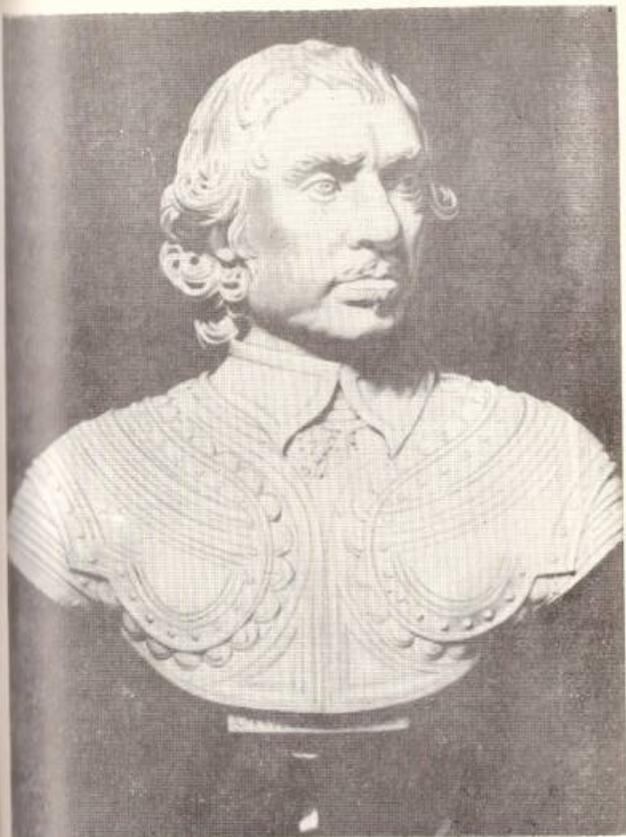

Կրովեի ինեսգրերը
1651 և 1657 թվականներին:

Կրովեի զազազում:

Մեզայ դրոշմված Քրոմվելի մանկան տարում:

Քրոմվելի կիսանդրին, պատրաստված XVII դարի 50-ական թվականներին:

Հայտնի Կրոմվիկին Վերսիսերեում:

Առավոտյան եկաւ արեց ուղիմարաշտային դատարանը, Չորս մարդու՝ կռուեա Քոմիստինի, անհետացած կապիտանի եղբորը, կապրաներ Դանինի, Չերչին և Պերքինսին մահաւան դատապարտեցին: Դաննը հանցեա եկավ զղջումով, սկսեց խտովութիան զեմ ուղղված պարաւագրի գրել, և վերջին պահին նրան ներում չտրհեցին: Երկրին զնպակահարեցին կեղեցեալ թախում, և նրանք արժանապատուիլամբ զիմավորեցին մահը: Մյուսներին, եկեղեցում փակվածներին, մի քանի օր անց այնչեղ Կրոմվիկը: Նա տեսց, որ նրանք, իհարկե, անպայման արժանի են մահապատժի, բայց ինքը նրանց ներում է: Օրինակիկ ծառայութիամբ նրանք պիտի շանան քաղե իրենց մեղքը և օգտակար լինել հանրապետութիանը: Նրանց ցրեցին տարբեր գնդերի վրա:

Կապիտան Քոմիստինը երկու հեծելազորով հայտնվեց Նորթ-Հեմփթոն կոմստիլոնում: Բոլոր կողմերից զալիս, նրան էին միանում ապստամբների մնացորդները, բայց շտաով պառլամենտական հեծելազորի զօրկանները Ուելիկզորոյի մոտ վրա հասան նրանց և շարժախեցին: Մանր վիրավոր Քոմիստինը, անսեղով, որ իր գործը տանով է արված, փախավ անտառ, բայց թիկերի միջեց նրա վրա հարձակվեցին քան հեծալներ: Կոմիստինը երկար շտեկ: Երկուսին, ճիշտ է, նրան հաջողվեց պառկեցնել, բայց մնացածները աստիկ շատ էին: Նրան շրջապատեցին և շտաով ապրելու, փրկվելու հուսահատ փորձերը զազարեցին: Հերոսական մահը մարտում պատվավոր է անարգ մահապատժից:

Կրոմվիկը կրկին՝ արդեն քանի կորոց անգամ կոնդոն էր վերադարձնում որպես հաղթող: Այս անգամ էլ նրախտապիտուիլունն ու ցեծութունը քաղաքում սահման չունեի: Եվ մի՞թե միայն կոնդոնն էր ցեծում ու շնորհակալութիան հայտնում իր փրկարարին՝ փրկարարին խառնակշուկուններից, այն խտովարարներից, որոնք ուղում էին հավասարեցնել իրաւունքները և, աստված ոչ առի, մարդկանց ունեցվածքը: Սքսիտողում՝ առաջիտաների նպակին միջնարկում, ուր նա ու Չերֆաքսը մտան հաղթանակից հետո, նրանց զիմավորեցին շտեմված պատիվներով ու քննաւերով: Համալարարանի հանդիսավոր ժողովում նրանց ուսերին պիտի իրավունքի պատվավոր րոկտորի ալ քիկեղքը: Գնդապետներին և կապիտաններին թաժանեցին մադիստրուսի, թակավորի աստիճանները:

Պարլամենտը հատուկ որոշման մեջ սարտազին շնորհակալութեան հայտնեց Կրոմվիկին, Չերֆաքսին և նրանց սպաներին, սպառլամենտն ու ազգը դրանց սպառնացող լուրջ վտանգից փրկելու համար: Մի քանի օր արշտունա կեղեցիներում գոհութիան մաղթանքներ էին կատարվում, քարաղիները բոլոր եղանակներով հանդիսավոր խոսքեր էին կրկնում հաղթանակի սաղմունքներից:

Իսկ Սիբիրին: Բուլտրովին վերջերս նրա պատվարծան պարտազույսները կրոնիկներն ասում: Էին որպես արքայապսակի, անարկանքի սրունքն էին գումում որպես իշխանությունը բռնաախրողի: Այժմ նրանց դեմքերին ծաղկել էր ծպիտը: Կրոնիկին ազգի փրկիչն է, Կրոնիկը խոտովայան հագնողն է: Հունիսի 7-ին նրան հրավիրեցին հաղթանակած զենեարայների պատվին արվող ճոխ ճաշկերույթին:

Ճաշկերույթի դեպիս, կառքում նստած, նա մտածում էր, որ այդ անկարգությունների, նոր երկպառակաշական պատերազմի, զեղակահարությունների մեջ մեղավորը կիրենոնն է: Այդ նա է, որ պարտավազրերով խառնակություններ է սերմանում, այդ նա է զինվորներին հրահրում նոր խոտովություններին: Միծաղելի է խոտի այն մասին, թե խառնակությունները վերջացել են, բանի դեռ այդ մարդը կենդանի է, բանի դեռ չի հնազանդեցված, չի սոչնչացված: Օրերս քննարկելով այդ գործերը խորհրդի անդամներից մեկի հետ, նա կրկին զուրս եկավ ինքն իրենից, բուռնցքով խփեց սեղանին և գոչեց. «Մեզնից մեկը պիտի մեռնի՝ կամ կիրենոնը, կամ ես»: Մայիսի 14-ի պառլամենտական որոշումը, որով քանակում խոտովայան հրահրման ամեն տեսակի փորձ դատվում էր իբրև զավանանություն, նա ընդունեց զոտենակությունը:

Կառքը հանդարտ գնում էր քաղաքի փողոցներով, ավարանների ամրոթը, ինչպես միշտ, կանգնել էին տների երկայնքով և մտիկ էին աչլես թափօրին, բայց նրանց դեմքերից կրոնիկին թվում էր սպառնալիք է կաթում և ողորչյի քացակաշույթունների միջից նա որսում էր այլ ձայներ՝ համառ, բողբոջող, ատելությունը լի ձայներ: Մեկ էլ մի ձայթուն լավեց, ճախն, կառքը կտրուկ թեքվեց, և կրոնիկը ուժեղորեն ինչ-որ հարված զգալով քուշին, թռավ մի անկուն: Ջիկըր տագնապալի վրնչացին, թափորը կանգ առավ, շուրջն աղմուկը սաստեկացավ: Կառքի դռները լավեցին, մնացին փակված, պահպանության զինվորները դռից տեղահան արին պրանը: Վերջապես նրան օգնեցին զուրս պրծնել: Դողդողացող, հունասա կոտապանը բացատրեց, որ ինչ-որ մեկը ճուլիկն հանել է առջևի անիվի ստեռ միջից և այն զուրս է թռել:

Փոխարենը ճաշկերույթը փառահեղ ստացվեց: Մեծ զահլինի սեղանները, որոնք համեմունքներ վաճառողների ընկերությանն էին պատկանում, ճոռում էին քաղազան ռուսկիքներից, նրբրեկատիր գինիներից, արծաթյա սպասքից: Սփիթեր Լենթալը, Պետական խորհրդի ու պառլամենտի անդամները, զենեարանները, բարձրաստիճան սպաները, օլդերմենները և Սիբիրի նրենի զրամական տուղերը՝ բոլորն այնտեղ էին: Հնչում էին սաղմի շեփորներն ու թմբուկները, գինին հոսում էր գետի նման, բաժակաճանաչերը մեկը մյուսից հանդիսավոր էին, մեկը մյուսից զովարանական: Լեկներների շարժման ջախջախման առիթով փառահեղ

հաղհաց էր տրվում, և որքան ծանր էր կրոնիկի սրտին նախկին ընկերներին շախջախելը, այնքան նրան ազելի փաթթում ու հյակապ էր թվում տանախորթությունը, այնքան ազելի հարուստ էին այն նմիները, որոնք մատուցվում էին նրան և Ջերֆաքսին: Խոշոր ոսկյա թանաք, ափսոսներ, սկահակներ, սկուտեղներ, Կասապարոզները ցնծում էին ու հրճվում, իսկ ժողովուրդը, այն ժողովուրդը, որի շնորհիվ նրանք հաղթանակ էին շահել թագավորի դեմ, մնում էր զրկված, կեղծված, առաջվա պես իրավազուրի:

ՆՎԱՏՈՂԸ

Մի ժողովուրդ, որ ստրկացնում է մի այլ ժողովուրդ, կու՞մ է ստրկական շքաները:

Կ ար Ե ս ար ք

Ու ավելի շուտ կհրեզոսանի պարտության կրել կապիտալիստները, քան թե շուտագոյացաները: Այս կհրեզոսանի շարժախնդի շուտագոյացաները, քան թե խուճապոտները:

Կ ր ո մ գ լ է

I. ԻՌԱՆՍԻՄ

Այժմ, երբ խաղաղության պայմանագրով վտանգը հանրապետության ներսում ոչնչացված էր, երբ լինելները իրենց վրա զգացել էին նրա սրի ուժը, Կրոմվիչը կարող էր իր եռանդը ստալ այն բանի նախապատրաստմանը, ինչը վաղուց նրան սազմապարհ էր անում. արշավանքը Իրանդիայի վրա: Դեռևս մարտին նա նշանակված էր իրանդական բանակի զլխավոր հրամանատար և միաժամանակ Իրանդիայի լեյտենանտ-գեներալ: Պայտը չէր գացել. երկու պաշտուները նրան բերում էին տարեկան մուստաների հազար ֆունտ: Ինսլիական դժվարություններին մեկնեղմիշտ վերջ էին տրվում:

Այն բանակը, որ պետք է նվաճեր Ուլանդիան, բաղկացած էր 12 հազար մարդուց: Այն, ինչի գեմ ղեկավորներն այնպես մտիզուորեն պատասխանեցին դեռևս 47 թվականի գարնանը, այն, ինչը հանդգցրեց 49 թվականի Մաիսյան պատասխանությանը, այժմ, այնուամենայնիվ, պետք է կատարվեր: Նրանց պիտի տանեին Իրանդիա ինչ էլ որ լիներ. միայն այդպես կարելի էր մեղովն ղգորհուրթուրել, հանգցնել այն խաղաղամտությունը, որ բացկլտում է ղրեկտրների սրտերում, և այն մղել այլ հեռուով: Եվ այնպես, ինչպես այն ժամանակ՝ բառաստույցի շարաբաստի գործանք, միայն Կրոմվիչը կարող էր վնասազերծել բանակը վնասազերծել ղլխավորելով այն և տանելով իր ետևից, այնպես էլ այժմ նա ստիպված էր կանգնել իրանդական արշավանքի ղլուխ, իր վրա վերցնելով այդ ծանրությունը և կրկին հնազանդեցնել բանակը իր հանձնարին:

Բայց աղպպիսի արշավանքը պետք է ունենար ուժեղ հենարան: Բազմական է, անցան այն ժամանակները, երբ ղրեկտրները, գրեթե ոտարորիկ, բաղցած ու աղքատ, ոտքի տակ էին տալիս հարյուրավոր մարդանոց, ապավինելով մի մեծ նպատակի. հաղթանակ տանել կապիտալիստի ղեմ, հասնել ազատության ու սար-

ղարության: Սեղատություն ու արդարություն...— այս հասկացություններն այժմ այնքան հեղհեղուկ էին դարձել, այնքան հարաքերական Թագավորը մեռած է, կազմալրերը տապալված են, Անգլիայում հանրապետություն է հաստատված, մեծագույն նպատակը, կարծես թե, իրականացված է, ուրմեն էլ ինչ-ի՞նչ այժմ ողբերկի բանակին: Հասնել է ժամանակը մտածել շահույթի մասին. դա կ խաղաղ է, կ վստահելի: Իրանդական արշավանքը պետք է ընթանա հնարասուցեթե լոգուղի տակ՝ հնագույն և հուսալի միջով:

Հիանալի միտք, ղրեկտրներին ղիչ են վարձատրում, նրանց ոտհեղի հեռանդարտ են: Թող ուրմեն նրանք ղեան Իրանդիա, եվաճեն այն և վարձի հուշովն ինչքան ուղում են իրանդական ղրի հող ստանան: Թող նրանք կատրեն իրանդացիներին թեկուղև բոլորին, մինչև վերջին մարդը, և գաղութացնեն հարուստ, արգավանջ կղզիև ի փաստ Անգլիայի և հօգուտ իրենց և իրենց ընտանիքներին: Այն, ինչ Կրոմվիչը խստագույնս արգելում էր Անգլիայում՝ կողոպուտը, ինքնին թուլատրվում և խրախուսվում էր Իրանդիայում: Ի ղիկ, իրանդական ղողեղով կարելի էր վարձատրվել և Միթիլի: Դեռևս 1642 թվի փետրվարին, ապստամբություն սկզվելուց անմիջապես հետո, անգլիական պառլամենտը օրինադիծ բնդունեց իրանդացիներին երկուսուկես միլիոն կար բնախիբ հող բնագրավելու մասին խոսվությունը ճնշելու: Համար փորձառություն պահանջվում նպատակով: Այդ փորձառությունը բաժանազաղգողներն ցուցակում էր նաև այն ժամանակ համեստ, շարտիկն անհայտ սքվալը ղրեկտր Կրոմվիչի անունը, որը մուծեց հինգ հարյուր ֆունտ իր խնայողություններին: Հասնել էր այդ փոզը ինքնազորներու ժամանակը: Կարծ տասած, իրանդական ուղմարշավը խոշոր ֲզուտների էր խոստանում բոլորին: Ինչ էլ ինչի՞, եթե ոչ շահի մասին պետք է մտածել այժմ, երբ սպառություն ու արդարությունը նվաճված էին:

Կար էլի մի նկատառում Կրոմվիչին: Իրանդիա ուղարկելու համար Միանդումայն հեռավոր էր, որ պառլամենտի շատ անազաններ, որոնք այնքան պիզում էին, որպեսին ևս ընդունեցին հրամանատարությունը, թաքուն հույս ունեին ղրանով իսկ հեռացնել հզոր մրցակցին, լողոնցի պոտենցիալ ղրկոտատորին: Ինքն նա իսրիկ Իրանդիայում, ավելի լավ. պառլամենտը կկարգանա ղործել ստանց նրա հսկողության, ստանց բանակի հսկողության: Եվ, ով փիտ, կարող է պատահել, որ այդ ընդացածում Անգլիայում իշխանության ղլուխ անցնեն բոլորորինքն այլ մարդին:

Բացի այդ, որպիստական վտանգն Իրանդիայում սաստկացել էր, ինչպես երբեք: Թագավորի մահապատճիբ հետո այդ երկիրը դարձավ բոլոր ուղայնատակն ուժերի ձգողության կենտրոնը: Անգլիայից լրախատար անջատումը հաչակել էին դեռևս 1643-ի սեպտեմբերին: Անգլիական որպախտներին ղլխավորում

էր կարուս 1-ի բնիսար կում Օրմննքը 1649-ի սկզբում, երբ դատ էր զեւտ Բազազորի զեմ, նա բանակը փութաբան պատաստում էր անգլիական ափ հանելու համար։ Ան պայմանագիր ստորագրեց իտաղական ապստամբութիւնը դիտարկող միազորված կաթողիկոսներէ Համբրհանուր ասոցիացիայի հետ, և նրանց միասին պտղամետաղական գործերից նստանելու կերպով եւ էին նվաճում բերդը-բերդի հռեցից։ Նրանց հետ մէկտեղ գործում էր օսթերական կաթողիկ կրանները առաջնորդ Օւեն ՕՆձլը, որը ստում էր բոլոր անգլիացիներին որպիսի իր ժողովրդին սարկաց-նոզներէ, նրան օրնում էր պապական նիխրակը։ Հենց այստեղ Օւսթերում, կալին նշանակալից թվով շուրանալով պրեսերտրներ, որոնք կաթողիկոսներէ թշնամիներ էին, բայց ատում էին նաև անգլիական շարքայասպաններին՝ ինդիանացիներին, որոնք բարոզում էին կրոնական հանգրտողականութիւն։

Շամանականութիւնն ընդ աշխարհում քիչ միաբարդի էին անգլիական հանրապետութիւն զեմ նրանց ընկալալարում էր ատելութիւնը՝ միաբարձան հզոր, բայց ոչ տեղական զեկրը։ Մի որչո ժամանակ աչո ատելութիւնը Բուլգարիայում ոգնշնում էր բոլորին և ստեղծեց մի միտանութիւն, որ պատրաստ էր կենաց ու մահու պայքար մղելու։ Չարլզը՝ Ռեյնիս արքայազոր, թագաւոր Կարլոսի մահից հետո հռչակեց օրինական միապետ՝ Կարլոս II։ Հռոմի վերջին լեզուցիայից ժամանեցին ուղախոտական տարմիցի մնացորդները՝ ութ մարտական նաւեր, որոնց հրամանատարն էր արքայազոր Ռուիերոն։ Պատմանտական շրջապանները հուզում էին, նրանց նկատմ էին բոլոր կողմերից։ Միայն Դուլիբեր, Դերրին (Լոնդոն-գերբին) և Գենդալքն էին մնացել նրանց ձեռքում, երկրի ինը տասներորդ մասը անցավ ուղախոտաների ձեռքը։

Այդ երկրի գլխին, պառլամենտին ու բանակի հանգեղ այրող ստեղծութեամբ լցված այդ կզուր դեղին, Կրոմվելն այնքան ծանր, սեղան հզոր մուշտով պիտի խփեր, որպէսզի մի քարիցով շահախոսի, ճգնի, ոնչանցնի, պատերազմը պետք է լինէր արալ և շահախոսական։ Գենու մարտին նա անտարկիկի պայման դրեց բաշնակը լավ, առանցակարգ կերպով մտաւադարձելու վերաբերելու։ Ան ստղեն չէր խնդրէր, ինչպէս քաղաքարարական պատերազմի սկզբում էր, այլ հանգիստ դրամ էր պահանջում ռազմարշավի համար, և որսած գալիս էր առանց զիջարութեան Ալբրիխ Սի-թին 120 հազար ֆունտի փոխառութիւնով ավել, հուլիսին՝ ևս մի փոխառութիւն։ Այս անգամ 150 հազար ֆունտ։ Պարզում ասո-պայտաների՝ ղեկնչեցիկներէ, հոգեւր զվաճանելու զով կոմիտեին անարարկվեց արագացնել դրամական միջոցների համարումը և դրանց նշանակալից մասը տրամադրել իտաղական արշավի կարգիներին։

Չինվորներին պետք է խրախուսել և նուսաղրել, զմարտ ն նրանք բոլոր ոտնկիներն ամբողջովին։ Աղքատ ռազմիկները հա-

կարծ զանում են հարստանիք, նրանց ձեռք են աւլիս մի ամբողջ կապոց փող՝ ծառայութեան շատ ամիսներէ վարձը միանգամից։ Դեռ էլ ավելին են յոտատանում. անթիվ-անհարա գան-մեք, արգալանդ ճիւղ հոգիք Բուլանդիայում։ Ո՛վ կզմանա ազգ-պիտի խաչմին, ո՛վ զեմ կլինի լավ հող ստանալ վերջնապէս, դա-նաւ հարստան։ Գալափաղցիթիւնը մեծ է, տրամագործիւնըը գոր-ծերի մեջ քարծրանում է, և շատ բշեքն են արդեն լում շահախոս-ված լինելներէրին։ Թող նրանք ասին, որ Անգլիայի և Բուլանդիայի մոռոզորդները պետք է միաբարձան նոր լինելորդերի զեմ, Թող Անգլիան համոզի, թէ պատմութեան ձտող իտաղացիներին որչո-ճը նույն գործն է, հանուն որի պայքարում են և իրենք՝ անգլիա-ցիները, ձցանելով զապաւով շահագործումից ու յոտակաւութիւ-նից։ Թող նրանք հիշեն բանակային սրբապան երդումը, որովք 1647 թվականի հուլիս 5-ին՝ լցրվել, քանի զեւ անգլիացիներն պատմութիւնը չի պահանջում, և թող գոչեն, թէ Բուլանդիա ուղարկելը՝ խախտումն է այդ երդումն։ Չինվորի զրպատել փող կա, սիրտը թեթիւ է, սոցլուն՝ արաղ հաղթական արշավ ու հար-բատութիւն է սպասում, և կուշտ, հանրատակու կիանց իտաղ-գական արգալանդ հողերում, Կեցցե՛ք լիտեանաւ-ցենեալ կրոմ-վելը։

Ո՞վ անա հուլիսի 11-ին սեղի է ունենում Տրամեյտի արար-չութիւնն։ Ռալթհոլում համալիրն են սպանելը, Սիթին երկաշա-լուցիչները, պառլամենտի անգամները, երեք թահանաներ հան-գլիսմարքար աստծո օրհնութիւնն են հայտնու փառապանծ արշավի համար։ Ծանոնով հանելու են զալիս Հոֆֆին, Հարխուրը։ Կրոմվելը ևս կուշի է ունենում, համեմելով իր ձառը Հին կուս-կարանից արած մեքերտմանիցը. դրանք պետք է ցուցադրեն ստաշիկա ռազմարշավի բարձրագույն իմաստն ու աստվածային կուլիւնը։ Ո՞վ միայն երեկոսան ճիզկին են երկաթները պատախց զորս գալիս, որպէսզի վերջապետ ճանապարհ ընկնին։

Համալափ, ծանր քալքով Կրոմվելը մտնում է պերճաշաք կառքին։ Անցել են ձիով ճանապարհ կորելու տանջալի ճամա-հակները, նա այժմ կողերովի համարալմտութեան, անգամ պերճաշաքութեան մեջ։ Կրոմվելն լծված են վեց ֆրանգրիսական ժա-րագույն, պատմոր գամբներն։ Նրա վրա քամում փողփողում է սպիտակ դրոշը՝ խաչաղ մտարգոլայն նշանակը։ Հենց սկզբից կերկրանտմութիւնը իր կիներն է դրել այլ արշավի վրա։ Հրամա-նատարի կառքին հետնում են բազում ուրիշ կառքին, դրուցիցով փում են բանակային բարձր պաշտույնաներ և դրանց մեջ առա-ջինը՝ Կրոմվելի փեպան։ Գեննրալ Ալքրինը, որին Կրոմվելը հետն է վերցրել որպէս սեղալաւ։ Գլխավոր հրամանատարի անձնա-կան զվարդիան քաղաքացւ է ուլ-աաար սպանեցիք նրանցից շատերը զնդապիտի աստիճան ունեն։ Պառլամենտի անգամները կուշիան հետած են կարծրում, նրանք ուղեկցելու են Կրոմվելին մինև Բրեննալորը։

Շնփորները հաղթական կը կն հնչեցնում: Քափորը ճանապարհ է բնկնում: Այժմ գրուշաբեց, կոմս Օրոնդը՝ Դուր գործ եր ունենալու քաշարի մարտիկների հետ: Հաղթել նրանց մեծ պատիվ կլինի ձեզ համար, բայց և պարտված լինել նրանցից՝ նույնպես պակաս պատիվ էլ՝ Դուր ասում եք՝ «Կեսար կամ ոչինչ», իսկ նրանց՝ «Հանրապետություն կամ ոչինչ»: Այդպես էին գրում թեթևաբանները: Եվ կրոնավոր միշտ անտարբեր պերճաշքության հանձնակց, ա՛յս անգամ այդպիսի հույսակա ուղեորությունն քնդունեց ինչպես պետք էր, բայտ պատշաճի. դա ոչ թե նա, այլ Անգլիայի հանրապետությունը էր մարտի գնում իր թիշամու գեմ: Բող բուրբ տեսնեն, թե ինչպես նա, Անգլիայի շնչի մտանա, որին Օրոնդը և նմանները կոչում են Յոհան Լյուքսեմբի՝ անուամբ, գնում է ծառայելու մեծ գործի, և փառքը նրա՝ փառքն է նոր Անգլիայի:

Բրիտոնում կրոնական ստիպված եղավ հասարակելու նա զինվորների խոստացել իր տեղից շարժվել, քանի ղեկ չի կկը բանակային ողջ հանդերձանքը, քանի ղեկ զինվորների վարձը չի վճարվել մինչև վերջին պեկին: Այստեղ նա անդրովիկ էր: Ապա՝ զինված թեթևաբաններ, ստեղծանքներ, վառոդով լի տակառներ, պարենով թեթևաբաններ, անուամենք, և նա այնպես էր ընդունում և շրջագայում Ուելշը նավահանգիստներում: Նրա մտա եկավ ճշդտարիքը ավագ որդու՝ Ռիչարդի հետ, հրամանատարություն և բարի երթ մարթելու: Ռիչարդը՝ նրա այժմյան մշտական հոգսը, նրան հրչեցրեց Գոտթիին՝ իր հարսին, որի նկատմամբ կրոնավոր մի փոքր թուլություն ուներ և կոչում էր Եաղչիկաս նրա հորը՝ Ռիչարդ Մեթին, այդ օրերին նա զրկեց:

Ջնա շատ զգե եմ՝ իմանալով, որ ձեզ մտա ամեն ինչ լավ է և որ մեծ երիտաները պատահապատում են ճնայ հանգրտանալու և քայ ուսելու, աղջկա համար դա միակեզմանկ ենեղի է, ևս հույս անեն, որ նա զոք համար ունի զանցեղով իմեմբ: Հավատացեալում եմ ձեզ սրբ, ևս բարեմ եմ գտնելուսում երան և կարծում եմ, որ նա դա զրան: Ենդուում եմ հարգողեմ, որ նա երանելի հոնախակի նամակներ եմ սպասում, որոնցից հույս ունեմ իմանալու, թե ինչպես է ապրում մեծ ամբողջ բնուսեղիք... Հանձնում եմ ձեզ իմ որդուն և հույս ունեմ, որ զավ կլինեմ նա բարեխեմալ տալեհողը... Ես ուզում եմ, որ նա զրանա ավելի լռմիտ, ժամանակի այդ է պահանջում...»:

Բայց բնուսենական հոգսերը երկար լինի դրաբեցնում կրոնականները: Նուստով նա, պատարաստվելով արքայանքին, ուղեորովեց Միջնորդ Հեպին՝ նավահանգիստը նույն այն Փեմբրոքի, որը նա այնքան երկար պաշարել էր մի տարի առաջ: Այստեղ էլ նա մի

անսպասելի այցելու ունեցավ: Սա մի թիկնեղ, պնդակամ մարդ էր, մթին, անբրմունքի: Դա ղեդպպետ Ջորջ Մեթն էր: 1647 թվականից նա պառնամենտ կողմից նշանակվում էր Օլսթեր գավառի կառավարիչ: Այդ մարդը լուս կերպարանքում, նրա լուսակալությունն մեջ ինչ-որ հաննակալից բան կար: Նրա անցալու, պարզվեց, որ փոքր-ինչ արտաստիպված էր եղել քաղաքագրական պատերազմին թագավորի կողմում մասնակցելու և ղերի բնկնելու պատճառով, ճիշտ է, հետագայում նա քավել էր իր անգրք պատվանդանի հավատարմի ծառայելով:

Այժմ Մեթնը ներկայացել էր քաղաքաբնություններ տալու համար: Նրա միճակը Բուլանդիայում տարեկարից արտաստիկ էր գարծել: Բուլոթ կողմերից նեղվելով, նա ստիպված էր վախով և սրտիկ զիմեղով զինադադար կնքել Օ՛նեյի՝ իտալացի պապականի հետ: Միտամանակ նա թագավոր էր այդ և ճիշտ էր անում: Բարեկաշտ պարտուսներին աչքում լուրսաբնույտը պաշտանագրի իտալացուս, այն էլ կաթոլիկի հետ, մի մարդու, որի կարևորանքների թակ հետագայում հայտնաբերվեց զոմինիկյան վանկանի զգեստ, ինքնին համար հանցագործություն էր: Ագրիլին Մեթնը, զիջելով լուրջ Բիլիթոսին զուխաների ձեռնարկ, իր պրքերի մնացորդները հետ եմ քաշվեց զպար ճիջալց բեքը և պատասխարվեց այնուտեղ Քարենը վերջանալու վրա: զինվորները զգորհուրություն էին արտահայտում որոնիկների ուշաքման ստիկով, և Մեթնը ուրիշ էր լուսենելով, Օ՛նեյից օգնություն խնդրեց ի կառավարում զինադադարի պայմաններ: Օ՛նեյը հրամարդեց, վկասակողելով վառուղի քաղաքաբնությունը, և նահանգի Ռիքրի կողմը Ջորջ էր Մեթնը զիմում ձեռնիկ՝ Բուլանդի կալազորի հրամանատարին, սա նույնպես շահախախտ էր հուսակալորդի կողմից: Մեթնը զինվորները, քաղաքով, ունեղուղի, հրամարում էին կողմ, և նա ստիպված եղավ ՚Ինեղալը հանձնել Օրոնդի գորքերին:

Խոտակցությունը զյուրին լեզավ: Փառլամենտը Մեթնից դատապարտել էր այն բանի համար, որ հանդուրժել է դաշինք կնքել պապական ճեղքի հետ: Գոնե՛ք այն դաշինքը հարգություն պակցվեք... Բայց քանի որ գործը տանու էր սրված, բերցն բնկել էր, որոշում ընդունվեց զազատել իր հաշիվներում վրիպած սպային:

Կրոնավոր հասկանում էր, որ Մեթնը չէր կարող վարվել այլ կերպ: Մտայ ղեդպպետի պատմածը, անգամ նրա պերճախոսությունը, վկայում էին այն մասին, թե որքան լուրջ է դրությունը Բուլանդիայում: Որպես ղրկակալը եղալը կրոնավոր չէր կարող մեղադրել Մեթնին: Բայց նա չէր մասնով զինվորների մասին: Հենց Օ՛նեյի հետ կնքած պայմանագրի մասին լուրս էր, որ զանգրմածինը դատաբնություն անապքեցը գորքերի մեջ, որոնք արդեն պատրաստ էին Բուլանդիա ուղեորները: Կրոնավոր Մեթնի ասաց, որ նա պետք է կրի իր արարքի ողջ պատասխանատու:

1 Յոհան Լյուքսեմբի (1508—1536) — Նիդեռլանդական տնտարտառաների առաջնորդ, իտալացար, հավատարարական, Մյունխտերյան կոմսնայի գլխավորը:

Այնպէսուհի ուժեղանում էր, երևում է փոթորիկ է սկսվում: Եւսկայիցիք մի կողմից մյուսն էր բնորոշ, այսքորի առաջ մինչ էր, սառը ջրօրինը պատել էր ճակատը: Կրովձին այլև չէր կարող գրել: Գլխապայտուր ճաղից նրան: Մնացած ամբողջ ճանապարհը նա անցկացրեց ճահճակային պատկած, տասնպիւղով ծովային հիվանդութիւնից:

Գուրլին ժամանեցին միայն օգոստոսի 15-ին: Քղզւանթենը հարկածում էին ընդդէմ պարսկայիներից, սղոզնվով պառլաւնիտական եւսկայութիւնին, և Կրովձիւր, զեւսու զայլազան ու թույլ, բայց անսահմանորեն երջանիկ, որ եւսկարկութիւնը մնացել էր նստում, ոտք զրեց իտալեղական ամօրը հողին: Նա անկեղծորեն հաճատում էր, որ մինչև 41 թվականի պատամարտութիւնը Իտալեղիան խաղաղութիւնն և բարօրութիւնն էր վայելում: Նա, հաճանորեն, չգիտեր, թէ Իտալեղիայի բնակչութիւնը ինչպիսի անմարդկային դաժանութիւնների էր ենթարկվել հաճիր-ժահրատակ ներսարթի թագուհու օրոք: Նա, հաճանորեն, մտաւել էր, թէ Սուրբֆորը նազ երկրից ինչպիսի միջոցներով էր արքայի համար եկամտաւորը բաւում: Նրան թվում էր, թէ Լաիթան պատամարտութիւնը ամեն ինչ Իտալեղիայում լայլ է եղել և միայն այդ երկրի դաժան ու բարբարոս ժողովուրդն է մեղավոր, որ ստիպված են երկին նվաճել այն:

Մի քանի օր անցով գործերը կարգի գցելու վրա, նոր ժամանածներին զիմազնորելու և տեղավորելու, նեղուցն անցնելուց հետո հանգստանալու վրա: Մինչդեռ հաճատու աղբյուրներից հայտնի դարձավ, որ Կարլոս Ստյուարտը, որն իրեն անվանում էր անգլիական թագաւոր Կարլոս II, պատրաստ է եղել ճանապարհվելու դեպի Իտալեղիա, բայց լսելով այնուհի Կրովձիւնի արի ինքնուր մտախն, կանգ է առել Ջեքսի կղզում, Բրետանի արփերի մոտ: Նրա հետագա ծրարդրեք կայանված էին այն բանից, թէ ինչպես կհաճալձին իրազարմութիւնների Իտալեղիայում: Այդ նույն ժամանակ պառլամենտական եւսկայութիւնի նոր ծովակալ Բիշօքը Իտալեղական ծովն էր մտել շատ աղքատիկ մի եւսկալազում և արքայաւն Թոպիկտրի տորթիւրը շրջափակել Բիտանլլ եւսկալազարտում, Իտալեղիայի հարավում:

Նվաճողի վիճակը և, ուղղակի ասենք, պատմիչի վիճակը Կրովձիւնն մղում էր խստութիւնն և միտամանակ՝ օրինականութեան ու անկանխաւարկութեան երևութականութեան պահպանելու: Օգոստոսի 24-ին Կրովձիւրը դեկլարացիա է հրապարակում ուղղված իր բանակի պատկերի և այն կղզու բնակիչներին, որը նա պատրաստվում էր նվաճել: Ասենք, այդ դիմումը, այնուամենայնիվ, ուղղված էր այնինչ շուտ Իտալեղիայի ժողովրդին, նրան նախազգուշացնում էին և միտամանակ հաճատացնում, թէ դավիճներն անենարարիմբո մտազրուբուլներով են զարիս: Եւս նույնով եւսկալազարցանում են,— ասված էր ղեկարացիա-

յում,— և պարտավարեցնում իմ հրամանատարութեան տակ գտնվող բոլոր պատկերներ, զինվորներին և այլ անանց, որէէ վիրավորանք անցնեն, որէէ բռնութեան չզործարեն: Գլուխդարեւ բնակչութեան կամ այլ անանց եկատմամբ, երբ երանք գործան մտահաղցրույուն չեն տեսնում մեր դեմ զինված պայմարի կամ ծառայութեան մեջ չեն հակադրուողի կողմում: Եւսնապես չդիպչի: Կայլալիս անանց ունեցվածքին՝ տանք հատուկ բնամանէլ:

Տեղական բոլոր բնակիչներին, որոք ժամանած բանակների կողմին պարտելով, երաշխարկութում էր, Եւս երանք չեն ենթարկվի մի եննանք կամ վիրավորանքի, այլ կողովեն ազատ անտերի բոլոր բարիքներին և ամենեւ կատանք դամ իրենց պարենամբքի և ապրանքների դիմաց: Մյուս բնակիչներին խոստանում էին, որ ի՞նչ նրանք իրենց պահեն շխաղաղ ու հանգիստ և մտենն անգլիական բանակը պահելու համար իրենց վրա զըրկած վճարումները, Եւս երանք անգարել թալլովութիւնն կունենան ապրելու թանց սպիակակ հարկի տակ բնտանիքներով ու նուցկանմով:

Այսպես էր սրբվագծված նվաճողների բաղաբակնութիւնը: Սկզբում այն անանքիս պատնուխը չէր պարտեւանում: Հետագայ իրազարմութիւնները ցույց կուան, թէ ինչպես կարողացան այդ խոստումները:

Երբ Անգլիայում XVII դարում ճանապարհները վատ էին, ապա Իտալեղիայում դրանց բոլորովին բանի պետք չէին: Ջառիվեր, անմտալիկ լուսնորով, հալխանորով, արփերից զուրք հողոսած գետերով չէր կարելի անցնել անգամ ամանալը երբ նեղիլայում կիմանալ իրանք էր և անտուղջարար, դրա լավագույն ապացույցը՝ 48 թվի ամառը, ապա Իտալեղիայում կիմանալ շատ ավելի վատն էր: Խոնաճութիւնը չէր անցնում երբք, այն ենթծվում էր տները, հաղուտի մեջ, ոտնամանները, մարմանը ու կաշուն նստում էր ճրտեմքների փողերին, գետերը զարմնում էր փխրուն ու անխոտանցիկ: Դեռս Դուրլիւնում Կրովձիւնն իրեն վատ էր զգում, այնուամենայնիվ, հիտուն տարին, որ լրացել էր արփիին, զգացնել էր տալիս: Իսկ այժմ, երբ նրանք առաջանում էին դեպի չուսուն, դեպի Դրոզդեք բերքը, որտեղ զաւար էին տնտու շախալալած Օրմոնդի հովտաները, պաղք դարձավ, որ արշավը լինելու է ղովարան, անմարչա ուժից վեր է իր, և՛ ուղջ բանակի համար: Եւսիսած ճահճուտների ժանգաճոր, որոնց միջոց գնում էին զինվորները, միտանալում էր քրտնած մարմաների ու թաց հազուտաների կաշուն զորոշու: Նուս Յերկը բայլեց հեղձուցիլ էր, խոնաճութիւնը ենթծվում էր թոքերի մեջ, տաշացնելով իւուտու հար: Բայց արդեն սպեկտիւրը ամեն էր, վաղ էր միջում, և դիշերները երկար էին ու ցուրտ, թաց հազուտաները չէին հասցնում շորանալ խարուկների մոտ: Իրենց զրոյթիւնը զգայնել էին տալու համանարակի առաջին նշանները: Ոմանք արքեն պատկած էին՝ դողերոցով բռնված, մյուս-

ների վրի գեղձերն էին ուռել, իսկ մի քանիսի մաշիկ վրա թարսախաղալարներ էին գոյացել՝ կաթուռացքներ, որոնք մեծ առաւապանք էին պատճառում:

Սեպտեմբերի 8-ին, կարելով երեսուն մղոն, մոտեցան Դրոզդին և սկսեցին ամբոթլուսներ կատարել բնորդ պատերից մի ճրագանազարի հեռադուրբայան վրա: Մտից սկսեցին ափ ելնել: Թրոզդիները և դառն ուղղեցին քաղաքի վրա:

Դրոզդը, Յերես, ամենից ուժեղ էր իտալական բերդերից: Այս մասին ասում էին. «Գրոշնի Դրոզդի վրա, նույնն է թի դոշահի դոթիթի վրա»: Գետը այն բաժանում էր երկու մասի՝ Նյուսիսային և Տարալային. վերջինը ամրացված էր 12 Գուրդը ու պակաս բարձրություններ հին ու հաստ պարիսպներով: Այս հարավարևելյան մասում սուրբ Մարիայի եկեղեցին էր, որտեղից կարելի էր լավ դիտել Տակառակորդի շարժումները և կրակի տակ անել նրան: Քաղաքի գլխավոր՝ Նյուսիսային, մասը կարելի էր հասնել Միլ Մաունթի միջնաբերդը տիրելուց հետո միայն, որը մի բլրի վրա էր՝ բարձրագույր Տոլապատանջներով ու ցանկապարիսպներով ամրացված:

Կալազորի հրամանատարն էր սրբ Արթուր Էսթոնը՝ մի մտավու և անասան կաթոլիկ գինեգործական նախնականի ստիպատանիներում կուլել էր թուրքերի դեմ: Մարտենել էր նա Գուստավ Արդիֆի դրոշի տակ, իսկ այնուհետև պաշտպաններ կան, քայքայ փոխարենը հրետանի բարձրովին չունեն: Կրոմվին ուժեղ ավելի քան տասը հազար մարդ է մի քանի խոշոր մարտեր: Դրոզդը ինչ գնով էլ լինել պետք է վերջինը, այն բանայի էր դեպի Նյուսիսային Իսլանդիա: Մեկ պաշտամենական զորքերը, ինչպես մի տարի անառ ճանախ ուժերը, նա չարովինի Դրոզդի պատերից, նրանք Իոլանդիային չէին հաղթի:

Սեպտեմբերի 10-ին բոլոր նախապատրաստությունները ավարտվեցին և ստավոտյան մամը 8-ին Կրոմվիլը Էսթոնին մի կարճ նամակ ուղարկեց՝ պահանջելով անձնատուր լինել: «Երբ, — գրում էր նա, — որպիսի կանխվի արյունահեղությունը, նա ճիշտ էմ համարում պահանջելու համեմատ ընդդ: Մեծման դիպում դա՛մ հիվեր, չեմ ունենա ի՞նձ մեղաբերելու: Ես պատում եմ ձեր պատասխանին և մեծա եմ ձեր ծառայ: Ս. Կրոմվիլ:

Ինչպես և պետք էր սպասել, Էսթոնը մերժեց արտասխանել: Կրոմվիլը պատվեց իր անձնականի սպիտակ զորք փոխկազմավորվելու և զորհի ազգային ավելի:

Հարվածեցին ծանր մարտիկները, գետից ցնցվեց, վառող ծուխը սկսեց տարածվել խոնավ ոգում: Դրոզդի հին պարիսպների վրա երկու տեղից հեղքեր զրպացան: Ամբողջ սրբ թնդանիները որոտում էին անդադրում, որոտում էին միայն մի կողմից: Էսթոնը դրանց պատասխանելու ուժին չունեց: Ավելի քան երկու հարյուր զարկերը վերջուպես երկու տեղից ծակեցին հինգ ֆուտանոց հաստ պարիսպները: Սուրբ Մարիա եկեղեցու զանգակատունը երեքաց և փլուց կավ:

Հետևյալ առավոտյան հրետակոծությունը շարունակվում էր Կրոմվիլին թվում էր, թե այն ընթանում էր շահագրգիռ զանցում և պարկուր: Միայն կեսօրից հետո գլխավորված եկեղեցու կողմում հարվածներից անապացած բացվածք բավականաչափ լայնացավ և այն էլ ոչ թե հեծելազորի համար, այլ հետևակու Ավելի ու ավելի բողբոջում և մոյլանում, Կրոմվիլը երկկոյան մամը հինգերիս զորհի ազգային ավելի:

Հետևակի երեք շուկաները նեղվեցին դեպի բացվածքը և պարզ տեսանելի էր, թե պաշտպանների միահամուռ կրակի տակ ինչպես էին նուրասում նրանց շարքերը, ինչպես էր գետից ծածկված սպանվածներով ու վիրավորներով: Անապացի զորհր միահամուռ անհաղտ էր Իոլանդիայից բարձրագույն կրակով պատասխանում էին պարսպի վրայից, հրակնատելից և ավերված զանգակատան փլվածքներից: Նրանք հետևակն ու հեծելազորը ամրացել էին բացվածքի մաս և հարձակողները չէին կարողանում ներխուժել: Նրանք մեծ կորուստներ տուրով նահանջեցին, հուշու ուժեղանով: Թե զույգ մարտը կհետամղվի վաղվան: Բայց Կրոմվիլը, անհաղտությունից էլ ավելի զարթոցած, զորհի երկրորդ ազգայինը ավելի: Նվ գործայի հետևակիները, կորցնելով մարզկանց, վաղեցին շիպի անկյունային աշտարակը և կրկին նրանց շաներն ապարդյուն անցան: Պաշտպանները կրոմվում էին մա՛ն ալքերն ասած: Գնդապետ Քասթը, որ ուրիշ երկու սպաների հետ գլխավորում էր զորհր, սպանվեց, հանրապետականները շարքերը խառնվեցին և անկանոն նահանջեցին, ետ փոխան նապատասխանելի պես շարքերը նայելով, ընկնելով, ջարբերի ու թիփերի ետևում պահվելով:

Նախառահիլթոնի և, անպատմությունն նա լայնադատելի բանակի աչք ունի՛ց՝ և փակվում: Իտալացիներից, որոնց իսկի մարդ էլ չի համարում քաղաքի անդիպոցին: Ամթիլ ու կատաղություն պոթիվումը Կրոմվիլին նեղեցին ձիու վրա: Նա ինքը կատաղորդի զորհր: Նա ցույց կտա նրանից, թե ինչպես պետք է կովել: «Եմ ետե՛ր...»:

Օրորդ զորհր հաղտ զուրո կկավ: Պաշտպանները ետ մղվեցին բացվածքից, նրանք մարտնչելով նահանջում են Միլ Մաունթի:

միջնաբերդի կողմը: Ոմանք արդեն գլուխըս են աղբրում, ոմանք փրկվում են նեղ կամրջակով քաղաքի հյուսիսային մասն անցնելով: Գարսանները բաց են, և սերկաբակողներն մարտական նսույզները հեղեղի պես լցվում են բերդ, ամբակներով դուփելով հին սայաքաղաքը:

Հայրենի եր մարդկանցով ամբացել էր Մլի Մառնիքում, և կրոմվելն այնտեղ էր առաջնորդում իր այրուհին նրա կատաղությունը մտնելու: Էլ ժև! որի լինային լա, — հրամայում է շ ա, եղճարությունը տեղ չունի այն մարտում: Նրա զինվորներն, նրա սպաների բնկնում և նրա գիտակցությունը, սկսին ընդ ապան, ստամն ընդ ստաման, Աստվածաշնի հեամանի կողմ հեռում է որպես արգարացում:

Հայրենի մի բուռ մարդկանց նրա հրամանով գլխովին ոչնչացնում են. Իր՝ Հայրենի զուլտը շարունակ են իր իսկ սեփական փայլեց սոտը: Մլի Մառնիք վերջում է:

Կրոմվելն ալիկի է մոլեղնում. նա հրամայում է սրի քաշել բուրդ նրանց, սև ուր տեսնեն թաղաքում գնեք ձեռքին, և ճակատամարտը վերածվում է կատաղի կատարածի: Անգլիական զինվորները Գրոգեղի պաշտպաններին հետապնդում են նեղիկ փողոցներում, ըսնում են կամրջի վրա, և նրանք ա՛ա արդեն քաղաքի հյուսիսային մասում են: Նրանք շրջապատում են սուրբ Պետրոսի եկեղեցին և փողոցային կլմում սպանում ալիկի քան հազար մարդ: Հանրահատան թաղանիկ են հարյուր իռանդացիներ, կամ մտառդրապես այդքան, մյուսները սպաստան են գետի պատերին կպած փոքրիկ գրեթեներով: Անձանաբար լինելու կոչին նրանց՝ զանգակատանը պատասպարվածները, պատասխանում են մերծումով. այնժամ Կրոմվելը հրամայում է հրդեհել զանգակատունը: Ենկեղեցի քաշը էն տալին նստարանները, կրտակում են ներքևում, շտապ ըրնում են ձղռու իրձրեմ, և ա՛ա արդեն խարոյիկ լիզուները իրենց մեջ են առնում սրբապան պատերը, կրակը լիզում է հին փայտյա ծածկոցները, դրանք բռնեղվում են և բացդնն լիզուները շարաքուշակ լույսով բարձրանում են գետի իրկիկապող երկինքը: Ոմանք փորկում են զուրս թռչել պատուհաններից, նրանց վրա կրակում են, գետին հասածներին սրախողխող են առնում:

Գիշերվա վրա հասնելու հետ մարտը դադարեց: Անգլիացիները կորցրել էին բնագույնը վաթսուհարյուս մարդ: Բայց սպանությունները շարունակվում են հաջորդ որը: Նրանք, ովքեր պարսպարդել էին աշտարակներում, գիշերը պահել էին ուժեղ հակոթային տակ: Առավոտյան դեմ աշտարակներից մի քանի կրակոցներ լավեցին, սպանվեցին երկու թև երեք անգլիացի զինվորներ: Իմաստով այդ, Կրոմվելը հրամայեց աշտարակների վրա եղած բուրդ սպաների գլուխները ջախջախել, յուրաքանչյուր

սասաները զինվորին սպանել, մյուսներին որպես սարուկներ սպարկել Փարբազոր պլանտացիաները:

Հաջորդ բուրդ օրերին Կրոմվելի զինվորները, սեսն թարյամբ շահագնացած, միտում էին զապալում, միտում թաքնված հակահակոցներին: Գտնելով սպանում էին նրանք, եվ հասարակում էին ոչ միայն նրանք, ովքեր զենքը ձեռքին պաշտպանել էին բնորը: Այնանոցներին զապալանքին կատաղությունը չէր խնայում եսև անդեներին. ո՛չ կանայք, ո՛չ երիտաններ, ո՛չ վանականներ լիուսափեցին նրանց անողորմ գալուստից:

Մի քանի օր անց, արդեն Գուրին վերադարձած, Կրոմվելը Գրոգեղի դրաման մասին հանգամանակի զինվորները գրեց ակերի կենթալին: Նրա աշխարհ առջևիկ նորից անցյալ գրեց ա՛նվոր ու ալլանդակ տեսարանները, զանգվածային սպանությունները, արյունը: Կրկին աչքի առաջ կանգնեց սուրբ Պետրոսի զանգակատան շուրջը նստարաններից արված կենդանի խարույկը, նա հիշեց բոցերի մեջ խորովվողների աղաղակները և արվող մաի հոտը: Նա ջանում էր ճշմարտացի ու անկանխակույզ եկարագրել ամբողջ պատերից, բայց այն անկանխակույ չէր ստացվում, չոր զինվորական հայտնածովայն տակից անբեղատա զուրս էր սողում ինչ-որ բան. փորձ են սնում արգարախա՛... ուղում էր ապացուցե՛լ, որ այդպես էլ հարկավոր էր եղճի խոր՛լին էր հանցասացնում:

«Ճշմարտե՛ս ասած, — գրե՛լ է նա, — ես մարտի թե՛մ պանծի զինվորներին արգեցեցի խնայել ով էլ որ լինի բոկված քաղաքում գնե՛ր ձեռքին, և ես կարծում եմ, որ նրան՝ այդ գիշեր սրի ֆուչեցին մոտ եկելու հազար մարդ... ես հանգուժմ եմ, որ դա որդարացի ատավածային զապալանք էր այդ քարքարունքի ու սրկանների կեղտամտք, որով իրենց ձեռքերը երկվում են հազարավորների անճեղ արյունով, և որ դա կենդանցեցի սպագալում արյունահեղարյունները վերացնում, մի բան, որ բավարարելով է հանդիսանում մտնե՛ց գործարարությունների համար, որով հանապաղ դեպում չէին կարող հարույժել ուրիշ ոչինչ, հոն խոփի խայր և ալլառատե՛ք: Այդ կայազարի սպաներն ու զինվորները կազմում էին բանակի ծախիկ, և երեսե՛լ շատ մեծ հայրուներն, որ մեք գրանք այդ թերդի վրա մեզ կործանանու կտակ...»:

Ով արդարանալու էի մի փորձ, այս անգամ արդեն ասածովրա զենիվով կատարվածի պատասխանառնալովությունը:

Ճևլմե՛կ հեն բույլ տվին սակ, թե ինչպես եղավ, որ այդ գործը գլուխ եկավ: Մեզնից մի բանխի օրտում ետսած էր այն հավար, թե մե՛ծ գործերը պե՛տ է կատարվեն ոչ թե իշխանապետ կամ ուժի, այլ ասավածային ոգու վիճակով: Եվ մի՛ թե՛ն որ պարզ է: Այն, ինչը մեք մարդկանց ստիպում էր գրե՛մի գեպ այդպիսի խղախուրյալամբ, ասածա ոգին էր, որը տեղադրվում էր մեք մարդկանց աշխուրյամբ, և դաշե՛նք գեղամ որն բշխմիներեն, ի շեռու

հիվ որի մենք հասունեմ հաջողուրյան: Եվ այլ պատճառով ասածուհուն, միայն նրան է պատկանում ողջ փառքը...»:

Նա գրոհի երկու անհաջողություններից դաշրացած էր, արտևեղած էր մարդկային կորստից: Նա աստիպացածս վիճակում հրամայելի լինանայի հակառակորդին... Քայց մի՛թե գալուստի՞նք արդարացումն է զամենուրեքյան: Նա բանը ներկայացնում էր այնպես, որպես թե Գրոզեղի կտորածը վրեժխնդություն էր անզինացիների արյան դիմաց, որը թափվել էր 1641 թվականի ապստամբության ժամանակ: Քայց մի՛թե նա ինքը էր հասկանում, որ Գրոզեղի կայազորը մեղավոր չէր այդ վաղեմի պայանությունների համար: Նա ենթադրում էր, թե այն արյունը, որ թափվեց զժախտ սերզում, կկանխի արյունահեղությունը հնաազատում: Քայց մի՛թե նա՞ բազում մարտերով իմաստունացած և անզամ թագավորին կտառափնարան տաքեղորած մարդը, շղիտեր այն մեծ ու ահավոր օրերնը, թե հեղձած ամեն ինչ արյուն թեղում է նոր արյունահեղություն: «Տողի այլ կերպ չի մարջում էր վրա թափված արյունը, քան իր վրա թափված արյունը»:

Մնում էր բոլորը վերադրել առավանսելին որում. այդ նա էր զինվորների տանում, այդ նա էր ուղղումն ու տալիս հենց Կրոմվիչի ձեռքին, այդ նա էր պատասխանատու զինվորների կույտերի համար: Իսկապես ասած, ոչ թե քրիստոնեական, այլ հին կտավարանի ոգին, մարտադուռն: Այ վրեժխուռն ոգին կարող էր այլպիսի միտք ներշնչել: Հենց այդ ոգին էլ և իրեն՝ Կրոմվիչին, իր զինվորներին, որոնք ինչ-որ ժամանակ ոգեշնչված էին բարության և հանդուժողականության յուսավոր իրականերով, այժմ դարձրել էր անողորմ:

Աղքատը թվում էր, թե Գրոզեղի սահմանցնող օրինակը ներգրծություն ունեցավ. անպիտանների ձեռքը հանձնվեցին Դենդալը, Քրիքը և մի քանի մանր ընդդուր: Կրոմվիչի ուղարկած ջոկատները շուտով հնազանդեցրին երկրի ողջ հյուսիսը: «Ե՞՞՞վ՞վ՞ էր պատկերացնել, — գրել է Օրոնդը Կարոս II-ին, — խոռոչարանների (այսինքն անգլիացիների) այց հաջողություն ու ուժք մեր մարդկացի ինչ մեծ սարսփել ներշնչել: Մրանք այնպես են շվարած, որ ես իրանց միայն մեծ զովարությունք կարող եմ հարկադրել ինչ-որ բան անել անզամ իրենց անվանազության համար»:

Կրոմվիչը, մի որոշ ժամանակ անցկացնելով Դուրչինում, ուր եկել էր Նդխարեթը, պետք է այժմ ճանապարհովը դեպի հարավ, դեպի Ուեթֆորդ: Եկել էր անթուրտ ու մտայն սպանմաները: Եղանակը օրլստորն վատանում էր. Թովափից սուր բամի էր վալում: Ուեթֆորդի մտտեցան հոկտեմբերի 1-ին, ճամբար դարկեցին նրա պատերի մոտ և սկսեցին քանակությունների վարել այն հանձնելու մասին: Առաջապիսի վրանները չէին շու-

րանում, զինվորները զոգում էին հազուտանների խոնավությունը, հիվանդությունները տարածվում էին: Բուլդը երազում էին արքան հնարավոր է շուտ հնչեցնել Ուեթֆորդը կարևորագույն նախազային նավահանգիստը, մերձավորագույնը Անգլիայի սփերին, ժովահեղություն հնամենի կինարտեր: Այնտեղ հույս անկեկն տեղավորվել ձեռնալին ընկարաններում, շորանակ, կանգստանալ:

Բանակցությունները ձեռնարկում էին. ընդդի ներսում, ինչպես և ամենուր Իոլանդիայում, միասնություն չկար հրամանատարների միջև: Կայազորի պարտքը մեկ համաձայնում էր հանձնել թիցը ընդունելի պայմաններով, մեկ էլ, համալրում ստանալով Օրմոնտից, հրամայվում էր, ձգվում էր, տառտանում: Կրոմվիչի զինվորների համբերությունը հաստի էր, կատարել էին: Եվ այստեղ տեղի ունեցած այն, ինչ Կրոմվիչը հետադարձում գնահատեց որպես «նախախնամության անպատասխի ողորմածություն. քեթղականներից մեկը դավաճանեց...» Հոկտեմբերի 11-ին պայտամենական կատարած զորքը՝ յոթ հազար հետևակ և երկու հազար այրուձի, հնարավորություն ստացավ առանց տանելի պաշարման կամ արյունալի զրոհի ներխուժել թիքը:

Երբ Ուեթֆորդի պաշտպանները անակնկալի կեպծ տեսան, որ իրենց դավաճանակ են, որ ամբողջ հեղձվում է անգլիացի զինվորներով, շփոթահար եղան և պարիսպներից իջնելով հեռավորիցիցի գեպի քաղաքի կենտրոն: Բակ գրոհը այդ միջոցին արդեն կեպվել էր: Անհողզեքները հեղձված էին պաշտպաններից զուրկ պարիսպներին, անգլիացիները կատարած, արագ մտազցում էին վեր: Մի քանի րոպեում նրանք տիրացան արտաքին ամրություններին: Երբ քաղաքում նույնպես ամրություններ կային, փողոցները թարկաններ, և այնպես իտալացիները, ուշիք զալով անտիրակալից, սկսեցին համառոտն զիմադրել: «Մեծ զուհեք, — գրում էր Կրոմվիչը սփիքերին ուղղված զիտուցարում, — շախախտեցին նրանց, իսկ ապա արի Բայնցին բոլոր նրանց, ովքեր կանգնած էին իրենց ճանապարհին: Երկու նավակներ, քրեմպաներով լիվ-լիցան, փորձում էին հնաուս, բայց նրանք խառնակեցին, այդ կերպ գոմեց մոտ երեք հարյուր մարդ: Ես ներառում եմ, որ հակառակորդը քնցանաւու ամամար կորցրած պետք է լինի ոչ պակաս երկու հազար մարդ և կարձում եմ, որ սկսած օպերացիայի սկզբից մինչև վերջ մեզնեց պակմեցին ոչ պակի քան քան մարդ»:

Եվ մտաօրինակ բան, այդպես կարգավարծ, այդքան մեծաձողի իրենց տանը, կրոմվիչուս զինվորները այստեղ՝ Իոլանդիայում, ասես թիցից փայած լինեին: Մրանք սկսեց էլին կողպատել: Կրոմվիչը ոչ թե մտ թույլ էր տալիս նրանց, այլ աշխարհը էր անում, չէր կանխում, չէր պատժում: Խաղաղ տներն էին

ներխուժում դազանացած մարդապանները՝ դնեն վերջերս
իրենց հարստունն նոր սիպի բանակ անվանողները՝ նրանք
հաճահալներն իրանց պոռոմ էին ծածկոցները, նկուղներից
զուրա էին ընտրում քնին և ապուխ, իսկ թե բնակիչներից մեկնու-
մեկը համարակվեր բողբոջ՝ լիներ դա կին, ծերունի թե երե-
խա, նրան անողորմարար պահառդուղը էին սնուն և զրա հնու
մեկտեղ ծանկուն էին ու կրակի տալիս դատարկված, տակնու-
վրա եղած բնակդարանը:

Իսկ ինք վանական կամ որևէ քահանա էր պատահում նրանց
հանապարհին, ջախջախում էին նրա դուրը: Նրանցից շատերը
հատկապես Քաջավիկ էին վանքերում, բայց նրանք էլ չլուսա-
փեցին ընդհանուր ճակատագրից: Ոմանք գինյորենրին դիմա-
վորում էին խաչելությունը՝ ձեռքերին պահած և աղբակ-
լով խնայել իրենց կյանքը, բայց խաչելությունը խլվում էր
նրանց ձեռքից, մեղմարարության ու թողութայն խորհրդանի-
շը գրանում էր սպանության զնդը:

Կրոմվիկին մտնում էր ձեռքերը տարածել, նա ուզում էր պահ-
պանել թաղաքը, օգտագործել ձմեռուն համար, բայց թաղաքը
փրատակներ էր վերածվել: Նրա սեփական զինորենրը բարբա-
րության ավերման էին նեխարիկ թաղաքը: Ի՛նչ էր մտնու
անելու. «Այո, ճախկապես որ շատ զորակի բան է,— գրում էր
նա Անթուին ճակատամարտից երկու օր անց,— մեկ բարի
կին կամե՛նում այս փաղախին, հուսալով օգտագործել այն ձեռ
և ձեռ բանակի կարիքներին համար, այլ ոչ թե այդպես ստավիկ
ավերիկ: Բայց ստավիկ դառնե այլ կերպ: Խախտնամությունն
անգլապետի իր պորմանությունը, իր աղբաբացի գասմամբ դրա
վրա սուղից իր վրեժխնդրության սուղը և փաղաղ գործերը զին-
վորների ավար, որանձ շատերին տեղիցիցն արյամբ հատուցել
այն դաժանություններին դիմամ, որ պատանուն էին խեղճ բողո-
բակներին»: Եվ այստեղ, ինչպես և Գրոգորիում, մտնում էր ողջ
պատասխանատվությունը՝ զցիկ ստանու վրա և խզիկ խալիցի
դուզակ-ին: պաշտպանվել վրայակրույուններ սենյուկ երբևէ, ինչ-
որտեղ, ինչ-որ մեկին կողմից կատարված դաժանությունները:

Քաղաքը մարքավ էր ոչ միայն պաշտպաններից, այլև ընա-
կիչներից: Հազիվ թե քսանից մեկը, հենց Կրոմվիկ խոստովա-
նությամբ, ողջ մնացած լիներ: Կենդանի մնացածների մեծամաս-
նությունը լքել էր թաղաքը և սպանվել էր արդեն նրա պա-
տարից զուրա Ռեքսֆորդը դարձել էր անզրիական սեփականու-
թյուն: Եվ Կրոմվիկն արդեն դրա վրա նայում էր տանտիրոջ պես,
որպես իր ունեցվածքի, և երազում էր. «Ա՛յ, թե լավ կլինե՛ր, եթե
սգնվի մարդիկ (նա նկատի ուներ, իհարկե, անգլիացիներին),
զայիկն այստեղ և սկսե՛նք մշակել հողը և ապրիեն այստեղ, որ-
տեղ այնքան էլ շատ լավ տներ և ուրիշ շինություններ ու այլ հա-
մարություններ կան զործ սկսելու համար, և լավ կլինե՛ր, եթե

զուր խալիթանիկ դրանց: Այսպիսի կմալկեն արհեստներն ու
տեսուարը՝ փաղաղից դուրս և երա մեջ, երաչայի հնարավորու-
թյություններ կրացվին ծովատանիսի որսի և ձկնորսության հա-
մարը:

Մի որոշ ժամանակ անց, արդեն հունվարին, ի պատասխան
իդանդական կաթիլիկ հոգեորականության կողմից ընդդեմ
գովթիչների հույզված արքայան պատերազմի, ի պատասխան
ազգային բուրդ ուժերը միավորելու, մի միություն կազմելու
նրանց կողին, Կրոմվիկը հրապարակում է մի դեկլարացիա՝ շատ
նյանակալից մի փառաբանութ, սեղմ սպասուսի ասաց էլից
բաղկացած. «Միություն՝ ո՛ր էլ ուզում դու, — գրում է նա:— Աստ-
ու՜մ ազորամուրյա՛մը մե՛նք չենք վախենում ոչ մի միությունից:
Մեր միությունը մանի հետ է, դո՛ւսխի... Դուք անգլիացիներին
համարում եք ձեռ ընձամիներ: Անգլիացիներին: Չընկե՛ք դուք,
կապաշտներ, չէ՛ որ Խոլանդիան մի ժամանակ միավորված էր
Անգլիայի հետ: Անգլիացիներն այնտեղ ունեին իրենց հողերը,
ժառանգված իրենց հայրերից, որ ետանձ գեյլ էին իրենց սեփա-
կան փողով... Խոսե՛մ ձեռ ներ սպրում էին խաղաղ ու բարեպաշտ.
զուր ավերեցի՛ք այդ միությունը: Դուք, անհայտ է, թե ինչու
անգլիացիներին ենթարկեցի՛ք ամենամեղա՛ր և ամենաբարբառա-
տակն կատարածի (նայելով ո՛ր սեռ, ո՛չ հասակ), որ երբևէ
կատարվել է լուսնի տակ... Մի՛րեն ես իրավացի չեմ... Մի՛րեն
ստավիկ կարող է ձեռ կողմը լինել: Ես հավատացած եմ, որ
ո՛չ»:

Այդպես ուրեմն, պարզվում է, թե ով է մեղավոր անգլիական
բանակի դաժանությունների համար, իրենք՝ իդանդացիները: Ոչ
միայն Կրոմվիկը, այլև պատրաններն անգլամեծին այնտեղ
Նկոնում, ամբողջ պապականության և Միթիի դաժանությունը, բո-
լոր նրանք, ովքեր կամե՛նակրել էին արշավանքը, իրենց իր-
կական նպատակները թողարկում էին իր վտանգության ու իր
ստավ նմանը լուճեցող այս բացատրությունը:

Իսկ իդանդացիներին ուղղութայն տվող ձեռքը, որ զրույն է
խոսում, նրանց կարծիքով, կաթիլիկ հոգեորականությունն
և Այց նրանք են խոսել ժողովրդին, այդ նրանք են ի փախ-
ուսումն ձեռներին, որտեղ հրապարակվել են դնեն մղկաարիթ
Քաջահու կողմից, իրենց դիվանիկ պատրասցիներն սնուն
«Մե՛նք եկանք այստեղ,— շարունակում է Կրոմվիկը,— պատաս-
խան պահանջելու բաժնից անմեղ այնու համար... Մե՛նք եկանք
օչնչանցելու խոսվաբարների ստերեն իշխանությունը... Մե՛նք
եկանք (սատմա օգնություն) պանդանելու և անբացելու ան-
զրիխակն ազատության փայտը փառեր այն ազգի մեջ, որտեղ
մե՛նք դու համար ունե՛նք անտարախուրի իրավունք...»:

Իսկ ինչպե՛ս է հանրաբողոքականության հարցը: Դո՛ւսբան-
ված ինդյաններենների կրոնահանրաբողոքականությունը, որը
համար այնքան է նրպակներ են կտարվել, այնքան արյուն է ձեռ-

վել բուն Անգլիայում: Դա մտազուլթա՞ն է տրված: Մշ բուր-
բովին: Է՞րբ հիշատակում եմ խղիւր ազատութեան մասին: Ես
երբէք չեմ միջամտում խղիւր գործերին: Բայց երբ խղիւր ազա-
տութեան տակ դուք նկատի ունե՞ք պատարագ անելու ազատու-
թյունը, ես կհորձում եմ, որ ավելի լավ է այստեղ ուղղակի ասել,
և բոզ հայտնի լինի նե՞զ. քանի դեռ իշխանութիւնը Անգլիայում
պաղպամեակի ձեռքում է, այլ չի բույլաւա՞լի:

Ունեքֆորդում ձեռնելու չարկ չեղավ, և Կրոմվելը ավելի
սառչ գե՞տը՝ անճեւու կզոյւ արեւմուտքն ու չարքալու: Մի բանի
բերքը նրան նմանատուր եղան ստանց կալի, մյուսները համա-
տարին դիմադրում էին և չարկ էր լինում զրալի գրե՞նդ: Եւ-
լիներին նա ամբողջ բանակով պաշարեց Ունեքֆորդը՝ Շուրի
դեուաբերանի նախահանգրտային բաղարը: Եվ այստեղ նրան
մեծ անհաջողութիւն պատահեց. թաղաքացիները պաշտպանու-
թյունն անքան ուժեղ էր, որ բաղարը ոչ մի կեղտ չհարգովեց
վերցնելու: Դրան ավելացրած է ան, որ նվաճողների մեջ հիվան-
գութիւններն սկզբվեցին: Ստան ճահճատների ժանտանոտը տար-
բառում էր գրողները: Արշավային ճամբարների կերոն ու ան-
բարեկարգ միե՛նը պատճառ դարձավ դիզենտերիայի բռնկման
չէմ սպանեից Բաուստունից գտնի մեկն այժմ հիվանդ է, և ինչ-
քա՞ն շատ արժանատուների կարցիւն մե՞նէ, սըր մեր տեսեր
կսկիծով է լցնում:— զորն է Կրոմվելը Նոյեմբերի 14-ին: Մե-
ռավ դեղապետ Նորթոնը, երկրորդ թագաբարհախան պատերազ-
մում նրա մարտական բնկերը, զոհվեցին էլի շատ սպաներ ու
զինվորներ:

Կրոմվելն ինքը վաղուց արդեն անտանկիտրեն վատ էր զգում,
և Նոյմ կշտանքելով իր սիրելի Դորոթիան՝ հաճախ գրելու մասին
էր խոստումը խախտելու համար (Է՞րիկ մասկն էլ չեմ խոսում,
ես նրանից դա չեմ էլ սպասում, գիտե՞նալով եւս ծուլ լինելը):
Կրոմվելը խտանողանում էր նրա հորը, որ իր անաչտութիւնը
բայթալում է: Հենց այստեղ՝ Բուզանդիայի հոտած ճահճներում
սիրացում նա այդ հյուժի՞ հիվանդութեանը, որը այնուհետն
մինչև կյանքի վերջը իրեն զգացնել այնք ներքին դժոխային զրդի
անսպասելի նուպանով, որո, որից ձեռտունն էին կափկափում,
և ձեռքերը չէին նմարակիւմ, այնուհետ զերձը՝ համարա մինչև
գիտակցութեան կորուստ, ստատ քրտիքը, Թուլութեան, լիակա-
տար անտարրերութեան:

Նոյեմբերի րօլոր այդ աղետներին ավելացավ և գերձուռույց-
քի ժանտախոր, որ հնձեց զինվորներին: Բայց Կրոմվելն օր ու
զագար չէր տալիս ոչ զինվորներին, ոչ իրեն. նա գիտեր, որ յու-
րաբանչյուր րոպե կարող է րեւո՞ թան պատահալ տանը, այնտեղ,
որին նկիրում էին նրա րօլոր խոճներ: Եվ այդ դեպքում չարկ
կլինի դեռ նեւտկ րօլոր գործերը և սուրալ այնտեղ՝ Լոնդոն: Դրա
համար էլ պետք է հասցնել զանի դեռ այստեղ է, անկ որքան

կարելի է ավելին, ամբապնդել հաղթանակը, մաքրել զխաժոր
կետեքը խողովարանների:

Բայց Ունեքֆորդը անձանատուր չէր լինում: Զբաղվելով դրա-
նով մտտ մեկ ամիս և իրեն զգալով անքան Թուլ, որ անկարող
էր գրե՞րի ձեռնարկին, Կրոմվելը վերաջրեց պաշարումը և բաշ-
վեց ձեռնային կացարանները: Կարելի էր և հանգրտանալ. Բա-
յանդիայի ամբողջ արևելյան և շարավարեւելյան արեքը հյուսի-
կի Լոնդոնգերիքից մինչև Չարպիի (չհաճում Ունեքֆորդը) Քլեյր
հրվանդանը նրա ձեռքին էր, Հոկտեմբերին Օ'Նելլը մահացել էր,
զխաւաղին էր իտալացիացիներ բանակը: Հենց հոկտեմբերին էլ
Քորթի կաշազարդը խողովարան բարձրացրեց և միացավ պատա-
մեւնետական զորքերին: նրա օրինակին հետեւեցին էլի մի բանի
աննշան բերան:

Գիլտեմբերը բերեց ևս մի կորուստ. ժանտախոր տարավ
Միթլեյ Քոնսին՝ փորձառու, և անվե՛նը մի զորականի: Քեան, րի
կնի կորուստ կրեց Անգլիան.— մարտըվում էր Կրոմվելը,— վեր
էլ մի ուժեղից: Ես հաւանում եմ, որ կարցի մի վե՛նանձ բարե-
կամ է և այնտեսմային բեկերը... Այո, իսկն սասմ, մեր բն-
կերական միտքուրը փուզվում է...:

1650 թվականի հունվարին արդարացան Կրոմվելի կախիա-
զգացումները. յուր տարձարեց, թե նրա ներկայութեանը Անգլիա-
ում անհրաժեշտ է և նրան շուտով եւս կհանչեն: Հարկաժոր էր
հասցնել նվաճել Մենասիթը զավաճը, և Կրոմվելը հունվարի 29-ին
զուրս է գալիս ձեռնային կացարանից և կրկին իր հոգանտանջ
զորքերով արշավի գնում: Եւս տանեց զվարտութեան զգովում է
մի բանի մանր բերելու: Բայց զե՛ս վաղ էր ամբողջ երկրից կա՛ր-
ված համարել: Հարկաժոր էր Թագապնդի երկրի խորքը նվաճ-
ելով առափնյա նեղ շերտից, իսկ դա էլ հնձեց ամենից զվճարի էր
Բուզանդիայի կենտրոնն ու արևմուտքը՝ այլ անանցանկի վալքը
չբանները, մասամբ լեռնային, մասամբ ճահճային, շրտատե
փետրով ու լե՛նրով կարտձան, հիանալի պայմաններ էին ստեղ-
ծում պարտիզանական համապայքարի համար, Թագստոցնե-
րի հանկարծակի հարձակման համար, անակնկալ վնասարարու-
մների համար: Եվ կարելի էր շտարտիտակ. այդպիսի պատերազ-
մը առավել ևս հյուժիւ լեռնային, մասամբ ձեռնային, շրտատե
այն արդեն սկսվել էր: Որքան ավելի էր Կրոմվելը խորանում
կանաչ բլուրների երկրի խորքը, նրա զորքերն այնքան՝ ավելի
էին զգում բնակիչների դիմադրութեանը: Դրոպեղի րոջը վառում
էր նրանց առտկութեանը, և այժմ դրանից չէր կարելի գլուխ
սպասելու: Լեռնային և հարթավայրային ստճները ոտքի էին
իել ոգեշնչված կելտական հիւրապնդը կանչելով: Գլուխացիները
պաշտպանում էին իրենց շրտաքանչյուր երդ Նոլը: Անգլիայի
զինվորներն սպասում էին կանաչը ու երեխաներին, այժմ կա-
նայց ու երեխաներն էին պատերազմի մեջ մտել իրենց ստրկա-

նողները զեն: նրանք բոլորը դարձել էին տորիներ՝ ավազակներ, որոնք իրենց աստիճանն ուղղել էին ընդդեմ անգլիացիների:

Կրոմվելը փոխել էր տակտիկան: Այժմ նա սրբալուծ էր կոչուպան, խնայում էր տեղական բնակիչներին, կայսր էր պարզեցրել: Կապիտալիզմը կայսրորդներին նա ներում շնորհեց՝ նույնիսկ կաթոլիկ հոգևորականությանը: Կոր Օրմոնդին և Ինչիբոլին՝ հակառակորդ զորքերի նրբու հրամանատարներին, նա թույլատրեց անարտել Քոլդեյ Իոլանդիս և Նավարիկը զնայ մայր ցամաք (ուզած երկիրը, բայց Անգլիայից, Անգլիա ու Շոտլանդիայից, սակայն էր թույլատրվելիս փաստաթղթով): Քայց պայքարը սաստկանում էր: Կիլքենիի կառավարելը, որից Կրոմվելը պահանջեց հանձնել ընթրցը, պատասխանեց, թե ավելի շուտ կհեռնի իր ողջ կայսրորդը, քան թե անձնատուր կլինի:

Հարկ եղավ խորամանկության զինել: Մարտին Լինսթերում շրջապատեցին Գուորան ոչ մեծ ընթրցը: Անձնատուր լինելու առաջարկին պահուցը պատասխանեց մերժումով: Կրոմվելն սկսեց կրակ տեղել, և երկու օրվա կործանիչ հրետանուծությունից հետո պարեմը համառակնեց հանձնել ընթրցը որոշակի պայմաններով: Նրան առաջարկեցին հանձնելով առանց «հաղթողի ողորմածությանը» ապավինելու պայմանագրի ստորագրման: Բնորդ հանձնվեց, իսկ հետևյալ օրը բոլոր սպաններն անխտիր զնվազահարվեցին, կաթոլիկ քահանայապետը և հաջորդ հանվեց:

Այց ամենի համար իրանդացիները դեմ էին լուծում ինչով որ կարող էին Քրոմվել ընդդի պայտասները, որն անգլիացիները պաշարել էին ապրիլ-մայիսին, հենց անմիջապես բերդապարիսպների տակ, կրակի գծի երկվեթյու փորել էին խոր իրաններ, դրանց մյուս էին շարել սրակ լիճիսարի բարիկազներ և տեղադրել թնայունները: Այսուհետ էլ, ինչպես և շատ այլ տեղերում, զավանձակի պակաս չզգացվեց: Մի ոմն Ֆեննել, որ կաշառված էր Կրոմվելից հինգ հարյուր ֆունտով, պետք է կեսգիշերին դուրս գար թաց աներ անգլիական զինվորների առաջ: Դավադրությունը, սակայն, բացվեց, և Կրոմվելի զինվորները, մտա հինգ հարյուր մարդ, որոնք կհասնեին, ինչպես և պայմանագրով չէր, մտել էին ընթրցը, բուրդը, մինչև վերջին մարդը մորթուվեցին: Մայիսի 17-ին, այն բանից հետո, երբ արտաքին պայսակի մեջ բաց արվեց քամակաձայնի մեծ ձեղքվածք, Կրոմվելը դրոհեց տեղանշան տվեց: Քայց երբ անգլիական հետևակայինները առմունքներ երգելով ներխուժեցին պարսպից ներս, թնայունները, որ սրբողված էին բարիկազների նստում, հարվածեցին սարսափեի կրակով, և երկու հարարից ավելի անգլիացիներ պատկեցին նեղ միջանցքում, բարիկազներին և պարսպի արանքում: Կրոմվելը աշայուրջ հետևում էր, ետսած նմուշին, դիտարկող զարգացի մտու: Այն շեր բացվում: Գլխի բնկնելով, թե բանն ինչուսն է, նա սաստիկ զարթույցով և հրամայեց կրկնել գորհ՝ այս անգամ գործի զենիվ իր արտվան: Այ կրկին հարյուրավոր զին-

վորներ ընկան, իսկ ընթրցը գեռես կանգուն էր: Ստիպված էր նահանջել: Առավոտյան դեմ պաշարողներին այնչիցը քաղաքը գլուխը՝ քաղաքը հանձնելու մասին տույնարկով: Կրոմվելը պահանջում էր հանձնել բոլոր զենքերն ու հանդերձանքը և խոստանում էր խնայել խաղաղ բնակիչներին, պահպանել նրանց իրավունքները և չեղծ պահել ունեցվածքը թույլանից: Պայմանները ստորագրվեցին, և կեսօրին մտա նա մտավ քաղաք: Քայց քաղաքը դատարի էր: ամբողջ կայսրորդ և բնակիչները շատերը գիշերվա քողի տակ լքել էին Քրոմվելը: Կրոմվելին հիմարացրել էին:

Խորհել փոհնատույցման մասին այժմ արդեն ուշ էր: Ապրիլի 9-ին Պետական խորհուրդը հրաման արձակեց Կրոմվելի Անգլիա վերադառնալու մասին: Նրան ձակառանգարի նոր դաշա էր սպասում, այս անգամ հյուսիսում՝ Շոտլանդիայում: «Պրեզիդենտ» նազն ուղարկվեց նրա նստից՝ Բրիստոլից, և մայիսի 26-ին կամեող թնայց ո՛վանա, կղզուս ամիրը, գրա հետագա նվաճումը զստանալով Ալբրեխտին Իոլանդիայի իննուկես ամիս անած արյունալի հպատակներուն ըմաց ետևում:

Քայց դեռ երկար ժամանակ պիտի արյուն հեղվի Իոլանդիայի անտաններում ու դաշտերում, լուծներում ու քաղաքներում, զեռ երկար պիտի որոտան անգլիական թնայունները իոլանդական թնայունի պարիսպների տակ, և ավերեն և ավերեն այդ պարիսպները երկիրը ջնջող Շարլոտը հարվածներով: Գեռ երկար պիտի փոխադարձ ատուցումը փառվել անգլիացիներին և իոլանդացիներին սրտերը, թողքականներն ու կաթոլիկներին, ստերկացնողներին և ապստամբների սրտերը: Ալբրեխտ այդ պատճառով կվարի հյանքը զնվով, հնազանդեցնելով ազատասեր ծագվորդին, կոխվ առաջ սովին ու համաճարակների դեմ իր զորքերի մեջ, նա կմեռնի ժամառաստից, այդպես էլ շվեդարքած, շտեմած իր կնոջը՝ Բրիստոլից, Կրոմվելի գանձերը: Եվ միայն երկու մեջ տարի հետո երկիրը կհնազանդվի, զանրեց ընթրցը կզենել, և մի նոր լիտանան-գնեերալ՝ Չարլզ Տիլթվուդը, որ կփոխարինի Ալբրեխտին ոչ միայն Իոլանդիայում, այլև Բրիտանիայում, կտուն հաղթանակը:

Այց պատերազմը իոլանդացիներին երկար դարերի ստրկացում, կախում բերեց Անգլիայից: Երկիրն ավերակների էր վերածվել: Թնայունիսան մեկ երրորդը զոհվել էր, հազարավոր բնակիչներ հնազանդ էին երկիրը, թախա փնտրելով մայր ցամաքում կամ օվկիանոսից անդին: Հազարավոր մարդկանց փաճան էին ստրկության: Երկիր տնտեսական զորացումը երկար ժամանակ արգելակված էր, քաղաքականության այն դարձել էր իրավադատը: Համաձայն ռեյանդիայի կառուցվածքի մասին ակտի, որ ընդունվել էր երկարամյա պայմանագրի կողմից 1652 թվականին, բոլոր նրանք, ովքեր ստանկացրվում էին ունեցել անգլիացիները զեմ պայտարին, զրկվում էին հողից և ունեցված-

զից ու արտաքսում էին երկրից կամ տեղափոխում կղզու արևմտյան անբերրի շրջանները: Շատ քաղաքներ և ամրոց գավառներ լքվի տմարքսում էին իռլանդացիները:

Իսկ Անգլիան, նա, թվում էր, թե չաճեց. նվաճված տարածություններ անցան անգլիացիների ձեռքը: Հողի վերավաճառող դրազվողներն սկսեցին մտնել հողակտորներ գնել, որոնք բաժանված էին գիւղերներից, և շուտով Բուլանդիան դարձավ խոշոր լինելուորերի բուսմարան: Բայց լինելուորերի համար չէին կարող նվիրահան լինել հանրապետության իրեալները: Իրա համար էլ, երբ ժամանկ անցավ, երբ կրոնավիթի աճը անունը դարձրեց զսպել ու աճարեկը նրանց, նրան պարտադրեցին ամրացնել սոցուցեցին Ստրաբուրների հին ստահի տորիանական միապետի՝ նախկին Ուելսի արքայազն Կարլուս II-ին Իսկ միակ ս'ձը, որ ընդունակ էր դիմակայել դրան՝ փառապանծ անհաղթիկ բանա՝ կը, որ կատարեցին էր տարել Կարլուս II թագավորին և Անգլիայում հանրապետություն հաստատել. որտե՞ղ էր այդ բանակը: Այն այլևս Անգլիայում չէր. նրա փորձերն փառապանծ նվաճող կրոնավիթի ետեղ գնում էր լսվել, ավագակարար մի բանակ, պարտաւս կողպուծել, պատնելու, բանանալու հանձն շահառուության, հանուն բարձր վճարումների, հողերի, հարուստությունների: Բուլանդիան վճարանքեց կրոնավիթյան զինվորներից: Բայց հենց նա էլ դարձավ հանրապետության գերեզմանը: Անգլիական հանրապետությունը կրոնավիթի ժամանակ քառ էութիան շախմատից Բուլանդիային դարեկելով,— զբի է կար Մարքը երկու հարյուրամյակ անց:

2. ԵՈՏԱՆՎՈՐՄ

Եվ կրկին թնցում էին ողջույնի կանչերը, և կրկին կրոնավիթ հաղթանակած անցնելով իրեն փառապանող ամբողջի միջով, իրեն զգում էր աստծո դատաստանն իրականացուող. երջանիկ կողք նրա ողորմաձուլության ու շնորհների իրաթիլում՝ անցյալական հողում, որ նա ան կիզվ իննամուս քաջակալությունեց հետո, ողջ քաղաքը հավաքվել էր կատամասուցումում, որպեսզի դիմավորեր նրան: Եվ իմամք ցնճալեց կանչերից ասես ավիթ վզարթ էին փողփողում որդերը, ավիթ գունճեց էր շողջողում գինջ ու գրաչը, ավիթի բարձրածայն էին որոտում հրանթները: Վինճարում նրան դիմավորեց Ծերֆարք բարձր սպայության հետ, պառլամենտի անդամները: Լոնդոնում, Հայր-պարկում, սպասում էին քաղաքապետին ու օլդերմենները՝ շքերթային շարքով անշարժ կանգնած միլիցիայի հետ: Այտեղ նա որոտաց հրետանային ողջույնը:

Նրա ժամանակն տեղը նշանակված էր Սենթ-Ջեյմսյան պալատը, և նրա ողջ ճանապարհին ողջունում էին ցեմպին բնակիչները:

— Տես՛ք, թե ինչպիսի ամբողջ և հավաքվել նայելու ձեռք գերագանցություն հաղթահանող,— ետեղ նրա ականջին հասավ ինչ-որ մեկի ծծնական շշջջջը: Նա տիրապետում էր հոմորի զգացմանը և պատասխանեց.

— Երբ ինձ կախելու լինեն, էլ ավելի մեծ ամբողջ կհավաքվեմ: Բայց այդպիսի ընդունելություն իր հայրենիքում, այնուամենայնիվ, ուրախացնում էր նրան: Էնդրյու Մարվիլը՝ հայտնի բանաստեղծը, կրոնավիթի պատվին հորինել էր մի հանդիսավոր ներբող.

Նայան բարի է ես, ինչպես մարգալտ,
Նայանանիցեղը՝ էմարտուհան հանգող,
Ինչ չէ, որ հրաման է արձակում,
Հանրապետությանն է նրան առաջնորդում:
Նա է միայն ընդունող զինավարդու,
Եվ կարգավում է ինք իրեն զինավարդու...

Փառապանական Մերկուրից կատավարական լրագիրը հիանում էր Բուլանդիայում նրա ունեցած դրանիկի՝ հաղթություններով, որոնք ի լրումն նրա անցյալական հաղթանակների ծաղկաշղթայի, ողջ աշխարհի աչքում նրան պատկեցին որպես ամենահիմաստունը և ամենակատարալ առաջնորդը այժմ ապրող և անցյալը բոլոր սերունդների մեջ:

Բայց նրան վիճակված չէր երկար լինել տանը՝ նոր մեծագործություններ էին սպասում նրան՝ մի նոր զմլորին արշավանք: Իրա համար էլ նրան Բուլանդիայից ժամանակից շուտ ետ կանչեցին Վտանքն այժմ դարձած հրուսիսից էր գալիս: Ետույն գալիս մայապանծ պրեմիտները, որոնցից, իսկն տասն, սկիզբ էր առել ողջ այց շքերթի Անգլիայում, չէին հաշվում Կարլուս Ստրաբուրի մահապատժի հետ: Նրանց վերջվածքում երեսը չուռ էին տվել հանրապետությունեց՝ և Արգայլը, որի հետ կրոնավիթի հաղթվել էր պայմանավորվածության գալ բառաւունծ թվականին, և՛ գլխաւունծ Համլետին կուսակցությունը՝ բոլոր այժմ ուսյախաններ էին: Ընեց որ միապետի դիստաման յուրը հասավ էղիներորդին, անհիգաղիս, 1649 թվի փետրվարի 5-ին, նրա որդին և Կարլուսի ժառանգորդը թագավոր հուլակից, թագավոր ոչ միայն Ետույնդիային, այլև Անգլիային և Բուլանդիային (լոնդոնում շուտակապակն իրազրները մի անգամ նա հայտնելով իրենց զգոհությունը՝ Նավարիեցին դիպի Հուլանդիա, նոր թագավորի հետ բանակցություններ մարեն համար: Նրան առաջարկեցին ամենից առաջ ճանաչել Կովենանտը և պրեսբիտերիականությունը՝ զարձնել Անգլիայի, Ետույնդիայի և Բուլանդիայի պետական կրեն:

Երիտասարդ արքայազնը ժառանգել էր հոր կեղծամորթությունը, ճարպիկությունը և նենդությունը, բայց դուրս էր նրան հատուկ բարեխառությունը և արմատապատվությունը: Փանկ գնա հույս կար կաթոնիկական Բուլանդիայում հաշուլիսյան հաս-

ենլու, նա շտապագրայինքի գլուխներն էր յուզում՝ լսանով ո՛չ հա, ո՛չ չէ, իսկ երբ կրոմլինի դամակ սուրբ խորտակեց նրա հոշանքը, նա հենկից Շտույանդիկի վրա՝ 1650 թվականի մարտի 1-ին հուլայական Բրեզո քաղաքում, որտեղ նա վերադարձավ Ջեռսի կղզուց, համաձայնագիր ստորագրեցին։ Կարտոք ընդունում էր Կոմիանտը և պարտավորվում էր հիմնել պետական պրեսիաներական կենդեցի ըտրը երեք թագավորություններում, Շտույանդիային առկա էր համեմատական ինքնուրույնություն և հրատարակում էր իր նախկին գաղնախիթները՝ կոմս Օրմոսկի և մարկիզ Մոնթրոզի հետ ամեն տեսակի Շարքերթությունները։ Հունիսի 10-ին նա վերադարձավ Շտույանդիա։ Անգլիային միակց եկրիսուծում սպասուով հյուսիսին։

Հանրապետության կառավարությունը ստիպված էր գործել շտապույթ և վճռական։ Գնեկերայ Ֆերֆաքսին ստաշարկեցին առաջվա պես լինել նոր էրպիկդեցիայի պլանորը հրամանատարը, կրոմլինի՝ նրա տեղակալը։ Բայց Ֆերֆաքսը հանկարծ հրաժարվեց։ Հավանորեն, դատաճեղից ու մահապատժից ստացած սպազվորությունը, իսկ օրաց և կնոջ և համարյա՛ս պրեսիաների կորստից հետո սասնեցին նրա հավատարմությունը։

Կրոմլինին զս մտահոգություն պատճառեց։ Նա սովոր էր զորքերը շարժման մեջ դնող շուշուղուն զսպանակ լինել պատվավոր, բոլորից հարգված գեներալի թիկունքում։ Պաշտանպես համարվելով քանակում երկրորդ դեմքը, գործնականում հանդիսանում էր նրա պլանավոր հրամանատարը։ այդպես ավելի հարմար էր կամբոթի, Հարիստի, Սենթ-Ջոնի և Ռալլիթրոյի հետ նա փորձեց համադել Ֆերֆաքսին։ Նա իրեն պահում էր հարգալիք, պարտապատմությամբ, հավատացնում էր, թե ինքը ներկված է պաշտանմենրու ու սպայտիպանի, բայց շտույանդական արշավանքը պլանավորելուց կարող էր հրաժարվել։ Անբիսկելի Շտույանդիա՛ն ուս դրա համար չէր սենեում բավարար հիթերու։

— Մենք շտույանդայինքի հետ կապված ենք Անգլիային լիզալու և Կոմիանտովով... ասաց նա։— Հակառակ դրա և նրանց կողմից առանց որևէ ծանրակշիռ պատճառի հարձակվել նրանց վրա զորքերով և պատերազմ փաթաթել նրանց վրին՝ ես չեմ կարող դրա համար արդարացում գտնել ոչ սաստո, ոչ էլ մարդկանց առաջ։

— Ես համամայն եմ, միլորդ... հաստատում էր կրոմլինը.— որ եթև նրանք մեզ ներխուժման առիթ չտային, մենք իրավունք չէինք ունենա այդ անելու։ Բայց, միլորդ, նրանք այն ներխուժել են մեր երկիրը, ինչպես իսկ հայտնի է մեր գերագնայությունը, Կոմիանտի կնքումից հետո և հակառակ դրա պայմաններին։ Ես այժմ նրանք մեզ շատ հիթերը են առելու կապածիտու, որ մտազրվել են երկրորդ ներխուժումը կատարել իրենց արքայի հետ միասին, որի հետ նրանք դաշինք են կնքել... նրանք արդեն դրա համար զորքեր ու փող են հավաքում։ Վարենեում եմ,

պատերազմը նրանց հետ անխուսափելի է, ցն ուրեմն ավելի լավ է առաջինը մենք սկսեմք։

Ֆերֆաքսը չէր զիջում, նա ասում էր, որ Համիլտոնն արդեն պատճված է, որ շտույանդական նոր պառզամենտը լի ճանաչել այց ակտը, որ հավասարի կենդկոնություններ ներխուժման մասին լիան։ կրոմլինը աղալում էր մտանել քանակի մասին, քծնում էր՝ հիշատակելով գեներալի ծառայությունը, մտանալում էր այն վտանգները, որոնք ենթարկում էր ես հանրապետության իր հրաժարումով։ Բայց բոլորն ապաղրակն անցան։

— Ես պատահականաաու եմ միայն իմ թոճի առաջ.— ասաց Ֆերֆաքսը։— Ես չեմ կարող անել այն, ինչը թվում է կասկածելի։

Կոմիսարները հեռացան նրանց ձեռնուռյան, և անգլիական հանրապետության բոլոր զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց կրոմլինը։ նրա հետ մեկտեղ, որպես զննիչ հրամանատարներ, Շտույանդիա պիտու ուղարկվեին կոմլիներով կոմիված գեներալ Լամբերթը, Ռորերո Լիբերտը՝ ազատամանի Ջոնիս նըրալը, և Չարլզ Միլիթը, մի զննույն-հոդապիտոյը կուտեր որդեղ, մի ընդունակ գրական, որը քառասունթու թվին կարելից կգալ պիտատարներին և, ինչպես ասում էին, սերտ կապեր էր պահպանում քանակի աղանդավորների հետ։ Թափուր մնացած տեղերից մեկի համար կրոմլինը հրավիրեց ճառարությունից արձակված գեղապետ Ջորջ Մոնթրին։

Մեկնելուց առաջ կրոմլինը հասցրեց, անել մի քանի կարեր գործու, զույս բերեց իր նախկին ընկերներ, իսկ այժմ գրեթե թեյանում, կզմուղել Լեյուսի Իոլանդիայում նշանակելու գործը։ Անկիվ հանրապետականը չէր կարողանում կրոմլինին ներել թագավորի հետ 48 թվականի անցնող քանակություններ վարելու համար։ Գեներալաու ու հումանիտ Լեյուս նրան զատապարտում էր Ռիչարդ Անտոյիցի գեղակահարիտու և լեկտրական շարժումը մեջնելու համար կրոմլինը նրան հրավիրեց օրտաբաց զլույցի, բացատրեց, որ ինքն այլ կերպ չէր կարող և խոստացավ ապագայում աշակերտ ունեւորներին, հատկապես իրավունքի ունեւորին։ Լեյուսին ինդրեց ընդունել իր նշանակումը Իոլանդիա։ Մտանող հենց այդպիսի անգլի, զբաստամիտ, գործարար մարդիկ են հարկավոր։ Երկու տեղի տվեց, համամայնեց, և շուտով այց վտանգավոր օւղորդիտները հետո էր Լեյուսինց։ Հենց այնտեղ էլ Իոլանդիա ուղարկեց կրոմլինը նախկին ագիտատոր Սեքսբիին։

Կերչին նրեկոյան մեկնելուց առաջ կրոմլինը ընթրեց Լիբերտի հետ։ Աղվակալից արտից և իր փայտյուն պաշտպանությունից հետո անցած տարի արշարու Լիբերտը փորը-ինը խաղաղվել էր նա արդեն կրոմլինին չէր խառնում զավաանի անսուծով, մեղադրանքների ստարակ չէր տեղում հանրապետական իշխանության վրա, բայց ես զեւես վտանգավոր էր Լրաժեշտի իտակումը։

ցությունը, սակայն, խաղաղ ստացվից, Բաժանվելիս նրանք որչափ ցուցվեցին, և Կրոմվիլը հանդիսավոր խոսքեր ասաց.

— Ի՞նչ ողջ ում ու ազդեցութիւնը, որ ես ունեմ այս աշխարհում, եւ կողտագործեմ այն բանի համար, որպէսզի Անգրիային հարաւորութիւն տրվի հաշակել բանախի կողմից արված խտատումները ու ղեկարացրիաների իրական պատուհները:

Կրոմեմի օրոքը վառվից մի հուշատվ. զա կնշանակեր, ինչպէս նա կարծում էր, որ Կրոմվիլը Շոտլանդիայի վերադառնալուն պէս Անգրիայում կհաստատար հետևողականորեն փոփոխող պատկանեանքների իշխանութիւն, որոնք կընտրվեն ամբողջ ժողովրդի կողմից, ընտրական հավասար իրավունքի հիման վրա: Հետագայում նա սալ խոսքերը կզետեղի էր պարտավարներին մեկում:

1650 թվականի հուլիսի 22-ին Կրոմվիլն էր զորքերով մտնեցավ շոտլանդական սահմանին: Նրան սպասվում էր մի անգամ եւ կործինե՞րով անցնել անբարեհամարչոր ինձանային երկրով: Կրնէ բոլոր դժվարութիւնները, եվանդոական արշավանքի բոլոր զբոլոր կանքները, նա գիտեր, որ Կարոտ Մուտարտան արհն այստեղ է: Շոտլանդացիները նրան պահում էին խիստ հակադրական տակ, նախկին մերձավորներին չէին թողնում անցնելն նրան: Քայց նրա ներկայութիւնն իսկ անկզ վտանգ էր վերացնել: Ե որքան շուտ, այնքան լավ: Հնգու խորքում Կրոմվիլը հուշա ուներ, թէ պատերազմն արագ ու հաղթական է լինելու: Ես ունեի տասը հազար հետևակ և հինգուկես հազար հեծելազոր՝ խափվ վարժված, լավ հանդերձարքոված, մարտերում փորձված զորք: Շոտլանդացիներն ունին 26 հազար մարդ, բայց Օրիվերը հիշում էր Պրեսբիտը և հրաշք էր արշավանքն ավարտել նախքան ցրտանքն ընկնելը: Մեկ-երկու հախատամարտ, և ամբողջ երկիրը ծոնկի կգա էր ստալ:

Նա շոտլանդացիների հանդիպ շունքն այնպիսի այրող ասելութիւն, ինչպիսին իտալացիների նկատմամբ: Շոտլանդացիները հավատակից-կապիկնակներն են. նրանք հավատում են Նույն աստծուն, միայն թէ ինչ-որ բանում ծաղրվում են: Շոտլանդական ժայռերը և անտառապատ ձորակները պիտանի չէին ընտանեցան համար, որսեր չէր կարելի շարձնել գաղութ: Կեսու, նա կղզուս պէս: Օրս անտար էր կրակալան թնկելութիւնը հարկ չկար կտորել կամ թշել հեռավոր շրջանները. պետք էր միայն նրանց ցույց տալ էր սրի գորութիւնը, իսկ սպա հաշտութիւն պայմանագիր կերցի:

«Պատվարժան սրբ Աբարս Կեզրիզին, հույժ շտալ:

Փանկագին սրբ, մեկ շառ դժվարել կացարյան մեք ենի: Հակաախկորց կտրել է մե՛ր՝ դեօրի Քոմբերլայթայան լեռնանցէր տեսող սնճապարհը, որի վրայով մեկ կարգ եմ անցնել մի-

այն հրաշխով: Նա շրջապատել է մեծակա բոլոր բլուրները, այնպէս որ շքանեմ, թէ ոնց պիտի դուրս գործնեմ այստեղից, զա կարելի է անել միայն գերմարդկային ստե՛հե՛րով, իսկ այստեղ մնալ ամեն օր հնձում է մեր մարդկաց, որոնք աներակայելի ստապանեմ են կուր:

Ես հասկանում եմ, որ զուր այժմ չի կարողանա մեզ օգնել, բայց այնուհանդերձ, ինչ էլ որ մեզ հետ պատահելու լինի, հավանք բոլոր ուներ, որքան որ հնարավոր է, և օգնել հարակից ինչով որ կարող էմ: Դա մի գործ է, որ վերաբերում է բոլոր բարի մարդկաց: Երբ մեք գործեր կարողանային հարկաւ ծել Քալեքսպարի այն կողմից, զա ինձ համար եմ օժանդակութիւն կլինէր: Բոլոր պետ է այլաստե՛ն հանուն բարի գործի: Մեկն ողով չենք ընկնում (պատճ ասած), չնայած այսպիսի վիճակին: Եվ, իրավ, մե՛ք ամենից ավելի հույսներս դնում եմ ասածն վրա, որից արդեն այնքան շատ որդամծություն եմ տեսցի:

Ճիշտ ար, հավանքեմ բոլոր ուները, որքան որ կարող եմ: Ողարկեցեմ հարավ՝ բարեկամների մաս, օգնություն խնդրեմ: Տեղեկացեմ ձերի վե՛հին, ինչ էս գում մե: Ես չէի ցանկանա, որ օտ հայտնի լինի բոլորին, որովհետև վտանգը վաղ կլինե՛ման: Դուք ի՛նքներդ գիտե՛ք, թէ ինչպէս ավելի լավ է գործել: Ինձ տեղեկություն հաղորդեցե՛մ մասին: Մնում եմ ձե՛ր խնճարե՛ն ծոտա Թ. Կրոմվիլ

2 սեպտեմբերի 1650 թվական:

Շոտլանդական արշավանքը դուրս եկավ շատ ավելի ծանր, քան նա կարծում էր: Խոտանակ պրեսբիտերները իրենց զորքերի զույս էին գրել Դեյքը Լեյպիին՝ նույն օրս Լեյպիին, որ Կրոմվիլն հետ մի ժամանակ կողք կողքի մտառնչել էր Մարթոն Մուրի մոտ: Այն ժամանակ նրանք զինակիցներ էին, բեկերներ, համարյա բարեկամներ: Նրանք խորհրդակցում էին իրար հետ, խոսում իրենց ծաղրքերի մասին: Նրանց զիտին իրենց քանակների արժանիքներն ու թերութիւնները, իրենց մարտաբխար: Այժմ Լեյպին թշնամի էր, և պետք է ասել, հմուտ, ընդունակ թշնամի: Նա հականում էր, թէ Կրոմվիլն ինչ է ուղում՝ սալ վճռական ճակատամարտ: Եվ շրտաբարձում էր ճակատամարտ տալու: Հենց սկզբից, երբ Կրոմվիլը կորեց անցավ Քվիլդը, Լեյպին կարծե՛ս թէ նրան զայնակում էր դեպի երկրի խորքը, հրծում էր նրա բանակը, խաբելով մանր կողակին հարձակներով: Բայց իր բանակը նրան դժմադոհմ չէր հանում, խուսափում էր մեծ ճակատամարտ տալուց:

Հուլիսի վերջին Կրոմվիլը մտնեցավ Էդինբուրգին: Քաղաքն ուժեղ ամրացած էր և՛ ցամաքից, և՛ ծովից. շոտլանդացիներն սալ մասին հոգացել էին վաղորդ: Նրա պատերի տակ կանգնած էր երեսուն հազարանոց հզոր մի բանակ: Կրոմվիլն այստեղ

անա ճամբար դարձեց, մտածելով, թե ճակատամարտ կտա բաց զայտում, բայց Ասայի չէր ուզում հավելի Անձրեի տակ, թշնամու աչքին ի տես երկու օրվա տառապալի կանգառից ճեռտ կրոմվին էրկիրնորսից հա բաշեց իր հողանք, թրջված, բաղաճ պիւն-վորներին: Եսանքը սպանեց էր, կամերթի գունդը հապաղեց, և շտապադաշիններ անակալիկ հարվածեցին նրա թիկունքին: Կամերթիքը վիրավորված էր, նրա մարդիկ կորցրել էին զիպվարումը և կզախշախվեին, եթե կրոմվիր իր գունդը չուղարկեր նրանց օգնության:

Դևս չէին հասցրել ետ քաշվել, կռվով գտն մի փոքրիկ ընդդրամի, հանգիստ առնել, երբ շտապադաշինները կրկին հարձակվեցին ճամբարի վրա, կրկին արյունահեղ ընդհարման մեջ շատ անզիպացինը սպանվեցին:

Այսպես անցավ ողջ գոտառոր՝ հյուսիզ մանր մարտերում: Վճական ճակատամարտ տալ այդպիսի էլ չհաջողվեց: «Չկա ոչ մի ճեղքավորություն»,— գրել է այդ օրիկն Ֆիլիստոսը,— գրանց մարտի մեջ քաշելու Ասայից այնքան շատ կրկնքը կան, նրանց այնքան մեծ են, որ հենց որ մեկը մտնում էնք մի կողմից, շտապադաշինները դուրս են գալիս մյուսից: Էծուակ հեղա ստեին,— գրանցավում էր կրոմվիր Բրոդուսին,— որ մենք սովաման կլինենք պարենամքերի պակասից: Երևում է, այդպես էլ կլինի, եթե մեզ ժամանակին չպապանովնու:

Շտապադաշի խտաճունը բնությունը վախեցնում էր իր ջերտերով, գիշերային վաղիկ սառնականիքներով, հանկարծահաստ տղապարսիկներով: Լեռները դժվարանցանելի էին, հովիտների՝ անպողարներ: Գլոզերում, ուր ոտք էր դնում կրոմվին իր գինվորների հետ, արքիի չէին մնացել բնակիչներ. տգամարդիկ դուրսգալիս էին Արափյոյ վիթխարածավալ քանալը, կանաչը և արևիտները դեսուզն էին փախել անզիպացիների մտանշար: Ճեռտ Արքին նրանց էին հասել Գրոզերի և Ունեֆորդի մտարի լուրերը, իսկ խապարարին շտապադաշի քարոզիչներն էլ աճիկ էին վախեցրել ժողովրդին, ճովաբանեցելով, թե անզիպացիները իրենց ճանաչապահին մեկիկ-մեկիկ սպանում են բոլոր տղամարդկանց, կորում են վեցերը մինչև տասնվեց տարեկան տղաների աչձևուքը, կանանց կրծքերն այրում: Չուր էր կրոմվիր մեկը մյուսի կտեղի կոչքը հրապարակում, որտեղ բնակիչներին խոստանում էր անզոր, նրանց իրապեսեցնել և ունեցնելուց պահպանում, զուր էր նա փտանհեցնում, որ չի եկել արյուն հեղելու, որ ինքը գիտն, թե շտապադաշիան ժողովուրդը, ի տարբերություն իրականացիների, լի է բարեպաշտությամբ և աստու ճանրելի երկրպագումովյամբ, բայց միայն խաբարելու: Չուր էին խոստազուրի հրամաններն անզիպացի պիկետրներն արքիում կողպալու ու վերադարձու տղական բնակիչներին: Ամենուրեք, որտեղով անցնում էր կրոմվիրը, հանգիստում էր միայն մի քանի խճուղի պատուհների ու մանուկների, որ ծիկրապում էին անկյուններից, իսկ

զիպավորը՝ երկիրն աղաքա էր, և կրոմվիր իր բանակի համար ուսուլու որեւէ բան չէր գտնում: Գրա համար նա շանում էր որքան ճեղքավոր է մտակի մեալ ժողկրթին, որտեղ երբեմն նավերով միբերքներ էին հասցվում: Բայց արսեւ էլ չէին բաղանկանացեում, և ետր բեռնանավերի սպասելով գինվորները թաքուն ալք էին անում բանջարանցիները, հում բանջարեղեն էին ուտում: Լույծի համահարակ էր սկզվել: Սեպտեմբերին մտա տասնվեց հուլայր մարդուց մնացել էր հաղիվ տասնմեկ հազար: Այդ տասնհազար, կեղտի մեջ կորած, հյուսման զորքով կրոմվիրը քաշվեց դեպի Գնեքար:

Ով այստեղ էլ, Գնեքարի մոտ, նա բեկավ այն անկանակի գրոմյան մեջ, որի մասին հաղորդում էր Գեղարիներ: Նրա բանակը խկապես որ թափաղորի մեջ էր: Եսանքիցով, նրանց դեպին, որ Լեւինի իր 22 հազարանոց պիթխարի քանգվածով շարժվում է իրենց ետեից կրկնակտի: Նա երանց մշտապես սպառնապահար էր անում մտեր թևակին հարձակումներով: Շտապադաշինները հասնում էին անանկնալ՝ նրանց զուրս էին թրում ճանապարհների կեռամաններից, անտուսակի խոր ձորակներին, նրանց ստատապատա վեր լեռնայանցիներ: Հեղելի պես վրա էին տալիս հոցնատանց, թափառող գինվորներին: Նրանց հեկավում էին թշնամու վրա հուս գիշերը՝ լուսնի լույսի տակ, և անզիպացիք աստված էին հանչում, որ ամպ լինի, որ անձրե գա, որը կազի թացիվեն այդ համախախի, սրբեթյամ, կարգերի ձգվատող հարվածներից: Իսկ երբ հասան Գնեքար, Լեւինի շրջապատեց նրանց և դրավեց Անզիխ տանող միակ նեղ լեռնանցքը՝ հույն այն Քալիստապար, որին մի տասնակով պաշտպանելն՝ աճիկ հնչել էր, քան մեկ հազարալակով քրաշկու:

Ի՞նչ անել: կրոմվիրի թիկունքում արգվում էր անօրիպուր ժողկ. կարելի էր նախատարմից կանչել, մի կերպ դիմաւոր մինչև նրա ժամանելը, իսկ ապա նա՞վ քառձոտնալ և անփառուտակ կերպով լքել անհյուրընկալ երկիրը: Բայց կարո՞ղ էր այդպես վարվել անհաղթի կրոմվիրը: Կարո՞ղ էր խոստովանում իր պաշտպանները, ճեռտում չգնատարված Շտապադաշից, անզիպակուհի հանրապետությունը դիմել սպանուլորի տակ: Եւ գիտե՞ր, որ երբ-տեսարող Կարլոս Սուլուարտն արդեն մեղալուսկան կրկնարացիակ ստորադրել, որն այնքան քանկալի էր շտապադաշիան իշխանութաններին Անանեղ Կարլոսը խոստովանում և ուրում էր հոր մուլտրոթյունները, դատապարտում էր մտ ճեռխնուսական կոտապաշտությունը, զղում էր Բուլանդաշի ճեռտ հարաբերությունների մեջ մտնելու: Համար և կրկնում էր իր նախկին խոստումները: Իր քաշիքը շտապադաշինների մեջ անբակտիկ էլ, վերջնական, կին անզիպական բանակը ճեռտն ձեռնուղում, ճանապարհը դեպի Լեռնոց բաց կրկին և այդ ճեռ պանգլաթա: Հենց թաղավորի պիկետրայնարը կիթափվի հանրապետության վրա և կարի կտակի նրան: Ո՛չ, կրոմվիր չի զիջի: Ինչպես հին հերոս, նա աճիկի

չելու նվաճողների դեմ Ասիի բանակը անարգել ստանում էր պարենամիներ, ուսմամբներ և կարող էր հայտնաբերված դիմա- կանի հակառակորդին, որը նորից կուրվել էր իր հենանկետներից և արդեն սկսել էր հարշակել նախկին նյութական զգվարտիլյունները, եղանակի անասանի էր՝ սանն անձրև էր մտրում, ճանապարհ- ները, պարզվել, ձեռքից գնացած էին: Մանր բերդերը կատարի դիմադրություն էին ցույց տալիս:

Մտերիների մտանցան սեպտեմբերի 18-ին և անմիջապես էլ սուբհանդակ ուղարկեցին բազար հանձնելու պահանջով: Ասիին բանբերին հրաժարվեց ընդունել և երամիջին պահանջից որ- պես փրկեցին ազանը շուրջապահակ մի բանի սպանելու: Մա պատասխանեց հակիրճ և գրգռված:

«Վե՛նե՛ք պատիկ ե՛ն եկե՛լ ոչ երեւ համար, որ մարդկանցով առևտուր անելի կամ ինչ-որ օգուտներ ստանա՛ն, այլ անգլխա- կան հանրապետության շահերը պաշտպանե՛նք»:

Նա հրաման էր տալով սկսել զորքը, բայց վիճելի պահին փոխեց ան: Քաղաքն ուժեղ պաշտպանված էր: Ընտրվեց Տըն- տանին բարձր առավոտ մտանցել անասելի ճեխի պատահա՞նքով, ար- սուսաց մարդկանց: Նա առաջնակի խորհուրդ արեց և անտևող որոշեցին, որ Ստերիկիցի վրա չարժե մասնակի վառելի, այլ- ին լավ է, բանին ձեռնը վրա չի հասել, հակառակորդից մաքրել Ետուանդիայի հարավային հողերը:

Աշնան մնացած մասն անցավ հարավային և արևմտյան բեր- դերի ու փոքրիկ բաղաքների գրավումով, որը ինչպես պետք է ուժուտպան արեց է՛ր բանակը, և իրեն՝ Կրոմվիկին: Հոկտեմբերին նրա զորքերը մտան Գլազգո, ծննդյան տուներին նրան ենթարկե- լից ողջ Նեյրին Ետուանդիան և նրա արևելյան մասը, որտեղ վերջապես ընկավ էդինբուրգյան ամրոցը, և արևմտյանը՝ Կա- բրիլ կղևեր գաղար ասնել մայրաքաղաքում ձևեռային բնակա- բաններում, հանգստանալ, այսպրիկի վերքերը, մտանով այն մասին, թե ինչ պետք է անել սպանուհու:

Մինչդեռ շուրջապահակ ճամբարում տեղի էին ունեցել խոշոր փոփոխություններ: Կրոմվիկյան հաղթանակների սպառնալիքի տակ տարածաշրջանները պրոստրաների, չարիավոր ոռյա- լիստների և բացահայտ կազմակերպիչի միջև հարթվել էին: Ռո- յալիստների դեմ օրերները վերացվեցին բազմակամ էր նախկին մոլորությունների ձևական հրաժարումը, և նրանք դարձյալ կա- բող էին ընդունվել արքունիք, կառավարության մեջ և բանակում: Հունվարի 1-ին Կարլոս II-ը հանդիսավոր թագադրվեց Սբստում, Պերտի մաս: Ետուանդիական հնաճանի եկեղեցու կամարների տակ, որ լինել էր փոքրվողով, հնչեցին թագադրման երգչան հնա- ճանի խաղերը: Պրոստրոնեական քարոզը աչքի էր ընկնում դա- ձմանովում և կրթությամբ: Քաղաքում տվեց պահանջովու ղորը խառանները, կաշվապեղց իրեն կոմիսնանտի վերջեանի ընդունումով և այժմ պետք է ուղևորվեր Էրերին, բարձրացնել

իր որոշը և դրա տակ բանակ հավաքել 20 հազար մարդուց ոչ պակաս: Կրոմվիկի մտա էդինբուրգում համարյա նույն այց մա- մանակ հայտնեց նշանավոր գծանկարի Քոմաս Սարնուն, որ- պեսից էլքեղները ուղղվածին նրա դիմանկարի համար: Պաղա- մենաբ որոշում կայացրեց հուշանկարը գործել ի պատիվ Գեն- րարի տակ տարած հաղթանակի:

Աշնանային արշավը ցույց տվեց, որ Ասիին շարունակում է և կարունակի պահպանել նախկին մարտահանգանքը: Նա այլևս վճռական ճակատամարտ չի տա, այլ իրենի մանր գրոհներով թշնամուն հյուսիսը ուղիղ շունչակարի վերքերին կրոմվիկը վեր- սուկեց հարձակունիները շուրջապահակների դեմ և վերքեր էլ մի քանի բերդեր: Արշավանքներից մեկից հետո, էդինբուրգ վերա- գտնախա՛ կարևորտի և ճյուս տակ, նա խոստ մտեց և հայտը ըր ստատիկ տեղից մեջ անկողին ընկավ: Գա նա էր, իրական- կան հիվանդաբլյունը: Մի տարի ասոջ գա ցնցել էր նրան և զգել տենեղի մեջ: Այս սեղան հաստիպան սեղողը էր ըռնել, նա արք- վում էր, գտնանցում, թվում էր, գտնվում է մահվան շեմին: Բայց հիվանդաբլյունն անակնկալ անահանցեց: Կրոմվիկը դեան լսվաբեր, որ դա ցածրաս աննար էր, նեկց ու գավաղի Կակասա- կորը, որ ընդունակ է վերադառնալ կրկին ու կրկին շատ ու շատ անգամ, անխաճորեն հայտնաջ անկողի էր գտնի:

Փետրվարի 11-ին նա արգեն լավ էր զգում իրեն և զբաղվում էր գործերով: Չիվաթոր, որ սովորել էր զժպարությունների և զբը- կանքների, չի կարող պահել անկողին ընկավ: Մակայն 18-ին նա ար- բորը կատաղի նուպան, նա անկողին ընկավ: Ամսի 18-ին նա ար- թեկ կրկին ուսից վրա էր և հարորում էր, թե միանգամայն սպաքինվել է: Աշնին շարազան տեղեց կրկին զգացել տվեց և միայն 23-ին նա նորից կարող էր նստվել գրել, կարգաբար- լություններ անել, սպանելի հետ ընծարկել նոր արշավանքների պլանները: Քասեհինից նա նույնիսկ ուղևորվեց նավահանգիստ, ձովի կողմը, նախևեր նոր արժույթունների կառուցումը, բայց հարկադրված էր վերադառնալ: Հիվանդաբլյունը կրկին նեկց ու ուժեղ թշնամու հման նրան վար բերեց թամբից, ցամեց մահ- հակային, այս անգամ ամբողջ տասն օր:

Կրոմվիկը նրանից չէր, ովքեր հեյտուրթյամբ անձնատուր են լինում, նա կրկին նեովեց գործերի մեջ, մտառաց ճանկարք, մտառաց թժշկի խորհուրդներ, զգուշությունը: Բայց հարարե- րական ատոջոնվյան պարբերականությունը բանի գնում կար- հատե էր գտանում: Մարտի 11-ին նա կրկին վառացավ, և բժիշկն արդենց նրան նամակներ տալ:

Ենդունում նրա հիվանդաբլյունը մեծ անաղնայ ստոյաքերից- ղլալավոր հրամանակների անալիսատունակությունը ինքնին հոլի էր վառնպիտել: և դրանից բարի, շուրջապահակ արշավանքի մայրը չէր ըռնում: Պետական խորհուրդը սուբհանդակ ուղարկեց էկեինբուրգ՝ ցավակցություն հայտնելու և միաժամանակ տեսնել

բանակը, զնում է նրան օգնութիան Կապը լեանային Շոտլանդիայի հետ որոշելուներէ չամար կտրովմ է, անմիջապէս սկսում են միմեքին հետ կազմով զգմարտութիւնները: Երանք ծուղակի մեջ են: Երանց առաջ երեք ճանապարհ՝ կա, կամ պետք է շտրս դան կրոմմելին դեմտողնմ է Բուլլ տան, որ կա իրենց շարք յոսիք բաց մարտում, կամ մնան ստորն է դանդաղ մեռնն սովկն է կամ դեան Անգլիա: Բուրը այլ վճիռներին կրոմմելը պատրաստ էր: Եւ արդեն սիրն էր հյուսիսէ հիմնական թիղթերին է օգտատուի 1-ին մտտեցով Պերտին, որտեղից բարեկամն է՝ ժամանակ ճողպարել էր արքունիցը բուրը զորքերի է կալազորի հետ միասին: Այլ օրը, բանադառն ուղարկելով շաղաք անձնատար լինելու պահանջով, կրոմմելն իմացավ, որ շոտլանդական արայիսանների միացումը բանակը իր՝ Կարլուսի գլխավորութիւնում է Գեիդ Անլիի հրամանատարութիւնը դուրս է բերվել Ստերլինգից է սլանում է դեպի հարավ՝ դեպի Անգլիա: Երա՛ համարձակ, բայց վտանգավոր ծրագրին սկսում էր իրականանալը:

Եւ անգլոստեղը հրաման ուղարկեց էգիբուրը՝ Հարիստինին, չեանքին հակառակորդի շարժումներին է փորձել դանդաղեցնել: Երա առաջադասուցումը: Պերսը հաջող օրը հանձնեց: կրոմմելն այնտեղ կայազոր թողեց, Մտերին հրամայեց հինգ հազար զորով շրջապատել ու գրավել Ստերլինգը, իսկ ինքը իր բնտիր հեծելազորի դուրսն անցնել շտապել դեպի հարավ՝ թշնամու ետեքի:

Սկսվեց կրոմմելյան բանակի ամենազարմանալի, ֆանտաստիկորեն արագ, փայլուն կանգնակերպում արշավը՝ մի արշավ, որ մինչև այժմ, ըստ կենսագրիներէ արտահայտութիւն, ուղմական պատմագրանների հրացունն է հարցունն: Քազավորն ու Անլին բանհազարանոց զորքով շտապում էին Համիլտոնի հին ուղիով՝ Քարլայի, Արեթանի է Ստերլինգնի վրայով, հյուսիսարևմտան կոմսսութիւններով, որտեղ ունեց էին որայիստական տրամադրութիւնները է որտեղ, ինչպէս հույս ունեք թաղավորը, պետի զենք ձեռքերին նրան միանար համարանհների ամբարտ: կրոմմելը Հարիստինն ուղարկեց հակառակորդին հետեկելու ձախ թեց, կամբերթին՝ շոտլանդական զորքերի թիկունքի, իսկ ինքը գնաց արեւելան կողմը, որպէսզէն համայնի իր ունեքը Յորթիում: Երա հետեակը օրը ըսան մղոն ճանապարհ էր կտրում: Երանց բուրը պետք է միավորվելն Անգլան շտապել, այնպէս, որ առաջ անցնելով արքայից, փակեին նրա մուտքը դեպի մայրաքաղաքը:

Քազավորի հաշիվները շարժարացան, որայիստներն Անգլիայում այնքան թույլ էին, այնպես խորն էին ընկճված, որ չէին կարող շին թէ շատ նշանակուի պատասխանութիւն բարձրացնել: Կոմս Գերերն հազար զորով շարժեկին է եղել դեպի նա, բայց ճանապարհին շարխայվել է Ռոբերտ Ալլիբերնի: Հատուկներու, փաստ գիծված չեկատներ՝ ա՛հա այն ամբողջ համալրումը, որ կա

ստանում է իր ամբողջ ճանապարհին: Երան կրեկակիր հետևում էր կամբերթի է Հարիստին հեծելազորը, տագնապալի զարմելով թիկունքը, տանհաճար անելով մտքը, անսկեկալ հարձակումներով, կրոմմելը նույնպէս ընդունակ էր հակառակորդից սովոր՝ թելու: Ընդհակառակը՝ հանրապետականները անկետա համա պիմարտութիւն էին ցույց տային Կաղպարին: Հազարում ու զիկում էին տեղական միլիցիան, հանգես էին գալիս աշխարհազորայինները: Քազավորը, որ առաջերորում էր շոտլանդական զորքերին, որ ցանկանում էր թաղը զինադարձնել օտարերկրա ներխուժման օգնութիւնը, թշնամ էր բուրի համար: Ալլազային հայարտութիւնը է ատելութիւնը նոր ուժով էին բորբոքել անգլիացիների սիրտը, երանք նորից պատրաստ էին ժառոտելու հանրապետութիւն համար, թեկուզէն թույլ, անկատար, նրանց սպասելիները ի գիրն հանած, բայց է այնպէս՝ հանրապետութիւն: Այստեղ արդեն լորը Ֆերթիքան էլ ընդգունեց, որ Անլիային վրա հարձակում է կատարվել: Յորքում կա անձամբ հազարեց մի մեծ չեկատ է հանձնեց կրոմմելին որպէս օգնութիւն:

Լեղեղում սարսափելի տագնապ սկսվեց: Քաղաքներում ու Միթիում սկսել էր մայր տանել հին անվասահմանութե կրոմմելի կեկատմամբ: Չլիթն՝ թե նա համաձայնութիւն է կէլ թազավորն հետ միջու է, նրա նամակները հանդատացնում էին, հուսազրում, նա ամեն ինչ գիտի, ամեն ինչ կանխատեսում է է միջոցներ ձեռք անում: Եւ հույս ունի շտաղմ հասնել թշնամուն է լեղեղում է նրա զեմ շարձել բուրը ուժերը, որպիսիք որ կարելի է հաճաքել մայրաքաղաքում:

Երթի են կալում ճարպիկ ու խիզախ հանրապետականները՝ Վիկը, Մորթը, Մորթիներ: Երանք պատրաստում են բանակը, դիւնում են միլիցիանին, հաճաքազում կամավորները Քաղաքները հայտարարութիւն է հրապարակում, որտեղ Կարլոս Ստուարտը է նրա կողմնակիցները մեղադրում են պտտական դավաճանութիւնում էին, բուրիին, ուժերը օգնում են նրանց, պատնում է մահապատիժ: Գեներալ Չլիթիուդը իր նոր կազմավորված ուժերով շտապում է որայիստները գորբերին ընդառաջ:

Ե՛վ ա՛ա օգտատու վերջին օրերին, երբ Կարլոսը հաստատվեց Վուսթերում է, հոր նման, այնտեղ պարթեք արքայական զորքը՝ հաճատարին հպտակներին պարթաթի կուլով խաղով արար վտանգները դեմ, բուրը հանրապետական ուժերը՝ կրոմմելի բանակը, կամբերթի ու Հարիստին զորքերը, Չլիթիուդի ունեքը, կամավորեցին ու դարձան մի ձույլ եռկաթ թանձր, որպիսիք վերջապես շարխախեն է շոտլանդացիներին, է՛ Կարլոսին, է՛ անգլիական բուրը որայիստներին վերադրու Ռազմական գործողութիւններին այլապիսի ճշգրտութիւնը հիացած կենսարդին հիասթափել է թվում նուրիսի հեռադրի զարում, իսկ նրանց հաջողութիւնը վկայում է ինչպէս կրոմմելին՝ այնպէս էլ նրա ամենամեծավոր օգնականին՝ կամբերթի արտասովոր ուղմական

տաղանդի մասին ինքն ատենման կորպուսներ, որոնք շարժվում էին երեք տարբեր տեղերին, գնալով իրաքից մեծ հեռավորության վրա, միասնում են հենց այնտեղ, որտեղ պետք է: Երևանում հազարից ավելի զինվոր ու սպա են հաշվվում պառլամենտական բանակում՝ կրկնակի ավելի, քան անհաջողությունից բխող մեծ հոգեբանական շտաբանական զորքը:

Կրոմվեյը իր բանակը բաժանեց երկու մասի. մեկը Ֆիլիպովսկի և Լամբերթի ղեկավարությամբ անցավ Սևերնը և կորսեց Քազախյան ճանապարհը՝ դեպի Ուկրա՝ Մյունխեն խորհրդ, փակեց Սևերն տանող ճանապարհը:

1651 թվականի սեպտեմբերի 3-ի առաջօրյակը, որ, նույն աղբորը, սպիտ մեկ տարի առաջ, մեծ հաղթանակ տարան Դինբուրգի մոտ: Երկիրներ այս անգամ անասվել էր, օգը չինչ և արևը չողում էր այնպես վառ, ինչպես միայն կարող էր շողալ վաղ աշնան սրբ բարենպաստ եղանակին: Լույսը բացվեցուհ հետ զինվորները որովհետև էին լույսացող կամուրջների գցելով լայնահուն և ջրառատ Սևերնի և նրա վտակ Քիմի վրայում, որ գալիս էր արևմուտքյան կողմից: Արեգակն արդեն բարձրացել էր հորիզոնի վրա, երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, և Ֆիլիպովսկի գնացրեց, անցնելով Քիմի վրա ոչված նոր կամուրջով, հարավից հարվածելին շտաբանապետների ճամբարին: Նրանց օգնության շտապեց Կրոմվեյը իր սերիալապետներով՝ գեղատեղ կատարելով Սևերնի վրայում: Ես ինքն էր առաջնորդում իր զինվորներին: Չէր իմանում ինքն իրեն: Ես հայտնվում էր կովի ամենանակողավոր տեղերում և, մերկանցնելով ստրք, առաջին էր հարվածելով թշնամու վրա: Ես անհայտնապես հարվածներից շփոթահար շտաբանապետների սպանեցի ես քայլելի, համառ զինազորություն ցույց առլով ցանկապարսպի ետևից: Այգրիացիներն իրենց նկատմանատարին հեկապարսպի ավելին ու ավելի էին նեղուղ նրանց և շուտով ընկնելու վտանգի մայրամասը, որտեղ Սևերնի վրա կար մի կամուրջ: Ես ասեմում էր դեպի քաղաքի դարպասները:

Կեսօրից քիչ անց Կարլոս Քազախյորը, որն ինքն էր ցանկացել կատարել զլիավորը հրամանատարի պաշտոնը, բարձրացավ մայր տաճարի գանգալի մասնակցական տաճարներիցում և տեսավ, որ շտաբանական զորքը փախչում է դեպի քաղաք, հետապնդվելով թշնամուց: Հենց այդ պահին գահակալատուր ընցվեց. արևելքից հարվածում էր հակառակորդի ծանր հրետանին:

Շուտափույթ իննվելով, արձան հրամայեց մոտեցնել մին, և, անհամբերությունից դողալով, ստրքը դեպի արևելյան դարպաս, որպեսզի անձամբ զլիավորի գորս գալը: Նրա ետևից գնում էին հեծակազորայինների եկազորներ և հետևակի լավազայի ուժերը:

Քազախյորը երկատասար էր, նրա կրակներում հուսում էր ֆրանսիացու առք արվում: Ես հիշում էր Մուսկետի փայլուն

զորհերը: Նրա հեծակազորի անակնկալ հարվածը փորձինչ ասանեց ձախ արհի առաջը հրամանատարի մնացած պառլամենտական զորքը: Չհոնամարող անասին թե՛ էր Ջեզում էին տեղերը, չիկում էին նիգակները, դործի զրկեցին հրացանների խաչկոթերը:

Պառլամենտական նորակազմները և միլիցիայի անփորձ չոկատներն սկսեցին նա քաշվել, լքելով հրանոթները: Բայց նրանց հրամանատարը այնպիսին էր, որ աչքաթող աննր մարտի թեկուզ մի որևէ տեղամասում նրբ պարզ դարձավ, որ շտաբանապետների ղեկավարությունը աչ արհի կորուսում է, Կրոմվեյը, հավանելով սերիալապետների և զարձնելով բառեցը, շուտ կեցավ դեպի գետակը և սրբնեաց անցավ կամուրջով, և նույն այն պահին, երբ թվում էր նրա զորքերն ուր որ է խուճապի կմտանվեն, նա, ինչպես պատերազմի աստված ինքը, հայտնվեց նրանց մեջ հաղթական կողմը և ողջկողեց նրանք իրանց իր ետևից մի այնպիսի հաջողությամբ ու վախճի փոտահարված, ինչպես միայն նա կարող էր մարտի տանել իր զինվորներին:

Քազախյորական չոկատները նահանջեցին. արձան կորցրել էր իր ձին, հեռիտուն փախչում էր դեպի քաղաք... Նրա հետևակը չէր կրակում վառուցի պահատության պատճառով: Հրամանատարներից Համբուրգը և Դուլալաբը մահացու վիրավորված էին: Իսկ Կրոմվեյն անընդհատ հարձակում էր: Ահա նա սիրում է թշնամու թեղանոթներին և դրանք ուղղում քաղաքի վրա, ահա նա արդեն պարիսպների տակ է, որտեղ արագորեն նա են քաշվել հեծակազորայինները. ահա նա պահանջում է, որ թերզի պարեն անմիջապես անձամարտ լինի: Նրան պատասխանում են հրանոթների կրակոցներից՝ «Երբեհի» — հրաման է տալիս նա, և ամբողջ զրավված է: Կաշախյորի զինվորները մեկը մյուսի ետևից ընկնում են՝ չդիմանալով ձեռնամարտի արտասփելի մնչմանը:

Պառլամենտական զորքերը մարտով ներխուժում են քաղաք, կրակելով և սրբը ճանկելով: Փողոցները լցվում են սպանվածների և վիրավորների դիակներով, շուտ ավան սայլելով, նեղուղ գնեցրելով: Ծակատամարտը շարունակվում է փողոցներում: Թուրքիստանները փախչում են: Արևմտյան դարպասներից էլ են արգեն ներխուժել նորաբանական զինքերը, Կարլոսը ընդունում է իր ամենալավ պատրաստությունը. նրա զինվորներն ամբողջ խմբերով դիր են հանձնվում: Ես ցուպակ է որիչի միտ վրա ու հուսահատ գալիս լույսայիններին:

— Ավելի լավ է կրակե՛ք ինձ վրա: Լավ է մեռնել, քան կենդանի մնալ: Ես չեմ ուզում տեսնել այս անկատարական օրվա վերջը:

Բայց պառլամենտի թագահանությունները չեն օգնի, և դրա մահանակ էլ չէ. հարիալոր է փեղել սեփական կյանքը և հարիալոր է մի կերպ խուսափել գերվելուց: Կես հարյուրյակ ուղալիստները շքրապատում են Քազախյորին և, հուսահատ ղեկավարա-

ԲԱՐԵՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

վերով, նահանգում են դեպի քաղաքի հյուսիսային դարպասները, որտեղ դեռ ճանապարհը բաց է։ Կերչասպես կռվի թուհուրհի մեջ արյունաշարախի քաղաքը մնում է ետևում։ Կարլոսը մի խումբ մարդկանցով արշավում է դեպի հյուսիս և հանկարծ հասնում է շուտանդական երեք հազարանոց հնձիկադրին, որին գլխավորում է Ղևիզ Լեւշին։ Նախկին գլխավոր հրամանատարը մի անբու- ցատրեղի սարսափով բռնված փախչում է կրոմվեի քիթի անցում փոքր շանկով մարտի մեջ մտնել։ Կարլոսն այլևս հույս չի դնում շուտանդակների վրա. նա պետք է մտածի միայն սեփական անձը փրկելու մասին։ Նա հագնում է գյուղացու շոր և գնում դեպի հարավ, դեպի Բրիսթոլ, խուսափելով մեծ ճանապարհից, շրջանցելով քաղաքները, շարժվելով միայն գիշերները։ Մի քանի ամիս անընդհատ թափառելուց հետո միայն նա բարենաջող հասնում էր ֆրանսիական ափերին։

Գաժան մարտը վուսթերի նեղլիկ թաղամասերում հեղհեղ հասնում է։ Հրետանին, որ զորքում էր փոքրցանորով մեկ և կոտորում էր շուտանդակներին ամբողջ վաշտերով, կրակում է ավելի ու ավելի սակավ։ Ձեռնամարտի ազմուկը գեղես լսվում է ևի ու ավելի սակավ, մերթ ախտեզ, բայց դա էլ քանի գնում մեղմանում է։ Եվս մի փայլուն հաղթանակ է տարված կրոմվեի կողմից։ Շուտանդական բանակը համարյա գլխովին ոչնչացված է։ Սպանված է գրկի երեք հազար մարդ, ինք հազարը վերջված է գերի։ Նրանց, ում հաշոգվել է ազատվել հյուսիսային դար- ասաններից զուրս պրծնելով, մտասկա օրերին պիտի հանդիպեն միլիցիայի ջոկատները, որոնք բոլոր կողմերից շտապում են դեպի վուսթեր, Նոյնպես պիտի սպանեն կամ գերի վերցվեն։ Կրոմվեի բոլոր հրամանատարները՝ Լեւշին, Համիլտոնը, Լոգեր- ղուսը, կամ Գերրին։ Ռուլախտոնների բանակը դաշարից գոյու- թյուն ունենալուց։

Իս կրոմվեի վերջին ճակատամարտն էր, նրա վերջին հաղ- թանակը պատերազմի դաշտում։ Այդ ճակատամարտը աշխարհի ցույց տվեց, որ կրոմվելը հիբադի մեծ զորավար է, հիանալի կազմակերպիչ, ուղղամարտ մարտավար։

Կրոմվեին, նրա սպաներին և բանակին տարբեր կոմսոթյուններից ներկայացվել են մի շարք հանդե- րներ, որոնց մեջ շնորհակալություն է հայտնվում նը- րանք մեծ ծառայությունների համար և ինքնավում են այն անոթը սովորություններ, որոնք բնածին են երկրի վրաս։ Այդ սովորությունները գիտեցին համար նրանք խնդրում են զենեղով կրոմվեին, նրա սպանե- րին և բանակին՝ զենք ծառայել շարքը վերստեղու համար։

Ս ա յ թ յ ո ռ ի հ ու շ ա զ ո ս թ յ լ ու ն ն է ի թ յ

Այժմ, երբ նախկին թագավորը վախճանված է, խոչ նրա սրգին չարչարված, հարկավոր է զբաղվել ուն- ակական գործերը պատշաճ կարգ ու կանոնի սերելու խնդրով։

Կրոմվել

1. «ԳԼՈՒԽԻՆ»

Սեպտեմբերի 3-ի օրը, որ երկու անգամ պակսվել էր մեծ հաղթանակներով, դարձավ անգլիական հանրապետության ազ- գային տոնի օր։ Պառլամենտը որոշում կալացրեց այսուհետև այն համարել զոհուհային օր։

Այդ օրն արգելվում էր աշխատել։

Կրոմվեի հաղթանակները հռչակ բերին Անգլիային ողջ աշ- խարհի աչքում։ 1649 թվականի ամռանը, երբ նա հեռացավ Անգլիայից, բոլոր պետությունները, թվում էր, թե թշնամաբար էին արամադրված այդ երկրի հանդեպ։ Այժմ՝ երկու տարի անց, երբ հաղթանակով վերադառնում էր Լոնդոն, ակներե էր, որ Անգլիան արգին իրեն պատշաճ տեղն էր գտավել եվրոպական անությունների շարքում։ զրանցից շատերը նրա բարեկամու- թյունն էին հաշուում, մյուսները երկյուղում էին նրանից։ Կար- յուխի հետ արքան ոչ ոք չուրջ հույսեր չէր կապում, նրա գերբը տարբեր թագավորների արքունիներում իսկապես խղճալի էր։ Հանրապետությանը առաջինը ճանաչեց, որքան էլ տարբեր- նակ լինի, կաթուղի Իսպանիան՝ Անգլիայի վազմի, ավանդա- կան թշնամին։ Շուտով նրա օրինակին հետևեցին Գերմանիայի, Վենետիկի, Ջենովայի կայսրերն ու իշխանները, շվեյցարական կանտոնները, Դանիայի և Պորտուգալիայի թագավորները, Եվ- ղիայի թագուհի Բրիտանիան, վերջապես, երկու տարի անց՝ Ֆրանսիան ինքը, որը սասնված էր Ֆրոնդաչից։ Միայն ռուսա- կան ցար Ալեքսանդր Միխայլովիչը չէր ցանկացել ճանաչել օտար-

բայասպանները՝ Հանրապետությունը նա իսկ էր բոլոր տեսա-
կի հարաբերությունները և իր պետության սահմաններից դուրս
էր բնել անզղիացի բոլոր վաճառականներին:

Իտալացիների և Տուրքացիների հետ, որոնք 1651 թվականի
վերջերին վերջահանապես դարձրեցրին ամեն տեսակ դիմա-
բարկություն, անչլիական հանրապետությանը հետագանվեցին
չորսուհա կղզիները՝ առլախանների նախկին հենակետերը, և
անդրովկանոսյան դադուկները՝ նոր Անգլիան, Նյուֆանդլենդ-
ը, Վրջինիան, Միչիկները:

Հանրապետության ներքում առլախանական խռովության
վաճակն արժանախիղճ արվեց Ռազմական հոգսերի ու հայրենա-
մերթական լինելիքի մեջ գրեթե մտքեց նախ լինելորակակ շարժու-
մը: Այժմ թվում էր, հասել է պտուղները հարաբերու ժամանակը՝
խաղաղ ու երջանիկ կյանքի ժամանակը նոր, մարտեր ու բա-
րեփոխված երկրում: Բայց, ինչպես պրել է քանատեղծը, ս...ա-
նուհանդերձ շատ բան է մտում գեև նմանում. չէ՛ որ խաղաղ ժա-
մանակներն ունենում են իրենց հարկամանկները, ոչ պակաս
փառավոր, քան պատերազմականները...»:

Երկիրը ընդլայնված էր Առևտուրն ու արհեստագործությունը
գտնվում էին անհման մեջ, հողազործությունը՝ նույնպես: Կրա-
կատար աղառություն ստացած հողատերերն անմտմբար թա-
նանում էին գյուղացիներին, և սրանք սնանկանում էին, զրկվում
չնչին հողաբաժնից և մի կտոր հացից: Հին եահապետական լուր-
դերի փոխարեն, որոնք փախել էին թագադրողական բանակ կամ
արտատանձած, հայտնվում էին նոր պարտները, ավելի անպատ-
կատ, ավելի շահաւան Սրանք ավելի մեծ եռանդով էին պարբ-
պատատում դառնելը, գյուղացիներին բշում հայրենի վայրերից
և դրանք գնում էին համարելու թափառաշրջիկների վիթխարի
բանակը, որոնք վիսում էին անչլիական հանապահանքներին ու
քաղաքներում: Գործադրողիներն ախքան շատ էին, որ հանրապե-
տության ստալ լուրը հարց կանգնեց. ինչպե՞ս կերտիկել նրանց,
ինչպե՞ս խուսափել նրանց զգգոհությունից: Բանտերը պայթում
էին անմիջաբանակ պարտապաններից: Օրենքները չէին պահ-
պահվում կամ ի շարժ էին օգտաբերվում անստմի իրավաբան-
ների կողմից, որոնք հեղափոխություն ուժանում էին դրախա-
նանակացած ստորդիան հաշիին Հարկերը հանում էին վիթ-
խարի թվերի Ուժանցած, մինչև 50 հազարի հասած բանակը
ոռնիկ էր պահանջում և պարենն նկղեղեակակ գործերում տիրում
էր իրականոր անկարգություն: Բուկայես որ դեռ շատ բան էր
մտում հաշիաճարելու այդ երկրում...

Կրոնիկի համար սնկայանքների 3-ը նույնպես դարձավ հա-
կանալան օր: Անբոլը հետագա տարիներին նա սրբորեն հար-
վում էր և նշում այն Անկելի ուշ, արդեն նրա մահից հետո, նրա
թխանվեների շրջանում մնվել էր մի լեզու, թի այդ օրը Վուսթե-
րի ճակատամարտից առաջ անտոտում նրան հայտնվել է ունի

խորհրդավոր պարոն՝ մագաղաթի փաթեթը ձեռքին: Սա կրոնվե-
լին խոստացել է յոթ տարի կատարել նրա բոլոր ցանկություննե-
րը, իսկ այդ ժամկետը անցնելուց հետո իրավունք էր ստանում
ամբողջովին տիրանալ նրա հողուն և մարմնին: Կրոնվիլը պայ-
ման է կապել այդ ստանունակի հետ, իսկ սա, հասկանալի է, կել
է ոչ այլ որ, քան իր արյունը և նա, որտեղայն ոգեորթվածը լի՝
նկատվել է ճակատամարտի: Ահա թի ինչով է բացատրվում նրա
փառուն հաղթանակը: Անտարակուսների խկությունը այս ողջ
պատմության մեջ միայն այն փաստն է, որ Կրոնվիլը կմտնի
ուղիղ յոթ տարի անց և հենց այդ օրը՝ սեպտեմբերի 3-ին:

Վուսթերում տարած հաղթանակը ոչ միայն պակեց կրոն-
վիլին որպես հաղթական ստանդորտ, ոչ միայն ամբապեց
նրա հանմիջանկյունը իր գործի նկատմամբ, այլև նրա հողու
փրայից վերցրեց բազում տարիների ծանրաթիվը՝ ծանրաթիվը
իր հողաբերի, վախը հանրապետության բախտի համար, անըս-
տանտությունը իր կրոնվեության նկատմամբ: Այժմ հարկավոր
էր Հանդատանայ, իրավաբանի թախելը, նույնիսկ զվարճանալ: Նա
հայրենիքում էր: Հարազատ դաշտերն ու անտառները շրջում էին
նրա հայացքը: Նա գնում էր ստեղ, դեպի սիրեցյալ կիր, դեպի
Իրխանները: Նա շնում էր հայրենի օրը: Ինչպես տանջ ճանա-
պարհին նրան նկիրել էին որսի բաղնիկն, որոնց նա ախքան սի-
րում էր, նա մի կողմ հեռեցվով ամեն ինչ, սրվեց իր պատանե-
կան օրերի կրեթերն՝ բազններով որսորդությանը:

Ընդունում նրան դիմավորեցին դարձրած հաղթական ցնծու-
թյամբ և հրեռանալին համապարզելու Փառազանք շնորհ արեց
նրան եահ թագավորի անտառային պալատը, փառահեղ Հեմփթոն-
Սթորը բերանակի գրաստացով, որի մեջ հեմտն էին բազում եղ-
կրեներ: Նրա նկատմաններին ավելացրին նա սարքիան շորս
հագար ֆոնտու: Հարիվ էր նա ժամանել, երբ նրա մտա սկեցին
հայտնվել ատարիկորս դեպալաններ: Հեռագրերը պատանեկան
քննություն էին հանձնվում նրա անտեղը, Փալատը պաշտոնա-
կան շնորհավորանքի մեջ գրում էր նրան. սեչմե, երբ շնորհիվ
օրենությանը, որ աստուծոց ինչ է թեզ վրա և բանակի մար, հա-
կատակորսը լիովին ոչնչացված է և գործերի վնասիկ ինչպես
Անգլիայում, այնպես էլ Տուրքացիայում պատատ է ձեռք գերա-
անցությունը արշավանքը շարունակելու անհրաժեշտությունից,
պաղպամենաը ցանկանում է, որ որսը հանուն ձեր անողջության
թակատար վերանաղանման ու արապաղանման նկիրթը հանդու-
սակ, որքան որ անհրաժեշտ կհամարել, այդ նպատակով ձեզ
համար հարմար մի տեղ բնուրեց Լոնդոնից ոչ հեռու, որպեսզի
կարևորագույն խորհրդակցություններում, որոնցով պաղպամեն-
ար նկատի ունի դառալի հանրապետությունը վերջնականապես
նստատանելու խնդրով, նա կարողանա օգուպել ձեր ներկայություն-
ից, ձեր խորհուրդներին:»

էր աշխարհիկ սեփականատերերի, նույն այց գործաւու շննքրի-
ների, նոր հողատերերի ձեռքը: Բոկ պարոզ բնակչութիւնը
Ներքինց վերս գարաւորը էր շրջաւու ինչու վճարել վաղէնի,
խիստ ծանր այց զարկել, կրօնվեր վաղուց էր խորճում դրս վե-
րացման մասին:

Երրորդ կարեւոր խնդիրը՝ ներկա պատմանների ցրումն էր և
քննութիւնների նշանակումը մի նոր պատմանների՝ ավելի
նեղախայացուղական, ավելի բազմանոցան: Եվ իսկական, այն
նեղախայացուղական, որ նիստ էին անում վիսթմինթերում, տա-
լաթիսում մարդիկ. որ նիստ էին անում վիսթմինթերում, տա-
լախուսանց էին ճարտուցում, փաստուսաներից, մտքաբարդումնե-
րից, դավաճանութիւններից, պատեղաբաններից ով կերպ պատ-
ված մտադիանց այդ խումբը վաղուց արձեւ ոչ որի չէր ներ-
կայացնում, բացի ինքն իրենից: Առաջներում ճամայնների
պարաւոր հաշվաճում էր մտաւորապէս հինգ ճարտու մարդ
միայն այդպիսի ժողովը կարող էր պատմաննու կոչվելու ար-
մանի լինել, կառավարել արժանապատուրեն, հրապարակել ար-
գարացի օրէնքներ:

Կրօնվեր որքան ավելի էր խորճումս ինքն էր երբմնի
հնգափոխական պալատի, ինչպէսեղևանների պալատի գործերի
ճշեց, այնքան ավելի էր գարմանում: Մի քրատան նրա անդամ-
ները՝ վենի, Գեղարիզի, Մարթենի իսնդալուս իրեպակաւու-
թիւնը: Մի կարգ վրանց անկաշառ ծարաւը արգաւորթյան
հանդեպ, նրանց հոգաւարութիւնը ժողովուրդի բարորոթյան
նկատմամբ, օրինակաւորթյան ու պաշտութիւն նկատմամբ
Նրանք այց մասին այլևս չէին խորճում: Նրանք, ինչպէս և բա-
նակը, այժմ վերանորոգել էին և երկրպագում էին այլ սասվաճ-
ներին Ագահութիւնը, ճարտարագում անհագուրդ կիրքը այժմ
սիրել էր երանց: Նրանք ճարտարութիւն էին զիպում Իսպանիայի
հաշվին: Նրանք իրենցով էին արել և իրար մեջ բամանում էին
հաշիւ, անաւտները, բարածնի հանքերը, որչալիսաներից բանա-
գրազված գանները, կէսմտարք պաշտանները, տարբի տեղերը,
մենաշնորհները: Այժմ նրանց զիպումը խնդրել էր՝ պահպանել
իրենց իշխանութիւնը, բազմապատկել ճարտարութիւնը: Նրանց
օրենսգրութիւնն ուղղված էր հենց այն բանին, որչալիսի նպաս-
տել օչատերի սնանկացմանը ևստուն քշերի ճարտապանա-
նրանց մտ կեթ իրավաբաններ էին Իրավունքի ինչ բարե-
փոխման մասին կարող էր խորճում: Տեղիկ հոգաւ ճնշվածները,
նրանց մեծ մասը նախկին եկեղեցական հոգերի սեփականատե-
րը էին, սրտեք նկատուսներ էին սասնում տասնութուրդից: Կա-
րել էին նրանք վերացնել տասնութուրդը: Բոլորը հոգերի էին տիրա-
ցել ինչպիսիքական իրավունքի հիման վրա: Կարող էին նրանք վե-
ցել ինչպիսիքական իրավունքի հիման վրա: Կարող էին նրանք իշխ-
անցնել կարեւորը: Նրանք բոլորն էլ որդում էին իրենց իշխա-
նութիւն համար, իրենց նկատուսներ պաշտանների և ճարտար-
ութիւն համար կարող էին նրանք զննվորաւորական բարեփոխու-
թյան համար կարող էին նրանք զննվորաւորական կամավոր կիր-
ներ անցկացնել, վերջապէս կարող էին նրանք կամավոր կիր-

պով ջառ զնել իրենց լիազորութիւնները և նոր պալատանների
բնաւորութիւններ նշանակել:

Արդունքում ոչ տասնութուրդը, ոչ էլ կարեւորը չվերացվեցին.
իրավունքի բարեփոխումը լիարկանացավ, շնայած նիստ գումա-
րեցիկ զանազան կոմիտեներ, գործի սպաւորութիւն ստեղծե-
լով: Հարկերը շարկանցրին, խոտից, մամուլի պատասխան,
հավատի հանդուրժողութիւնը, չաստատվեց: Դրս փոխա-
րեն օրենքներ էին հրապարակում սքորակովը, արջահալածը,
միարշակների արգելում մասին, որպէսզի խուսանիրք ժողովրդի
խմբելուց և, ստաված արատի, խուսանվուններին: Անտանա-
կան դավաճանութիւն համար նշանակված էր մահապատիժ,
պտեղութիւնը պատժում էր մտքակահարութիւնը, նականի
խաբանմամբ և ուղղել տարբ կալանավորելով: Երկրորդ սերունդ
պտեղութիւնը՝ մահով, հարեղութիւնը համահավասարեց-
վում էր քրեական հանցագործութիւնը հետ:

Արտաքին քաղաքականութիւնը նույնպէս վարում էին շահա-
դիտական, զավթողական միտաններով, մտաւեցնում նոր դա-
սակարգերի ճարտապաններ: Ամենից սաւց նրանք բնջարվում
էին Հոլանդիայի ծովային տարածութիւններում իրենց յուրը
մրցակցի հետ: Նրա անտարական նախատորք անդրկականից
ավելի հարուստ էր ու ավելի զատու, քան անտարական էր անում
ծովերի վրա և բազմաթիվ դատութիւններ ուներ: Նա իր նավերով
Անգլիա էր բերում սպարանքներ աշխարհի բոլոր մայրերից և
բնդ որում մեծ շահութիւնն ստանում:

Վեսթմինսթերյան պարագլուխները պապական սպառնալիքի
զին բողոքականութիւն ուներ միավորման քողի տակ տալարե-
լում էին պաշտանաւարանդողական դաշինք, իսկ իրականում
կամենում էին կանել հոյսերական անտարք և օրտադրուել հո-
նադական զաղութները: Ուայց Հոլանդիական լիպանցով դա-
նուլ բրիտանական կա ընկած մայրազգայաւ և մերձեց դա-
շինքը:

Այժմամ պաղատանար 1551 թվականի հոկտեմբերին հրա-
տարակց նշանավոր ընտանացութիւնն սկսուր, համ անայն
որի բոլոր սարանքներ Անգլիա կարող էին բերվել միայն անդ-
րկական նավերով կամ այն երկրների նավերով, որտեղ քրսեք
արտադրվել էին: Արդունքը կարգ այն, որ Հոլանդական անտու-
րքը, որ կատարելում էր հիմնականում ուրիշք պարանքներով, քայ-
քայվեց: Բոկ Անգլիան սկսեց տեղերին նավատորմից կառուցել,
պատրաստվելով պատերազմի՝ ծովերի վրա տիրապետութիւն
հասնելու համար:

Այդ ամերը կրօնվերին զուր չէին գալիս: Երբ հաջողանակե-
լի սաւցին արքեպիսկոս անցավ, երբ սարում էր Ենդեմում, նա
ավելի սեփակ գրանց շուրջը և տեսավ, որ գործերը ամենին էլ
արնպէս չեն, ինչպէս ինքը կրեականատ, Իսէն կամ, նրա մըս-
քերն ու ցանկութիւնները-սպալա պետական կառուցվածքի վե-

Ուրի կյով հազիմահապի Գնարօրն, որին մտափորական իրավարանները փորքին: արհամարհում էին նրա զինվորական կրպտություն և շրտակության համար: Հիմա նա որևէ ընդդիմազոր քան կտար եվ կիսպան էլ, իրավարանների գլուխների վրայով զինվելով իր աներորդուն՝ Կրոմվիին, նա բամբ ձայնով ասում է.

— Ես ձեզ խնդրում եմ, միլլոր, բացատրել, թե ինչու Անդրիան չի կարող ունենալ հանրապետական կառավարում: Զ՛ որ այլ երկրորդ ունենա:

Անմիջապես արձագանքում է Ուլլիլլորը: Նա չի ուզում կպի մեջ մտնել, նա ուզում է միայն բացատրել այդ բոլ զինվորականին:

— Անդրիայի օրենքներն այնքան սերտ են կապված կառավարման միասնական ձևին, որ հաստատություն կազմել ասանց միասնական սկզբունքների՝ այդ կենդանակեր էակակ փոփոխություններ մտցնել օրենսդրության և դատարանակազմության մեջ: Մի բան, որ կարճ ժամանակում մենք չենք կարող անել: Բացի այդ, անկարելի է կանխատեսել, թե ինչպիսի անհարմարություններն ի հայտ կգան նմանօրինակ փոփոխությունից:

Վիճարանությունը բորբոքվում է մի նոր թափով: Այժմ արդեն պարզ է, սպաներ ցանկանում են հանրապետություն, իրավարանները՝ սահմանափակ միասնություն: Ամենից բարկոր մանկահասակ Գլոսթերի Քաղաքը դարձնել է, ծայրահեղ դեպքում՝ արքայի երկրորդ որդուն, Հալլոր Չորրին, կամ իսկույն կարողանի, նշանակելով նրան որդույնի ժամանակամիջոց օտոզգվելու համար: Կրոմվիլը հասած կապտակին նա պարզեց կարծիքներն ու արամարություններն մյս անդկանց, որոշեցի այժմ կախված էր Անդրիայի ճակատագրից: Դրանով ձարել է նա և ավարտել: Նա ծանրորեն ոտքի է կելում և ամփոփում:

— Այսպես որեմն, ես կարծում եմ, որ ամենահարմար կլինի միասնությունն որոշ գծերի հետ միտիանն իշխանության ձևը: Եթե իհարկն այն կարողանա սպառնալ մեր ինչպես անգլիացիներին, այնպես էլ ցրիտոսեյանների սպառնալությունների անվթարությունն ու անվտանգությունը:

Օ՛րկանջին անգամների դիրքը Կրոմվիլը պարզեց, բայց ինչպե՞ս ստիպել նրանց գործել, ինչպե՞ս անդկացնել անհրաժեշտ բարենորոգումները: Խնդրումները երկրում ուժեղանում էին: Խորհրդակցության հետևյալ օրը նա հանրագիր ստացավ է՛ն թանի կոմսությունների բնակիչներից. օրանց պահանջում էին թանի կոմսությունների անջնամ անդկացնել կենդանական տասնորոգում և իրավունքի անջնամ անդկացնել: Մրանց զուտուն-գուլյունը գեղում էր Կրոմվիլի ակառններում: Ս՛կեք հասարակությունը շունենց մեր երեխաներին և նրանց: Ս՛կեք հասարակությունը շունենց մեր երեխաներին և նրանց: Ս՛կեք հասարակությունը շունենց մեր երեխաներին և նրանց:

որպես ստրուկների հանձնում ենք կզերպաններին և տասանորդի անօրենների իշխանությունը, որոնք դաժանորեն կեղեքում են մեզ...: Բողոքագիրն ուղարկված էր նրան՝ զլալորը հրամանատար Կրոմվիլին և նրա բանակի սպաներին: Իրևէ անջնամ անդկացնելու պլյանջին ընդունակությունը մարտիկ արդեն դարարել էին հավատար...

Կրոմվիլը գիտակցում էր այն ծայրագույն պատասխանատվությունը, որն ընկած էր իր ժողովուրդը նայում էր նրան ոչ միայն իբրև հողակալան զորավարի և ազատագրի, նրա հետ ամելի մեծ, ամլին հուուն գնացող Նույսեր էին կայտում: Նա, հենց նա ինքը պետք է ստեղծեր արդարացի պետական կարգ, վերջ տար հարստահարմանն ու կեղծքնմքը, անցկացնել բարեփոխումներ: Անգամ լեկոնքերը կրկին հավատով էին լցվել նրա հանգստի: Անգամ Ուինսթենլին՝ ազատ Տոլ փորդուրի ստալեորդը, նրան իրագրել գարծրեց հասարակությունը վերականգնելու իր ծրագրին՝ անդատության օրենքին: Եվ Կրոմվիլը դարձավ պետք է վճար (ոչ, որքան ծանր է այդ ընտրությունը), թե ում հետ գնար. արդյոք նախկին իրենակցիներին, որոնք ներկայումս երկարատև պալամենտի պլյանջին են դարձել, քունակի սպաների հետ, թե՛ ժողովուրդը, որն ամեն և ամենուրեք հիշեցնում է նրան իր հավատի ու հույսերի մասին:

Կրոմվիլը զեռն մասնում էր, թե պալատի անդամներին, որոնք երեք տարի անց մեծ գործ կատարեցին, կարելի կլինի այնպես թե այնպես համոզել շարունակելու այն, որպեսզի երկրի զոթախտ զավանքների հառաչանքներ վերականգնող գրագրեն: Բայց զգլխանջին այդ գաշջուկարարներին. թան հասկանալի զգվար գործ էր: Հենց որ խոսք էր բացվում իրավունքի անխորի մասին, արանց գոլում էին, թե յուրաքանչյուր միասնություն կհանգիցի սեփականության վերացման: Հարցվեց պալամենտից զուր անողվել մի կախում՝ օրենսդրության բուսունակարման համար, բայց սրա արտասանքը նույնպես զգվար էր ստալե դեում: Եկեղեցու կարգավորման գործը, հետևաբար և տասանորդի վերացման հարցը, նույնպես սահմանափակում էր միայն նախագծեր կաղնվելով: Միայն թանց, որ պտույտները իրականացրեց գովելի հասնողով, ուղալխանների հողերի բուսուպրավումն էր:

Այստեղ նրա անդամներն անձնական շահաբրգովություն ունենին, և գործն ասաց զնաց: Հանդու Կրոմվիլը մի անգամ վկանեց, որ մաղրկանց ունեղիկում են, ոնց որ ոչխարի հատին, օրը պատաստական մարդ, զմտահողվիլով անգամ բուսուպրավման պատճանանքը նշելու մասին:

Այս, Կրոմվիլը ստիպված էր թարուն կպիծով խոստովանել, որ պլյանջները արտաներվել էր վերջնականապես, վերաներվել — վերստովել է մի վրտի օլիգարխիական հանցախար, որը ոչ մի կերպ չի ուզում հրաժեշտ տալ իր իշխանությունը:

դասարկ բանակովքի կորսմանիկ Ուայթթըը Տասկանտն է, որ խոսքը պիտանքիս մասին է, բայց պատասխանում է.

— Այո, դիմադր Տարքն այժմ այն է, թե ինչպես պահպանել խաղաղութիւնը բանակում:

— Գուր իրավացի եք,— համաձայնում է Կրոմվելը,— բանակը սկսում է վրդովանալ նորից պաշտամենտին, նա կցանկանայի, որ նա զոս համար ավելի էր չհիքեր ունենար:

Ուայթթըը ի պատասխան լռեց, և Կրոմվելի ակնց զարգացնել իր միտքը, նա խոսում էր պիտանքի զանգուշման մասին, նրա անձնական հաստիքային ու անզործականութեան մասին, իր իշխանութիւնը ավելի ներկայացուցչական պաշտամենտին հանձնել չցանկանալու մասին, նրա անզուգնների մեծամասնութեան խալտատակ վարքի մասին, զանձագործութուն, և կամտարեր պաշտաններին հակադրում...

— Բայց պաշտամենտը ծանր դրոճիւյան մեջ է,— փորձում էր պաշտանակել Ուայթթըը, սակայն նա միայն ավելի բորբոքեց Կրոմվելին: Սա բարձրացրեց ձայնը.

— Հույս չկա, թե դրանք պետութեան մեջ կարող կհաստատեն, չեզոք բան է, իսկապես, չեզոք բան է...

Եվ այսպես, ինչպես հաօհայցով Ուայթթըը, պիտանքը Տարքիվոր է վերացնել բոլորովին կամ զոնն ստիպել, որ գործի...

— Բայց չէ՞ որ մենք ինքնեքս ճանաչեցինք այդ պատգամենտը որպես օրինական իշխանութիւն,— շարունակեց վիճել նա:— Եվ ինչպե՞ս որինքն հետո վերացնել կամ զրպել: Գժվար կլինի որս համար որեւէ միջոց գտնել, շատ խոսում էր.

— Իսկ ի՞նչ կլինի, երբ...— Կրոմվելը խոսում էր ակնհայտ ճիւղեր գործարքով, ասես Տարքը անպաշտում էր ոչ թե Ուայթթըին, այլ ինքն իրեն: Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե ինչ-որ մեկը այդ բանը վերցնի իր վրա՞ համաձայնի դառնալ թագավոր:

— Գա չեղար,— ասաքցանում ասարկեց Ուայթթըը,— ես կարծում եմ, որ այդ զեղն ավելի վատը կլինի, քան Հիլմանդութեան ինքը:

Կրոմվելի զգուշորեն իրենէլ էր պնդում նա խոսում էր Տարքի այդպիսի լուծման նպատակահարմարութեան մասին. Անգլիոյում միապետութեան իրաք սպէր էն, այն հարգանք է ներշնչում, չեղա է այն զեղն օրինական իրավական Հիմքի վրա...

— Բայց դա մեկանից կլինի մեր բոլոր բարեկամներին, որոնք համալուծում են ճանրայնութեանը,— վրդովեց Ուայթթըը.— երկիրը կառավարելու մասին երբժ բոլոր բանակցութիւնները կհանգնել մի հարցի. Կրոմվելը, թե՛ Ստրալտորը, Գուցն շատ ավելի պարզ ու հասարակ կլինի որդակել բանակցութեանը քան Կարլոս II-ի հետ:

Կրոմվելը լռեց: Նրա զեղն շատագունել էր՝ չգիտես նորմերիւյան խոնավ քամոց, թե՛ զրուցակցի կորուկ խաչերից:

Շատով նրանք ստանորեն գրիս տվեցին իրար ու բաժանվեցին: Այդ խոսակցութեանից հետո Ուայթթըին թվում էր, որ Կրոմվելը խուսափում է իրենից և նրան այլևս իր անկեղծութեանը չի արժանացնում:

Իսկապես, իսկ ի՞նչ կլինի, եթե որեւէ մեկը համաձայնի դառնալ թագավոր:

Գուցն ավելի լավ է երկիրը կարող բերել միապետական իշխանութեան պես մի բանի օգնութեամբ:

Տա արև: Բայց ինչպի՞սի՞
Մի՞ վարք է գտնալ արքա...

Մադրարան թողիտաները գեռն 48 թվին կակածում էին, թե Կրոմվելը բոլոր զեկու ցանկութեան ունի: Այժմ նույնը կակածում է Ուայթթըը, զե համաձայնար ուրիշ շատ-շատներն էլ: Զարգացեց մեծ էր նրա իշխանութեանը բանակում, շահագանցեց բարձր էր նրա հեղինակութեանը երկրում:

Վենետիկյան մի դեսպանորդ այդ օրերին ասում էր, թե միայն Կրոմվելի ձեռնները թալանում են աղքատութեանը կարող են կանխել հեռագու երկաթաուկութեանը Անգլիայում: Ծախառափրը նրան նորից սիրտ կանգնեցին երկրորդանգի առջև. ո՞ւմ հեռ լինել, ո՞ր ուժերը գլխավորել: Վերկու ընդդիմադր ուժերը գրգռում են ինձ գործնութեանը,— գաեղատար էր նա.— Բայց էրք ես պետում եմ մտածել այդ մասին, մտաբերս բիզբից են կանգնում:

Բայց արդոք նա լքողորեն մտածում էր դառնալ թագավոր: Մի գիտե՞ Մի բան անկասկած է, նա զգում էր պիտանքի արձակման անհրաժեշտութեանը. պառակենտը շափեց ավելի մեծ զգոճութեանը ներքին հարցում բանակի ու ժողովրդի մեջ: Իսկ թե ի՞նչ կլինի այնուհետև՝ ժամանակը ցույց կտա:

1653 թվականի սկիզբը ոչ մի նոր բան չլրերեց «Գլխանքը» ատաղվա պես զբաղված էր դատարկ բանակներով, բանակը ատաղվա պես պնդում էր արձակել այն: Հունվարին ստեղծվեց մի կոմիտե՝ մշակելու և ներկայանալու համար բանակի պահանջները, որոնք, ինչպես և ասաց, հանգում էին Տալբորթարքի փոխարինվող պաշտամենտի ստեղծման, իրավունքի անփորձի անցկացման, ստասանորդի վերացման, հավատի հանդիմանողութեանը հաստատելուն: Կոմիտեն հովաքիւում էր չորհրդարքի օրերին, Սեկո-Ջեյմսյան պալատում. Նա շրջաբարեկան համայնք էր արտաքում Ետոպնդիայի ու Իոլանդիայի բանակի զորամասերին՝ զինվորներին կու՛ անելով հանդես զայլ պաշտպանութեան իրեն: Նա պիտանքին մտապես անհանգստացնում էր հանրանգրեղով: Սպաներից շտաբը պտարաստ էին ուժ գործարքով:

հավերժացնեն նրա իշխանությունը: Դրա նախամեկուր Գեղարկուն է, նա համարում է անհաղաղ ընդունել օրինադիրն և ցրվել մինչև նոյնքեր, որպեսզի շաղհանքն վերացնել նոր օրենքը:

— Չի կարող պատահել, — քրեմնեզում է Կրոմվիլը, — ես չեմ հավատում, որ այդ կարգի մարդիկ կարող էին այդպես վարվել: Բայց ա՜նա արդեն երրորդ րանքերն է գալիս պաշտամենտից: Ի՞նչ կասի նա: Ա՜նա թե ինչ պաշտոն ամբողջապես պաշտպանում է Գեղարկոյին: Կրոմվիլի փոխարեն զվարճար հրամանատար որովհե ճշտակել ձերքարքերին: նոր օրինադիր, ա՜նա ուր որ է, կորչի քվեարկության:

Գե մի թե հիմա ժամանակն է մտածելու, թե ինչպես վարվել: Չէ՛, ուչ է: Պետք է գործել այժմ: Այո՛, Կրոմվիլն այժմ չի էլ կարող ստանդրեն դատել: նրա աչքերը ասես սեանում են՝ վիրավորանքի զգացումից, կատաղությունից, դառնությունից: Ա՜նա երանք՝ նախկին բարեկամներն ու զինակիցները: Այդպես շարաշահել իր վատահույությունը, այդպես ծանակել իր խաղաղասիրությունը:

Բայց կատաղությունը ետում է ներսում, նա պոթիկալու պատուելություն չի տալիս որան, չի ճշում անգործությունից, ինչպես խելահեղ կենե Շուտափուլթ, ժառախոթեղում նա հրամայում է կանչել հրամայելների չոկառու, թող նրանք հետևեն իրեն: Իսկ նա ինքը ինչպես որ կար՝ առաջին սեղ զգեստով է քրջալ զորչ զուգպանեղով, հասարակ քաղաքացու տեսքով ուղեորում է պատուականնա:

... Աշխույժ միճարանություն է տեղի ունենում, և ոչ բոլոր դեպքատաններն են անմիջապես նկատում, որ լայն քայլերով դաշլիճ է մտնում Կրոմվիլը և սպաղորականի պես նստում վերջին նստարաններից մեկի վրա: Հրամայեցր նրա նշան համաձայն մնացել էին դրսում դռների ետևում:

Քառորդ մամ Կրոմվիլը լուսն է ու լուսն: Դահլիճի մյուս ծայրում նկատում է Հարիստին և ձեռքի շարժումով կանչում: Երբ նա մտնեցավ, Կրոմվիլը կանայց ասաց.

— Ժամը հասել է, ես պիտի անեմ այդ:

Բացատրելու հարկ չկալով. Հարիստեր անմիջապես հասկացավ նրան:

— Հանեց բան չէ, — ասաց նա: — եմ վտանգավոր է: կամ մտածեց, սքր, նախքան սկսելու:

— Ի՞նչ իրավացի են, — պատասխանեց Կրոմվիլը և էլի կես ժամ լուս նստեց, խոստոված ունիզորելով կույթ ունեցողներին: նրա հոնքերը կրոմված էին: Քոռքերում երակները զարկում էին արայ ու հանախակի:

Սփիթերը մուռնը խփեց սեղանին. օրինչդիժը գրվեց քվեարկության:

— Այժմ արդեն ժամանակն է, — ասաց Կրոմվիլը ոչ անբան

Հարիստին, որքան ինքն իրեն: նա ստիքի կալով ու հանեց գրվարկը:

Ի՞նչոք հայացքները վարկենհարար ուղղվեցին նրա կողմը, և զահլիճը մի ակնթաթում լռեց: նրա հուզումը, դեանա թարուն, բայց իր ունությունամբ արտափոխելի, փոխանցեց նրանց: Անմիջապես հեղձուկ տիրեց, ինչպես լինում է անարպայից առաջ, երբ ամեն ինչ պապանակում է՝ անխուսափելի փոթորիկից արտասանելով:

— նրա խոթք սկիթը զեռես իր տոնով խաղաղ էր, բայց պարունակում էր դրան, գաման կշտամանքներ:

— Երկարատև պապանակներ, — ասում էր նա, — իր առաջին օրերին մեծագործություններ կատարեց, նա աշխատում էր համբեղանուր բարօրություն համար: նա հուզում էր ժողովրդի մասին: Դուք, — նա մի հայացք ցցեց պայտաի վրա, ասես առաջին անգամ էր տեսնում այն, — զուր կույծի էք ասաց տանել այդ պատվավոր գործը: Իսկ ի՞նչ արեք դուք:

— նա բալլեց առաջ, ասես նեղվելիս լինեք նստարանների միջև, և զուր կեղավ դաշլիճն կենարան: նա կզինե սկսեց զենել դեմքերը, տանա տալլեց անգամ էր տեսնում, և զրանք պաշնցրին նրան. կուշտ, ապագ, արդեն երիտասարդությունն անցանք, ցուրտայան ու կրքերի կնիքը վրաները, խաղաղազ, անհանգստ աչքերով՝ դրանք ամենեին այն մարդկանց աչքերը չէին, ովքեր տասներեք տարի առաջ արվելով արդարության ծարավից, սկսեցին իրենց վիթխարի պայտարք միապետություն անեց հրեքի զեն: Ոչ թե սեմանք, այլ խորամանկ, դժեի, շար անպակեր սեռավ նա իր առջև, և զայտույթը նրա, մինչև այդ զավգամ, լրիվ թափ առած զուր հորաց փոթորի պես:

— նա թուր ու մուր էր թափում այդ դիմակների վրա: նրանք ընդամակ չեն ոչին: անկուս ընդհանուր բարօրություն համար: նրանք որդեգրել են ներքապան արհեստիչներին և խաբեան իրավարանների վատասրի սեղբունքները, որոք պաշտպանում են լուսակալությունը, նրանք հոչ են տանում մեյան մի բանի մասին, այն, որ հավերժացնեն իրենց իշխանությունը, նրանք միտում կալում կիրպիլ չեն կատարում իրենց խոստումները, զրանք մեկն ուղե ու ծուրը ծախված մարդիկ են: այդ, այդ մայես մարդիկ, որոնք պատրաստ են ամեն ինչի՝ հանուն փողի ու շահի:

Կատաղությունը խիզորում էր նրան: նա զրեթն խելագարույն էր զարձնել, համբեղացնել իրենց իշխանությունը, նրանք անուր դեմքեր են, լույսում, քրտնալու, որոնք վրա կախվելներ դառնալով կեղտահումակալուն քծեք, եղակայն են հարցում և էլ ավելի են զրքուում նրա ասելությունը: Ցանկանալով ստորաքնել նրանց, որքան հարավոր է խորք միտություն, նա ակնհեղներ բացեց զիտարկ և շարունակեց գտալ: նա ու ասաց քայլելով դահլիճում, ցուրտով ասները և մատով քրջալ տարվով այդ կողմից դեմքերը: նա այդ դեմքերի վրա կարողում էր դրանց տերերի անձնական թաքուն

իրենց աստիճանախորշամբ և անվարչամբ, որոնց վրա դրվում են մեծ խնդիրներ և բարձր վստահություն... Վտան լիբեռնով առ աստիճան մեր սիրուն, մեր արխարայր հանձն են և եզրվածությունը գործին նրա և մեր հանրապետության ժողովրդի աննայն բարտությունը, և՛ Սիլվիե Կուսվեյն, այդ հանրապետության բոլոր քանակներն և զինված ուժերն զյալամբ հրամանատարս, այսպէս ինչ կը ասուի և պարտավորեցնում են մեզ անձամբ ներկայանալ և ներկա լինել խորհրդի զանկիւնով, որ կազմում է Վերսիլեթերի Միջին Ռալլիքը, առաջիկա Եռուկա ամսով 4-ին... Եվ գրանից զուր չլսեմ է խառնակէի: Տրվում է իմ անձնական ստորագրությունը և կնիքով: Եր հունիսի 1653 թվականի:

ՍԻԼՎԵՐ ԿՐՈՄՎԵՆ:

Այդպիսի հրավերը Անգլիայում ասացան հարյուր քանութ մարդ, վերջ Իռլանդիայում և Հինգի՛ Շոտլանդիայում: Եշանակված օրը երեսը ներխույացան Վեսթմինսթեր և սկսեցին զեկազմարկել հանրապետությունը և իրենց պապականեան անվանել: Երանց այդ բանին լիազորել էր, ինչպես երևում է հրավիրագրից, անձամբ Օրիվեր Կրոմվելը: Երկարատև պայուսմանի պլիաներիս ջրումից հետո Կրոմվելը դարձավ Անգլիայի միանձնյա տիրակալը: Եվ այժմ ինքը պետք է հոգ տաներ պետական իշխանության կազմավորման մասին:

Անձամբ օգլիաներիս ջրումը երկրում համբողջանալու զուժեկարկություն հարուցեց: «Անգամ ոչ մի շուն չհայեց, ուր մնաց որ հելըր թիչ թե շատ նկատելի տրտու՛նք» հետագայում հիշում էր Վեսթմինսթերը: Կարծիք երկրում ընթանում էր ինչ հունով: Միթիլում աշխույժ անտուր էին անում խառնութայանները, աշխատում էին աշխույժ անտուր էին անում խառնութայանները, զարգելանքը զատարանները և մտնեցիկապ իշխանութայանները, բարգելանքը ամբիոններից ժողովրդին կոչ էին անում ապաշխարելու Օտար-երկրյա դեպաններին հավաստեցին անգլիական հանրապետության անխախտ բարեկամութիւնը:

Կրոմվելին եայտում էին հիացմունքով ու երկչուցով նրա աննայն կատարի թշնամիները՝ ուղախոտներն ու պրեսերիտները, այժմ ջրված էին աննամանցով և շշուկով միմյանց ասում էին, թե հիմա Կարլոս Մալտուրաց կամուսանան Կրոմվելի աղչելու հետ, և Կրոմվելը կզանան Իռլանդիայի Հեղոցը ու փոխարքայ Չե, ասարկում էին ուրիշները, ևս ինքը Քաղը կզին իր զլեկն, այդ մասին արձեռն պայմանադրվածությունը կա սպանելի հետ:

Նրա մյուս թշնամիները և՛ ձախկողման Գլենսիները, լեկիները, ոչի ասան: Վտարանից Ջեմ Լյուրնոնը, որ զիս վերջերս արտա ու կայանակ ի տեղում արձակելիս զիս, նրան Շոտլանդիայից ուղարկեց Շոտլանդ և զնորությունը ի ի նամակը երկարատև պայուսմանի ջրումը, զրում էր նա, մի միջոցառում է, որ

ասեան և զիսի Անգլիայի ազատագրումը Այդ իրադարձությունը աստատանի Ջեմին արձան նպաստավոր հեղաշրջում էր կրում, որ նա, հավանից զուսարկելի վեկն, նազ նստեց և թուով զեպի հայրենիք՝ իր նորոք ու ապաս հայրենիքը:

Միայն Միթիլի քաղաքային իշխանութայանները բողոք հայտնեցին և պահանջեցին պայուսմանը վերադարձնելու: Քայց զրան ոչ ոք ուղադրություն չդարձրեց:

Կրոմվելը, սակայն, հետո էր այն բանից, որ զոհանար միանձնյա զիկաստորի իր զրուժությունը: Ընդհակառակը, նա կարծում էր, որ ինքը իր տանի այդ բնուր: Իշխանութիւնը երկվում պիտի օրինական լինի, ևս անհրաժեշտություն էր զգում օրքան հնարավոր և շուտ հանձնել իր լիազորությունները ներկայացուցչական մարմնին:

Քայց ո՛ւմ, Պարզ է, որ համբողջանալու բնուրությունը նշանակել չէր կարելի, եթև պայուսմանն զուսարկի հին, թագավորական սահմանադրության հիման վրա, նրա բարձր ունեցվածքական ցեղեզով և Օբրուշերի անհավասարակի բաշխումով, ապա, մեկ էլ տեսար, նորից իշխանութայան զուր անցան պրեսերտները և թողարկված ուղախոտները, և նա մամանակ երկարատև պայուսում ողջ ձևուք բերածուր զուր կանցելու: Իսկ եթև հիմք վերջի լեկելը ան օտարություն համանայնագիրը, իշխանութիւնը կստանան հրահրիչ-հավասարաբարեկանները, այն մամանակ երկիրը կընկնի խոտովթյան ու անարխիայի մեջ:

Ոչ, Անգլիան պետք է կատարեն թարեպաշտ, շափավոր մարդիկ, աստուծոն նմիրված, որոնք միամտամանակ ապացուցել են իրենց հավատարմությունը հանրապետությանը: Ը՛հ որ օգըլ-խոտները ևս պահանջում էր, որ նա իր իշխանութիւնը սուր օճեանալված անձանց, աստվածավար, անբարեի վարքով մարդկանցնայ:

Մեղավորների հետ երկրոր խորհրդայնություններից հետո Կրոմվելը պարզեց, որ կամիրթի՛ պայուսման աստիճանը, սուրում է որպես պետության զուր աննայն մի ոչ մեծ խորհուրդ բաղկացած ասուր-ասաններին մարդուց, երանց մեջ աստարար զերը պետք է պատկանի պետիկոնի Այդ խորհուրդը կհավելի զրավոր սահմանադրություն և կրանանակի նոր պայուսմանի բնուրություններին շարիտուն՝ աղանղավորների աստիճանը, կարում էր քիմատուսներին խորհրդիս մասին, յոթնասուսն մարդուց բաղկացած, հրեական Միլեթոսների նման:

Կրոմվելը աստատմում էր, նրա զրուժությունը հիմա ավելի օրովարին էր, քան երբեք: Այժմ խոտքն այն մասին չէր, թե ում հետ օգլակ, ում զլիաժողել, ում խոցի իր անպարտելի օրով, այլ այն մասին, որ պետք է բնուրվի երկրի նոր պետական կարգ, անեղովի օրինական և արդարացի իշխանութիւնը: Ինչպե՛ս ձեռնամուխ լինի զրան: Ի՛նչ կուք բնուրիս: Ո՛ւմ անայս:

Հավանորեն, Կրոմվելը երբեք այդքան զերմեռանդ չէր աղա-

Յէլ, ինչպես այդ շարժանքներն եմ վճիռ կեամ. նա հակվեց զեպի Հարիստի կարծիքը: Նոր կառավարական մարմնի կազմակերպիչ հետևակ կերպ. Կրոմվելի և սպաների խորհրդի պահանջով տեղական ինքնակազմակերպական կոնգրեսի անդամները լուրջաբանությամբ կամուրջան ներկայացրին անվերջ հարմար անձանց ցուցակները: Դրանցից հաստատվեցին 189 հոգի, որից հետո Կրոմվելը, դիտակցելով իր պատասխանատվության ողջ ծանրությունն ու մեծությունը, իր ստորագրությամբ նրանց հրամայեց շարժվել ուղղակից հուլիսի 4-ին վեաթմնիսիեր ներկայանալու համար, որպեսզի կատարեն գերագույն իշխանության ֆունկցիաները:

Նշանակված օրը Ուսթնուի խորհրդի մեծ դահլիճում հավաքվել էին նոր արեւելահայկան ժողովի անդամները, նրանք ետան էին երկար սեղանի շուրջը: Դահլիճը լցեցին եր պատենրով: Կրոմվելը ներս մտավ զինվորի լայն, ամուր քայլերով և կանց առավ մեղսակցում, պատուհանի մոտ: Նրա ծանր դեմքը այլովում էր ոգևորությունից, հայացքը վեր էր հռուի: Դահլիճը լցեց Կրոմվելը մտովի օգնության կանչեց սաստն անունը և սկսեց խոսել:

Նա աչկվորեն, շերտովյալմբ նրանց պատմեց, թե ինչն էր պատվանանի զգիտությունը քրման շարժանքի, ժողովրդի դժգոհության մասին այդ անաչկիվ ժողովից և նրա նկատմամբ վերջին անխուսափելի բռնության մասին: Հանրայնությունը փրկելու համար Ամերը իր խելանկվ զարմուռքի համար զեւեւ այրում էր նրան, և նա սասց:

— Սա միանգամայն անկեղծորեն, ինչպես տեր-աստծո առայ, կարող եմ տեսլ. որեւ բռնության թույլ առուլ մասին միտքն անգամ մեզ համար մակնի է ծանր եղել: քան որեւ հակառակմարտ, որին մենք երբեւ մասնակցի ենք...

Այդ բանակը, որին ժողովուրդը վստահել է իր իրավունքների պահպանությունը, կատարեց այդ զոման գործողությունը, բայց հո բանակը այժմ բնծնում է նրանց՝ սաստն ընտրյալներին, իրակատար իշխանությունը, որպեսզի նրանք այն ի պատա զենեւ ժողովրդի բարօրությանը: Սպաների խորհուրդի այժմ վայր է դնում իր իտարությունները: Այն կզայտրեցնի իր նկատմանը, հենց որ նրանք հրամայեն Կրոմվելն ընդգծեց, որ դա միանգամայն այլ ժողով է եմ դրա համար էլ նրանք պետք է հետենե իրենց կրչույմին և լինեն Բիւնամիտ, մարտու, հանգարտարարտ, բարի, զթախարտ, բերգու, անկեղծանկալ, աներկայաշատ:

— Մենք պետք է լինենք կարեկցող.— Նորից ու նորից կրկնում էր նա.— համբարատար ու հանրորժող բոլորի նկատմամբ: Միտք անեցիկն, ներել, հոգալ և պաշտպանել բոլորին... եմ էթե ամենից աղքատ, ամենից մեղաւովոր քրիստոնեական կանական խաղաղ ու հանգիստ ապրել ձեռ իրշխանությունն ատե... ևս առում եմ, էթե որեւ մեկը կուզենա քարեկայտ ու խաղաղ կյանք վարել.— թող նրան հովանավորություն ցույց տրվի:

Մի բանի ժամ տեսց այդ լիպակակցված, խանդավառ, մարգարեններից ու սասցյալներից արված վկայախոյուններով լցեցնե ճարը:

Հրածնառ առալով, Կրոմվելը հաղորդեց ժողովրդին, որ այն կգործի մինչև 1654 թվականի նոյեմբերը: Իր արձակուրդի կերպ ամիս առայ ժողովը պետք է ընտրի նրանց, ովքեր ժառանգելու են նրա իշխանությունը հաջորդ սասեներու ամիսներին: Ի պատասխան ժողովը հրավիրեց Կրոմվելին, Լամբերթին, Դիարորդին և էլի երկու սպաների՝ մտնել իրենց խորհրդի կազմի մեջ:

Այդ մարդիկ գուր չէր, որ այլպիսի ոգևորությամբ էին դիմավորել Կրոմվելի հաստատության նման ճարը, նրանք իրենք էլ էին համակցված իշխանական տրամաբարություններով: Դրանց տեղանի և կրամաթյունների կրտսեական համայնքների անգամներ էին՝ մեծ մասամբ խանութպաններ, ոչ հարուստ սքվայլներ, անտրականներ:

Նրանց որոնք էին Կրոմվելի ազգականներն ու մերձավորները. նրա Բրդին՝ Հենրիկ, աների՝ Դիք Լիչարդ Մերը, հանգուցյալ Հենրի Ալլոյսի եղբայրը՝ Ջոն Ալլոյսին, Կայլին և զինակազմ սպաներ, գեղաշարտ Մոնքը, լուրջ Բրոգիլը, Կենը և Ֆերիայարը հրավիրվեցին, բայց դրանք հրաժարվեցին մասնակցել ժողովին:

Իշխանության նոր մարմնի ամենից ետանդուն անդամն իրեն ի հայտ բերեց հետաքայլում. մի ոմե Փրեյզդը Քերրոն, կարեվաճառ և կրեիտիտենդների աղանդի բարդիլը, նրա ստունն իսկ, որ անջերենն նշանակում է «ստավաճաղով», խոսում է աղանդավորներն այն միջավայրի մասին, որից նա մտնող էր տակի Քերրոնը մի այլպիսի աչքի ընկնող աննախորդություն էր, որ ողջ պատմականոր շուտով սկսեցին կրել: ոչ այլ կերպ, քան իրերական:

Մեծամասնությունը տրամադրված էր խիստ լազիվոր: Բայց նրանց մեջ կային և մոլեռանդներ, որոնք պատրաստ էին անհասպար յեալով: Նոր Արմաշիցիների մեջ և Անդալիայում Մոգլեսի կրեթան ընդունել համաեական իրավունքի վրա հիմնված արեւելադրության փոխաններ:

Նոր սասմըլեան իր գործունեությունն սկսեց այն բանից, որ հուլիսի 12-ին իրեն հուլիսից պաշտպաններ: նրանք՝ այդ սերըրերը, ապեցան էին մեծ ձգտումներով, նրանք հայտարարում էին, թե հավատում են այն բանին, որ իրենց երկրի վրա սասմըլեանում է ազատության արշավաշրջ:

Նրանք իսկապես աստարտառ էին կատարել վիթխարի աշխատանք և ձեռնամուխ էին եղել դրան հասարակ մարդկանց հատուկ միամիտ շերտանալովյալմբ, որանց անձանիվ է իրաւապետությունը, անձանիվ է սաստանում, մարդիկ, որանց ուղղակի գիտում են զեւիտ նպաստար սրմավունքի սեփարմ.— առում էր նրանց Կրոմվելը.— որն այնքան ուժեղունն հուզում էր մարդը:

Լանջ մտցրը, արժև էլ է շերքի դրձած», նրանք էլ Հնեց ամենից սուսք ձեռնառնա կրան իրաւունքի սեփարմնի Բառացիորեն մի քանի օրում կամրան նշանակեց (Ազգիական օրհներեքի ամբողջ խնձհան գտեցվածք որ արժև մեծ զնայանք գրքի չափսով օրհնագրքում ամփոփելու համար) Կանցլերի դաստարանը, որ դրաւթյուն ուներ դարերի ր զկը (դրա թղթարարականութունն ու անօրհնակ քաշչուղի մտել էր սասցվածքների (մեղ) հապճեղ որոշվեց իսպառ վերաքնելու նրանք լուծարքի ենթարկեցին նաև եկեղեցական ամուսնութունը և այն փոխարինեցին բարարացականով: Մտցրին բողաքացական կառուցվան և կաների դրանցում, սասարկեցին շրտուել զպատեհասանեքին ու ձկաղտերին՝ սասարկն աղգամի հանցանքի համար, վերացրին կանանց խարուլիի վրա պլելը:

Ասայ բարվեցին առավել անհաստատի նախազեր, իրպախ, ոչ կարծեցյալ, սնանկարածներին չափեւ է բանտարանի պարտապանների բանտում: Պետական ստորգրքը պնար է վերարշայել և համապատասխանեցնել բեականութուն կեանտուններին: Գանձատունը չափսով սկսեցին արհիւթելով «թոզ ուրեմն բարձր ոսճիկ ստացող սպաները մի տարի ծառայեն անձնաք»:

Այլպիսի բարարականութունը Կրտմվելին սկսում էր թվալ անձնագատան ու ոչ խնայելի, Գուռ էր գալիս, որ սը թե սարբերքը», այլ տրամաններ են կառավարում Անգլիան, և այլ արխմարները շատով սկսեցին նրան ավելի անհնազտացնել, քան այն օրիականը, որոնք նստած էին ռզլիաներում: Սրանք զիս աչքքան քան չէին անում:

Եվ իսպախեց, նրանց բարենորոգչական ավյունը նրա արթին քանի քնում ավելի ու ավելի լայնը էր երևում: Ահա նրանք արգան վերացրել և ն հարկերի հազաման վարկականութուն կարգը, զիս նրանք քնարկում են ցանկապատումների հետևանքով սասարքած աղքատների վնասների փոխհատուցման հարցը: Կառ նրանք ուղում են բոլորովին վերացնել աղիղները...

Դեռ ավելի դատարար՝ բրբերնյան պառլամենտի անդամները նույնպիսի խնդրախնայումը ձեռնառնա կրան եկեղեցական բարենորոգումներին նրանք վերացրին պարտառեսի իրավունքը, այլիները լեկզորդ-հողատերերին եկեղեցական պաշտոնների թեկնածուները տալու իրավունքը: Ազգայնով եկեղեցական կատուցք զուրը էր այլու սեփականատերերի հսկողութան տակից: Անընճեռն կրան տասնաղբիին: Այն, ինչը այնքան համատարեն վաճառելում էին քաղմանով հանրագրքը Երկարատե պտայանենայց, արդեն մտտիկ էր լուծման: Ե՞թոզ եկեղեցականներին, — հայտարարեցին սարբերը, — պահեն նրանք, ովքեր նրանց կարքին զրում են: Իսկ քանի որ սասարքողի եկամուտը վաղուց արդեն էր մեծ մասով աղեցի էր խոշոր սրբալրերի և նոր լեկզորդերի ձեռքը (ինչը Կրտմվելը իր եկամտունների մի

եղանակից մասն ստանում էր սասանորդից), ողջ ունեք (Անգլիան այնպովեց, նոր պառլամենտը, թվում էր, սունգուրյան է անում սեփականութուն զիս Պրեսպիրտներին ու ինչպեկեղեցուները անգլիան էին ընչհանուր լիար, գործել, նրանք միասին վերգլվում էին նոր օրհնագրքների արմատականության վրա, որոնք պարլամենտ իսկ կուլվել չեն կարող չէ՞ որ նրանք ժողովրդի կողմից քնարքում էին, այլ նշանակված են վերեքից: Հասակապե յղգնում էին սպաները, զի ո՞վ կուղեկար սըլ տարին անվճար ծառայել:

Կրտմվելն այժմ ստանչալորեն կարծում էր, երբ վերջիշում էր իր ողջուղը ճառը պառլամենտի բայցան առթիվ: Դա հիմարության էր, զա աններեքի թուլութունն էր՝ բարձր Հույսեր կապել պարզունակ, անձնագատան զնչուրկների հետ: Չափավոր և խելամիտ ռեֆորմիստի փոխարեն, որոնք պիտի օրհնականութուն և հաղագապմութութուն հաստատեին երկրում, նրանք հաճանում էին, ինչպես իրեն թվում էր, բոլորովին վերացնելու օրհնեքներն ու ռեփականությունը:

Հույսիս կենտրոն սասարքութունից ինքնական կեղտ վերացարձակ պիտվոր խաղաղարար իրերենը, նրան կայանքի տակ ստան և որոշեցին զստի տալ: Հնեղից պես հանրագրքը էին գալիս պառլամենտ՝ ի պաշտպանութուն նրա: Գուսի ժամանակ բազմամարդ ամբիբը շրջապատում էր երզվայներին: Կրտմվելն ստիպված եղավ պատրաստի վեճանում պահել երեք քոն՝ խուսապելու: Համար ամեն տեսակի անակեկանեքից: Օգոստոսի 20-ին զաճիճի բարձրագուշ զոգույնների տակ (անգամ մտարք պահպանող զինվորները չեփորում ու թեկնահարում էին նորարարութունից) իրերենն արդարացվեց: Կարող էր թվալ, թե նորից զայիս են աղտախտներին և լեկեղեքի օրերը: Ժողովրդի մեղ ուրախ արձագանքում էր, «Լեկզորդիքի և սասանորդների ռեճտան պնար է միանգամից ոչնչացել...»: Կրտմվելը հասկանում էր, անուղղվել յնալ է թույլ տվել: Չորս տարի անց նա զիս պիտի ամոթով հնչի այն, ինչը կանմանի օրի սեփական թուլության և հիմարության պատմութունը: Ե՞թեկախս որ, — կասի նա այն ժամանակ, — զա արված էր պարզ ու միախա չողոզ: Այն ժամանակ թվում էր, թե մեր կոփածօրի մարդիկ՝ ալյուրտուն, պարբարում փորձելով, պիտանի կիլինեն այդ գործի համար և կկարդան համան համան այն նպատակին, որն իրենց ստաշ կանգնած էր: Մենք բոլորս այն ժամանակ այլուց ենք մտածում, և ես նույն պես՝ զժրախտաբար: Ահա այսպիսի մարդիկ էին ընտրվում և որդին մառ թողնվում: Եվ դառն էջմարտության ան էր, որ արդյունքը, ինչպես պարզվեց, չէր համապատասխանում հնացած սասարքությանն ու պարզությանը: Ե՞թեկորք իրենց այնպես էին պահում, որ զուրս էր զայիս, թե երբ էի մարդ ունի սասաներիու կով, իսկ նրա հարևանը՝ ոչ մեկը, տպա

ԼՈՐԴ-ՊՐՈՏԵՎՏՈՐԸ

Այդ հանապարհով և ստույգ որով ակնառու շուկերի այդ արտասովոր մարդը ստույգ արդարության և հաստատու բոլոր աշխարհի և պատմական մարդկանց ցանկության, բարձրորդի իրեն կերպ տեսուր Քրիստոսի դաշին, լրջորենով Քաղաքորդի կառույ, բայց սիրտանով մեծ իրականության ու հոգորման, բան կրեով ունեցել կամ պահանջել էր իր համար որով Քաղաքորդ

Ք ա ղ ո Ւ Ն Պ Ն Ն

Ոչ որ չի բարձրանում ունեան վեր, որքան նա, ով լցեան, թե դեպ որ է գնում

Կ Ր Ո Վ Է Լ Ի

1. ԿՈՆՍՏԵՄԸ

Բայց հակառակ Քաղաքորդի վերնում, խելացի, սառն աչքեր, սեղմած շուրթերու կամքով առողջոված այդ դեմքի վրա թաքցված է դազված նստաչ և արյունահոգիք մալն անդրգով էլ Այդպիսի մեկին չես կարող գաղտնցել, գիշարք մանկ, անկեղծության կրչելու նրան անվանում են Քոն Քերտ, նա կրեառուով տարիական է, Ռոջո մամանակից ի վեր նա, թեպետ շղենոց աչքի համար անկեստ, սակայն փիթխարի դեր է խաղում Օլիվերի կրոմվելի մասու

Նրա զարմանելի պետական ընդունակությունները նկատել էր դեռևս ասաց տարի ասաց Աննի-Վոնթը՝ կրոմվելի պաշտպանն ու ընկերը, Քերտն նրա դիկալաբությունը ուսանում էր իրավագիտություն և 1645 թվականից սկսեց ծառայել պառլամենտում որպես ընտրություն նա կրեց չէր եղի այդպիսիների՝ հանրապետականների, լեյնիքների, ղեմակառույների հետ նա չէր պատկաներով իրանում և պառլամենտում ծոցովորի համարու նա չէր մտնակեցել թաղավորի դատին և չէր հարել որևէ կուսակցության, նրա հակումները միակցանայն ուրիշ չեղովին էին:

1651 թվականին նա Աննի-Վոնթի հետ գնաց Հոլանդիա, իսկ հաջորդ տարի նշանակեց Փետական խորհրդի ընտրություն մի բավական պատիվատեղի ունեցիվ և Ռայչնդորմ պետական ընտրականության նմ այստեղ նա հիանալի դեմոկրատիկությունները մարդկանցին լիակատար թաղավոր նա իրեն զրկեցող ու միայն որպես շանաղիք ու խելացի աստիճանավոր, այլև մարդկային հոգևրանության զարմանալի զիտակ մի մարդու նա կարող էր ցուցել յուրբանայուր երևույթի բանական, պարզիլ ամենամածուկ, ամենամտեղ մարդու բոլոր խորագրողականները և շատով նրա մեղքում կուսակցից մի անընդատեղի ու ժալպույուն նյութ տեղեկանք ամեն մեկի մասին, ով հանդիպում էր նրա հանապարհ

հին նա սեկեր ուրիշների համակերպ մեծ գցելու զարմանալի ճարպկություն, զայսնի մասադրություններն իմանալու, փակ գրեկերի սեկեր թափանցելու ընդունակություն: Դրած հետ մեկտեղ նրա աննեական նվիրվածությունը կրոմվելին տարակուսանք չէր հարցադրում:

Պրոտեկտորատի հաստատումից ընդ այն նա ստացավ նա մի պաշտան՝ արտաքին գործերի զեմով զրափելու, այստեղ էլ զրևտրեց արտասովոր, գրեթե անընթացաբար ռեակցիոններու նա իր գրասու տակ, ինչպես արտաձայնով էլ մամանակակիցներից մեկը, կրում էր Ուլրուպի բոլոր տիրակալների գաղափարները նրա զարմանալիք թափանցում էին ամենուրեք և նրանցից մի բաները մեծ վաստակություն կեն վաշխում տարադրության մեջ գտնվող կարոսա Սալյուրտի մասու: Ոչ մի զավագրություն Ռյուսելուով կամ լաուրում չէր վրիպում նրա ուշադրությունից: չի կեղի մի դեպք, որ Փարիզում կամ Մադրիդում տեղի ունեցող որևէ դազանի բանակցություն անմիջապես հայտնի լլանմար նրան: Ոչինչ չէր սարգում նրա աչալուրը արեց, լինիք զա սոչալուստների կողմից նյութված ծրագիր՝ կյանքից դիկելու յորդ-պրակտորին, իսպանական արձանի նավատորմի սեղաշարք, թե զավատական թաղարի շուկայի հրապարակում կվերջների կողմից հրահրված անկարգություն: նրա արջ ու աղանչը իսկապես որ ամեն ինչ ունեցիր էին և ամենուրեք թափանցող:

Այդ մարդը զարձակ նոր վարչակարգի խորհրդանիշը, կրեկով տեսական ընտրություն, զազանի ռադիկալության շնք և դազանի հետախուզական ծառայության ղրխավոր, արդյոք ոչ չէր այն նիշը, որն այժմ հավատարմորեն և նշանաբանի ծառայում էր Ուիլիեր կրոմվելին, Արդյոք այդ նվիրվածության ու ծառայությունների համար լիք, որ պետք է միտեր ճիշդը սեփական հոգով, Համենայն դեպ, նա կրոմվելից իր կասկածների զրոտմանով համար ստանում էր մի վիթխարի գումար՝ 70 հազար ֆունտն տարեկան:

1653 թվականի դեկտեմբերի 23-ին Քերտն զրեւ և Ռայչնդորմ, որն այժմ ծառայում էր շվեդական Քերտախնա թաղարու պատում որպես սեղանակցի ղեկավար, սեկոր նեմեքած փոփոխությունը համբերելուուր մասնավոր գրավով հատկապես իրավականների շրջանում՝ դուրսիտանական հոգևրանակալության և վաճառականության մեջ, որպես համար, ինչպես նրանք իրենց էին գնտակցում, վերջին պատգամներու արտամարվածությունը կրե իր առավել փոտնալուր ընտրելու Արդյնում ուժ-ում, բայց Քերտոյին այդ հարցերում պետք էր լիակատար հավապ ընձամելու նրա կրակիությունը զերտազանք էր:

Այսպես ուրին, պրոտեկտորատի վարչակարգը ընդունվեց զոհունակությամբ և բանակի, և իրավաբանների, և վաճառականների, և արվարձանների, և պարիտանական կզերականների կողմից: Արջարպես կրոմվելի կրկաթն մեղքում հաստատվեց կենտրոնացած

կայուն կառավարում: Երկիրն ուներ զբաղմոր սահմանափակություն, օրինակահանություն ապահովված էր, բանակը հանարտված, խռովարարները դեմ ձեռք են առնված համապատասխան միջոցներ: Ահա թե երբ է ունեցր Անգլիայի համար վերջապես եկել խաղաղություն ու բարօրություն գալիչիլու ժամանակը:

Ուայթհոլում մեծ հուզեր կային հարկավոր էր բանակային գլխավոր հրամանատարության գործնական ապարտական նստավայրից այն դարձնել ստորին մեծությունն իսկական պայտ, նոր կառավարիչ փառքի որ մեծությունն կենտրոնանալիս: Քանի որ նա արդեն գարձել է երկրի օրինական տիրակալը, քանի որ արդեն օտարերկրյա զենպանները նրա առաջ դիտարաց են կանգնում, իսկ լյուցերվուսի XIV-ը, Ֆրանսիայի թագավորը, նրան կոչում է զեղարք, բանի որ նրա համար փորագրված է մի նոր խոշոր պետական կերպ նրա պատկերով, ապա նրա պատճառ է պետք է կա՛վորվորի արժանավայրի պեճնությունը: Այդպես էին մտածում շրջապատողները: Այդպես էր կարծում Նդիսարեթը, և կրոմվելը համաձայնեց:

Ողիսարեթն այժմ որքանով ընդրին մեծության լեղի կրոմվելը կամ պարտեկությունը, ինչպես պարզապես անգնում էին նրան երկրում: Եւ ընտանիքով 1654 թվականի ապրիլին տեղափոխվեց Ուայթհոլի գլխավոր շենքը և ձեռնամուկ եղավ հարկաբաժինները, հաշարահանները, հյուրարարությունը, նեպարանները և հանցիվավոր ընդունելությունները դաշինիները կա՛նավորելու: Վերջերս լքված օբիարաններում սկզբին ելումուս անել պատականներ, ապրիլներ, մասուցողներ, գրումներ, մանկավարժիկներ, ֆրոյաններ: Պահոցներից հանձնեցին և բարեպաշտյան վիճակը, ֆրոյանները: Պահոցներից հանձնեցին և բարեպաշտյան կարգով զասավորվեցին ֆրանսիական կա՛նոցը, սկահանները, արձանիկները, որ մի ժամանակ մտառել էին արքային, կախովեցին թանկարժեք գորկները, մետաղյա վարարությունը: Սկզբաներին հայտնվեցին արձանյա և հայննպակայ ամանիկն, պատերին՝ զեպանկարներ: Քրանոցներում սերակներ էին քրտում հոյակապ, լավ խնամված ձիեր, կատարահաններում կանգնած էին սպիտակ նրբախոտ կառքեր, պատած թավշով և զարդարված գարմանահար ծոփերով: Չգնեստապահարանները պայտնում էին տունկան, երկխային, կետուրյա, առվուրովա հայուսանելով ու արդեգարբով:

Համաներ իրերի հետ մեկտեղ ստոխանաբար Ուայթհոլ էին վերադառնում նաև պայտական վարձիկանների հին սովորությունները, Արտասահմանյան զենպաններին այժմ սովորում էին նույն արարողություններով: որ սահմանված էր Սուլտարանների պայտում: Սուլիկը մասուցողներ էր հիշա այնպես, ինչպես հուսում. անպա՛յ խոնարհվել սկսեցին հին սովորության համաձայն. մեկամալումով և ձեռք պսճոնավորա հարամար շարժումով: Եվ երկիրը հուսում էր կառավարողներին. 1654 թվականի

գարնանը նրբապուր զտորը Քոր էվելիքը մի որոշ զարանգրով գրանցել է իր օրագրում, թե լոնդոնի կանայք գարնայլ սկսել են երկրի զեճքերը:

Երբ պրոտեկտորի հանգստի և զյուզական պարաններին համար նախատեսված էր մի սրանիլի քաղաքամերձ պլայա՝ Հեմփթեն-Քորթը, լոնդոնից բա՛ն մղոն հեռա: Մի ժամանակ կրոմվելը հրամարվել էր այդ պլայտից, համարելով ավերող շեղություն, մարտիկի խստակցաց կյանքի հետ անհամատեղելի: Այժմ յուրբանյուր ուրբա՛ն նա ուղևորվում էր այնտեղ և վերադառնում էր միայն երեքշաբթի: Մաքոր, քաղաքային աղտոտություններից զերծ թնձան, կիսակայր զրոտարակեր, որտեղ առատորեն վիսում էին որսի համար բազմապարծ կենդանիներ, զյուզական թառ՝ օղը՝ ամեն ինչ այստեղ նրան աներթու էր հանգստություն էր բերում: Երկանները նա բավականություն էր զգում երաճյություն լսելով: Հեմփթեն-Քորթում երգճոն էին սեղադրել, այնտեղ էին գալիս երեկներ և երաճյունը:

Սիվիկը սիրեց նաև երիտազոր գեղեցիկ կանանց հասարակությունը: Ոչ այնպես, որ նա երբևէ վրոյվորած լիներ նրաներին անվայել կապով՝ ոչ, իհարկե, խիղճը նրան երբեք թույլ չէր տալիս նման բան անել: Բայց թեղու, հարական վերաբերմունքը շողջուլուն սառնի տիրուհու՝ Նդիսարեթ Մերիի, կոմսուհու Պալլարեթի, որ ավելի հայտնի էր որպես սեճան կամ գեղեցկուհի Ֆրենչուս Լամբերթի՝ զենքույլ կնոջ, կամ թե հարս Դորթրիկի նկատմամբ՝ նրան պատճառում էր իսկական քավակունություն: Եւ մասունքի արանցիլը էր նայում անգամ այն հանգամանքի վրա, որ Բուլ պապական էր և կապեր ուներ ողայլատական շրջանների հետ:

Կրոմվել, ընդունելով պրոտեկտորի աստիճանը, ահասարակ սկսեց ավելի հանրաբնորություն ի հայտ բերել ընտանյանների հանդեպ: Ինչ էր դա. վերահաս ձեռնություն իր բնական պահպանողականությունը, հնազանդություն իրադարձությունների պետականությունը, հնազանդություն քաղաքականությունը, կամ, զուցե, պետական գործի իմաստուն քաղաքականություն, որ այժմ իր խելիքը տեսնում էր նրանում, որ հնարավոր բոլոր միջոցներով ամբապոյի երկրի միասնությունը, միավորի և ոչ թե բաժանի, հաշտեցնի և ոչ թե կոմեցնի, ենթում շնորհ և ոչ թե գլխատի: Ինչ էր լինել, միասնության ձգտումը և պահպանողականությունը նրա՝ որպես լորդ պրոտեկտորի, զեկանաճողականությունը հարձակողական զեճեր էին: Նրան մտրիկներ ասացին ամբապոյի հասակաշխական զեճեր էին: Նրան մտրիկներ էին զարձեղ աշխական, տո՛հնի ընտանյաններից սերող մարքիկ երջարող Մոնիջյուն, կոմս Մանչեստերի ազգականը (եւ նշանակվել էր այժմիրալ), լորդ Բրոգելիլը՝ նախկին ողայլուն, լորդ Ֆրոնիքսը, որը հուսո գրաճով զատեր Մերիի ամսուհու, Լոնդոն Ուլլը, կոմս Ուորթլիկ թուր՝ նրան կրոմվելը կաս մյուս աղբկանը, Ֆրենչուսին:

նույնպես խիստ շահեկան պայմանադիր. Անգլիան այժմ կարող էր անարգել անևսուր անկ Անրիալի, Ամբրիգիայի և Անրիկիայի պարտուգարական գաղտնիքն էնու նազգաության բանակցութիւններն էին վարժում իր պահանջի և Ֆրանսիայի Հետ: Անխոնջ ու ճնուա ծովակալը Բիչքը իր շարժունակ նավատորմիցով պիտու էր ևս Մանչը նրան հաջողից համարյա ամբողջապես այն մտքով ծովահեններէջ: Այժմ հարկավոր էր դեռ ավելի առաջ, զիպի իսպանական ջրեր և Միջերկրական ծովը:

Հիրավի, պրոտեկտորատի սկիզբը նշանավորից խաղաղութեամբ, հաջողութիւններով և հուշերով: Անկող ռուսլիանների զավաղութիւնները, որոնք միջոցներ էին որոնում պրոտեկտորին պակասելու և պատրաստու էին պետական նոր Տիրաջրում, սկզբում անջ վտանգ չէին թվում, Էռն Քիլըն ճնտորն չուսում էր խաղաղամեքներն մի նուրբ ոտայն. պրոտեկտորի անձնական դժարեցնել նրան նմրված մի քանի հարյուր կորիծները, պօր ու գիշեր պահանջում էին նրա անձը: Տարեկան իր քաղաքականիցն էր օրդոնանա, որովք պրոտեկտորի դեմ և նրա կառավարչիցն էր օրդոնանա:

Ով այդպես, ամեն ինչ խաղաղ էր: Ունեոր Անգլիան վաշելում էր խաղաղութիւն ու բարօրութիւն:

Բայց ճննջ այն քանի համար էր Հիմնված Անգլիայի դրավոր ուսճանադրութիւնը՝ «կառավարման միջոցք», որպեսզի այն կատարվեր: Ով դրա կատարման համար էլ հարկավոր էր պատուհնու գումար:

Փողովդասական ներդրալացութիւնը, նույնիսկ այնպիսի բարձր ընտրական ցնեղով, ինչպիսին էլ 200 Ֆունտ ստեյնիցը, էրն մի բան էր Իհարով, պառլամենտ էին քննում արժանավոր, որպիսն մարդիկ. խոշոր ու միջին սքալայներ, վաճառականներ, դրամատներ, լեյալորդեր: Բայց նախօրը կանխագուշակել, թե ինչպես կվարվեն նրանք, ինչ կպահանջեն պրոտեկտորից, ինչպես կվերաբերված սահմանադրութեան հետ, անհնարին էլ: Բացի պատմիցն ու Կրոմվելին մտա մարդկանցից, այնուհիւ, օրինակ, բազմաթիւ պերսիտեր պահպանողականներ կային, որոնք նրա քաղաքի թեյաններն էին: Փարզից, որ ընտրվել էին նաև պիլիանքի մի քանի հանքապետականներ՝ Բեռլիոն, Ստրվը, Գեյլրիգը, Անթալը, Աքիփոնը: Նրանցից կարելի էր օպորտիստ սպասել:

Պառլամենտը բացվել Կրոմվելի համար հիշարժան օր՝ սեպտեմբերի 3-ին: Չորս տարի ստացել այդ օրը մտով մտով Էնրիկի շողջողուն արեգակի, հաջորդ տարին քննալից վտանքայն մեծ հաջթանակը: Գուցէ թե վերին օրհնութիւնը հովանի կլինի և այս նոր ձևանարիկն:

Ապստոների 3-ին Կրոմվելը նոր ընտրված դեպուտատներին որդանց վեթմիները Պատկերապարզ դաճկեմում: Իսկ հաջորդ օրը, իր ողջ պալատական փայլը ու շուրջը արտապատված, վնաց պառլամենտ, որպեսզի նրանք առաջ ճառ արտասանեն նա գլուխ էր մի մեծ քաղ կարող կամերքի և իր որդի շեներին հետ: Կարեն ուղեկցում էին ճոխ հազնանք մանկավարչի և սպասուորների, իսկ հիանալի ձիերով սիքաշալում էր պատկառաղարու լիք-գվարդիան: Կարեն Լտեից շառժվում էր մի թափուր՝ կազմված խորհրդի անդամներից, սպաներից և գլխաւրաց ջնխարեններից:

Փարզից հետո, որի թեման ասածու կողմից սահմանված իշխանութիւններին կենթարկելու անհրաժեշտութեան զգուշաբար էր, Կրոմվելն անկախ խոսելու: Նա խոսում էր ամենի քան կերք ծամ, և առաջին հայացքից կարող էր թվալ, թե նրա ողջ ճառը անկապ, թե՛ ճակատանի ֆրազներն մի համարաժուռ է՝ շարփից ավելի համեմատ Անտիգուալի ասուլիներով, կրթութ պրոպիլամենտով և ինքնառնչացումով: Չը կարելի սակել, թե ճառը լավ էր խոսում: Նա օգտագործում էր կոպիտ, հանախ ու ճիշտ դրածվածքներ, կմկնում էր, էրբեմն ուղղակի թվառասանում: Բայց նա միշտ պահպանում էր խոսել այնպես, որ նրան լսում էին համակ ուշադրութիւն դարձած: Ականատեսք գրել է, անք Կրոմվելը ճառ արտասանեց պառլամենտում, այն սոսորված էր ուժեղ և անձնական պերճախոսութեամբ... Նրա արտասանութիւնները կարող էին, կարծիքները վճռական, պնդումները մտերմաբան էին ու անվերապահ, և խոսքը միշտ համեմատ էր օրդոն գրքից արված մեքերութեամբով, որպեսզի դրան մեծ կշիռ տար և լավագույնս հասցնել անկեղծիքների գրտակցութեանը: Նա խոսում էր կրթութ, բայց միեւնույն ժամանակ այնպիսի ինքնատարաբանումով, այնքան իմաստուն ու ճնտարն, որ կարող էր իր ցանկութեամբ ամբողջովին տիրապետել ու կոտավարել պալատը...»:

Նա այժմ էլ խոսում էր այնպես, համարյա այնպես, ինչպես միշտ, բայց ինչպէ՛ս էր դանականում այդ խոսքը՝ լորդ պրոտեկտորի խոսքը ցնեխոյն խոսքից, որը մի տարի առաջ Անգլիան դեկավարելու համար հրովիրում էր արքայազն և առաջագլխին դեկավարելու համար հրովիրում էր արքայազն և առաջագլխին մարզկապիտան: Ո՛ր կորան այնքան հախուռն խանդալատութեամբ, մեծ ու բարձրոր փոփոխութիւնների շարափուլով զարտալի հավաքող հավաքող, ճուշար, ճուշար, փոխարեն զարգացական դիրքորդան պարզութեամբ, զգաստութեամբ, իրատեսութեամբ, լավագորութեամբ: Նա լավ գիտեր ունկեղծիքներին, որոնց գիտում էր, որոնք մոլորանքներն ու միտիկներն էին, այլ քաղաքացիական էին ու գրեթեմոլոր, որոնք ցանկանում էին բազմապատկել իրենց հարստութիւնն: Ով նրանց ձգտումներին համապատասխան էլ նա կոչ էր անում կարողաբարութեան, օղջամտութեան, կարգուկանոնի: Ազգի նպատակը այժմ, ասում էր նա, կրթութ:

երկիրը, և շահագործելու և արտադրող, որ իրեն զգեին նախիրից, քե չէ ամեն ինչ կրթում էր:

Նոյեմբերի սկզբին ծանր հիվանդացավ մայրը՝ ծեր նշխարքի կրտսերը: Նա արդեն իննսուներե մտ էր, բայց պահպանել էր մտքի հասակագիտությունը, խորը հավատք և զերմագին, անձնուրաց, ինքնամոտաց սերը որդու նկատմամբ: Ապրիլով արդեն Ուայթհոլմում, լինելով արդեն բույրից հարգված պրոստիտուտի մայրը, նա ամեն անգամ հրատարակեց իր կրթության լինելով զբոսով գնացում էր: Նրան թվում էր, թե կրթություն էր իր որդու վրա: Կրտսերը փոստատուցում էր մորը իր ընդհանուր կապիվածությանը, արտատու հոգսաբարձությանը և անկեղծությանը: Ինչ չէր պատահել, որ նա գնար բնիկ, առանց մոր սնունդի մտնելու և առանց նրան բարի գիշեր մաղթելու: Նրա կինը անընդհատ խրված էր լինում տնտեսության հոգսերի մեջ, գրադրված երեխաների գաստիարակություն: Նա գործնական, բայց և ոչ մեծ խելքի տեր մի կին էր: Իսկ մայրը վարձել էր հանրակրթական ժամանակներից ի վեր միևնույն մասը նրա համար բնիկ էր, համապարտության, հոգևոր ղեկավար: Անհուն սորը նրան ավել էր իմաստություն, և Օլիվերը հաճախ էր անտուն նրա խորհուրդների՝ ինչն էլ լինելով արդեն տարիքի առած մարդ և երկրի ղեկավար:

Նոյեմբերի 19-ին ծեր նշխարքից, վերջին օրը՝ նոյեմբերյան ասյով որդուն, մեռավ: Օլիվերը շատ վշտացավ, իրեն որդացած զգալով: Թաղումը տեղի ունեցավ մեծ հանդեսով, շնայած պեճուկի հանդեպ ատած պուրիտանական խորշակների, որը միշտ ուղիղել էր հանգուցյալին: Նրան թաղելին Վեսթմինսթերյան արքայությունում, անգլիական թագավորների հանգստարանում:

Պատվամեծության ավելի ու ավելի էր զարգանում Օլիվերին: Այժմ դեպուտատները ձեռնամուխ էին եղել դիվանդ ուժերի հարթի բնադրմանը: Նրանք ուզում էին իրենց ձեռք վերցնել միլիցիայի նկատմամբ հեղուկությունը, իսկ բանակի թիվը կրճատել համարյա երկու անգամ: 57 հազարից ինչն էլ 30 հազարի: Նրանք հրամարտում էին թվարկել հարկերից զինվորների ոտնկները վճարելու օգտին: Իսկ հունվարին պահանջեցին վերադառնալ բնադրական ավելի լայն զենքի՝ քառասուն շինված տարեկան նկատմամբ: Գրան ավելարկել, նոյեմբերին էլ մի քանի զնդադետներ, որոնք կազմաված էին լեյկենների հետ, հարեալորի կազմեցին, որով պահանջում էին սահմանափակել պետական տարի իշխանությունը և գումարի վերջի ու ազատ պառլամենտը՝ «ժողովուրդու համաձայնակցորդ հիման վրա: Խուսում էին, որ հանրագրի հեղինակն է նույն կրթունքի բարեկամը՝ Ջոն Վայլդմանը:

Կրտսերը աչքին երեաց անտրիտայի ուրվակները: Այս պատվամեծան էր լիպտասրկ էր խնդիրը՝ շնորհալից կրտսերին որպես կարգի պահպանման հետադան:

Որպեսզի տեղից շտար անկասկաններ, Օլիվերը սպասեց սահ-

մանագրությանը սահմանված ժամկետին՝ պառլամենտի հինգ-ամսյա նստադրյալին: Այսպես նա, ճիշտ էլ, թույլ տվեց մի փոքրիկ խորամանկություն. քանի որ պատվարման միջոցով մեջ չէր հիշատակված, թե ինչպիսի ամիսներ են նկատի առնված՝ օրացուցային, թե՛ լուսնային, նա հարկեց հինգ լուսնային ամիս (դրանք ավելի կարճ են) և բացումից սուրբ 140 օր հետո, հունվարի 22-ին, ներկայացավ պալատ՝ մտադիր լինելով վերջ տալ նրա նխադրին:

Մայրսնկի զարյուրք տիրել էր նրան: Նա դիմեց նրանց մի հասով, որն այս անգամ իր էր զարյուրվով ու ցասունով: Նա պառլամենտին մեղադրեց կալվածիներով ու լեյկենների շահերին նեղուկ դաժնալու մեջ, որոնք ուզում են նորից երկիրը զգել արյունահեղություն մեջ:

Նա հարձակվեց քանակն իրեն ենթարկելու պառլամենտի փորձերի վրա. դա տանում էր անկախություն և անընդհատության: Նա այժմ չէր հաստատում պառլամենտներին: Նա վարչաց արդեն հավատ չունեք ժողովրդի նկատմամբ: Մտում էր միայն հավատալ ինքն իրեն: Իրեն մի քրտում անասման ծանրություն, բայց և ի վատահույությանը հանդեպ իր անխորտակելի իրավացիությունը, նա այդ մարդկաց, որոնք մի անգամ են ալոզուս դաժնորեն հիասթափեցրել էին նրանց, ասում էր. «Թող չկարծեն, թե վերջնելով իր վրա պարտականությունների ողջ բեռը, պրոտեստորը մտածում է այն մասին, որ փտաբանի իրեն և իր ընտանիքին, թող շարափառան նա պառլամենտի մասին: Նրանք ի՞նչ իրավունք ունեն խոսելու ազատության մասին, երբ խաղաղ ըսափացիների կյանքն ու կայքը վտանգի մահ էին զրգամուշ նա աչքերում արքունիները երեսցին, երբ նա վերջին խոսքերն էր արտասանում սպված ժողովականներին:

Են իմ պարտականությունն եմ համարում ձեզ առև, որ այդ աղբյուր օտար համար, ժողովրդի ընդհանուր բարօրության համար դուք այդև լարեք է նստեք այտեղ: Եվ դրա համար էլ ես հայտարարում եմ, որ ես ջրում եմ այս պառլամենտը:

Այժմ ո՞վ էր նա: Բռնակալ, լիբերալ բռնակալ: Սպաներից մեկը փորձել էր նրան կոչել կայսր: Անգլիական հանրապետության ողջ շինություն այժմ պահպանվում էր նրա հզոր ատանձնակի կերպարանից: Կերպարան, որը հարկազույցված էր, ինչպես նա ինքն էր վշտացած կարծու, կուտակում էր միանձնյա: Եվ ընտանյան է, որ այդ կերպարանը զարձակ գլխավոր, պարզորոշ երևացող թիրախ տարբեր կարգի իշխաններ համար՝ և աչքին, և ձայնին, և արտասանմանին, և՛ ամենամտոտիկ շրջապատին...

Գաժադրությունները նրա հանդեպ շատանում էին: Գեռնու 1654-ի ամսանքը երկու առյախաներ, Կարլոս Ստյուարտի գիտություններ, փորձում էին դաբանակալել Լեմիթոն-Քոթի տանող հանապարհին և նրան զրկել կյանքից: Միայն Թերլոյի զգուսու-

Քյունն էր, որ այն ժամանակ փրկեց կրոնավիճին նրա խորհրդով էր, որ Կրոնավիճ ևերձաքաղաքային իր պալատը պնայց ու թե կատարով, այլ նովակովով, դնում է Կապիտիները, իհարկե, բանվի-բանն Այնն, մարտին, կապակներեք փորձեցին ապստամբութիւն թրմարացեակ միակցամից մի բանի կամօտութիւններուն: Քայց նրանք առայն իսկ նույնք պատմական Մարտին-Մուր դաշտում ցրվեց տեղական միջոցային կողմից: Գլխավորողներին վերջինն գերի է շուտով ստորկիւթյան ժախնեցին Բարբաղոտի պալատացիներուն:

Մի կողմից անուարկեցեցին նաև ժախից եկող վտանգի դեմ: Հարիսինն ազատեցին և բանտարկեցին Քերիսորուցան: ամրոցում, Ուայթ կղզում՝ ետքն այն ամրոցում, որտեղ մի ժամանակ տանջվել էր Քարգալոր Կարլոսը, վայրմասին վտարեցին պատգամենաց, իսկ փետրվարի 10-ին ժամանակ Օլիվեր Կրոնվիչին՝ դեմ պարսկացիքը զրկուտ պահին ձերբակալեցին: Ռոբերտ Օվերթոտ նին բռնեցին Շտայնդիլայում և առան կալաքերի տակ: Ջորջ չէր, որ Կրոնվիչը այդ երկիրը վտանգել էր իր հովատարիմ ծառա Մեռցեին:

Քայց Օլիվերին միշտ թվում էր, որ իր կառավարութիւնը վտանգի մեջ է: Պաշտաններ կրճատեց բանակի ուժերը և այնտեղ հաստեանում էր դժգոհութիւնը: Արտաքին թաղաքակառու-թյունը, ստիկանութիւնը, արքունիքը՝ այդ ամենը փող էին պահանջում: Հարկ էր լինում տապալում դիտատարի արքաների պես՝ սաստիկացեակ անցիկները, պարտքը խնդրել դրամատաներից, անգամ բաց թողնել հանգանակութիւն թերթիք, որոնք բաց էին թողնվում պրոտեստորի անուամբ: Կա ծնում էր արտուճելը, ասեկոսեներ, իսկ թ հայաքանուր փողովորդ մեջ շատանում էին աղանդները: Ի հակառակ է շեքեթբող միակամութիւն մարգ-կանցք՝ սրբեաների, սանտորների, անարապատեաների, ի հայտ եկան նաև կիսաթերթերը: Երանք ձգում էին Քրիստոսի հետ միասեկանան միավորման և բոլորը խոսում էին այն ընդթիկ լույսին մասին, որը կարող է հուսմովկ յորաքանչյուր մարդը, միայն թե նա դեմ նեմի այս աշխարհի բոլոր գաղթանկութիւն-ները և իր սիրաթ բաց անի աստուծուն նրանք ստում էին, որ բո-լոր մարդիկ հավատար են, իշխանութիւն ունեցողներին դիմում էին արդւո-ով, հրաժարվում էին դիտակ հանել նրանք, առաջ և երջում տալ կրկին, ինչպես Տեղափոխութիւն նախորդակին, թաղաքից թաղաք, դրուից գրուղ էին շրջում Քաճառտական թա-րադիները, գլխներին հավատում ժողովորդին, ստատորն սիտում էին մշտապառա, հին կատարանակի պատկերները, թողազերկ էին անում, կանչում երկն անեղի...:

Ի հայտ եկան նաև որքից վտանգավոր նշաններ, որոնք Տիշի-նում էին Տեղափոխութիւն նախորդին Կրոնվիչին բաց ծանոթ վա-ճառական Ջորջ Կոնին հանկարծ հրաժարվեց վճարել պատգամեն-տի կողմից շատատալում մաքառային տարբերը: Գլխավոր դա-

տավոր Ռուլլ խնդրեց ընդունել իր հրամարականը, բանի որ չէր կարող և չէր ուզում ընդունել այդպիսի տարբերի օրինականու-թյունը: Իրադարաններ Ուայթլորը և Ուիլիերիցթոնը նույն այդ պատճառաբանութեամբ հրամարկեցին ծառայել որպես Մեծ կի-րի պահպալաններ:

Կրոնվիչը վարուց արդեն, թեևս սարբերիս հետ հենց այն պատճառութիւնից հետո, իր հիմարութիւնն ու թուլութիւնն այդ ար-տահայտութիւնից հետո չէր հավատում, թե ինքը կարող է օրնէ բան փոխել երկում, ժողովորդին տալ նոր պնտական կառուց-վածք, նրան բարիք րիկուղ Չէ, այժմ մե ան անքան հույս ուննր րարիք գործելու, որքան ցանկանում էր կանխել երկրին բոլոր կողմերից սպառնացող շարիքն ու աղետը: Եմ նա պատրաստ էր ծառայել իր ժողովորդին թէև ոչ որպես թագավոր, այլս որպես կոնսերվը, ստիկան, կարգ ու կանոն պահպանողը: Քայց մի մարդն ինչպե՛ս կարող է հանգստութիւն պահպանել մի այն-պիսի մեծ համայնքում, ինչպիսին Անգլիան է, դեռ Շտայնդիսան ու Բոլանդիսան էլ միաբաշտը եմ Կրոնվիչը որոշում է Անգլիան և Ռեյսը բաժանել տասնեակ զերուպիսի և յայտարանելով գլխին ղեկավար նշանակել մի-մի փոքրիկ պրոտեսկոտը՝ մայր-գեներ-ալու Այդ անձնավորութիւնը զենց իր՝ գեթազուն կոնսերվը, նման պետք է պատանդութիւնը նա ամեն ինչի համար: միջոցային և հարկերի, կրօնի և քաղաքականութիւն, դատավորների և զա-տապարտյալների համար: նա պարտավոր է, ինչպես սովում էր պրոտեսկոտի հրահանգում:

— Ընչի խոտովութիւններն ու ապստամբութիւնները.
— միջոցներ ձեռնարկել մեծ ձանապարհների վրա սովակո-ղութիւնն ապահովելու համար այն մարդկանցից, ովքեր դրազ-ում են կողպուտաներով ու զրոգութիւն:

— Խոտիվ հեռակէ կառավարութիւնից դժգոհ մարդկանց վարքին և արշելի նրանք հավատար, թող շատով ո՛ր ձևար-շամ, ո՛չ աքլոտակով, ո՛չ արձահատ կամ ապօրինի ժողովներ, բանի՝ որ խոտովութիւնը սովորաբար ստաշանում է այդպիսի տարիներից:

— Հարմարերէն պարագ-սարապ իրեղոցներին, որպեսզի հնարավոր լինի նրանք հարկազարար աշխատանքի տեղադրել կամ աքսորել, միջոցիկ ձևոր անելով լավագույնս ապահ-վել աղքատներին ու ի կատար անելով համապատասխան օրեն-քները:

— պալարիկ անպակութիւնն դեմ, միջոցներ ձևոր անելով հնարաբար դատավորների և հողեր անձանց հետ մեկեղով ընդ-դեմ հարեքեքութիւն, ստամանանարքանն և այլն, դրուշա-րեկ անփութ Տաշտարար դատավորներին, որ նրանք կարող են հանձնել պաշտանից:

Այդպիսի իշխանութիւն իրականացնելու համար մայր-գե-ներակներէն վերապահվում էր հրահանգել տեղական միջոցի-

յունակում հետագայի մեր ժողովրդին Գարաբեյցիք հայա-
մանքներ, բայց արեք սինազգանքը, թուլաստեք մեզ ազատ-
ուն լուստար սննի մէջ երկրում Կրա համար մեք սուր Պր-
գոսի տունը կունենէք 500 հարաք ֆունտ ստեռլինը:

Գայթապաթի ժամ էր Համապատկերութիւնը հրեա վա-
ճառակներին հետ կրօնական մեծ շահ էր խոստատուն կէլ
կհաստատուններին հազիվ թէ որևէ մեկը ընդդիմանար, և այդ
գործով հետաքրքրվեցին սպայութեան ամենից բարձր շքան-
ները: Բացմաքսն իրավարանները համենի որեւէպրոֆիտունե-
նում գտան համապատասխան տեղեկներ: Բառից պարզվում է,
որ էլուարը 1-ը որոշում է կալացրի Անգլիայից արտաքսել ոչ
բոլոր երթալեցիներին, այլ միայն երբայական դավաճութեանը
պատկանող վաշխառուներին: Հայտնի է, որ XIII դարում նյու-
յայի խոշորագույն աստվածաբանները, համալոզմանի բննելով
հարցը, կկան այն երթալեցութեան, որ վաշխատուական տոկոս
վերցնելը պարզ տված փողի դիմաց այնքան էլ մեծ մեքը չէ
քրիստոնյայի համար, ինչպէս համալոզել էր տասներում, վաղ
միջնադարյան ժամանակներում: Սակայն քրիստոնյա-վաշխա-
տունների անաշխատ կեցողի վրա գրեցին իրատ սահման. երանք
չէին կարող գանձել վեց տոկոսից ավել: Եթէ քրիստոնյա-պար-
տատերը անաշխուտ էր ավելին, նրա դեմ կարելի էր գործ հա-
րուցել դատաբանում: Բայց երթալեցական կոտին պատկանող
վաշխառուները կէլեցական դատարանի իրավասութեանը չէին
ներկայվում և, հետևաբար, կարող էին վերցնել (և վերցնեց)
էին) շատ ավելի մեծ տոկոսներ (թագաբեր պարգայուն կեր-
պով փորձում էր վաշխա տա՛մանակապէս մինչև 43 տոկոս):
Բնականաբար վաշխատու-քրիստոնյաները սնանկանում էին,
իսկ վաշխատու-հրեաները հարստանում է հաշիվ Բազալտի,
խոշոր լինելովորդի, մամր ու միջին ասպետներ, վաճառական-
ներն ու գյուղացիները, որով և համընդհանուր աստիճաթուն էին
հարուցում: Միթի մի քանի պարիզից վաճառականների ճնշման
տակ էղուարը 1-5 ինքը, ինչպէս և ուրիշ թագալոզներ, որոնք
բազմիցս օգտվել էին հրեա վաշխատունեցի ճառարութիւններից,
որոշում հրատարակել Անգլիայից երաւում տասներոմ մասին:
Իսկ այժմ, հեղափոխութեան տարիներէ, թագալոզական իշ-
խատութեան և ճարտարագիտական կէլեցութեան լայնման հետ, վաշ-
խի տոկոսի ցանձման մասին որոշմանը հաջողակ էին քաղաքա-
ցիական դատարանների իրավասութեանը: Այդ պատճառով էլ
հրեա վաշխատունների վերապարծ Անգլիան չէր բերում անդալ-
ցիներին այնպիսի վնասներ, ինչպէս նախկիններն. երանք իրա-
վունքներով և հետ բարձրութիւններով համաարտիչ էին Ի պա-
տասխան շուտ Պիժնարի և շերի Մարթենի հանդարդի երթա-
լեցական կէլեցալոզութիւնից պահանջներին 700 հարաք ֆունտ,
իսկ պատճանհետում հարաբարեցին, որ հրեաների հետա-
պիզման մասին հին որոշումը պետք է վերացվի: Բայց պատգա-

մեկը այդ օրերին զբաղված էր այլ, շատ ավելի կարևոր գոր-
ծերով, և հանրապետի ընթացք շատացայ:

Եվ ա՛հ այժմ, 1655 թվականի սեպտեմբերին, Ամստերդամի
հրեական համայնքի առաջնորդ, գիտնական-աստվածաբան Մա-
նասիա բեն Խարպելը երեք ռաբբիների հետ ժամանեց Կրոմվելի
մոտ, որպեսզի բարենշտող վախճանի հասցնի հրեաների Անգլիա
վերադառանալու գործը:

Կրոմվելն ընդհանուր ամամար մեծ հանդուրժողութեան կողմ-
նակից էր, և որպէս կանոն, քաղաքակառնրն էր վերաբերվում
այլ ազգերի ներկայացուցիչներին: Միշտ է, հրեաները միտում
էին Քրիստոսի աստվածայնութիւնը, և սկզբում Կրոմվելը ան-
վաստանութեամբ էր վերաբերվում նրանց հետ: Սակայն Քիւրթը,
որը հանդիպել էր Մանասիա բեն Խարպելին և որոշ գործեր արել
նրա հետ զեւես 1651 թվականին Ամստերդամ իր ուղևորութեան
ժամանակ, պրոտեստորին համոզեց, թէ որքան օգուտներ կեր-
բեր՝ ինչպէս քաղաքական, այնպէս էլ անտեսական բարեկամու-
թեան այդ ժողովրդի հետ: Գիտական քարտուշարը, գրանից
բացի, վազուր էր օգտագործում իտալական հրեաներին, որոնք
անկեղտ կերպով ապրում էին Անգլիայում, որպէս իրազնկիչ-
ներն ու լրտեսներին, որոնք Էր ռուսներն էին ճարտարներն ստու-
կել կիրպական արքունիքների բոլոր գաղտնիքների մէջ, բոլոր
տեսակի զավաթութիւններին ու բանասերութիւններին մէջ, Պրո-
տեստորը դրա համար համաձայնեց բնութեւէ երթալեցական պա-
տիւրակին: Բարեկամութիւնը նրա հետ, թերևս, կհառայի Քրիստո-
նայի փառքը:

Գիտածները 4-ին Կրոմվելը խորհրդում հանդես կկալ մա-
տով, որով ապացուցում էր, որ երթալեցիներին Անգլիայից ար-
տաքսելու մասին 1290 թվականի օրենքը արքայական տաննե-
նաշխորման սակ է և այն կարելի է ու պետք է վերացնել:

Սակայն շատերն ստարիցներն Այնժամ Կրոմվելը գաղաթնե-
րից վիճարանութիւնները և հետաձգեց հարցի բննարկումը: Ոչ
մի օրենսդրական որոշում այդ ստիվիլ չհրատարակեց, բայց
հրեաները դրա օգուտը չընդհանրում իրենց ավելի ազատ դա-
ցին: Արտաքսել 4-րդերը Կրիշակները Ամստերդամից տեղափոխե-
ցին:

Քաղաքական կրկնու-
անդուն մասնակցել քրիստոնական
առևտրին, որ ըն յաներ զրանք նախում էին հուշուով և հավա-
սում էին նրա հավանաբարութեանը: Բայց միայն ուժը տարի
սան, երբ Կրոմվելն արդեն կենդանի չէր, իսկ անդրկական գահը
կառավարում էր Կարոլ II Ստուարտը, նրանք վերջապէս պաշ-
տոնպալես թուլատրվեց ազատորեն այրել Անգլիայում:

1654 թվականի մտանք, Հոլանդիայի հետ շահագիտ հաշ-
տութեան կնքուղից հետո, Օլիվեր Կրոմվելը Գիտական խորհր-
դում հարաբարեց, թէ այժմ հարկավոր է մտածել իտալականից
հետ պատերազմի մասին: Անգլիան մեծ նախատարմ ունի, և այն

պետք է օգտագործել, «բորժնետև աստված չի պահանջում մեզ-
նից նստել սեղանում: Մենք պետք է մեզ հաշիվ ասենք, թե ինչ աշ-
խատանք կարող ենք անել աշխարհում նույնպես, ինչպես ասնն
ենք անում»: Կրոմվիչի հավատք պատահով և անձնուրաց չէր, ինչ-
պես որևէ կիսաբերին Ոչ, նրա բողոքականությունն ուներ ռազմա-
տանկ, զավթողական բնույթի: Անգլիացի ասալիկ պարտականու-
թյունն, ինչպես բխում էր նրա խոսքերից, պետք է լինի հոգ
տանել բողոքականության հաստատմանը, և այստեղ գլխավոր
թշնամին Բուպանիան է:

Լամբերթն ստարկեց:

— Բայց մենք բավականաչափ հոգսեր ունենք ասանք. հեռա-
վոր և վտանգավոր ձեռնարկումները վառ ծառայություն կմա-
տուցեն բողոքականությունը: Բացի այդ, դրանք չափազանց
թանկ են:

— Նավերն արշավանքի պատրաստելը,— պատասխանեց
Կրոմվիչը,— ավելի թանկ չէ, քան այն անցործություններն մեզ պա-
հելը: Իսկ այդպիսի արշավանքները օգուտներ շատ կերեն: Խա-
պանական տիրույթները նոր Աշխարհում շատ են. մենք կարող
ենք դավիթը գրանք: Իսկ իսպանական արծաթյա նավատորմը:
Գա նույնպես կարող է ընկնել մեր ձեռքը:

Լամբերթը տատանվում էր: Պատերազմն իր հետ կրերի հար-
կերի ուժեղացում. հեռավոր դադուկների նվազումը հազիվ թե մեծ
օգուտներ բերի: Ռոտեղից գտնել մարզիկ հեռավոր արշավանք-
ների համար և օվկիանոսի այն կողմում հոգ մշակելու համար:
Դրանից բացի, Բուպանիայի հետ շահութաբեր առևտուրը կզա-
գարի:

— Ինչո՞ւ,— պատասխանել է Կրոմվիչը:— Ամենին էլ պար-
տադիր չէ հարաբերությունները խզել Բուպանիայի հետ նվաճ-
պայում, եթե պատերազմում ես Ամերիկայում եղած նրա գա-
ղութների դեմ: Դրա օրինակը թագուհի Եղիսաբեթի փառավոր
գործերն են:

— Բայց դա բավական թանկ կնստի,— անձնատուր չէր լի-
նում Լամբերթը:— Գանձարներ կդատարկվեն:

— Դրա համար արժև:— Կրոմվիչից նրանք օգուտն չի-
զեղում էր Եղիսաբեթյան ծովակալի մարիսկի: Բազմաթիվ
պայտվածներ:— Վեց արտգերբայ ֆուկենոնց զապանելով Մեք-
սիկական ծովածոցը, կրերեն ավարը:

— Բայց հույանդացիները: Նրանք իրենց ձեռքը կվերցնեն
իսպանական առևտուրը, իսկ Անգլիան կկորցնի այն: Նրանք
կհարստանան և փոխվորե՞ն կդիմեն:

— Deus providebit,— պատասխանեց Օլիվերը լատինե-
րեն:— Բոլորն ասածն կամքով է:

Կրոմվիչի արտաքին քաղաքականությունը ներկայացնում էր
վերացական երազանքների մի քանահաճ խառնուրդ: Բոլոր կաթի-
լիկական ուժերի դեմ բողոքականների խաշակրաց արշավանքի

մասին, սթափ գործնական հաշիվներ՝ իր ազգի շահույթի հա-
մար, իր դատակարգի համար և ձգտում համաշխարհային տիրա-
պետության: Նա Լամբերթին անհարգում էր «Հոտի պարխույ-
ները թակելու անհրաժեշտության մասին»: Նա ասում էր. «Եթե
ես տասր տարով երկուստարը լինեի, բայց լինի նվթրապատմ մի
թագուհու, որքն և շատիպի զոգուր: Բայց օդուրը, նյութական
«հեռաբրքությունը» գա, թերև, ամենից գլխավորն էր նոր
Անգլիան, որ գլխատեղ էր թագավորին, որ ազատագրել էր իր
վաճառականներին և նախաձեռնող սքավալրներին ֆեոդալական
ասձմանափականներին, էլք էր պահանջում դեպի համաշխար-
հային ասպարեղ, ձգտում էր զարգացած առևտրի, նախաձեռնե-
ղականության, գաղութային զավթումների և ծովի վրա տիրա-
պետության նրա նպատակն էր գրաձեղ ռազմական, քաղաքա-
կան, առևտրական գերակշռության հասնել աշխարհում: Եվ
Կրոմվիչն իր արտատուրը տաղանդի ողջ թափով օժանդակում էր
հասնելու այդ նպատակներին:

Նրա առաջին խնդիրը բողոքական երկրները՝ Անգլիայի, Հո-
լանդիայի, Եվրոպայի, Գանձիայի միջև անբավույթի գաշիքը ստեղ-
ծելն էր: Անգլիան այդ գաշիքում պետք է առաջատար դեր խա-
նար և այն ուղղել Հոտի ու կաթիլայական պետությունների դեմ:
Հաշտությունը Հույանդիայի հետ, պայմանագրերը Գանձիայի և
Եվրոպայի հետ անգլիայի առևտրականներին ազատ մտաք էին
պահանջում Բալթիկ ծով:

Բայց Հույանդիան շարունակում էր մրցակից մնալ: Այնժամ
Կրոմվիչը ցինիկաբար առաջարկեց նսան բամանել աշխարհը.
Նվթրապատմ և Աֆրիկայում նրանք կօղպվեն առևտրական հա-
վաքտ հնարավորություններից, Արևելքը կլինի Հույանդիայի
առևտրի դուրսը, իսկ Վեստ-Ինդիան և Ամերիկան կմեցնեն
Անգլիային: Ե՛րկու երկրների շահերը,— ասում էր նա,— կախա-
նում են առևտրի և նավագնացության ծաղկման մեջ: Աշխարհը
բավականաչափ յան է ետևույն համար: Եթե երկու ժողովուրդ-
ներ կառուցանան ինչպես հարևան և հասնանալ միմյանք շահերը,
նրանք երկիրը կդառնան աշխարհի զանձարանները:

Բողոքական երկրների ընդհանուր տաշիքը, սակայն, ուսու-
պիտ էր: Այն յունեք գլխավոր՝ անտանական հիմքեր, և հնք
տեք բոլոր կարևոր ու շահեկան իր անբավանականությունն էր
ստատահայում Անգլիայի օսվթողական ձգտումների առթիվ:
Գանձիայի և Եվրոպայի միջև թշնամությունը շուտով վերանեց
պատերազմի:

Երկրորդ խնդիրը հարաբերությունների կարգավորումն էր
Մեքսիկայի և Բուպանիայի հետ, որոնք միմյանց հետ պատերազ-
մական միճապում էին: Գրանցից յուրաքանչյուրի ղեկավարակա-
նները հակում էին դեպի Կրոմվիչը և քանում էին ձեռք բերել նրա
ստատահայում: Մա ընտրել Գրանձիան՝ և այն պատճառով, որ
Բուպանիային համարում էր Անգլիայի օրհանկան թշնամին», և՛

այն պատճառով, որ դաշինքը Ֆրանսիայի հետ անտեսական ու բազմաբանական մեծ օրոնուն էր բերում: Կրողվելը դեռևս փորձում էր օգնել ֆրանսիական հուզմունքներին: Գրանից բացի, Կարլոս Սալտարաթը, որի մայրը ֆրանսուհի էր, Մազարինիից օգնություն էր ձեռք բերում, զուգի Անգլիա ներխուժելու համար, այդ մտադրություններին պետք էր խաչքոչուտել: Վերջպես, Ֆրանսիայի աջակցությամբ վտաս էին երկով միայն, կարելի կլիներ անգլիական նավատորմի ողջ հզորությունն ուղղել իսպանական զարթոթների վրա, որոնք անգլիական նվաճողներին խոտտանում էին հարուստ եկամտի աղբյուրներ, արգելանք հղող, ոսկեբեր գետեր և արծաթի հանքեր:

1655 թվականի նոյեմբերի սկզբին պարմանադիր կերպից Ֆրանսիայի հետ: Այն հուշակում էր խաղաղություն, բարեկամություն և դաշինք: Երկու կողմերը խոտտանում էին շոգնել մյուս կողմի թշնամիներին և «խոտաբարներին»: Ֆրանսիայի համար, կա նշանակում էր ճարձարում ոռոյակտներին օժանդակելուց, Անգլիայի համար՝ հուզմունքներին: Թուլարարվում էր անարգել կերպով Ֆրանսիա արտահանել անգլիական բրդը և մետաքսը կտորեղեն, Անգլիա՝ ֆրանսիական կտորեղեն և զինիներ: Պայմանագիրը պարտնակում էր նաև զանգի հողավանդներ. Ֆրանսիան պարտավորվում էր Բուպանիայի հետ հաշտություն չկնքել առանց Անգլիայի համաձայնության:

Համարյա այդ նույն ժամանակ սկսվեց պատերազմը Իսպանիայի դեմ, Բելգիք գրեթե մի տարի շարունակ զեկերում էր Միլիտերական ծովի վրա, իսկ այսպե ցուր եկավ Զիրրավար և սեփե հետամտել իսպանական արծաթյա նավատորմին: Մյուս ծովակալը՝ Պեններ, ուղևորվեց դեպի Վեստ-Ինդիայի իսպանական տիրույթները, որ և շուտով զավթել հասնական, և ապրանքների Իսպանիան կարճը ցրեց անգլիական նավերի և պարանքների վրա, որոնք գտնվում էին եր նավահանգիստներում, ևս կանչեց իր դեսպանին Լոնդոնից և վերջպես պատերազմ հայտարարեց: Պատերազմը Անգլիային չրեքից արագ և փայլուն հաջողություններ էր բերել մի քանի քեր հաջողությամբ, որով արծաթյա նավատորմը 1656-ի սեպտեմբերին հաղթությունը ժպտաց մի օրիչ նավապետի՝ Ռիլարդ Սթենիերի: Սա շրտապի արեց մի քանի նավ, երկու միլիոն ֆունտ ընդհանուր արծողությամբ, և սիրելի մի խաչք թիանավի, որը տանում էր 600 ֆունտ արծաթ: Թանկածուրք բերո շարժվում էր անգլիական հողով Պորտուգալից դեպի Լոնդոն 38 հրատալերով: Հարկավոր էր ամբողջ ժողովուրդի առաջ էր ցույց դնել հողաթանկեցու: Յոթ ամիս անց Բելգիքի արեցի կզույտ մտա ջրատույց արեց իսպանական տորմիլը, որ թվերից Սահիա-Սրուս նավահանգիստը, այլընցիկ և ջրատույց արկնցիկ տասնյոթ թիանավի և հինգ Անգլիա: Գրանցից վերջով արծեղավոր բերո ուղարկեցին Անգլիա: Այդ վերջին հաղթանակով ավարտվեց ծովակալ Բելլի կարիերան. 1657

թվականին նա մեծավ հայրենիք վերադառնալիս, արգեն նրա տիրերի բոլորովին մտախի:

Միաժամանակ Իսպանիայի հետ պատերազմ էր տեղի ունենում ցամաքում, ինչպես և Վրանդիայում, որ անգլիացիները զորք ու զինամթերք էին ուղարկել ի օգնություն Ֆրանսիայի կրողվելը կրողում էր հաղթության դեպքում կծառայեր Եվրոպայում: Կրողվելու արտաքին բազմաբանական մտահոգումները շլացնում են իրենց ֆանտաստիկ ընդգրկումով: Առաջին անգամ պատմության մեջ նա մշակեց համաշխարհային ուսումնաբարության պես մի բան: Նա ժրջողի կատաղանք միավորել բոլորաբանական պատմությունների ընդգրկումով, վերահսկողությամբ Միլիտերականության և Առաջնայանի վրա, բրիտանական տիրապետությունը տարածել Վեստ-Ինդիայի և Արևելյան Ամրոպայի:

Մեծամտեղ և անգամ Թուրքերի հետ: Անգլիայի միջնդգային համարումը նրա կատաղարման տարիներին անհատկանց կերպով անց, երբարդական ծայրամասային երկրք այն դարձավ Եվրոպայի առաջատար տերությունը: Երա փառք էր տես մեջ, հուշակում էր Կրողվել թվանի Վարենդոնը, — ընդամենը միայն օտմիլներ է այն փոքր, որը նա ուներ արտասահմանում: Գրողվար էր որոշել, թե՛ Երկուսուհինը... Եվ քանի որ դրանք բոլոր հողատ նրա զոհում էին իրենց պատմելու և իրենց շահեր, ինչ էր որ նա պահանջում էր սրանից, ոչ մի բան նրանք երան չէին մեթոնում:

Տանը, սակայն, արդյունքը միանգամայն այլ էր: Համաշխարհային փառքը նրա վրա ծանր էր նստում: Տեսակն պատերազմները կրողում էին գանձաբանք: Պետական պարտքը 1655 թվականին հասնում էր 781 հարաթ ֆունտ, երկիրը տնցում էր թիաների ծանրություն տակ, Միլիոն մեթոնում էր փոխառություն տար: Վանառականները արտնքում էին Իսպանիայի հետ շահվետ անտերի զարաթեցման դեմ: Բանայի ուժնի չէր ստանում և բարձրաձայն արտնքում էր:

Ամեն ինչ երրեց անկանանիլուն տանում էր ընդել պատմանեանի դամբարանը: Միայն նա կարող էր փրկել գանձաբանքը, զվեարկել նոր հարկերի օգակել:

2. «ԱՆՍՏԵՆԻ» «ԱՆՐԵՍԻՏԻ» ԵՎ ԽՈՐՀՈՐԴԻ»

— Ես չեմ պատրաստվում այստեղ, որոշ ճոռամխոտներին նման, Անր սույն շաղ տայ խոսքեր: Մեր պարտքն է խոսել զործից, աստված ինքն էր մնդից պահանջում:

Այս խոսքերով սեպտեմբերի 17-ին կրողվելը բացեց նոր պայառանքների նիստը: Նա խոսեց երկար, ավելի քան երկու ժամ:

մնում հենց իրեն Հիսուս Քրիստոսի անցն ընդունենին, նրան անվանում էին Հեյնս Ենյորը, ուս կոչվել էր Իննթարթ մտու պաշտօնականության գործերի մեջ, իսկ ապա բնօրհնել էր Էնթեքին լույսի բարեկամների համարը և գործակի կյանքի: Արտաքինով նա իսկապես հիշեցնում էր Քրիստոսին՝ ոչ թաղ, մտք խարստալ ծորուք, երկարավուն, ճգնավորի գեմը, ուսեղենի թափված ապերը՝ նա մաս եր գալիս բազաբից բազաք և շջիտա իր հեզուքլամբը թև բարդելու ունակութլամբը արնայն էր կախարարում ունկեղերենին, որ ամբողջ կրնկապես դնում էր նրա ետեկից և նրան երկըրպազում էր որպես ուսուցչի: Մի կին նույնիսկ պնդում էր, թե նա իրեն հարութլուն է ավել մեռելների միջից:

Նրան բանու նստեցրին, իսկ իր բաց թողեցին, նրա երկըրպազունները չլավում ու սրբապիղծ էր արարողություն սարքեցին նեյլորի մուտքը Քրիստոլ նրանք կազմակերպեցին հար նման Քրիստոսի մուտքին նրուսաղեն՝ շարչարանաց և խաշ հանկվուո նախորակին: Ելուկ նարեկ չէր կարողել և նորահայտ մեծարկ գնում էր ցորի հեծում: Ոգեորված ամբողջ վազում էր նրա ստեղծի, նրա ձանապարհին սփռելով մողիկներ ու ճուղերու՝ «Չվանանա», «Չվանանա...» Շլում էին կանչեր...

Նեյլորին ձերբակալեցին և տեղափոխեցին Լոնդոն: Նկատյա ասնելով հատուկ կարեորությունը՝ նրա գործը որոշվեց քննարկել պաշտաննտում, թեպետև բստ սահմանագործության պայտար չուներ դատանակ: Իշխանություն: զրանով նախկինում օժտված էին լինում միայն լորդերը:

Նեյլորին մեղադրում էին սրբապիղծություն, ինքնակալություն, գալիսկալություն կատարելու մեջ: Վերաքանտեթլունները նրա գործով ընթանում էին մի քանի օր, միայն 14 ճայիկ մեծամասնությունը փրկեց նրան մահապատժից: Օրինապահ դեպատասանների ատելությունն ու վրոշմունքը սաստիկանում էր քրեանով, որ նեյլորը, ինչպես կար կվաքերների սովորությունում, Տրամարկից զինարկը հանել բարձր ժողովի առաջ, խտեղորովի սփրքերին և արտասանել էր մասն սահմանված խոսքերը: Վնեցյին նրան երկու ժամով անբարանքի սլունեկ զամեկ Վնեթիսիսիսերում, ապա խարաղանահարել Վնեթիսիսիսերից մինչև Հին Բոքսոս քրկում ողջ հինապարհին, իսկ Քրիստոյում նա նորից երկու ժամ գամված էին նա առարգանքի սլունեկ, որից հետո նրա ճակատը խարանակը լեզուն դաղել շիկացած երկաթով: Բայց պորիտանական չարսուխ երակակալությունը զրանով էլ չէր սահմանափակվում: Մարմնական պատիժներից հետո, ասված էր վճար մեջ, նեյլորին պետք է ուղարկել Քրիստոլ, քաղաքով մեկ մերկ մաս սածել, ճաղկել մտքակով շուկայի հրապարակում և ուղարկել բանա, ստանց կարգալու, զեղուր և հարաշատներին տեսակցելու իրավունքի:

Ահա թե ինչպիսին էր գիտարությունը ու հարաշատանադործողությունն այդ պարունակների կրոմվեց զրոզված էր պատժի այդ բարբարոսական միջոցների վրա: նա կարող

էր ցաման պահին դաման լինել, զրա վկաններ են՝ Դրոզդի բազմաշարքս պարիսպները, բայց ստանախոր վարադությունը յոթթ էր նրան Դեկտեմբերի 25-ին նա ցրից սփրքերին, «Տեղականալով ոմն Զեյնս Նեյլորին ձեր կողմից կալացած դատանվոր մասին; թեկնուտ մեներ խորում ենց նվազադուր իսկ պաշտպանություն տակ ասնել այն մարդկանց, ովքեր մատում են վարվում են նրա նման, բայց, համեմայն գիտյա, քանի որ մեկ իշխանություն է ընկեղված պաշտպանելու այս ժողովուրդ շաներ, և լիմանալով, թե ինչպես հեռուն կարող են գնալ այդպիսի գատավարությունները (որ սոցիալիզմում են առանց մեր մասնակցությունից), մենք ցանկանում ենք, որ պայտար մեյց սեղեկացնի, թե ինչ հիմունքներով և ինչ պատճառներով է նա գործել:

Պայտար շլատասխանեց, իտշտանգումների երկար շղթան շարունակվեց բմխանքի ճշգրտությունը: Կրոմվեց իրեն անցող զգայ: Միակ բանը, որ նա կարողացավ անել դա փորքինը թեթևացնելու էր կալանավորի լիճակը բանտում՝ արքեն պատիժներ կրելուց հետո՝ Ո՛չ, այդպիսի սահմանարությունը նրան չէր գոհացնում: Պալատիկնոր զարմալով ամբողջ իշխանությունը վեցնում էր իր ձեռքը, և պրտանտորը չէր կարողանում միջանաղի, չէր կարողանում սագամ ներսով շնորհի մարդուն նրա և պրտամեկտի միջև միջնորդ էր պետք: Գուցե թե հիմենլ լորդերի պալատի նման մի որևէ բան՝

Նեյլորին դատի ենթարկվողց մի քանի օր հետո պալատում զրվեց մայրը-գնկերայների հարցը: Մենչյան տաներ նախորդին Դիսորոն օրինակում մարքեց նրանց փունկեցիաների շարունակման և համապատասխանորեն նրանց պահպանման հարկերը տար ստեղծի չափով սուլյանների բուրդ էկանտուններից գանձելու մասին: նա հույս հանդ, թե դեպատասանները, որոնք շտպում էին հասնել ստանկան թիվավորին, հապանել փաստատուն օրինարիքը, ստանց քննարկում Բայց նա սխալվեց: Մեկը մյուսի ետեկից դեպատասանները կույթ էին ունենում հեղինակություն լույսելող ունեիկի դեմ: Ինչո՞ւ աղքը բաժանել գնկերական օկարներին՝ շիջյաբակական կանտունների նման Ինչո՞ւ հարկեր ցամեկ ժողովրդին մեղող իշխանությունների պաշպանման համարը Վեճարանությունները շարունակեցին հունձարին: Կրոմվեցի փեսան, նրա սիրտանս Բեթթիկ ամուսին Զոն Քլեյփորը, կանոնադի գրտապարտում էր սոցիալստիկանական իշխանությունը: նրան արձապացնում էին լորդ Բրոզհիլը և պրտակորի ապականք՝ գնչոպսիտ Հենրի Կրոմվելը, ձերուկ սքր Յիլմիրի թուր: Մրանց աարկում էին իրենք մայրը-գնկերանները՝ Դիսորոն, Բաթլերը:

Բուրդի համար անպատակի Կրոմվելը պաշտպանեց օպորդիսան: նա Հենրի Կրոմվելին պարեկեց իր ուսերին գցած թիկնոցը և իր ձեռնոցները: 1657 թվականի հունվարի 28-ին մայրը-

զրույթներ է պարունակում ամեն ինչ մասին, բացառությամբ այդ մի բանի՝ արքայական տիտղոսի: Ես ասելով մտադ չի լինի, կեն յասեի ձեզ, որ չեմ կարող այն բնույթնով, աղբյուրի բնու վերցնել ինձ միայն: Ես ասելով, քան որե՛ն ձե՛ս ուրիշը, գիտակցում եմ, թե ինչպիսի հոգեքեր ու զովարտություններ են ընկնում այն մարդու վրա, որն ժողովում է աղբյուր բարձր վստահությամբ: Կարձ առած, ես պետք է ձեզ այսպիսի պատասխան տամ: Ես չեմ կարող ինձ միայն վերցնել թայգալորական տիտղոսով կառավարման այդ եղանակը: Այսպիսին է իմ պատասխանը այդ մեծ ու ծանրակշիռ հարցին:

Մայիսի 19-ին «Նշանակցության հանրագրի ու խորհրդի քննարկումը պառլամենտում վերակազմել: Պաշտախի չհաղորդվող վերահանձնել արքայական տիտղոսը, բայց չէ՞ որ պրոտեկտորը չէր հրաժարվել մյուս կետերից: Իսկ չնեց այդ մյուս կետերն էլ, որոնք ընդլայնում էին պարլամենտի իրավասուները, ունեին կործանարարուն նշանակություն: Այստեղ էլ պայտար հաշիվահանկ տարավ: Մայիսի 25-ին «Նշանակության հանրագրի քննարկման նոր առաջարկությանը, որից հանվող սակ առաջին կետը՝ արքայական տիտղոսի ընդունումը, 4րոսմիջը համաձայնությամբ պատասխանեց: Իրանից քիչ անց զեներալ (ամբրիթը հետացվեց պետության մեջ զրադեհոսած քոլոր պատասխանատու պաշտոններից և քաշվեց իր կալվածքը, որտեղ սկսեց զբաղվել այգեգործությամբ:

Հունիսի 26-ին «Կեսմիխսիթեր-հոլում՝ նույն այն վիթխարի դաշխնում, որտեղ ուրուկիս տորի առաջ դառնեցին ու մահվան պատասխանեցին զգույնը մամուլնեց հասուխ միջոցով: Սազավոր Կարլոս Ի-ին, տեղի էր ունենում հանձնման հանդիսավոր արարողություն՝ պրոտեկտորի պաշտոնի ընդունման բոս նոր սահմանադրության: Իսկպանա առած, դա թագադրություն էր միայն թագին էր պակասում, որպեսզի այդ Նեոսիթիալումը արարողությունը կրչվեր իրեն վաչին սնունդով: Փայտաշինի պատվանդանի վրա, ճոխ ամպշոջանու տակ, հանուն էր շրջանդական թագադրման դահլը, որ հատկապես բերված էր «Կեսմիխսիթերի արքայությունից: Պատվանդանը դարձրված էր Ջենուպից վարչադպրուն թավիցով, ոսկեխոն ծնպերով: Գահի առաջ սեղանին զրկված էին զորչմտադիր կառավոր Ասավաժաչունը, պետական սուրբ, ոսկյա դաշխանը: Կողքերին զրված էին թագավթոններ՝ սիթերի, պառլամենտի անդամներին, դատավորներին, օլդերմեններին, օտարերկրյա զնապաններին համար:

Կեսօրին, ծամը երկուտուր, Օլիվեր 4րոսմիջը շքից թափոթի ուղեկցությունը ներս մտավ լիվ՝ լեցուն դահլիճը: Արիները, իրազրույթվանը մալել սղույնի խոսքից հետո, նրա ուսերին զցցվ կզարիտ խավոտ սորթիով ծիրանազույն թաշլյա թիկիտըրը, գտտերնց սրով է մտնը տվեց դաշխանը: Փաշաճարև սկսեցին

չեփոերեքը, որտաջին թնդանոթեքը, ժողովուրդը սկսեց զուչել, «Սևսաված, պահ՛ի՞ լորը պրոտեկտորին»:

Նրբ Կրոսմիջը վերնականանայն որոշեց հրաժարվել միայնական թագից և տատանուններին վերջ էր տրված, նա զարձավ մտնեղն պես ուրախ: Տկարություն ու հիմադրություն նահանջեցին: Նրան նույնիսկ թվում էր, թե ինքը խաբու է իր հակաուկորդներին: Նա իր ձեռքում կենտրոնացրել էր մի իշխանություն, որին կարող էր նախանձել յուրաքանչյուր թագադրու: Ամեն ինչ, բացի երեխայի խաշալիցից՝ ոսկե թագից, ի սպաս էր զրված նրան: Պաշտախնում արձակուրդի իր ուղարկվել մինչև հունվար Օլիվերը ծիանդում էր, կատակում ծիխարեթի և զուտարերի հետ, որոնց օտարերկրյա զնապանները տիտղոսի էին տարալաղուտարնու:

Մակայն շտաով ըրկրանքը մարեց: Հարկավոր էր նալբ առաջ քնդել, բայց ո՛րը նե իհարեք, զնպի խաշաղաբյուն ու բարձրամանում: Մայց քրոտ՝ էլ այլ երբանալարի կզրին: Իսկ նավապետը, որ կանգնած է զիկանիլի մոտ, արքին երկտասարը չէ, տկարությունը նորից են վրա տալիս: Նրա արքայական տարալաղությունը՝ Օլիվեր Պ. (պրոտեկտոր) ծրան է հանում ձեռքերի նկատակի որդրորդը, նրա տիտղոսություն տաղնապաշար է անում մտարիներին: Նա ձեռնադրված է լինում լորքերի պալատի ստեղծմանը: Այստեղ էլ նրան զարանակալում են ոչ քիչ զովարություններ: Նոր պալատի զարանակները, որին այժմ անթթանությունը անվանում են շմոտս պալատս, պետք է լինեն պատկանելի, հարուստ մարքիկ, ինքսք է աղբյուրություն ձեռք բերեն երկրում և միևնույն ժամանակ կաշու լինեն պրոտեկտորի հանդիպ և կարողանան լիզու գտնել ստորին պալատի հետ: Հեշտապես չէ այսպիսի մարզկանց գտնելը: Իրավացի է Քերլուն: սիտավեն այլ զրբում՝ մեկ է թե սիտավեն կին լեռտերին, հետո կողջաճ, բայց ոչ կիրին: Կնքողը ամանում ու աշունը Օլիվերը զբաղված է ցուցադրել կառնկելով: Նա նոր լորքերի թվում թեզդրում է իր երկու որդիներին՝ Սիլաբդին և Հենրիին, երեք փնաններին, սրանց երկու եղբայրներին: Մյուս կողմից, ընդգրկում է ծառանդարտ կեղ յոթ պերերի հին ազգանուններ կողքներին, սպա և, իհարկե, իր հավատարիմ յարեկամներին ու մարտական զինակիներին՝ պիտապիտներին ու գեներալներին: Ընդհանուր առմամբ վաթսուներեք մարդ:

Բայց երբ ցուցադր հաստատվեց և հրավերանում ուղարկվեցին, պարզվեց, որ բնավ էլ ամենեք չէ, որ ծարավի են տեղ զարդեցնելու այդ ցմահ և ոչ թե ծառանդող տարրերակերեն իստարաղտ պատարամ: Փերեքը հրատարակ են նստել միևնույն նստարանին նախկին կոչվակար Հյուստուն և նախկին կատակու Պրալդի հետ: Գանչին արձադանում են մեայի քառասուներկու հոգի: Առաջին ինտրին ներկայանում են երեսուկյոթը:

Գլխավոր բարդութիւններ, սակայն, սկսվում է պատմամեծի նոր նստաշրջանի բացման հետ՝ հունվարի 20-ին: Համայնքների պալատի կազմի փոփոխումը կը: Տեղերի մի մասը դասարկ էր՝ զուր Էին եկել նրանք, ովքեր այժմ նստած էին յորդերի պալատում, բայց փոխարենը նրանի ներկայացել էին նախորդ նստաշրջանում հանգանները: Նրանց ոչ որ էր արգելի, և պալատը համարվեց մոնիթին ու քաղաքական պայքարում բովանդակ հանրապետականներով: Իրենց տեղերում նստած էին Գեղարիշը, Արթուր, Ռոբերտներ: Նրանք նախապատրաստվում էին օպորտիւնիստ:

Կրճճվելը նստաշրջանի բացմանը ժամանեց ուղեկցած կառույցի Արեւին ծածկել էին թափշյա թնկապիտի տապալակներով: Գրուրո հունվար էր: Պրոտեկտոր լավ չէր գգում իրեն, և պալատմեծանի ուղղում նրա ճարտար յրենով երկարատևութիւնը նա խաղաղութիւն կը: Իր անում սեփնդի դեպուտատներին:

Մոսկո նախազգացումները, որոնք գնդերները թախտով էին պատում նրա սիրտը, արդարացաւ: Լուգի էին սկսել վիճարանութիւնները, անմիջապէս արահալարութիւնները տալու եկան և այն էլ ինչպիսի: Գեղարիշն ու Արթուր հանրապետական օպորտիւնիստներ կառաղորն զուր յերին գրուր: Երկարատև պալատմեծանում նրանք այնքան շարժու էին ներքին յորդերի պալատը վերացնելու համար, և այժմ ա՛հա յորդերը կրկին հայտնվել էին Վեթմեմներում: Ենկար գրեն յորդեր լավանները նրանց, թող պալատի պարզապէս սոյուս պալատ: Եթէ մենք նրանց յորդի կոչուց.— ազգիւում էին հանրապետականները.— նրանք կպահանջեն այն լիակատար իշխանութիւնը, որին օգտվում էր վերին պալատը թաղաքի որդու: Ասող էին բաշխում ավելի խորամանկանի փաստարկներ: Նոր յորդերը չին ներկայացնում հողի սեփականատերերին: Նրանք արգատ են, նրանք տիրում են ազգի ամբողջ հողերի մեկ տասներկուերորդ մասին, այն դեպքում, երբ նախկինում տիրում էին երկու երրորդին:

Էնկար որ անց Օրիշիցը դարձելը նույնի ունեցող նրանց առաջ: Հակամարտութիւն չէր կարելի թույլ տալ: Նրա խտրի մէջ հայտնվել էին մոսկո ու սպանտոգիկ շեշտուր նա ակնհեմ ընկալուանտներին հիշեցրեց վառնգի մասին: Ռոյալտաները ծրարում են ներխուժել իրականացնել օգնութիւնը, զամբարոյթիւնները երկրի ներսում բաւմապատկում են: Անդրաներից յուրաքանչիւրը շանում է իշխանութիւնը ցցել յոր ձեռքը: Միայն միասնութիւնը, համախմբութեանութիւնն ու զգնութիւնը կարող են փրկել Անգլիան: Միմյանց հետ գտնվելով, — սասց նա,— պալատմեծի անդամները խաղաղ են հօտար շտապողական թաղաքի՝ եթէ կարելի է այլպէս կրել: Կուրսոյ Ստրասբուրնի Եթէն դուք դարձնալ ընթանալ արշաւն ու պատերազմի ուղիով.— զգուշացնում էր Կրճճվելը,— ազգի մկանները վերջնականապէս կհիւստմեն: Այն կկրճճանու:

Բայց ետ պահել նրանց այն հնարազարդ չէր: Վեներն ու ամբաստանութիւնները շարունակում էին, ուժեղանում, խմբուաները անում: Զգալով պալատմեծանական հանրապետականների պաշտպանութիւնը, զուր բարձրացրին աղանալորները՝ Եթեղերը միակտեմութիւն մարդիկ: Նրանք հանրապետականները միակ պալատի ներկայատու պատրաստեցին, իշխանութիւն վերականգնում: Նրա վերահսկողութիւն տակից նրանք պահանջում էին հանել միայն բանակը և դրա զիսավոր հրամանատարը նշանակել յորդ Տերմիստին:

Վառնգը յուր էր: Կրճճվելը Ռերտից իմանալով հանրապետմեծի, հրամայեց ձերբակալել մի քանի խոտակիչների քաղաքում և այստեղ ու այնտեղ գրեց նոր պահապաններ:

Փետրվարի 4-ին, առանց որեւէ մեկին բան տակը, Կրճճվելը միայնակ զուրս եկավ Ռալթմոյի կողքի քան և մտնեցավ դեպի: Նա ցանկանում էր նախակ վարձել: Աստուցը, սակայն, շատ էր պինդ, ձմեռը սաստիկ ցուրտ էր, և նա, վերադառնալով Ռալթմոյի քան, ձանքն առաջին իր պատահած կարգին: Իր հետ առնելով միայն հինգ թե վեց զվարթականներին, նա հրամայեց ուղեորով վեթմեմները: Այստեղ նա սեղավ իր համար տառնմանացված սեղանը և պատվիրեց մատուցել մի զամթ թանրը զարկուր և մի կտոր բոված հաց: Անրապեղծիւմ, նա սոքի ելավ հենց այն պահին, երբ Տիրմիտուրը և էլի մի քանի յորդեր մտան նրա մոտ:

— Դուք ի՞նչ եք պատրաստվում անել, ձերք մեծութեան,— հարցրեց Տիրմիտուրը:

— Պատրաստվում եմ արձակել այդ պալատմեծուր:

Տիրմիտուրը բռնեց նրա ձեռքը:

— Ապալում եմ ձեզ, լավ կըտադատեցեք այդ քալուր: Դրա հետեւեցնելն արտապիտը...

Կրճճվելը բաշեց ձեռքը:

— Կաթնակի: Ես կցրեմ պալատմեծուր բարձրալի կամքով: Նա հրամայեց յորդերին ու համայնքներին հայտնվել միասին և, երբ նրանք պատրաստվել էին նրան յալու, նրանց լիցին թափեց մի ցանկուտ ու հակառական անու, վերջին ճարտ իր կայքում: Դարձնալ, ինչպէս հինգ տարի առաջ, օդխանութի արականութեան ժամանակ, նա կատարի մոնիթին էր և սոքով գտնում էր հատարու:

— Դուք հարկադրեցիք ինձ նշանակել մի այլ պալատ,— գրուում էր նա,— և ես ակնորեն նշանակեցի մե, այ՛ր, այ՛ր: Ես բնորոշի մարդկանց, որոնք պատրաստ էին օգնել ձեզ, ինչ էլ որ դուք անելու լինեիք, և սեղանի ձեր ձեռքն ու ասել, թե իրենք զնահատում են ո՞չ թե տիրողները, ո՞չ թե յորդերի կուրսը, ո՞չ մեկը, ո՞չ մյուսը, այ՛ր հոգում են միայն քրիստոնյաների և անգլիկացիների շահերի մասին: Դուքք ձեր քրտապարի ու դիրքի

մարդիկ են, մարդիկ, որ սիրում են նույնը, ինչ սիրում եք դուք, էնքն դուք իսկ այնն սիրում եք Անկղծան ու կրոնը...

Կրկին ես անձնագրութեան մասովնք: Պարզամենեք զուրս եկով նույնքան դաստիարակ և անձնագրատան խառնածողով, ինչպես և ռզլիաներն: Կրոնովն ինքը բորբոքելով իր կատարութեան սարսափին ծագը, պաշտութուն տպեց զրան՝ թունը մեղադրանքներ նետելով խառնակիչների կրեսին:

— Գուք պառակտեցիք ոչ միայն ձեզ, այլև ողջ ազգը, որն այս տասնհինգ կամ տասնվեց որում ընկավ ամիկի մեծ իրարանցման հետ, քան արարել էր Երբեք նախկինում: Եվ զայ տեղի ունեցավ, որովհետև մի քանի անձինք ուզում են կրկին Տեղադրում անել: Մի քանի անձինք ցանկանում են ուղղութիւն տալ բոլորին: Երանք անգամ փորձում են զրա մեջ ներթաշել բանակը: Երա ձայնը խզից, ես սկսեց Տապալ կերջ տալ զրանց մի հարվածով՝ միակ բանը, որ մնացել էր երանս Ամենացատմանս ի խոսքերը ես պահեց եզրափակելու համար:

— Եսան վարձուներ ոչ այս ինչ է, քան ոչ խաղ շտուանդական թաղանթի օգտին... Ձեզանց մի քանիք, ես սիրում, հավաքազրկված են Կարլոս Մուլաբարտի հանձնաբարութեամբ ցործող մարդկանց կողմնք: Գուք փորձում էիք ժողովրդին ապստամբության հանել Տնեց նրա օգտին... Շամանակն է վեցը տալու զրան: Ես արձակում եմ այս պաղպամներու:

Անգլիան, թվում էր, պապանձվեց: Բոլոր զուրիները խոնարհվեցին ամենազոր քանակալի առաջ, շրթներեկը համբացան, ձեռքերը թուլացան: Միշտ է, անիբապա էլ, ոչ առանց Քերլոլի օգնութեան ձեռք աննկեցին մի քանի հասակ միջոցներ: Փետրուարի 6-ին, պաղպամնալ արձակումնք մեծ օր հետո, լոնգոնյան օվորագի բոլոր պապաները կանվեցին պրոտեկտորի մաս, որը երանց արեց համապատասխան նախազգուշացումներ: Անցկացվեցին մի քանի ձերբակալութուններ զիմուրեմի, ինչպես նաև ռեֆիզերորը միապետութեան մարդկանց մեջ:

Քերլոլին հաջողեց բացահայտել ուղայնասական մի նոր դավազութիւն, որը նրովն էր «Կերլոլի հանգուցը» բնշահատիչ կազմակերպութեան կողմնք: Նրանում ներքալված էին անգլիայի քահանա դոկտոր Հյուրին և Հենրի Միլեդարին՝ յորը շրջի մի սքալալ: Պրոտեկտորի ցուցման համաձայն երանց գործերի ընտրութեան համար ստեղծվեց մի նոր դատական մարմին, որը կրում էր արքայապետական Գեներալի դատարան պատկանի անվանումը: Ընդ տարի առաջ արքային մի մարմին մասձվում զմեզ կայացրեց Կարլոս I-ի կեղանտութ: Այժմ մահապատժի էին ենթարկվում ձերբակալված ուղայնասները, և ոչ կարողնալ Մալաբարտին, ոչ յորը Յուրեղները՝ Կրոնովնի փեսայն, և ոչ էլ նույնեակ նրա սիրտանս գտա՞ր՝ Բեթթի Քեյֆոլի քանսիրը, որ միշտ ուղղված էին լինում ի պաշտպանութիւն զժժ:

բախտների, ռզնեցին: Հանցագործները մահվան դատապարտվեցին: Այլ էր պակաս: Միլեդարին մեղադրվում էր կարեւորագույն կալմահանիցիտա Գուր Կարլոս II-ի և իսպապացիների ձեռքը հանձնելու մտադրութեան մեջ: Այլպիսի հանցագործութեան համար խնայել չիա:

Եվ այսպես, Անկղծան խաղաղվեց: Պրոտեկտորը կարող էր վաշիել իր իտաքի անխտով մեծթիւնը: Նրա արքունիքը իր փալցով ստվերն էր նմրողայն շատ տիրակալների արքունիքները: Այն քանի զնում պահպանողական էր գտնում իր տիրող հետ միաշին, քանի զնում ամէլին ու ամէլին էր հակվում զնր անցած ժամանակների մոլան՝ միահեծան միապետութեան ժամանակները: Ընտրին մեծութեան դուստրերը զուգրում-զարարվում էին պերճաշուք զընտանեքով, զքոսանքի էին զնում օսկեղծ կառքերով: 1657 թվականի նոյեմբերին մեկը մյուսի ետեկ տեղի ունեցան կրկու հարսանիք: Յընեսիս Կրոնովն ամուսնացավ Խոսերա Ռիչի կոմս Ուորթիկ թոռան հետ, Մեքի Կրոնովն՝ յորը Յուրեղները հետ: Երկու ընկանքներն էլ կրում էին բարեհամար կամ համակի ազգանուններ և չէին թաքցնում իրենց համակրանքը միապետութեան նկատմամբ: Յընեսիսի հարսանիքը եղավ մեծ, ազմկալի, ճոխ: Հյուրերը ողջ գիշեր պարեցին՝ ցատում հարուցելով այն մարդկանց մեջ, որոնք ինս պարում էին եկիվձութիւնը պարտասական սովորութիւններն: Պրոտեկտոր արքունիքը իսկպապա որ վերապանում էր հին միապետական կարգերին: Փոխարենը՝ Մեքիի հարսանիքն արեցին քրեթն գաղտնի, ասում էին, թե փեսան, և հենց ինքը՝ հարսանցուն, պատանել են պապապարութեան անգլիական մեծուղ: Եվ դեռ անկեղծում էին, թե երանց պապապարը էլ նույն այն զրկտոր Հյուրին, որին կես տարի անց Մալաբարտում զիստեցին ուղայնասական դավազութեան մասնակցութեան համար:

Պրոտեկտորն ինքը իրեն պահում էր իր աստիճանին վաշիլ արժանապատիւններով, թեպետև ոչ գրտու: Ես սիրում էր ընտանեկան երեկոներ, ուրախ կատակներ, անմեղ զվարճախրեր: Նրան տանձնական հանուցը էր պատճառում երաժշտութիւնը: Կ Հեմֆրիս-Քարթում, և Ուալթերում հանդիպովոր ընտանիւնիս ժամանակ հնչում էին երգիչուհիներ և ջութակներ, իսկ ընտանեկան նեղ շրջանում նվագում ու երգում էին երկեր: և Օլիվերը բոլորի հետ մեկտեղ կրում էր հին երգեր և իտալական մեթոթներ:

Ուղայնասները արտասահմանում—և օտարերկրյա զնայանները անհամաբով էին նայում շողորում արքունիքին և արձանին էին հատուցում անպիպան պրոտեկտորական գահի վանձութիւնը: Ե՞րբում է, թե անեն ինչ ենթարկված է նրա ցանկութիւններին և տանը, և՛ պրտասահմանում,— գրե՛կ է Քարեղները,— նրա և՛ իշխանութիւնը, և՛ մեծութիւնը: արտալի լավ է են ամբարձրելով, քան եղել է երբեք: Դեպպետեթիւնները Կրոնովնի կողմնք ըն-

զուգում էին մեծ պատիվներով. ասեա թէ կայսր լինելու Փետր-
դարին Եվզիայի Նոս կերպով ուսարդլայան պայմանագիրը հաս-
տատեց Քալթիկ ծովում անգլիացիների անտարական իրավունք-
ները: Լուծիտին մեկ տարի առաջ Փրանսիայի Նոս կերպով պայ-
մանագիրը փայլուն պտուղներ բերեց. անգլիական զինվորները, որ
օգնության էին ուղարկված Քրանսիացիներին՝ վեց հազար
հետակ և նավատորմ, հաղթանակ տարան իսպանացիների դեմ
Գլունկերիկ մոտ: Երանց դեմ Քլեյմախիների շարքերում մարտը-
նում էին Անգլիայի սարգավոր Քազալորի լեզալուները՝ Յորք և
Գլուսթեր կոմսերը: Փրանսիացիները պայմանագրի չամսական
նվաճված բերքի բանալին հանձնեցին անդլիացի լիազորներին, և
Անգլիան շահեկան ուսղմամարական մարտահանակին ստացավ
մայր ցամաքում: Կլուրդիկոս XIV-ը, որ այն մամանակ դեռ
պատանի էր, ի պատիվ այդ հաղթանակի Կրոմվելին ուղարկեց
մի հուշակապ սուր՝ Քանկաթոքեք քարերով պատած նրախակալով:
Ամեն ինչ, թվում էր, ընթանում էր անսամանորեն բարեհա-
ջուր Քայց զո պրոտեկտորատի սուսկ արտաքին, ցուցադրական
կողմն էր: Իրականում անգորր ու բարգավաճում չէին վաչկում
— ո՛չ երկիրը, ո՛չ էլ նրա տերակալ Կրոմվելի Տոգին: Ընդհակառա-
կը, ուշագիր աչք կարող էր նկատել, որ երկիրը փակուղու մեջ
է, և այն փակուղու ու պարտության են հասցրել պրոտեկտոր
Կրոմվելի ամենից, թվում է, բարեխիտ ցանկությունները:

Բանակը, որի վրա նա հենվում էր, պարտագրվեց, որ նա
վաճում էր, դադարափան նվաճումները և վիթխարի նավատորմը
ավելի ու ավելի շատ փող էին պահանջում: Լրեշարդը դրամա-
կան զեփեջիտն անընդհատ անում էր. 1658-ի դարձանք այն դե-
րպանցում էր 500 հազար ֆունտ ստեռլինից: Վիթխարի պե-
տական պարտքը ծանրանում էր կառավարության վրա՝ մեկու-
կես միլիոն ֆունտ: Չինվորներին ուժեղ չէր արվում շատ անու-
ներ շարունակ: Թեթյուն, որ պրեթե հանձնարեղ էր ամեն տեսակ
ղավազությունները բացահայտելու գործով, խոստովանում էր իր
անհաղթելիությունը: Մեկնք այստեղ այն աստիճան են խեղ-
ներս կորցրել. — ապրիլին գանգաձավում էր նա Հեների Կրոմվելի-
ին, — որ չգիտեմ, թե ինչ ենք անելու առանց փողին: Լուծիտին վիճակն ավելի վատացավ, և երկուսն Քեյլորն քիչ
էր մնում խուճապի մատուցելու. «Ես դրավանապես կարծում եմ,
որ միայն նախահանձնություն կարող է վերցնել մեր զովարու-
թյունները, եթե աստուծո հաճա լինի զիջալ մեզ»:

Անուտորը ողբայի օրեր էր ապրում. Իսպանիայի Նոս շա-
հյան պայմանագրերն ընդհատվել էին պատերազմի պատճա-
ռով, հարկերն ու տուրքերն անլուս անել էին: Գործադրությունը,
անհակացումը ամեն կողմից բողոք ու տրտման էր առաջացնում:
Միթի մերժում էր փոխառություն տալ պարտակտորին:

Կրոմվելը չէր կարող շանտել, որ տեսնուսթյան մարզում իր
ոսծիսը ձայնողում է: Ուշին չէր մտած անել, բան թե մտածել

ներ պաղաճանա զուսարելու մասին, բայց ի՞նչ հիման վրա Ո՛չ
սխառավարման միջոցը, ո՛չ «Հնազանդություն հանրապիրը»,
ինչպես փորձը ցույց էր աղել, պիտանի չէին: Այն ինք մեղա-
վորները, որոնց Կրոմվելն բնորել էր որպես այդ գծով կազմված
խորհուրդ, զուր պատվ էին կարում անհամապարական հարցերի
վրա: Ինչպե՞ս պահպանել կորպի ու հանգստությունը նոր պայ-
մաններում: Ինչպե՞ս թույլ չուսլ, որ պիտեղ մտնեն հանրապե-
տականներն ու կավալերները: Գուցե թե համաձայնությունն գալ
կողուի և Վեկի Նոս. երանք հասակամիտ զորիները պիտեղ կապի
պրոտեկտորին: Կամ զուցե, ավելի չամ էլ, երկին բողոքել Քալթի
վերաբերյալ հարցը, քանի որ զրա զխալօր ընդդիմախոսը՝ Լամ-
րեթթը, գործերից հեռացվում է երանք ելք չէին տեսնում: Ան-
հազատությունը պատան էր արքունիքի ամենհետախոսներին:
Հեների Կրոմվելն զգում էր այդ անկանելի, տագնապալի վիճակը
և անուսը Իոյանգլայից զրում էր Թեթյունի. «Եվ առհասարակ
զուր ունե՞ց մի որևէ հիմնադոր սահմանադրություն, որով կար-
ել լիներ երկուսի Արդյոք երկու հանգստությունը կախված չէ՞
մեն-միակ նորին մեծնության զուսթյունից, նրա րացաթակի ցա-
նադրությունից ու ընդամահկություններից և անձնական հոգա-
արությունից հանդիպ բանակը, որը նա գտեցծել է և որին նա
զեկավարում է: Ազնիվ խոսք, մի կողմ թողած ասածու մասը
ինձ ես որևէ բան հականում եմ Անգլիայի գործերից», միայն
եթ հոր կենդանի լինեի էլ, որ խանգարում է սարսափելի արյու-
նահեղություններս:

Երիտասարդ Հեների խորասանկոտությունը պատիվ էր բե-
րում նրան. ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները,
միայն Կրոմվելի հեղինակությունն էր փրկում երկուսը երկպա-
սակություններից, խուճապից և անխիանությունից, վեր-
ջապես, Մոլտարառների վերականգնումից: Իսկ կյանքը ղեպի
մարշավուս էր թեթվում: Ապրիլի 24-ին լրանում էր պրոտեկտո-
րի հիսունհինգ տարին: Երա հաղթ թիկունքը կրապեց էր, այսե-
րը կախ էին բնիկ, մաղերը նորաքանց էին, ճերմակին նրան
տիրում էին մեղուսական ակարությունների՝ անընդվույրը, հո-
գառապը, պխառապը, ցավը գոտակեղում: Մոկայն ուրի
ավելի նկատելիորեն էր ղեպի անկում թեթվում: Այլևս չկային
քոցաշուն, անկեղ պոսթիվությունը, թևավոր Տավաալ էր մեծ
անաքելության հանդուպ: Այո, նա երկրում հասել էր բարձրա-
գույն իշխանության, բայց զո արդյոք նրան թերո՞ւմ էր այն բա-
վանկությունը, որը նա ցանկանում էր: Լաղիվ թե:

Ամենից ավելի հուսալի զինակիցների զեմբերը մեկիկ-մեկիկ
անցնում էին նրա աքի առջում: տանալու, սնունդ զիշերների
թանկ խալաբում, կլիքան, կեղո, Հեների վեն, Լամրեթթ...
Նրանց բողոք երես էին թեթել նրանից, զավանանց էին նրան:
Այլ զավանանություններից կրած գառնությունը և հխաթափու-

Քյոնը նրա մեջ ծնել էին կասկածամտություն, անգիտահոսություն նախկինում մարդանոտ և ուշադիր Կրոմվիկն այժմ դարձել էր մարդասիրտ։ ժամանակի առ ժամանակ նա բաշտվում էր իր առանձնատենիակն, երկար փակվում, պատվիրելով ոչ որի շնորհունի։ Միայն դուստրերի և Քիրոյի հետ նա տրեմուն ուրախ էր լինում և միամտամտակ մտառում էր իր ծերությունը։

Բազում մահափորձերը նրա դեմ և այն դիտակցությունը, որ իրենից է կախված ամեն ինչ կարգ ու կանոն, յապազությունը, հասարակական բարեկեցությունը, նրան զարթել էին ծայրահեղ զգոջազգությու Ասում էին, որ նա ոչ որի չէր վառահում, եուչինակ անձնական պահակամեթին, ազգայ մտափ ազգականներին։ Յուրաքանչյուր օտարերկրացու մեջ նա տեսնում էր հնարավոր թողարկված թշնամու կամ մարդասպանին, նա իր հարապտի տակ բարակ զգալի էր կրում և ոչ մի տեղ չէր գնում առանց թիկնազորի։

Սվ ահա շարադրուչակ հյուրը սուր գերանցելով սպել էր ավելի ու ավելի համախախի հայտնելի նրա ասն մեջ, սակն նախազգույացնելով, ասն պատեալով տանալովը։ Փնարվարին թորախտից մեռավ Մրենսինի երիտասարդ ամուսինը՝ Ուրբոն Ռիչը։ Ընդամենը երեք ամիս էր անցել նրանց փրատահող խրախճակի հարսանիքից, և ահա նորաստի աչքին հազված էր սզազգեստ։ Շուտով նրա ետևից ան աշխուհը գնաց նրա պապի կոմս Ուորիկը, որ հրաժարվել էր տեղ շրջվի։ Նոր լորդերի մեջ։ Հուրեպին նեցեց Օլիվերի միամյա Մուգ՝ Բեթթիի Բեկլիտի կրտսեր որդին, իսկ ինքը Բեթթիին ծանր հիվանդացավ։

Միտունիկ, աշխույժ, ինքնահեծ այդ աղջիկը, նրա ամենեց օրիկի դուստր Բեթթին, որ առանցից ասրեկանում էր բնորոտ-Քյամի ամուսնացել էր Ջոն Բեկլիտի՝ սպիծ կապալարի։ Հետ և որ միշտ հոր մտտ բարեխաղաղ էր առաջնատարն մխարանու-Քյան մի որևէ գտաապարտված անցամի համար, պատկած էր այժմ Հեմփթոն-Քորթում, տանջվելով որդու կպիծից և ունեղ ջավերից, որոնցից չէին կարողանում դուրս հանել բժիշկները։ Երբ պարզվեց, որ նրա հիվանդությունը կանքի համար գտան-գալու է, Օլիվերը ողջ ընդամենով և արքունիցով անդադրիսվեց Հեմփթոն-Քորթի։ Նա ինքը ստանձնեց հիվանդի խնամքը։ Հույի-յան հեծնուկ գիշերները նա անընդհատ նստած էր դուտր դիտ-վերեր՝ մորմորվելով նրա տանապանքներից և իր անդորովու-նեցու նա մի կողմ էր թռչել պետական գործերը, միայն հազվա-դեպ դուրս էր դաշխ հանդիպու օտարերկրյա դեսպաններին՝ անընթացությունից կարմրատակած աչքերով, ծերունական երեքուն քայլերով։

Օդոտտոսի առաջին օրերին Բեթթին իրեն փորք-ինչ լավ զգաց, և հարումսց նրան հայրը առաջին անգամ քնեց ողջ գի-շերը։ Օդոտտոսի Ե-ի առաջնություն Բեթթին վախճանվեց։ Նա այդ ժամանակ քսակներ տարեկան էր։

Կրոմվիկը այնքան շարժված, ամայացած ու վշտահար էր, որ անգամ լզեցոց թալմանը, որը անդի ունեցավ օգոտտոսի տասին։

Մի շարաբի անց նրա հին հիվանդության ուժեղ նույան, այն սխտի, որ ձեռք էր բերել դեռևս իրազգական ձահհենդում, սասպալեց նրան. սկզբից անկող։ Բայց հազեկան տառապանքը ուժեղ էր ֆիզիկականը։ Նա անտանի տառապում էր։ Միխիլա-րություն պտնեին որոնումների մեջ նա պատվիրեց բերել Ասա-վիժամաշուշը և մի հատաված կարգով Պոդոս տառաշայի թվերից։ Երբ հատավածը կարդացին, նա ասաց.

— Այդ տեղը մի անգամ արցուն փրկել է իմ կյանքը, երբ մեռավ իմ ավագ որդին, մի բան, որ դաշույնի պես խոցեց իմ սիրտը, բայց նա փրկեց ինձ։

Տենդը, արդարացնելով իր նորոյա անվանումը, տեղի տվեց, և օգոտտոսի 18-ին Կրոմվիկը մասնակցեց Պետական խորհրդի նիստին։ Հետևյալ օրն նա պնեց, որ իրեն զուրս բերն զքոտան-քը, և մի երկու պոտույա կատարեց անոցի մերձակալում։ Նրան ընդառյց կկավ նշանակել կվաերի Ջորջ Ֆոքսը՝ հեծնու-կան խնդրագիրը ձեռքին։ Կրոմվիկը արգելե մի քանի անգամ ոչ առանց հետաքրքրության դուուլցի էր բռնվել այդ լուսավորյալ մարդու հետ, և այժմ նրան պատվիրեց վաղը դուր։ Ֆոքսն ապաշմ երկար նայեց նրա նտեից։ «Ի՞նձուս մինչև կրան մտնեալը,— գրել է նա իր օրագրում,— ես տեսա և զգացի մահվան շուշը, որ դաշույն էր նրանից։ Իսկ երբ ես մտանցա նրան, նա մեռածի տեսք ունեցա։»

Հետևյալ օրը Ֆոքսին մերձեցին ընդունել. պրոտեկտորը կր-կին անկողին էր բնկել։

Օգոտտոսի 24-ին նրան բժիշկների պիշմամբ տեղափոխեցին Ուայթոն։ Հեմփթոն-Քորթում՝ քաղաքի դուրս, փորք-ին խոտնել էր, իսկ կրանակը դեպի աշուն էր թեկվում։ Բայց տեղափոխու-թյունը միայն վատթարացրեց հիվանդի միճակը։ Երեկոյան դը-րը նորից բռնեց նրան, և սկզբն նվազել։ Քանցես նա մերձա-բար կրկնում էր համարի հանդեպանը, բայց նա ձայնբարակի մեջ հույս չկար։ Իուչի նրան հայտնում էր խոճի խայթը։ Երեց անդամ լսել էին, թե ինչպես նա շշնայցել էր. «Մարտիկին րան է կենդանի ասում։ Ընդուն ընկնիկը։ Մի անգամ նա իր մտտ կան-չեց կապալարին (մի քանի բնուսական քարոզիչներ հարեան ներաքանում զոր ու գիշեր աղթում էին նրա աստղության հա-մար)։

— Ասեց ինձ,— հարցրեց հիվանդը.— հնարավո՞ր է, որ մի անգամ ընտրյալը կորցրի վերին օգնությունը։

— Այ, հնարավոր չէ.— հաստատ պատասխանեց աստվածա-բանը, որ ներթոճված էր կալիֆական հալալտի գրգմաներով։ Թեթևություն հաուա զուրս թուավ Կրոմվիկի կրծքից, նա հայացքը բարձրացրեց և շշնայց։

— Անժամ եւ փրկված եմ: Քանզի գիտեմ, որ ես երբևէ արձանացել եմ երկնային շնորհքին:

Օգոստոսի 30-ին աճափոր մի հողմ էր սուրում լեռերնով մեկի Փոթորիկը խաղալիքի պես շուռ էր տալիս եկեղեցիների զանգապատները, պահում էր տների տանիքները, ցրատուլջ անում նավերը Քինգլայում: Զբոսայրիներում և քաղաքային անտառներում հողմակիրածան ծառերի վիթխարի կույտեր էին գոյացել: Ատրեհում ցարուցքով էր լինում խուրճ արած բերքը: Ահանի մտրկայունները գալարվում էին օդում, երանք միջին կատարները երկինք էին հասնում:

Փոթորիկ որոտ ու բվժեցը թափանցում էին Ուայթհոլի հաստ պատերից ներս, երա բոլոր քնակիչներին ստիպելով ցնցվել և ավելի բարձրաձայն կրկնել աղթիքի խոսքերը: Երբ փոթորիկը փոքր-ինչ հանգարտվեց, Կրոմվելի գիտակցութունը ասես մի փոքր պարզվեց. նա սկսեց լավ զգալ նա նորից ասաց, որ չի մեռնի այս անգամ ես՝ կապի, որպեսզի վաճառեի հացոցի իր գործը: Նոպաներ չեղան եւս հայտնաբերող օրը, բայց շատ էր թուլ:

Պրոտեկտոր Օլիվեր Կրոմվելի այդ վերջին օրերին միայն մի մարդ արիւթթյան ունեցավ նրա մոտ մտնել պետական գործերով, և ավելի ճիշտ՝ միայն մի կարեւորագույն պետական գործով: Այդ մարդն էր Ջոն Քեյրնս: Բնի այն գործը, հանում արի նա իր հարցումներով դադար չէր տալիս մեռնող և արդեն աշխարհիկ հոգեւորից մեռ քառած պրոտեկտորին, ժառանգորդը նշանակելու էր: Համաձայն վերջին սահմանադրութեան՝ «Նազանդոնյան հանրագրի ու խորհրդի», պրոտեկտորն ինքը պետք է իրեն ծանուցորդ նշանակեր: Եվ քանի զեռ աղջպիսի նշանակում չէր կատարվել, պետական գործիչները՝ նրանք, ում վիճակված էր սարքել և ղեկավարել երկիրը Կրոմվելից հետո, չէին կարող հանգիստ ընել, եւ՛յ ճիշտի, միտրոլ,— զրում էր անքուն ու աշատ լուրջ Քեյրնս Բոլանդիս՝ Հենրի Կրոմվելին,— մենք բոլոր Հիմքերն ունենք վախճանալու, որ մեր գործերը շատ կվաճառան, եթե Հիմս աստված իր մոտ կանչի նորին մեծութեանը: Այ՛ թե այն պատճառով, որ Կարլոս Ասուլարտի կոլվանները, ինչպես եւ կարծում եմ, արդեն այնքա՛ն շատ եւս մեծ կամ նրա կուսակցութունը ինքնին վերցրած ուժով էլ, այլ վախճանում էմ մեր սեփական տարածաշխարհայնությունից, որոք կարող եմ րաժականել մեծ լինել, եթե նորին մեծութեանը նախքան մեռնելը լընտրի և չըրշանալի իր ժառանգորդին...»:

Օգոստոսի 30-ին, երբ մոլորեցում էր փոթորիկը, Քեյրնս վրձուեց, որ հասել է պահը: Նա խոնարհվեց դեպի Հիվանդը և հարցրեց, թե ում է նա ջանկանում նշանակել իր փոխանորդը: Կրոմվելը սաստիկ թույլ էր և ինքնամոփոխ նա որոշակի ոչ մի բան չպատասխանեց կամ քուցե ավճց այնպիսի պատասխան, որը չդաճարեց Քեյրնսին...

Քեյրնսին, ինչպես և խորհրդի մյուս անդամներին, ձեռնառ էր միայն մի թեկնածու՝ Ռիչարդ Կրոմվելը: Պարզամտ ու համակերպվող այդ զգուշական ցնծավները կարող էր առաջին մանրութուննեց զուր գալ բոլորին: Խորհրդականները կիկաղերին նրան իրենց կամքը, պրեսբիտերիները և պահպանողականների սրտովն էր, որ Ռիչարդ չէր արատավորել իրեն թալափոր մահապատմին մասնակցութեամբ և իշխանութունը ժառանգում էր որպես ավագ որդի, բայց մտախնայական օկոլուցիք: Մյուս կողմից, հանրապետականները հիշա ունեին թուլական Ռիչարդի ստիպել մի քանի զիջումներ անել իրենց օգտին: Կրա համար էլ Քեյրնս աղպես հետամտում էր, որ տանիք մեջ տալակվող պրոտեկտորից հատկապես կորզել Ռիչարդի նշանակումը:

Սեպտեմբերի 2-ին պարզ դարձավ, որ Կրոմվելը մեռնում է: Նա համախ ընկնում էր ինքնամոտացութեան մեջ, մեկ էլ հանկարծ գտնում էր անհեղեղստ, անընդհատ ինչ-որ բան էր խոսում:

Այդ օրը Քեյրնս և էլի շորս մեծապետներ մտան պրոտեկտորի մոտ, փորձելով ժառանգորդի վերջական նշանակումն ստանալ: Բայց արդեն ուշ էր: Կրոմվելը շուտուտուտ էր գալիս. ինչ-որ անհասկանալի քրթմնջում էր, զուտանցում: Մարդիկ երան խանգարում էին: Նա պետք է վեճեր իր համար կարեւոր մի խնդիր, ով գրան, քուցե պետք է թողութուն խնդրել աստծուց իր այդ վերջին ժամին: Մարդիկ խոնարհվել էին նրա վրա, իրենց ստիպումով ծածկելով ազոտ յույրը, որ թափանցում էր թանձր վարատչությունից, նրանք ինչ-որ բան էին ուզում նրանից:

— Ուրեմն Ռիչարդը, Ռիչարդը... աներեսաբար հարցնում էին նրանք:

Նա զլխով էր անում՝ միայն թե շուտ ցնան, և շարունակում էր իր անվերջանալի, անկապ մենտիոսութունը՝ ուղղված երկնքին: Սեպտեմբերի 2-ի լույս 3-ի զիջեցը նա ավելի անհանգիստ դարձավ: Քրթմնջոցն ավելի բարձրաձայն էր դարձել. կցկուտր, անհասկանալի նրան առաջադեցին զեղ խնել և քե՛լ, բայց նա հոնկարձ կարուկ պատասխանեց.

— Իմ հոգսը թախան կամ քե՛լը չի, իմ հոգսը շտապ, ժամ առաջ գե՛լան է...

Անստույան զե՛մ նա կորցրեց խոնարհ ընդունակութունը և սեպտեմբերի 3-ին, կեսօրին, ժամը երեքի ու չորսի արանքում, նաև Հիշարժան ու Կրոմվելի օրը, որը նրան մեծագույն հարթանակն էր պարգևել: Գե՛նարտի և վուսմերի մտա, լո՛րդ-պրոտեկտոր Օլիվեր Կրոմվելը վախճանվեց:

ՎԵՐՋՈՒՄԵՆ

Վեաբմինսկներում հին, սևամամ կարմրազուռ շինութունների արանքում, սպիտակ պատվանդանի վրա կանգնած է հազի՛ր զրահ, հեծյալի բարձր սաղաղանքով, զուլթը փոքր-ինչ առաջ հակած: Աչ ձեռքին նա պահած ունի մի սուր, ձախում Աստվածաշունչը՝ իր իշխանութիւնն զենքերը: Նրա զուլթը ծածկված չէ. դները խիստ է և թափոտ: Պատվանդանի տակ պատկած է մի փառահեղ առում՝ Բրիտանիայի ավանդական խորհրդանիշը: Դարեր անց այսպես կիանչին մեր ժամանակակիցների աչքի առաջ նա՛նց պրիական հեղափոխութիւնն առաջնողը, ծագումով ընտրուիներ, զինվորը, արքայազանը, նոխհողն ու թակահարը, այդպես էլ թագավոր չղարձած Օլիվեր կրօնվորը:

Ինչի՞ մասին է պատմում մեզ այդ կերպարը: Ամենից առաջ՝ հնգափոխութիւնն մասին: Եվ յորովական մասնաշաքիչ առաջին բուրժուական հեղափոխութեան, որը շարխաջեց Ֆիդղալական սահմանափակութեան կապանքները արևոտութեան մեջ, սրբեց զասպային արտոնութիւնները, խորխոջը բարձրակի միահեծանութեան հենարանը՝ անգլիկանական եկեղեցին, իսկ թագավորական իշխանութիւնը առաջաեց, թագավորին տարավ կառափնաբան և Անգլիական հանրապետութիւն: Դա նշանակում էր անոր հասարակարգի հաղթանակը, բուրժուական սեփականութեան հաղթանակը Ֆիդղալականի հանդէպ, ազգինը՝ գաղափարականության հանդէպ, մրցակցութեանը համարալին կարգի հանդէպ, սեփականութեան մասնատմանը՝ մայրաքաղաքի հանդէպ, Հողի սեփականատիրոջ տիրապետութեան հաղթանակը սեփականատիրոջը Հողին ենթարկելու հանդէպ, լուսավորութեանը՝ անհավատութեան հանդէպ, ընտանիքինը՝ առձմանական հանդէպ, բուրժուական իրավունքները՝ միջնադարյան արտոնութիւնների հանդէպ»¹:

Ճիշտ է, զա բուրժուական հեղափոխութեան էր և բուրժուական հանրապետութեան իր բոլոր թուլութիւններով ու փոխդիւրսմաներով հանդերձ, իր երկրպագութեամբ հանդէպ ժողովրդական ջարթումը, իր կրքոտ շահասիրութեամբ և նվաճողական արտաքին քաղաքականութեամբ: Բայց բուր-

ժուազիան այն ժամանակներում զինու երբաասարդ էր, նոր բարձրացող դասակարգ, որ հասակ էր առնլ միջնադարյան լճացման զնմ պայքարի ընթացքում: Այն իր միջակայքից առաջարում էր անկնկր, վճռական գործողութիւններից լճախեցող հեղափոխականներ, որոնք համարանկորին պայքարի էին զնում՝ հանախ իրենց կողմը գրավելով ժողովրդական լայն զանգվածներին: Վ. Բ. Լենինը ցույց է պելի, որ XVII դարի հեղափոխութեան դարաշրջանի անգլիական բուրժուազիան չէր վարենում զնալ ժողովրդի հետ, ասի չէր քաշում կրտսեր կորր անհամբերութեանն առնիլ, թիւր ժամանակներին չէր անում այդ կրտսեր կորր շրջապակից կըմ տխրա բացառել հետադարձ երբին առնիլ, ալ ինքն էր մատակարարում ամենից բացառուել հետտորներ (և ոչ միայն հետտորներ), որոնք ատելութեան զգացում էին արքնիացնում զկախ համբերատարութեանն քարոզը, զեպի անգոր ակոսվախերը, զկախ ատաճանումներն ու անձամուկանութիւնը: Ել այլ բացառուել հետտորների մեջ գտնվում էին մարդիկ, որոնք դարերն ու դարերի ընթացքում մնացին իբրև շահիք, ուսուցիչներ, յնայած ամեն տեսակի թշուառութիւններից ազատվելու միջոցների մասին երանջ այն ժամանակ ունեցող պատկերացումների ամբողջ պատմական սահմանափակութեանը, հանախ միատարութեանը՝ Վ. Բ. Լենինը այդ վաղ բուրժուական հեղափոխականների իբրև օրինակ մասնացույց էր անում իմպերիալիզմի գրաբարձանի վախկոտ ու համաձայնողական բուրժուազիան:

Անգլիական հեղափոխութեան ամենից տիպիկ կերպարները, որն արտացոլում էր նրա ողջ հաղափարութեան ու բարոյթիւնը, հանդիսանում էր ոչ Նարտա զուլական սքալաչը՝ հողապետը, պուրիտանը, պայտոնական եկեղեցու և թագավորական կամալականութեան թշամին: շենց աչգլիայի մի սքալոր էր նաև Օլիվեր կրօնվորը: Ինչ-որ բանով նա մտախ է ժողովրդին. նա զինում ժողովրդի հետ խոսել միևնույն լեզվով. նա այնպես է հուլալատում աստուծուն, ինչպես իր ժամանակի հասարակ մարդին: Նա ժողովրդի հետ միասին պայքարի է գնում թագավորի զնմ, եպիսկոպոսաների, լորդերի զնմ: Նա ժողովրդական բանակը կալի է տանում ընդդէմ բացարձակ արապետութեան կողմնակիցներին և շիրճիվ ահաւաճվող զորավարի իր հատկութիւնների վաշտուն հաղթանակներ է տանում: Նա զիրեն է ժողովրդական պահանջներին և համաձայնում է զիրանից թագավորին և Անգլիայում հանրապետութեան հաստատելու: Իսկ էրը հանրապետութեան ի զնմ նրկանական պարզամտի սքալանից ողջ աշխարհին ցուցադրում է իր կեղծավոր, շահախնդիր էութիւնը, նա համարձակորն ցրում է այն, զուցն թե անպիտակաբար ձգտելով ավելի արդարացի և ներդաշնակ կարգի: Չոր իր ասել է, Մարքսը, թե

¹ Маркс К. в Энгельс Ф., соч., т. 6, с. 115.

¹ Վ. Բ. Լենին, Նժժ Գ. 30, էջ 342—343:

«անգլիական ժողովուրդը Հանձին Կրոմվելի ցրեց նրկարսեւ
պալատանեացը»¹:

Բայց բուրժուազականական դաշինքի ներկայացուցիչ
Կրոմվելը մինևուրի ժամանակ վախենում է ժողովրդից: Նա չի
ըզում ցածր խափի մարդկանց հետ իրավունքների հավասարու-
թյուն լինի ոչ բազարական, ոչ էլ տաճիկ ևս ունեցվածքային
առումով: Այլ, ինչպես թելազրում են դասակարգի շահերը, նա
ճնշում է ժողովրդական շարժումները, ասպարեղ չի առին նրան,
ի՞նչ համարում է սխռոնակություն և ասուրբիտա՞ն, նա սկսում
է հեռանալ ժողովրդից դեռևս 1649 թվականին, նոր կայսրը
խզում է նրա դրոշակակիրները՝ լեյբյուրերի հետ: Իսկ նոր նա
չուն է տալիս իր հեղափոխական բանակը պատամարտ Իռլան-
դիայի դեմ և ասուրբիտում է նրան խեղդելու ու զավթելու, գար-
կելու ու հարստանալու, նա հեղափոխության Ռոբերտիերից վե-
րածվում է, Ֆ. Հեգելսի արտահայտությամբ, նրա նպարտները՝
Հավատարիմ իր դասակարգի ձգտումներին, նոր դասակարգի,
որը նկրտում էր բուրժուազայի իշխանության հաստատու-
ման նոր ազնվականության հետ դաշինք կնքում, նա ժողովրդի
է մամտում Բրիտանիայի զերիշխանությամբ բողոքական տերու-
թյունների միջազգային միություն ստեղծելու վերաբրյալ: Իսկ
Անգլիայի ներսում նա իր կյանքի վերջում դառնում է կաթոլի-
կականացան, կոնսերվը (աստիճան), որը ճնշում է դեզոհության
ամեն մի արտահայտություն: Նա սրբազան պալատի սեփա-
կանության աշարտը պահպանել է նրա դեմ ուղղված ամեն
տեսակի ոտնձգություններից:

Սվ այնուհանդերձ Կրոմվելը մեծ էր, ինչպես որ մեծ էր հենց
անգլիական հեղափոխությունը՝ հին հասարակարգի առաջամաս
վախճան և ունի ժամանակը, նոր հույսերի ու զոքսումների,
իդիաների ճնշչայն ժամանակը, Ինն հինգ էլ Անգլիայում խոս-
ում են հեղափոխությունների մասին, որպես Կրոմվելի մա-
մանկներից մասին: Իսկ նոր ուղղվ էին խոսել յուրաքանչյուր
մարդու տեճնական պատասխանատվության մասին իր խոջի
ուսուչ, բնորոշական իրավունքի մասին, իր կրքերին տիրապետե-
լու և դրանք բարձր նպասակներին ժառանգելնու անհրաժեշտու-
թյուն մասին, բերում են նա առաջվածքը: Եժուրաքանչյուր
մարդ ինքն իր Կրոմվելն էու Վեյալս իր ողջ պատմական աս-
մանախախտությանը, նահանգներին ու սխալներին, թաղարական
իդիաների խախտությանը, Կրոմվելը կայսրի զորեղոր ամենից
ուսուչ որպես մեծ հեղափոխության առաջնորդ, ֆեոդալիզմի ու
թագավորական կամայականությունների դեմ պայքարող մար-
տիկ, պանամփոր զորավոր ու խիզախ թաղարական, որն իր
արարքները չափանշում էր իր խոջի պատվիրանների ու թե-
լարադեղների հետ:

¹ Маркс К. в Энгельс Ф., Соч., т. 6, с. 11.

² Կրոմվելը.— որն է Ֆ. Հեգելսը.— մի անձնագրության մեջ համասն-
գում է անգլիական հեղափոխության Ռոբերտիերին և նապրտներին:

ԿՐՈՄՎԵԼԻ ԿՏԱՆԵՐ ԵՎ ՀԵՂՎՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՌԻՍՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈՒՆԱՎՈՐ ՏԵՐԹՎԵՐԸ

1558—1603 — Կիցարթթ 1 Քաջահու կառավարան ասրիկերը
1599, ապրիլի 29 — Հանթինգդոնում ծնվեց Օլիվեր Կրոմվելը, Ռոբերտ և
Ելիզաբեթ Կրոմվելների որդին:
1603, մարտ — Ելիզաբեթ 1 Քաջահու մահը և Հանք 1 Սոլալարտի գահ
բարձրանալը: նրա առեափոխվելը Եռուսեղիայից Անգլիա, ապրիլ—Հեյնրի-
քոթում, սեր Օլիվեր Կրոմվելի կալվածքում մնալը:
1604, մարտ — Հանք 1-ի առաջին պալատների գումարում (բնծրում-
ներով գլուխթյուն ունեցավ մինչև 1611 թվականի փետրվարը):
1605 — Եվառայան գավառախոյունը՝ կազմակերպված անգլիական կա-
թոլիկների կողմից պալատներում ազնվական նպատակով:
1614 ապրիլ — Հանք 1-ի կերպող պալատների գումարումը (արձակվեց
1614-ի հունիսին):
1616, ապրիլ — Կրոմվելն բնծրում է Փեճերիի համայնաան, Սիդնի-
Սասերգ կոլեջը:
1617, հունիս — մեռում է Ռոբերտ Կրոմվելը՝ Օլիվերի հայրը: Օլիվեր
Կրոմվելը թողնում է Փեճերիից և վերադառնում է Հանթինգդոն:
1619—1620 — Կրոմվելի Լոնդոնում գտնվելը, որտեղ նա իրավունք է ուս-
նում:

1618—1648 — Կրոմվելի պատերազմը ներքալայում:
1620, սպտեմբեր 22 — Կրոմվելն ամուսնանում է Ելիզաբեթ Քուլչերի, լոն-
դոնի վանական-մոնիստրի որդի աղջկա հետ: Պատկարաթյունը սեղի է օժե-
նում Լոնդոնում, սուր Հանքի, Քրիֆտլոնթի կոկիզում: Մրակեց հետո նա
կնո հետ վերադառնում է Հանթինգդոն:
1621, հունվար — Հանք 1-ի կերպող պալատների գումարումը (արձակ-
վեց 1622-ի հունվարին): Այդ նույն ասրին ծնվեց Կրոմվելների որդի Ռոբերտը:
1623 — Մեկից Կրոմվելներից Օլիվեր որդին: Այդ առաջ մարտ-անպարտե-
լի Ուելսի արքայազնի կողմից պալատական սիրելյալ Քեյքինձիի հետ
պղծված է Իռլանդիա, իսպանական արքայազնուհի հետ ամուսնանալու նպա-
տակով:
1624 — Կրոմվելներից մեկից աղջիկ՝ Բեյքերի: Այդ աղջկա Ելիզաբեթին
ամուսնանան պայմանագրության կնքվեց Ուելսի արքայազն Կարլոսի և Հեն-
րիետ-Մարյամի՝ Ֆրանսիայի թագավոր Հենրի 10-ի աղջկա ու կյուրգիկոս
XII-ի որդի մեկն:

1625 — Հանք 1 Քաջավորի մահը և Անգլիայի գահի անցումը Կարլոս 1-ին
և Այց աղջկա հաննի-գրոտտոսին նոր թագավորը գումարում է իր նոր պալատ-
նեացիները:
1626 — մեկեց Կրոմվելի Ռիչադ որդին: Նույն այլ ասրին, փետրվարին
հունիսը, Կարլոս 1-ը հրաժարվում է կրկեր պալատները:
1628 — Կրոմվելին պալատական ազգում են բնծրում Հանթինգդոնիցից:
Մարտին նա մեկնում է Լոնդոն, մասնաճեղատ պալատների նրտներին, մասն-
բնծում է Հեյնրիկի, Փիլի, Էլիսբեթ և պալոցեյնայի մյուս առաջնորդների հետ:
Հունիս 7-ին պալատները թագավորին հանձնում է Էստրալայի իրավունք
մասին: Հունիս 17-ին Կարլոսը հաստատում է այն: Սպտեմբեր 23-ին Ֆեյ-
թեն ազանում է արքայական հավորա գործ Քեյքինձիին Կրոմվելի հր-

պայտանձառական բանակի խաչազարդ ճաշքանակը Անգանձերին կրծքի-
լը վերցնում է Քրեմլը:

1640 — փետրվարի 24-ին պառլամենտը հրամանագրեց է հրատարակել
ինձամայությունը արժեքի պայտառ լուծարող ենթադրյալ մասին, սակայն
է ունենում Ֆեդոպլանով, ապահովելով պարունակ վերաբերում Անգրին Վոլյեյ
Վարչու 1-ը գնալուցում է հյուսիս է գրեթե հանձնվում շուրջանդրներին: Հունիս
24-ին պառլամենտական արժեքը գրավեցին Սրբաբուրքը:

1647 — փետրվարին շուրջանդրներին Քաղաքային Հանձնակն սկսելով
վարչությունը կրոնիկը Վիդան է: Ապառլամենտը հիմուն է արժեքի բանակի
է հրատարակում բացառ ին պարտադրանք, կերպով սերիանցը պահպանում է
է հրատարակում: Բանակում առաջնում են արժեքանոցի խորհուրդները:
Քիճուրդները հրամայում են արժեքանոցի գնով կոպետները Գրեթեարները
է կերպով ունեցում են Անգլանդիայական կամուրջը: Հունիս 2-4-ը կռուին
է խոր Քաղաքային բանակ է լուծվեց անցումը է ունենում բանակի գլխավոր
հրամանատարական շարքը: Այդ ետին մասնակի կրոնիկը ինքնում է կոպետ
է մասնակցում բանակի շարք: Այս ապարդիվությամբ ունեցվում է բանակի
է անցումը խորհուրդը Սրբաուրքը 1-ին ինքնակենդանությամբ հրատարակում են
է ինքն ուսմանագրությունը: Ենապարզվածներին գլխավորները, Փետրվարի 6-ին
է բանակը կրոնիկը էն Սրբաբուրքը գլխավորությամբ մտնում է կոպետ:

Անգանձերին կրոնիկը սկսում է բանակային բանակը գրեթե Քաղաքային Տնու
է կենտրոնները նրան հանձնարում են զավանդակային մեջ: Հունիսներին 23-ից
է մեկն կոպետներին 11-ը Քիճուրդն սկսել է ունենում բանակի խաչազարդ
է բնակչության նկատ, որովք ընթացվում է լեռներին արձանագրությունները: Ենապար-
է զրպարակ համաձայնագրերը: Ապրիլին 11-ին Քաղաքային Հանձնակ-Քարիկը
է փոխում է Ուսթը կզգին: Ապրիլի 15-ին կրոնիկը մեղում է լեռներին
է կոպետը Սրբաուրքը: Քիճուրքը Անգրին մասնագրությունը: Գեդաններին Վարչ-
է արժեքանոցի համաձայնագրեր է ստորագրում շուրջանդրներին Տնու:

1648 — հունվարի 2-ին հանձնարներին պայտառ որոշում է ընդունում Քա-
ղաքային Տնու բանակային հանձնարը պայտառները մասին: Քարեան սկսվում է
է կրկնորդ զարգացման պայտառները: Ապրիլի 29-ին սկսել են ունենում բան-
ակի սպաները: Կենտրոնիկներին է լեռներին խորհուրդներին կեն-
է արժեքանոցի Սրբաուրքը է ընդունվում: Վարչու 1-ին զարդ ուղղ արժեք սկսել
է կենտրոնիկ հանձնարողը: Մարտի 2-ին կրոնիկը կոպետները մեղում է Քիճու
է Լուչին: Են շրջանագրում է Փետրվարը: Գրա անկողինը մեղում է Քիճու
է կոպետը: Հյուսիս 17—19-ը արտառում — են Գրեթեարին մասն հանձնակ է սկսում
է ստորագրությունը գնել: Անգլանդիայ-հանձնարներին կրոնիկը կոպետ է ստորագր-
է կան ուղղանկյունները գնել: Հյուսիսում, Կենտրոնիկը սկսելին մտնում է կերպով
է հատարանակ շարքը կոպետ կերպով Տնու Անգանձան կենտ է զնայ հայտն
է պայտառում է Գեդաններին:

Գեդաններին սկսելին Վարչու 1-ին արժեքանոցին են Հերոսի անցումը: Գեդ-
աններին 2-ին բանակը մտնում է կոպետը, Գեդաններին 6-ին կերպով Քարեյ
է զենքերները սկսելին: Են պայտանձառական գրում պրեպարիտներին: Այս
է սկզբին կրոնիկը վերադառնում է կոպետ:

1649 — հունվարի 20-ին սկսվում է զարք Քաղաքային գնել: Հունվարի 30-ին
է Վարչու 1-ը գլխավորում է Փետրվարի 6-ին պայտանձառ արժեքանոցի է հրա-
տարակում լուծարող պայտառ լուծարող ենթադրյալ մասին: Փետրվարին լուծ
է ունենում կոպետին պայտառները սկսելին: Են շարքանիկը սերիանցը
է վերաբերում: Մարտին լուծ են ունենում կոպետին պայտառները: Են կոպետներ
է սրբաուրքը: Են կերպին պայտառները սկսելին: Են շարքանիկը սերիանցը
է կերպով մասն: Քաղաքային կրոնիկը սկսելին: Են շարքանիկը սերիանցը
է կերպով բանակի արժեքանոցի արժեքանոցին: Կաղաքային է կոպետներ
է կոպետները: Վարչու 1-ին կոպետները սկսելին: Են շարքանիկը սերիանցը
է կերպով: Հունիսին կոպետները 27-ը սկսելին — Սրբաուրքը կոպետին մասնագրու-
է Մարին սկսելին: Կրոնիկը մեղում է լեռներին արձանագրությունները: Քիճու-
անցումը: Մարտի 19-ին Անգլանդում պայտառնային հայտնվում է հանձնարակու-
է բուն:

Սրբաուրքը 15-ին կրոնիկը սկսելովնայն արժեքի գրումն անցում ար է իր-
ուն Քաղաքային Անգանձերին 11-ը Գրեթեարն առանք է բնակչության ու
է կաղաքային գրումնային կոպետները: Հունիսներին 11-ին կրոնիկը գրում կեր-
է քան է Սրբաբուրքը:

1650 — ապրիլ-Մայիսին կրոնիկը կոպետում է ընդունում անցում է մի շարք
է պայտառներին է կրոն: Մարտի 26-ին են Քարեյն է Քաղաքային: Հունի-
է կերպով, կոպետում կարունակ մասնագր Տնու, են գնում է հյուսիս է կոպետին բան-
է կոպետը կերպովում Տուրայան: Անգլանդիային կրոնիկը 3-ին Քիճուրքը մաս են խորք
է հանձնակում է անուն շուրջանդրներին Գրեթեարին:

1651. փետրվար-ապրիլ-Մայիս — կրոնիկը կենտրոնացում լուծը կոպետը է
է Սրբաուրքը սկսելին են կոպետում է Գրեթեար, որից Տնու Վարչու Սրբաուրքը շուր-
է շարքանիկն բանակին հանձնար շարքում է Անգրին Անգանձերին 3-ին հանձնա-
է արժեք է սկսել ունենում կոպետները: Մարտի 2-ին կրոնիկը բանակին պայտա-
է թան է մասնակցում Վարչու Սրբաուրքին է ստորագրում է հանձնագրությունները:

Հունիսներին 3-ին պայտանձառական հրատարակում է հանձնագրություններ սկ-
է արժեքում Տուրայանի անտարազան սերիանցության գնել: Գեդաններին
է կրոնիկը Սրբաբուրքը կեն ընթացվում է արժեք կաղաքային շարքը:

1652 — ապրիլին սկսվում է առաջին սկզբ-Տուրայանական պայտառները
է (սկսվում է 1654 թվի ապրիլին): Սրբաուրքին հրատարակում է Քարեյն
է կոպետը կաղաքային շարքը: Այսին սկզբ արտառնային բանակի արժեքները հան-
է արժեք է են հանձնում, պահպանում կրոնիկներին կոպետները: Ապրիլներին
է կրոնիկը Սրբաբուրքը կեն կոպետները մտնում է արձանագրություն շարքը:

1653 — ապրիլի 19-ին Քաղաքային կրոնիկը խորհուրդում է բանակի
է սպաներին է Սրբաուրքում պայտանձառ է մ բանակ անցումներին կեն Ապրիլի 20-ին
է են գրում է կրկնարան պայտանձառ է Քաղաքային խորհուրդը: Հունիս 4-ին
է սկսվում են Քարեյ պայտանձառ կերպով: Սրբաուրքին զարք է սկսել ունենում
է կերպով գնել: Սրբաբուրքը անձնակոպետները արժեքանոցում են կրոն: Գեդաններին
է 12-ին Քարեյ պայտանձառը կոպետ է գնում իր վարչապետներին: Գեդաններին
է 16-ին կրոնիկը գրում է Անգլանդի լուծ-պայտանձառ: Ապրիլում է են արձ-
է անագրությունները: Կաղաքային շարքը:

1654 — ապրիլին Անգրին խաղաղության գրք է կերպում Հունիսիցին կեն
է անագրություն պայտանձառ է ստորագրում Շեկոպետին Տնու Անգանձերին 3-ին
է արժեքում է արժեքանոցի առաջին պայտանձառ: Անգանձերին մտնում է
է կրոնիկը մարքը: Գեդաններին արժեքանոցի արժեքանոցներ է ուղղվում
է կոպետները:

1655 — հունվարի 22-ին կրոնիկը արձակում է պայտանձառը: Ապրիլին
է սկսվում են անագրությունները գրում է կոպետներին զրք, բայց անագրություն
է կրոն: Մարտի 17-ը Անգլանդի կոպետը Քաղաքային կրոնիկը: Սրբաուրքը
է 9-ին կրոնիկը Անգրին է Սրբաուրքում է 11 արժեքանոցներին սերիանց-
է արժեքները: Մարտ-գեդաններին կրոնիկը կոպետին: Ապրիլին 3-ին Անգրին շար-
է կոպետները ու անտարազան պայտանձառ է կրոն: Մրտարիցին կեն Անգան
է պայտանձառը: Կաղաքային գնել:

1656 — սեպտեմբերի 17-ին պրոտեկտորը կրկնորդ պայտանձառը կրոն է
է իր կերպով: Ապրիլին 27-ին հրատարակում է սկսել, որը հաստատում է
է 1646 թվականի սրբաուրքին: Ինձամայությունն պայտառ լուծարող ենթադրյալ
է մասին:

1657 — փետրվարին պայտանձառ է մտցում է Վնայանդիայական հանրապետ-
է խորհուրդը: Կրոնիկը արքայական արտառ են առաքելու: Մարտի 23-ին
է արժեքանոցի է ստորագրում խաղաքային կրկնարժեքներին գնել միասնական
է շարքանիկն կրոնիկը կոպետներին մասին: Մարտի 6-ին կրոնիկը սպաներ
է մեղան տակ հրատարակում է Քաղաքային սերիանցին: Մարտի 25-ին պայ-
է տանական ընդունում է Վնայանդիայական հանրապետի խորհուրդը: Հունիս
է 26-ին սկսել է ունենում նոր անագրությունները հանձնարողը կաղաքային գնել
է կրոնիկը գրում կոպետները: Այսին կրկնորդ անագր կոպետներին են հայ-
է կրոնիկը կոպետում է կրոնիկը պայտանձառը:

1658 — զեղեցիարի 4-ին Կրոմվերի արձակում է պառլամենտը, Լոնդոնի 4-ին ազգի է ունենում հանդամարտ Գլոստերիին համար, անգլո-իրանական շարքերը հարջանակ էն տանում, Գլոստերիին անցնում է Անգլիային Գլոստեր 6-ին ձեռնում է Եգիպտոսի Քիւփտը, Մագաձերերի 2-ին ձեռնում է Օլիվեր Կրոմվերի:

1680 — ժախտի 29-ին ազգի է ունենում Սալուարաների զերահասարակաց:

1661 — հունվարի 30-ին Կրոմվերի, Ալքսանդրի և Բրեդլոուի անցմանը հաճում են զերեմաներից է անապաների կենտրոնում:

ՀԱՄԱՐՆ ՄՈՏՆԱԿՐԹՈՒՅՈՒՆ

- Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. I, с. 41, 602; т. 6, с. 11; т. 8, с. 120; т. 14, с. 307; т. 23, с. 758; т. 32, с. 304, 316, 338, 493, 532.
- Английская буржуазная революция XVII в., т. I—II. М., 1954.
- Здесь же приведена подробная библиография.
- Архангельский С. И. Крестьянские движения в Англии в 40—50-х годах XVIIв. М., 1960.
- Барг М. А. Кромвель и его время. М., 1960.
- Барг М. А. Народные низы в английской буржуазной революции XVII в. М., 1967.
- Лавровский В. М. Сборник документов по истории английской революции. М., 1973.
- Лавровский В. М., Барг М. А. Английская буржуазная революция XVII в. М., 1958.
- Левин Г. Р. Демократическое движение в английской революции. Л., 1973.
- Лилберн Джон. Pamphlets. М., 1937.
- Сапрыкин Ю. М. Ирландское восстание XVII в. М., 1967.
- Сапрыкин Ю. М. Политическое учение Гаррингтона. М., 1975.
- Уинстепл Дж. Избранные памфлеты. М.-Л., 1950.
- Abbott W. C. The Writings and Speeches of Oliver Cromwell. Vol. 1—4. Cambridge (USA), 1937.
- Buchan J. Oliver Cromwell. London, 1934.
- Clarendon, Edward Hyde. The History of the Rebellion and Civil Wars in England, vol. I—VI. Oxford, 1888.
- The Constitutional Documents of the Puritan Revolution. 1628—1660. Oxford, 1889.
- Cromwell in the English Revolution (Tercentenary), London, 1958.
- Firth C. H. Oliver Cromwell and the Rule of the Puritans in England. London, 1947.
- Fraser A. Cromwell. The Lord Protector. New York, 1975.
- Gardiner S. R. Oliver Cromwell. London, 1909.
- Hill Ch. God's Englishman. Oliver Cromwell and the English Revolution. London, 1975.
- The Leveller Tracts 1647—1653. Gloucester (Mass). 1964.
- Ludlow Ed. The Memoirs, 1625—1672. Vol. 1—II. Oxford, 1894.

The Parliamentary History of England from the Earliest Period to the Year 1803, ed. by W. Cobbett. vol. I—IV. London, 1806—1820.

(Stace M.) Cromwelliana, a Chronological Details of Events, in which Oliver Cromwell was engaged; from the Year 1642 to his Death 1658. Westminster, 1810.

Wedgwood C. V. Oliver Cromwell. London, 1962.

Wedgwood C. V. The Trial of Charles I. Collins, 1964.

Whitelock B. Memorials of the English Affairs from the Beginning of the Reign Of Charles I. Vol. I—IV. Oxford, 1853.

ԲՈՎԱԼՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախորան		3
Գ լ ո խ	I Մագունով զենովներ	12
Գ լ ո խ	II ձանձներ տներ	31
Գ լ ո խ	III Պաղամենտի անդամը	56
Գ լ ո խ	IV Ձիվորք	79
Գ լ ո խ	V Գավառներ	107
	1. Ագիտատորները	107
	2. Եթեգոմոզական Համաձայնագիրը	126
Գ լ ո խ	VI Աւոյապաղներ	148
	1. Եջարաչեւ պատերազմը	148
	2. Բոհոթյուն պաղամենտի վրա	166
	3. Արգարտության Գերագույն դատարանը	186
Գ լ ո խ	VII Հանրապետականը	203
Գ լ ո խ	VIII Կլանգը	228
	1. Բոյանդիա	228
	2. Շոտլանդիա	250
Գ լ ո խ	IX Թաւեռագիչը	271
	1. Եղիտները	271
	2. ԵՍրրերը իշխանության զուտի	291
Գ լ ո խ	X Լորդ-պետականը	304
	1. Կոնսիլը	304
	2. ԵՆեպանդոթյան Հանրագիր և Խորհուրդը	325
Վերջաբան		348
	Արժեքի կյանքի և Տեղափոխության գլխավոր իրադարձությունների	
	Հիմնական տարեթվերը	351
	Համառոտ մասնագրություն	357

Պավլովա Տատյանա Ալեքսանդրովնա

ԿՐՈՄՎԵԼ

Павлова Татьяна Александровна

КРОМВЕЛЬ

(На армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван — 1983

Խմբագիր՝ Հ. Ա. Հառուբյունյան
Հրատ. խմբագիրներ՝ Ա. Ս. Վաղդապարյան, Ա. Ս. Սարգսյան
Գեղ. խմբագիր՝ Հ. Կ. Մնացականյան
Տեխն. խմբագիր՝ Կ. Գ. Սարգսյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Կ. Ա. Տոնյան

НБ — 4233

Հանձնված է շարվածքի 1. 04. 1983 թ.: Ստորագրված է տպագրության 13. 06. 1983 թ.: Յորմատ՝ 84×108¹/₃₂: Քուղթ ապ.՝ № 2: Տառաանակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրություն՝ բարձր: 20,68 պայժ. տպագր. մամ., հրատ.՝ 20,96 մամ.+17 ներգիր: Պատվեր՝ 1046: Տպարանակ՝ 25000:

Գինը՝ 1 ս. 60 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան-9, Տերյան 91:
Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի № 1 տպարան: Երևան, Ալազնի գյուղի փող. № 65:
Типография № 1 Госкомитета по делам издательства, полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван, ул. Алавердяна, 65.